3 1761 06979471 7

СПОЉАШЊИ ОДНОШАЈИ СРБИЈЕ

НОВИЈЕГА ВРЕМЕНА.

ПРВА КЊИГА

1848 - 1860

НАПИСАО

ЈОВ. РИСТИЋ.

У БЕОГРАДУ

У ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

1887

Садржај

ПРЕДГОВОР

—

Француски академичар Сен-Рене Таљандије написао је историју ослобођења Србије у XIX веку са пуно топлоте и љубави према Српском народу. Заустављајући се на свршетку друге владавине кнеза Милоша, овај научник налази, да се даљи период српске историје не може у целини правично оценити са разлога, што је још врло близу нас. Он оставља аманет трудбеницима, који су имали какву улогу у самој драми, публицистама, који су је пратили од појаве до појаве, путницима, који су јој прикупљали трагове, и најпосле истражницима, који су ближе стајали и људма и стварма, да прикупе грађу за историју.

која би описала: законодавне реформе кнеза Михаила, установљење народне војске, нове сукобе, које је изазвало незаконито бављење Отомана у Србији, бомбардање Београда, предају градова кнежевини, идеју све популарнију, да се успостави велика Србија и т. д. Сви ти, и други предмети, које он још именује, заслужују, по њему, да се озбиљно испитају, а он је, за дивно чудо, ма да је далеко био од Срба и Србије, прозрео тако дубоко у српску историју, коју је писао, да му се до данас ни један српски историчар ни приближио није [1]).

Овоме славном научнику имам да захвалим, што сам се одважио, да наставим не лаки посао, коме је задатак да опише неке од ових предмета, које он препоручује пажњи трудбеника и публициста.

[1]) La Serbie au XIX siècle. Kara-George et Milosch, par Saint-René Taillandier. Paris 1875.

Не могу рећи, да ме је он на тај посао навео, али ме је, свакојако, на њ охрабрио, јер кад је изашла историја Тальандијева, био је већ готов велики део радова, које сада предајем јавности у вези и целини под именом: «Спољашњи односаји Србије новијега времена.»

Онај део ових радова, који је први света угледао, писан је још 1863 у Цариграду, а штампан је 1872 у Београду под именом «Бомбардање Београда.» За тим су 1874—1875 па 1880—1881 продужени радови, који се баве односајима између Србије и Порте после бомбардања Београда (1862-1867). Ови су одломци штампани у месечном часопису «Отаџбини» на свршетку 1880 и кроз целу годину 1881.

После свију ових послова, ја сам се повратио, да проучавам спољашњу политику Србије од 1848—1858, јер сам нашао, да се без довољнога знања ове деценије не може добро разумети друга значајнија

деценија, која за њоме иде. Отуда су поникли послови под именом: „Србија и Српски покрет у Угарској 1848—1849", «Србија и Кримска војна 1852—1856" и «Пропаст олигархије 1856—1858», штампани у «Гласнику Српскога Ученог Друштва», — књигама 55, 60 и 66.

Одзив, који су нашли ови радови у словенској књижевности, а не мање и у читалачкој публици српској, охрабрио ме је, да овај цео период спољашње политике српске, од двадесет година, на ново прегледам и попуним пре него што бих га у целини јавности предао. Отуда су постале две нове главе, које до сада нису нигде штампане, а обухватају спољашњу политику кнеза Милоша за друге владавине његове, и нацрт општега политичног правца друге владавине кнеза Михаила. Први посао носи име: «Рестаурација (васпостављење,

1858—1860.» а други, „Ново доба 1860 —1862.»

Ето шта ће читаоци наћи у овим књигама. Прве три главе њихове улазе у ред историјских студија, а цео даљи низ међународних односаја узима облик успомена̑, из онога круга, у коме сам се ја кретао. Белешке ове врсте, које у овоме делу заузимају две трећине његове, могу да послуже историописцу и као градиво за историју, и као пут, којим он може и боље и поузданије да уђе у интиман развитак и ближе схватање њенога процеса, но што се тај задатак може да постигне с помоћу мртвих докумената, или сухопарних хроника. И сама наука признаје вредност овој врсти књижевности, која је позната под именом мемоара̑. Она може нарочито да буде од корисне услуге млађем нараштају, који пред собом гледа свршена дела, али се његовом погледу измичу и они трудни и покривени

путови, којима се до њих дошло, и оно старо стање, из кога је нов живот постао.

Кад данас гледамо нашу народну заставу на бедемима поносног Београда, на зидовима Шанца, Смедерева и Фетислама; кад поред Сокола и М. Зворника мирно путујемо; кад у Ужицу ни од чега више не презамо, — ми заборављамо, да су се ту, јуче, са свим други призори представљали: да је онде дивље варварство беснило, где сада цветају средишта грађанске културе, где се подижу храмови наука и вештина. Кад смо јуче, сигурни с леђа, пошли да вршимо свети завет косовских јунака, ми бесмо већ заборавили, да су, десет година пре 1876, наше најнапредније вароши стајале под топовима турским, а нашим борцима да би онда претила с леђа опасност, која би их на првом кораку могла зауставити.

И за то нам се чини, да је овај историјски облик доста и забаван и поучан,

да нас проведе кроз све мéне и напоре, кроз које се прошло, докле се није дошло до резултата, који нас могу и да успокоје, и да нас поткрепе нáдом на даљу напредну будућност.

Овај пут може нарочито да се употреби с коришћу, кад се хоће да излаже развитак међународних одношаја, који се обично радо крије од погледа ширих кругова, а понајпре развитак оних одношаја, какви су се испредали између Србије и Отоманске Порте после бомбардања Београда, да се, добитком градова, сврше потпуним успехом Србије.

Моја је брига била, да ове догађаје изложим најобјективније. Као сурадник, да не бих према другим трудбеницима на пољу историје ових седам година, био неправедан, ја сам, као писац, избегавао сваку оштрију критику, коју свака политичка радња може собом често да донесе; сâм пак, као радник, ја сам лично ни-

чезавао колико је год допуштао облик списа.

Нисам, у овоме раду, ни тренутка губио из очију потребу, да се књижевност заклони од утицаја дневне политике. Интереси су политике промењљиви, а интереси књижевности остају вазда стални и вечни, као што је вечна и сама истина Ако би политика и успела, да њих тренутно и замути, не би их она никако могла коначно смести, да кад тад не изађу на светлост.

Руковођен овим основима, ја се надам, да ми је пошло за руком, да будем према свакоме праведно обазрив. Допуштам, да се мој спис може попунити, али сумњам, да се може и у коме дêлу свом оборити.

И сурадници, кад бележе догађаје, могу се успети до историјске објективности, но што они не могу не знати, да

је само историја позвана, да свакоме сураднику одреди део признања, кад се ово има на више делова да подели. А што се тиче моје оцене, ја сам је унапред, (још 23 марта, 1866) изразио у једноме писму, које сам управио своме министру Илији Гарашанину из Цариграда овим речма: «ма кога од нас послужила срећа да дође први на белегу, сваколика војска дели заслугу; ми ћемо тада сви честитати и себи и земљи: солдатима биће хвала, а слава је генералска» (кнежева).

У Београду 1 јануара, 1887.

Јов. Ристић.

ПРВА КЊИГА

ПРИСТУП

—

За време насилних преврата, који су се извршили у Србији од 1839—1842, па и после ових потреса, српска народна мисао била је зачмала, па се тек после вишегодишњега застоја пробудила и снажно у напред покренула. Предузевши, у данима одмора, да побележим политични процес овога покрета, ја сам се, природним начином, морао повратити на ону епоху, која је народну свест почела да буди, па догађаје из далека да спрема. Природно је већ и по себи мислити, да је епоси догађаја̂ морао да претходи какав период спремања и развијања путем мирнога умног процеса. Али и без претпоставака, које нам намећу сами закони логике, ми налазимо за своју поставку нај јачега оправдања у самим догађајима. Силни и јаки, они најречитије за се говоре: они сами сведоче, да први дани препорођења српске

народне мисли припадају знаменитој, светско-историјској години 1848. Одатле тек почиње она мало по мало да се јавља у облику догађаја, најпре на левој, па после и на десној обали Саве и Дунава.

Ту, на томе извору, морао би да се запоји и повесничар, који би предузео, да схвати и нацрта положаје, из којих се, мало по мало, преображавала млада држава српска све у светлијем облику: од васалне Турцима поседнуте кнежевине, до кнежевине од Турака потпуно слободне, до Србије независне и увећане, до краљевине.

За једва нешто више од четврти столећа претурила је Србија овај период постајања, период мучан и опасан, али не мање и успешан. Под теретом непосредних последица ратних, материјалних и моралних, ми превиђамо велики напредак, који је наша отаџбина извршила на путу свога политичког препорођења, али је напредак неспоран. Кад се, мало по мало, одмакнемо од беда, које нам је, уз велика блага, рат у наслеђе предао; кад изиђемо из наше данашње трзавице; кад се растури магла, која се над нама савила, — онда ће извршени напредак засинути у свему своме сјају, и показати, да је у толико био живљи организам, а бујнији развитак његов, у колико су болови били јачи.

Писац ове расправе биће срећан, ако буде узмогао својим студијама и успоменама што принети, да историк ову значајну епоху што тачније схвати и што верније представи.

У Београду
29. Јуна, 1883.

I.

СРБИЈА И СРПСКИ ПОКРЕТ У УГАРСКОЈ.

1848 — 1849

—

У историји препорођења наше младе државе обележава година 1848-ма ново доба међународнога живота њеног. Обично се узима, да је Париски уговор од 1856 извео Србију из теснога круга оних међународних одношаја, у којима се она дотле кретала; ну ово је схватање само у пола основано. Париски уговор раширио је круг званичних, легалних одношаја кнежевине, али још осам година пре тога времена Србија је већ прешла била ону крајњу међу, коју су јој ранији уговори били обележили.

Велики покрет од 1848, који је пореметио у западној Европи политички и социјални поредак, допрьо је био и до граница младе кне-

жевина Српске, а својим животворним идејама он је био претурио и саме границе њене. После Давидовићева устава (1835), који је одмах у своме постању угинуо, 1848-ме године чула се у нас први пут реч о реформама и слободама у смислу западном; први пут тада дошао је у додир млађи нараштај српски из кнежевине са својим српским вршњацима из Угарске. Млада интелигенција кнежевине поврвела је преко Саве у Карловце, где је узела живога учешћа у догађајима, који су се извршили најпре 1-г и 3-г маја у Сиону обновљенога војводства [1] српског, а доцније и на бојним пољима њеним. А кад се о Петрову дну састала у Крагујевцу Народна Скупштина, млади Срби понајвише из редова оних, који се нађоше у Карловцима при успостављању војводства и патријаршије, бише тумачи и писци жеља, које народни посланици поднесоше влади српској. Ако су се дотле на Скупштинама слушале понајвише жеље о порезу и локалним питањима, сада већ фигуришу у реду народних захтева стручне школе: учитељска, војничка и економна; систематисање

[1] За време покрета водили су дуго у „Српским Новинама" неки књижевници препирку о томе, да ли је правилније употребљавати реч војводина, или војводовина, или војводство. У ту препирку ушао је и Даничић и доказао да није правилно ни војводина, ни војводовина, него војводство.

плате учитељима основних школа; периодско повишавање плате професорима виших завода; слобода печатње; слобода научнога предавања и т. д. ([1]).

Али ово беху већином само пресађене воћке, које не могаху ухватити дубљега корена. Омиљена реч „реформа“, која одјекиваше кроз улице париске беше се, истина, чула и у српској престоници; ну докле она имађаше за Французе, за целу западну Европу, дубокога значења, као плод дуге културне неге и радње, у Србији беше она само реч, којој значење није нико дубље осећао, а мало ју је ко и разумевао. У београдској „Читаоници“, тадашњем средишту престоничке интелигенције, беше се заиста састао скуп чланова да већа о „реформама“, које би и у Србији требало извести. Председник Скупа питаше озбиљним тоном: „шта ће то да рекне: „реформа“? а тумач идеја новоме реформаторском покрету у „Читаоници“ беше секретар београдске полиције (Вукаиловић), један од напреднијих људи свога времена. Председник прими на се, да се договори с владом, и на другом скупу објасни духовима, који беху жељни реформа, да Србија одавно ужива све оне слободе, за које је сад устала западна Европа:

([1]) Зборник закона и уредаба у кнеж. Србији. Свес. IV. стр. 173.

у својој Народној Скупштини, и ако она од више година не беше ни сазвана, да Србија има свој парламенат; у слободи да сваки Србин може носити оружје за појасом и у кубурама, да има своју народну гарду а ако ко уме паметно да пише, да ће наћи и слободну печатњу и т. д.

И скуп се разиђе, убеђен и задовољан хвалећи и преузносећи напредак срећне Србије пред заосталим Западом. Сад влада почне и сама да предњачи у овоме тумачењу. У званичном органу њеном каже се отворено, „да сви они народи, који се данас волнују, тек оно траже да добију, што народ српски у Србији живећи већ одавна дејствително ужива, имајући своје сопствено внутрење правленије и свој устав" (1).

И заиста, ово је гледиште у први мах и надвладало. Осећање је било готово опште, да Србија све оно има, за што се народи на Западу беху заталасали. Требало је још дуго и много радити на томе послу, па да се и у нас осети потреба оних идеја, које су тада Запад покретале. Па и после десет година, кад оне, у великоме унутрашњем покрету Србије, нађоше у неколико свога израза, бејаху напрегнуте и ограничене на врло мали круг људи, који су тек у томе периоду времена и саспели.

(1) "Српске Новине" за 1848, бр. 49.

Ну ако је социјална страна западнога покрета остала скоро без ефекта за Србију, у толико је био јачи његов политички учин. После Ђурђа Бранковића Смедеревца, Србија је тада први пут изишла из својих географских граница у шири свет, и, као држава, дошла у додир са другим државама. До 1848 г. није она другачије од себе давала знаке живота, но као саставни део отоманске царевине. „Њене побуне, њени ратови, њене победе, установа њене самосталности — све се то догађало у крилу царевине; први пут 1848 она је узела учешћа у спољашним догађајима, вршила право мира и рата у своје властито име, извршила дело суверенства“ (¹).

Пре 1848 ограничавала се Србија у својим спољашњим одношајима на отоманску Порту и на Русију. И са̂м преврат од 1842 год. извршен је у неколико и потпором портином. Докле је год отпор Обреновићеваца био јак и опасан, дотле су и носиоци нове, врачарске владавине били сложни и непобедни; ну кад се кроз 4—5 година коначно сломио отпор и крвавим рукама угушио сваки даљи покрет, онда се борба противу Обреновићеваца претворила у борбу међусобну, личну; онда се одмах опа-

(¹) La Serbie au XIX-e Siècle par Saint René Taillandier. Paris 1875, p. 368.

зило, како новој владавини почиње да слаби живот, а да застаје развитак, јер и једно и друго само начела одржавају и обезбеђују. Заједница победилаца од 1842 малакса толико, да би се она још тада и распала била, да нису наступили двоји спољашњи догађаји, који су на Србију имали толиког утицаја, да су ван земље одвели сву запаљиву струју, која се у средини њеној беше почела гомилати.

Прво је била револуција од 1848 у западној континенталној Европи у опште, а у суседној монархији на по се; а друго је била кримска војна. Ови су догађаји имали по Србију двогуби значај: спољашњи, у колико су избацили Србију из дотадашњега ограниченог колосека њених међународних одношаја на шире али и опасније поље, — и унутрашњи, у колико су принели, да се још за које време не развије клица унутрашњега распада тадашње владавине.

Нарочито је српски покрет у Угарској имао у овим правцима снажнога утицаја на Србију. Он је нашу кнежевину провео кроз прави процес сваковрсних мѐна̑: надања̑ и страховања̑, додира̑ и одношаја̑. Учешће Срба из кнежевине у судбини Срба угарских било је толико, да се сваки успех и сваки пораз на левој обали Саве и Дунава осећао дубоко и у самоме срцу Шумадије.

Велики интереси српски били су у питању. Пре свега, народност српска, у најбитнијим елементима својим, била је у опасности. Докле је латински језик био државни језик у Угарској, народи су се могли и трпети, а да није било верозаконскога гоњења, они би се били и сложили. Али уз верозаконску нетрпљивост католичку, завлада Мађарима обест, да све немађарске становнике помађаре.

Дуго је владао латински језик у јавноме животу Угарске. Још и 1842, и на самоме црквеном Сабору српском, били су и поздрави са кр. комесаром и представке цару на латинском језику. Тежња за помађаривањем почела се развијати од 1832. Тада се први пут узаконило (закон од $183^{2}|_{6}$ чл. III.) да се латински језик има заменити мађарским. Не би се могло ништа замерити мађарским патриотима, што су место латинскога, свој народни језик у живот уводили, да они нису много даље пошли својим путем. 1840-те Сабор угарски реши (члан VI. т. 7.), да се и у немађарским општинама за три године црквени протоколи (крштених) воде на мађарском језику. А 1844 узакони се (чл. II. т. 3.), да је језик на Сабору искључно мађарски; само се хрватским посланицима допушта још за шест година, да могу латински говорити. Метерних, коме је била политика да дражи једне народе

противу других, налазио је свога рачуна, да Маџарима у томе не стаје на пут. Од онда и почиње прогањање језика српског и хрватског. 1845 ово прогањање изазове крваву борбу по улицама Хрватске престонице, ну ни та опомена не заустави Маџаре на кобноме путу, којим се беху захуктали. 1848 пооштре они наредбе о употреби маџарскога језика као званичног и за саме црквене протоколе. То преврши меру стрпљења; дирнуло се у најосетљивију жицу свима немаџарским народима, а нарочито Србима.

Тако је било стање, кад је 1848 г. планула револуција у Паризу и у Бечу.

Хрвати, који су, у државоправноме погледу, свагда срећнији били од Срба угарских, били су први, који су своју народну ствар могли узети у своје руке. Користећи се приликама и слабошћу, у коју је била запала монархија побуном Беча и бегством кнеза Метерниха, Хрвати оправе депутацију од 400 људи у Беч, која пође пред цара са три заставе и са војном музиком на челу. Бан Хрватски изда значајну прокламацију своме народу. Он у њој говори отворено, да је последњи преврат потресао и уништио старе основе друштвенога живота као и народне и државне одношаје, а на име одношаје Хрватске спрам њене старе са-

везнице Мађарске. Јелачић захтева нове основе у духу слободе, самосталности, јединства, а дело народнога препорођења тражи да се изврши народном скупштином. Он проглашава „јединство народа“, а разлику у вери не сматра више као препреку између браће и чланова једнога истог народа у друштвеном и државном животу; поздравља народ, свештенство једне и друге вере и сву једнокрвну словенску браћу.

Утисак, који су производиле ове изјаве на народе у јужној Угарској, био је неизмеран; чак и овамо преко Саве обузимао је духове неки поетски занос. Србе је на оној страни већ био дубоко захватио покрет по свима крајевима Угарске. Митрополит српски Рајачић, под притиском депутацијâ са свију крајева српских, позове народ да дође на скупштину у Нови Сад, али по што је ту ратно стање међу тим проглашено било, скупштина се састане у Карловцима 1-г маја.

Не може бити задатак ове расправе, да бележи догађаје у појединостима; ми ћемо их додирнути само у главним цртама, у колико су покретали нашу кнежевину, и у колико су износили заједницу Срба са обе стране река, које их деле.

И данас су нам у живој успомени они блажени дани, кад се на Скупштини под усклицима

неописане радости успоставља војводство и патријархат српски, и када се бира војвода и патријар. При овоме свечаном акту прати новога патријара српски државни саветник Матија Ненадовић, а млади Срби из кнежевине ваде оружје иза појаса те дају израза општој радости. Докле год је трајало благодарење у црквама, проламао се ваздух, с једне стране од јеке звона на свима црквама мале вароши, а с друге, од пуцњаве из пиштоља у рукама ђака београдских. Има потпуно право један историк, кад примећује, да се, у овоме тренутку живље но икада, пробудила свест о заједници између Срба угарских и прекосавских.

3-г маја обележе се границе засебне политичке територије успостављеноме војводству српском, које би имало обухватити Срем и његову границу, Барању, Бачку са окрузима бечејским и шајкашким, најпосле Банат са границом и Кикиндским округом. Прогласи се, да је народ српски на северу од Саве и Дунава слободан под владом аустријскога дома, а круном угарском. Одлучи се савез са троједном краљевином на основу узајамне слободе и потпуне равноправности. Изабере се Народни Одбор, у коме је један део чланова био из Србије([1]).

([1]) Из Србије били су у Одбору: Дим. Матић, К. Бранковић, Срђ Николић, професори лицеја, Илија Заха-

Одбор је имао задатак, да управља народним пословима, да тачније одреди границе војводству и да за њега напише устав. Народни фондови ставе се на расположење Патријару и Одбору. Изберу се депутације, које су имале ићи цару, хрватскоме сабору и словенскоме конгресу, који се имао држати у Прагу.

Струја је била тако јака, да се ни старци, који су Србијом управљали, нису могли уздржати, а да и они, са своје стране, не пошљу своје посланике у Праг на Конгрес Словенски, ма да се он тицао само Словена аустријских. Међу њима били су прота Матија Ненадовић, Лазар Арсенијевић (Баталака) и професор Јанко Шафарик.

Ну Мађарска влада предузме мере, да овоме покрету стане на супрот. Она нареди да ф. м. л. Храбовски, заповедник варадински, буде, у исти мах, и комесар за Хрватску; а Палатин пошље прекоре Патријару Рајачићу, што је његова резиденција постала средиштем српскога покрета, и препоручи му да црквени сабор држи у Темишвару. Патријар одговори Палатину српски, да народ већ има своју скупштину, која је заменила Сабор, а овај, пошто не од-

---

ријевић, директор беогр. гимназије, а било их је изабраних и осим ових, ну они нису учествовали у радњи одборској.

говара захтевима новога времена, да је одложен. Мађари сад позову народну војску против словенског покрета. На измаку маја већ се развија непријатељство Мађара против Срба и војска се шиље на југ. Храбовски одговара српској депутацији, да он на карти монархије нигде не налази српскога народа, но само аустријске и мађарске провинције, а ко хоће да буде Србин, треба да иде преко Саве.

Овим мерама и овим изјавама већ је био дат знак за отворена непријатељства. Српски народни Одбор, са своје стране, позове народ на оружје, и докле се свршивао свечани акат побратимства између Хрвата и Срба, Храбовски је већ отпочињао непријатељства; докле је православни Патријар заклињао католичкога бана у Загребу, Храбовски је 31 маја ударио с војском на Карловце, седиште управе народне. Напад су одбили понајвише Срби из Србије, ма да се по свему чини, да је то била више нека опомена, но озбиљан напад([1]).

Борба се отпочела на целој линији. „За цара и народност, за цара и слободу“ — била

([1]) Die serbische Bewegung in Südungarn. Berlin, 1852. Ово дело и данас служи као најбољи извор за српски покрет од 1848. ма да се с резервом мора примити све, што пише о сукобу Ђ. Стратимировића са Патријаром.

је српска девиза. И по што се међу тим изродила беше нова буна у Бечу, а цар Фердинанд са својим двором беше у Инсбрук побегао, то се на српски покрет, овако задахнут, гледало с благовољењем на највишем месту. Сви аустријски Словени бејаху се тада изразили за целину монархије и за Хабсбуршку династију. Као што су западни Словени у Аустрији, бежећи од понемчавања, тако су и Срби, са осталим јужним Словенима, бежећи од помађаривања, стали на земљиште, на коме су се могли сусрести са интересима царевине и династије аустријске. Ови су интереси искали одржање јединства монархијског, а јединству томе били су противни и Немци и Мађари. Мађари су тежили да одвоје Мађарску од западних провинција аустријске царевине, у страху од словенскога покрета, па су хитали да углаве чврст савез са Германијом, која да се препороди, радио је онда Франкфуртски Сабор. Чеси, у име свију Словена, одговоре, да неће да иду у Франкфурт, јер није могло бити ништа једно другом противније, но што су биле супротне, једна другој, тежње народности мађарске и словенске([1]). Нарочито су били Чеси за целину и ојачање аустријске монархије. Палацки пише Председнику привр. Одбора Франкфуртске Скуп-

([1]) Нил Попов, „Србија и Русија". Београд 1769.

штине, да Немци иду на то, да Аустрију, као самосталну државу, неизлечиво слабе, али, вели Палацки, „опстанак те државе, целина и ојачање њено било је и мора бити велико и важно питање не само за мој народ, већ и за читаву Европу, рећи ћу више, за човечанство и цивилизацију. И кад не би било аустријске царевине, онда би неопходно било у интересу Европе, шта више, у интересу човечанства, одмах је створити.... Мислите ли ви, да би се аустријски цар могао одржати у облику цара, кад га ви обвежете, да прима од вашега Сабора све најважније законе, чиме би се преокренуо склоп аустријских државних сталежа и све самом природом створене битне провинцијске установе претвориле у опсену, у праву илузију“([1]).

Сви Словени усвојише програм Палацкога, који је тежио за федерацијом, а за њу готов облик налазио у аустријској монархији, којој би Беч био политично средиште. Кад се Јелачић сударио са Мађарима, дао је на својој застави извести и ове речи: „Кад Аустрије не би било, ми бисмо је морали створити“.

Положај владе српске у кнежевини био је веома тежак у овим приликама. Она је била

([1]) Geschichte Oesterreichs seit dem wiener Frieden 1809, von Anton Springer, in zwei Theilen. Leipzig, 1863.

намерна да остане на миру, па је у томе правцу и неке мере предузимала. Русија и Порта послале су јој, преко нарочитих агената, и своје одобрење за предузете мере с „препоруком“, да их још и пооштри, као што тврди сам званични орган владин(¹). Руски ген. консул Даниљевски саопштио је влади српској, да је цар Никола решио, да не само Русија остане неутрална, већ се споразумео са Портом, да остану на миру и све оне земље, које у Турској стоје под њеном заштитом, па да су и потребне мере предузете, да се стане на супрот свакоме покушају, који би се клонио на то, да мир у тим земљама поколеба. И француска влада, која је као републиканска, мислила, да јој се треба интересовати за Маџаре, саветовала је, преко свога консула у Београду, уздржљивост и неутралност.

Ну међу тим дође глас, да је стари Милош оставио Беч и допрьо до Загреба, а кн. Михаило дошао у Нови Сад чак из Петрограда. Званичне новине српске криве их, да су се приближили границама Србије у намери, да мир и ред у Кнежевини наруше; шта више, да је Милош намеран да продре у Босну, њу да побуни, одатле оружаном руком у Србију да пређе, па под „по-

(¹) „Српске Новине“ за 1848, бр. 49.

кровитељством“ Мађара, да се прогласи за самосталног владаоца ових земаља(1).

Свак може лако разумети узнемиреност, у коју је пала влада српска на такве гласове. Узрујаност је била велика. У авлији министарства Унутрашњих послова састане се (15 маја) нека врста местне скупштине од чиновништва и од грађанства свију еснафа. Ту се нађу главни управници земаљски, министри и саветници државни, сем кнеза, који се још од првих дана западнога покрета у Крагујевцу налазио. На скупштини појаве се у званичном оделу и мухафис београдске тврђаве Мехмед-паша, и руски ген. консул пуковник Даниљевски. Оба представника царска изјаве на скупу, да њихови дворови хоће, да се одржи ред и мир у Србији. Паша дода од своје стране, да су Обреновићи за свагда из Србије искључени, а руски представник, и ако није био тако категоричан, изјави, да многомоћна Русија не би имала потребе да прибегава „посредовању самих Обреновића“, кад би хтела, да се влада у Србији промени. Тумачи владе српске беху у овој прилици Министар председник Аврам Петронијевић и председник државнога савета Стојан Симић. Они, ослањајући се на вољу дворова („владајућег и покровитељствујућег“) објаве народу,

(1) Српске Новине 1848, бр. 52.

да је влада тврдо решена да мир и ред одржи, да је у томе правцу и потребне мере по Србији предузела, а одржање мира у Београду да поверава самим грађанима, којима за команданта поставља државног саветника Стефана Стојановића (Ћосу), који ће у договору са једним грађанским одбором одмах наређивати што треба.

Изузетне мере биле су строге. Својеручни распис министра унутр. послова разнео је окружним начелницима налог, да Милошу ни главе не поштеде. А међу мерама, које су предузете, била је најважнија та, што је кнез 17-г маја примио врховну команду над војском „регуларном и народном" и све власти земаљске ставио под своје непосредне налоге.

Међу тим је пуковник Даниљевски, у договору са Мехмед-пашом и аустријским ген. консулом, потпуковником Мајерхофером, послао свога секретара кнезу Михаилу у Нови Сад, да му представи, да мир Србије захтева, да се он из тих крајева уклони. У истоме смислу писао је и Мајерхофер варадинском заповеднику. А и сам народни Одбор у Карловцима, очекујући сву помоћ од Србије, имао је интреса, да склања кн. Михаила да се удаљи. Кнез Михаило изјави, да је он готов уклонити се из Новога Сада, не желећи, да његов долазак буде предметом рђавог тумачења. Писац ових успомена, који се у то време са својом ђачком дру-

жином у оним крајевима налазио, имао је прилику, да лично чује од кн. Михаила, да је он и „сишао доле“ у јединој намери, да своме народу помогне колико може, а да је далеко од њега и сама мисао, да му буде и од какве сметње. Ну није тако просто извршен и повратак кн. Милоша. Он је био заустављен у Загребу, где је, уз бана Јелачића, био господар ситуације Људевит Гај. Да ли је заиста кн. Милош ишао правце на границу Србије, то је још и данас тајна, која ће се расветлити тек онда, кад се што ближе дозна о одношајима, које је, као што је тадашња српска влада била извештена, кн. Милош имао са Мађарима; него морамо прибележити, да је сва прилика, да би он са свим други правац дао догађајима, да је могао на њих утицати. Пре него што се кренуо из Беча, запитан од једнога свог човека([1]), шта би радио, да се тада десио на влади у Србији, одговорио је он, да би се одмах помирио са Мађарима, па се окренуо против Турака.

У Загребу је кнез Милош рђаво прошао. Ту га је затворио Гај и изнудио му доста новаца, — поступак недостојан онога великог и племенитог покрета народног!

Оба кнеза упуте се у Праг на словенски конгрес, а влада српска одахне душом. Падало

([1]) Данила Медаковића.

је у очи, што у Београду на ономе Скупу, на коме се беху појавили и представници Русије и Турске, не бејаше, међу осталим поглаварима земаљским, и Томе Вучића Перишића. То је долазило отуда, што се војвода био оцепио од владе, па уз чврсто коло својих пријатеља, стао отворено у опозицију, наслањајући се на сеоски сталеж, у коме је он био јачи од целе владе. Разлози, који су их раздвојили, били су чисто личне природе. Уз Карађорђевића били су Петронијевић, Симић, Гарашанин, Книћанин, Алекса Јанковић и други. Обе се стране сагласе, да апелују на народ, те нареде, да се 1-г јуна позову државни Савет и народна Скупштина у Крагујевац, као средину земље; на сваких 250 пореских глава да народ пошље по једног посланика, а чиновништо и свештенство да буду представљени одвојено, по положају. Званичне новине тврдиле су, да се скупштина сазива услед усколебаногa стања већега дела европских држава и нашега суседства, као и за то, што могу наступити теже и важније прилике, па је потребно, да се употребе ванредне мере ради одржања и обезбеђења нашега унутрашњег мира и поретка. Званични кругови надали су се отуда добром уређењу државних послова и утврђењу законитости у земљи. Ну има доказа и у самоме „Зборнику закона и уредаба“ (1),

(1 Види Збор. IV. стр. 181.

да је међусобни раздор био главна побуда, која је и једну и другу страну у средину народа водила. Гарашанин је мислио, да ће у Крагујевцу усамити Вучића кад народ на страну кнежеву пређе, а Вучић је био задовољан да се само створи прилика, која ће га довести у додир са народом, па се за успех већ у напред сигуран осећао.

Појава Обреновићâ на границп Србије учини, те се Скупштина одложи до 29 јуна. А кад дође и Петров дан, Скупштина се састане у Крагујевцу. Она се држала под ведрим небом, најпре у авлији окружнога суда, а после у авлији шаренога конака. Одмах се показа да противници Вучићеви нису добро рачунали; скупштинари пређоше знатном већином, да не речемо сви, на Вучићеву страну. Ми смо гледали својим очима, како је стари „трибун“ заклањао своје противнике од навале народне и отварао им пут да могу кроз редове скупштинара безбедно проћи.

Сви већ бејаху клонули духом, само још Гарашанин стајаше непоколебан. „Нека дође господар у народ“ — викаше маса; „ето вам неће доћи“ — одговараше Гарашанин. Илија имађаше наследну ману да пркоси јавно народу и онда, кад већ ни за кога не беше тајна да му је рачун био погрешан. Нема сумње да је он тада морао и сам увиђати да је надмоћ-

ност у рукама Вучићевим. „Народ је скоро сав прешао на Вучићеву страну, но скупи одмах неколико стотина Качераца, па похитај овамо у Крагујевац.“ Тако је писао Илија начелнику среза качерског, кад се нашао усамљен. Ну пре него што су се могли и кренути „Качерци“ (а нису много ни хитали, јер се срески начелник, како је примио тај налог „случајно“ разболео), Гарашанинови једномисленици попусте, и странке се измире. Жртве је морала поднети кнежева странка. Книћанин, Алекса Јанковић и Зубан буду принуђени да поднесу оставке на државну службу(1), а Вучић оде победоносан са Скупштине, која се разиђе без свакога даљег резултата, да се за десет година више не састане, ма да су тада представници скоро свију округа захтевали чешће сазивање Народне Скупштине(2).

---

(1) Види Збор. IV стр. 181.

(2) Сви окрузи, осим ужичког, предложили су били да се периодично сазива Народна Скупштина. Окрузи: Београдски, Шабачки, Подрински, Ваљевски, Руднички, Чачански, Крагујевачки, Јагодински, Смедеревски, Крајински, и Гургусовачки предлажу да се Скупштина с в а к е г о д и н е сазива.

Окрузи: Ћупријски, Пожаревачки и Црноречки предлажу да се сваке године м а њ а, а сваке треће године в е л и к а скупштина сазива. Алексиначки

Книћанин је сад стајао слободан. Он се реши, без сумње у договору с владом, да пређе Дунав и да се стави на чело српскоме покрету у Угарској. То је било свакоме добро дошло и на једној и на другој страни Дунава, — свакоме осим Мађарима.

Не може се узети за озбиљно, што се говорило, да је Петровска Скупштина прогласила Србију за неутралну. Ако је влада пустила у свет такав глас, то је било са свим по њеној потреби. У самој скупштини једва да је то питање и претресано, ван што се зна, да је Вучић био за политику уздржљивости од свакога учешћа у покрету српском. Појава Обреновића на граници српској могла је не мало принети, да се влада одлучи на живље учешће

округ предлаже да се скупштина држи ако не сваке, а оно бар сваке треће године. Крушевачки округ ослања се на кнеза и владу, да се скупштина сазива кад се потреба покаже. Ужички округ захтева, да сваке године по два човека од округа које народ изабере, народну касу прегледају.

Влада је одговорила народу, да је решила да га задовољи, а у то име да је одредила комисију, која би спремила пројекат потребног закона. Ну зна се да до 1858 Народна Скупштина није више никако сазивана.

В. Зборник закона и уредаба у Књажевини Србији, свес. IV. стр. 173, највише решење од 26 септем. 1848. № 1397.

са смером. да покрет узме у своје руке и да му даје правац по својој вољи и потреби. Још 17 маја пише из Крагујевца Илија Гарашанин Стратимировићу, онда врховноме војничком вођу у војводству: „Ви ћете целом роду Српском учинити највећу услугу, ако нам помогнете ослободити се Милоша, општег и главног непријатеља рода нашег“; али у исто време, по нарочитом налогу кнеза и у име „свију својих саотечественика,“ додаје ове значајне речи: „Ми ствар једноплемене браће наше тамошњих Срба, којом ви сад тако похвално управљате, сматрамо као нашу сопствену, и никакве жртве, ни моралне ни материјалне, штедити нећемо, потпомоћи вас чиме год можемо у постижењу опште полезне цели“. Ну и пре него што се и помишљало да за тадашњу владавину може наступити каква претња с те стране, били су српски старци олигарси лепо расположени за народну ствар. Струја слободе била је загрејала и њихова стара срца и занела и њихове седе главе. Та још с првих дана покрета видимо их представљене на мајској скупштини у Карловцима при избору војводе и патријара, у лицу Матије Ненадовића; доцније их видимо у честом додиру са Главним Народним Одбором у Карловцима преко државнога саветника Стевана Марковића.

Разуме се, да се и ово учешће развијало по мери прилика и потреба политичких и личних: најпре поетично преко ђака и у опште млађега нараштаја, који је свагда први кад се треба одушевљавати; за тим у облику добровољачких чета, па најпосле у формалној и званичној потпори. Ова последња мена настала је кад је већ и сама Аустрија преко свога консула тражила помоћи српске, а Русија излазила све отвореније против револуције. —

У то доба био је аустријски генерални консул у Београду потпуковник Мајерхофер. Докле год бечка влада беше у невољи да попушта Мађарима признаваше она све што они радише, па и њихове насилне мере противу Срба угарских. По заповести, коју беше добио, Мајерхофер протестоваше, што влада српска допушташе добровољцима да прелазе на ону страну и захтеваше, да се они позову натраг. Влада одреди нарочитога чиновника (Атанасија Николића начелника у минист. унутр. послова), да оде преко, те да српским добровољцима прочита наредбу, да се одмах овамо поврате. Имајући од Мајерхофера препоруку на генерала Храбовског, команданта варадинског, изасланик је српске владе ишао и у Варадин, те саопштио генералу мађарском своју мисију, па за тим прошао кроз станове([1]) у којима је било српских

([1]) Карловце и Перлез, а на Јарак није ишао.

добровољаца. Ну као што сам изасланик у својој аутобиографији(¹) исповеда, мисија је извршена само привидно, а у ствари је остало све, како је и било. По договору учињеном претходно између њега и добровољачких вођа, ови су обећали јавно, да ће се повратити, али се ни један од њих ни покренуо није.

Ну после те мисије Мајерхофер је често ишао у Беч и у Инсбрук, те лично тражио упутства. Кад се једном отуда вратио, он је стао убеђивати владу српску о потреби, да потпомогне Србе, по што се они крећу са свим на законитом земљишту. Он је наваљивао на владу српску, да пружа помоћ и Патријару и у новцу и у џебани, а Аустрија да ће све те жртве признати и накнадити. Ну српски управници држали су се још смотрено. Међу тим обећају, да неће сметати појединим људма да прелазе границу, ма да су и иначе у то доба из дана у дан прелазиле чете за Книћанином. Нико није ни био у стању да спречи

Докле се патријар бавио с депутацијом у Загребу и Инсбруку(²), борба се развила на

(¹) „Биографија Атанасија Николића, верно својом руком написана“, 28 авг. 1875, рукопис у архиви „Срп. ученог друштва“.

(²) Има писаца, који тврде, да патријар није ни био у Инсбруку, али та је тврдња без сваког основа. Осим

целој прузи између Срба и Маџара. Она је већ била узела озбиљан и крвав правац. На пештанском сабору слушале су се речи огорчења против Срба. Кошут их је назвао разбојницима, са којима не може бити никаквих преговора, но које треба предавати преким судовима([1]). Још поразније звониле су речи, којима је цар примио (2 јуна) српску депутацију у Инсбруку. Он јој је одговорио, да не може потврдити „изборе и закључке једног незаконитог конвента, извршене у Карловцима противно деклараторији од 1779 под стицајем странаца из Србије"; али да је готов одобрити све законите жеље, које би му се поднеле законитим путем преко угарскога сабора, угарскога министарства и свога законитог црквено-народног конгреса.

Ну народни Одбор у Карловцима није могао следовати царевој вољи, ако не би хтео да преда народ свој маџарској влади, која му, по

других доказа, да је патријар заиста био у Инсбруку, има и тај, што он сам, у своме прогласу од 20 јуна 1849 каже: „кад сам се из Инсбрука повратио".

[1] „Ови Срби и Раци зову се народ — једна гомила скупљеног олоша! Овде не може бити говора ни о каквим преговорима; за разбојнике треба преки суд (Standrecht)".

Die serbische Bewegung in Südungarn, p. 115.

речма Коштутовим, беше већ наменила преки суд. Једини пут који су Срби могли изабрати, био је, да се ставе у стање самоодбране. За то Народни Одбор повери Книћанину команду над својом војском.

Борба српска отпочиње се сад са толиким успехом, да је, потпомогнута кобним приликама царевине на другим крајевима, српској ствари дала значења, од кога су почели држати озбиљна рачуна и у Инсбруку и у Пешти. Цар призна јавно српску војску као своју, а мађарски комесар уђе с Книћанином у преговоре, којима је био смер да се зближе два тешко завађена народа.

Као што је Книћанин био велика снага за српски покрет, тако је он био дика и понос за Србе у кнежевини. У оно време раздора и ситних, понајвише личних размирица у Београду, он је био светла појава на српскоме небу. Права слика српскога јунака, он беше човек отворен, срдачан, храбар, а уз то још леп, угледан и речит. Вероватно је, да би он, по својој витешкој природи, и ушао у дубље преговоре с Мађарима, да није патријар, који се тада већ беше повратио из Инсбрука и Загреба, био тамо с баном Јелачићем утврдио, да остану верни својој девизи: „за цара и народност, за јединство монархије и хабсбуршку династију“.

На челу своје, поглавито из Србијанаца састављене војске борио се Книћанин на Белој Цркви (7 и 12 авг.), и више пута на Томашевцу. Жестока борба водила се такођер и на Србобрану (Сентомашу), одакле су, под капетаном Бигом, храбро одбијани многобројни напади. Значајнији су били 2 јула и 7 авг. а најзначајнији био је 9 септ. кад је Мађарима командовао сам ратни министар Месарош. Борба је била огорчена са обе стране, пардона није било никоме. Села су паљена, и што их је више пламену предавано било, то је у очима бораца са обе стране, давало борби печат већега тријумфа. Кад се узме у обзир, да оба народа беху и онда, као што су и данас, на равноме ступњу образованости и културе, онда би се морало извести закључење. да у томе погледу једна страна не може другој више прекора учинити. Дуго смо испитивали и упоређивали дела пре него што бисмо себи поуздан суд образовали, па ипак најсавесније ценећи, нисмо могли наћи, да су Срби и Мађари у овој крвавој међусобној борби били једнако дивљи, једнако свирепи. Стоји неоспорно да су Мађари надмашали своје српске суграђане у делима, којима су их истребити желели. То стоји, па ма се психолошко објашњење тој појави тражило било у томе, што су Мађари били племе, које је владало (а такво је племе свагда осетљивије), било у томе, што

су живље и бујније нарави но Срби. Мађари су неоружане Србе мучки гомилама убијали[1], они су убијали судске парламентаре (у Сенти); они су ратне заробљенике вешали (Којића и Станимировића). Мађари су отпочели покољ; Срби су се светили, као што је чинио Трифковић у Сенти. Али је све надмашио Перцел, кад је са својим четама почео да жари и пали по плодним крајевима српским. Као што ћемо доцније видети, његов вандализам превазилазио је све, што историја, у томе погледу, познаје, докле на против, налазимо, да Патријар у беседи, којом је (27 септ. 1848) отворио Народну Скупштину, свечано одбија од народа српског сваки прекор за сверепо поступање као потпуно неоснован. „Ма колико да се рат, вели он, од непријатељеве стране с крајним и неописаним свирепством водио, толико се од наше стране, човечно поступало, да нам непријатељи наши никако не

---

(1) На Петров дан (1848) оду 4-500 Срба Мохолаца са оружјем у Сентомаш, који се тада беше опшанчио. На тужбу Мађара Мохолаца дођу из Аде неколико стотина гардиста оружаних у Мохол, а под изговором да измире мохолске Србе и Мађаре, позову их да оставу оружје у општинској кући. Срби то учине, а кад су остали без оружја, Мађари мохолски и ађански стану на њих пуцати, те поубијају 69 мирних Срба мохолских. Треба знати, да дотле ни један Мађар у Моходу није ни убијен, ни злостављен, ма да је тамо српска већина била.

могу пребацивати, да смо ма кога од њихових похватаних само злоставили а много мање смртно каштиговали".

Они, који су ствари из даље гледали, могли су се повести да, на страни српској, бацају одговорност на добровољачки елеменат, док су се, међу тим, сверепства махом догађала иза војничких станова, у локалним сукобима становника обе народности. На против, добровољачки елеменат, који се из Србије под командом Книћаниновом борио, стајао је под гвозденом дисциплином свога врховног вођа, који је, својим силним ауктори тетом, укроћавао бујну природу добровољачку. Барон Хелферт, који је темељито проучио и описао аустријску револуцију од 1848 каже, да је „врховни вођ Книћанин, који је храброст са мирноћом, оштар поглед са истрајношћу сједињавао, био појава, која је поштовање уливала, са свим створена да дивљим синовима природе заповеда. Јер то бејаху дивља момчад, ови Србијанци, у својој народној ношњи и са својим народним оружјем, са источанском дугом пушком, са два пиштоља и страшним јатаганом иза појаса. Они су се тако исто одликовали окретношћу и лукавством, телесном снагом и сигурношћу у употреби свога оружја, као год што су, с друге стране, разузданошћу и пустим, неукроћеним понашањем били страшни и самим граничарима, кад се ови њи-

ховој вољи не би хтели безусловно покорити. Ту беше Книћанин, који њихово дивљаштво могаше сломити. Ако је он оком дао знак, ако је само руку подигао, то је било довољно, да их у бојажљиву послушност доведе"([1]). Ова у сваком случају престрога оцена аустријскога историописца најмање може пасти на ону помоћну војску, која је доцније, састављена од самих домаћина, под командом својих среских и окружних старешина, границу прелазила и својим уљудним понашањем могла се са сваком и најредовнијом војском упоредити.

Кад је пуковник Шупљикац био изабран за српскога војводу, он се онда налазио на бојноме пољу у Италији. Тек кад прилике постадоше тако озбиљне, да Аустрија српску војску призна де за своју, доби војвода допуштење да се међу Србе врати. Он дође у половини септембра, унапређен међу тим, за генерала, и узме команду над војском, коју назове српско-аустријском. Он имађаше тада 21.084 војника са 104 топа, докле Мађари, који стајаху према Србима, бројаху тада око 40.000 војника са 102 топа([2]).

Међу тим је цар издао прокламацију (21 септ.), којом је распустио мађарски сабор, Мађаре

([1]) Revolution und Reaction im Spätjahre 1848, von G. A. Freiherrn v. Helfert. Prag 1870.
([2]) Die serbische Bewegung in Südungarn.

огласило за бунтовнике, па предузео озбиљну борбу против њих, а сву војничку и цивилну власт Угарске пренео на Хрватскога бана. Краљ беше објавио рат мађарскоме парламенту, а Аустрија Мађарској. Тако се тада схваташе положај монархије.

У то доба падају нови покушаји Мађара, да Србе задобију концесијама, ну било је већ доцкан, јер их Аустрија беше предварила, признавши Србима све, за што беху устали.

Јелачић се крене Драви, те пренесе ратно тежиште са обала Тисе у југо-западни део Угарске. Тиме Срби добију мало времена да се прикупе и оснаже. Патријар сазове (25 септ.) народну скупштину, којој објави, да је цар потврдио избор војводе и патријара, и да усваја српску радњу. Прочитала се царева прокламација против мађарске владе; установила народна каса у коју су ушли као зајам, сви новци црквени, школски, општински, и еснафски из целога војводства без разлике вере становништа. Војводи је била предата неограничена војничка власт, а патријару управа политичним пословима земље. Патријар је свечано благодарио Србима из кнежевине на помоћи, коју им указују. Главни одбор народни био је пре уређен.

Ну у то исто време падају за Аустрију дани најтежега искушења. У Бечу плане (24

септ.) нова револуција. Цар и двор наново побегну из Беча (ноћу између 24 и 25 септ.) Јелачић се крене Бечу, али се крену царској престоници и Мађари, у намери да уђу у свезу са побуњеним елементима. Они се сукобе са Јелачићевом војском. Први успеси припадну Мађарима. Они разбију код Озоре генерала Рота, који је предводио Јелачићеву резерву, толико, да је овај морао капитулисати (25 септ.). Тога истога дана Јелачић пређе Лајту, а 19 окт. Беч падне у руке царској војсци. Међу тим Мађари нагрну још јаче на Србе, који су остали сами у борби и једва сузбијали непријатеља. У овоме тешком положају обрати се патријар Рајачић рускоме консулу у Београду значајним писмом од 8 октобра. „Из дана у дан, вели он, гомилају се непријатни гласови, који моју душу бацају у крајње очајање. Град Осек, у коме заповеда барон Јовић, по несрећи Србин, развио је 5 ов. мес. мађарски барјак и тим отворио Мађарима пут за наша леђа. Петроварадински командант барон Благојевић неће да се држи и даље примирја, које је с њиме било уговорено ради виноградске бербе. Генерал Рот капитулисао је са 10.000 војника и 10 топова. Бан Јелачић једва да може спасти што од своје војске код Беча: читав је терет ратовања спао на бедне Србе аустријске. У овоме положају ја не видим спа-

сећа за народ српски, за наше благочестије. Шта мисли о нама велика Русија? Да ли ће допустити да нас истребе са лица земље? Од трошица, које падају са њене трпезе, ми бисмо се наситили. **Довлѣєть єи рєщи єдиноє слово и мы спасєни єсмы.** За што Русија не би нас узела под своју заштиту, кад аустријски цар ту нама дати не може? Боље нам је, налик на кнежевину Србију, под именим покровитељством руским подносити и турски јарам, него ли маџарски". Патријар моли, да цар заповеди Српској кнежевини, да им она свом својом снагом притече у помоћ, а Русија да им пошље оружја, или бар да посредује примирје са Мађарима на основу старих привилегија(1).

Велики терет пао беше на душу изнемогла, а тешком одговорношћу обремењена старца. У своме очајању он се обраћа Русији и тражи за војводство положај онакав, какав има Србија према Русији и Отоманској Порти. Овде нам пада на ум сличан корак, који је други један првосвештеник српски, један од претходника Рајачићевих, у почетку овога века учинио.

(1) За ово писмо имамо да захвалимо Нилу Попову, који га је први на свет изнео. Види његову историју „Србија и Русија" Београд 1869. свес. 4.

Кад су Срби у кнежевини устали под Карађорђем на оружје, за своје ослобођење, онда је митрополит Стратимировић (у јуну 1804) поднео првом министру цара Александра I. мемоар један, коме је он дао име: „нацрт успостављења нове словено-српске краљевине“. Сам већ наслов показује, на што је смерао српски првосвештеник. Он доказује Русији, како би за њу корисно било, да успостави стару српску државу, па да у њој, као једноверној и једноплеменој, створи себи природнога поузданог савезника каквога она сада нигде нема. Таква држава, најпре макар и трибутна Порти, расла би мало по мало, у оној мери, у којој би Турска изумирала. За владаоца ослобођене Србије Стратимировић предлаже, каквога рускога великог кнеза, а ако то не би могуће било, онда би требало Србима дати за владаоца каквога протестанског кнеза, али само тако, да његово потомство прими веру православну. А да се српске земље, ослободивши се од Турака не би предале Аустрији, те њену снагу умножиле, оне би морале бити под руском заштитом. „Овакво мишљење, вели на крају свога нацрта Стратимировић, тако се живо представља моме уму и срцу, тако је корисно рускоме царском дому, тако је славно за сав словенски народ, да за постигнуће ове намере не може бити ништа сувише велико.

— ни највећи труд, ни највећи трошкови“ ([1]).

Калаји, у својој „Историји српскога народа“ ([2]), помињући овај документ, износи га као доказ, како Срби и у највишим црквеним положајима остају верни својој народности. Стратимировић био је, вели Калаји, кроз цео живот свој обасипан милостима царским, па је опет пре свега био Србин и ако мање српски првосвештеник, а више српски политичар, који је удешавао своје планове, како би се успоставила некадашња српска величина, и у дубини свога срца гајио најживље симпатије за Русију и руско племе.

Имао је право мађарски историописац, кад је своје земљаке овим примером хтео као да подсети на то, да они ни у највишим црквеним круговима српским не могу наћи хладнога срца за српство, да у Срба ни највиши положаји не могу да изгладе српска осећања. Као што је, у почетку овога века, Стратимировић писао руском министру као Србин, као Словенин, тако је сад после четрдесет и четири године,

---

[1]) Састав овога нацрта налази се у нашој народној библиотеци. Он је најпре печатан у руском архиву за 1868 год. Спомиње га Нил Попов, „Србија и Русија“ свеска I стр. 28.

[2]) Geschichte der Serben von B. v. Kállay, aus dem ungarischen übertragen von Prof. G. Schwicker. Budapest 1878. p. 430.

сличним осећањима давао израза његов достојни последник Рајачић. У овим тешким данима својим Срби су, истина, имали и своје Јовиће, своје Вуковиће, своје Дамјаниће и своје Благојевиће; они су имали и једнога владику који, притешњен непријатељем, благосиља Мађаре у тренутку кад они против његовога стада окрећу смртоносно оружје; али су Срби тада имали и читаве војске својих верних синова, храбрих јунака; имали су и свога Рајачића, који с крстом у руци пролеће кроз своје стадо, свој народ и храбри га на борбу за веру и слободу. Докле је год таквих светлих појава у народу српском, он не треба да очајава, а догађаји су их свагда показивали, кад више кад мање.

Корак патријархов код руске владе, и ако није донео никаква плода, остаје значајан историјски спомен. Цар Никола, који је сву своју владавину оснивао на начелу легитимности, није хтео ступати у додир са представницима појединих племена, који су, још уз то, у његовим очима могли стајати на путу револуције. Није вероватно, да је патријар на своје писмо добио одговора, а није му се по свој прилици ни надао.

Рекосмо напред, да се под јесен, сва сила мађарска на југу беше покренула противу Срба. У Бачкој био је отпор српски успешан; али је у Банату срећа оружја била Србима, у први

мах, мање наклоњена. Ту су се били крвави бојеви, код Томашевца (најжешћи 23 новем.), код Алибунара (30 нов.) и код Јарковца (3 дек.). Усамљени у борби, морали су Срби своје положаје да напуштају, а од јарковачке битке повлаче се они к Панчеву. И што се и преко тих недаћа, Банат у првој кампањи могао одржати, заслуга је Книћанинова и његових бораца. Он се борио не само у своме утврђеноме положају у Томашевцу, но га још видимо, како из својих опкопа излази Мађарима на сусрет, зауставља их и разбија; отима им девет топова, и тако притешњава, да морају своју муницију у воду бацати. То је било у октобру. Крајем новембра видимо, како га нападају Мађари са 15.000 војника и 22 топа. Три пут се на њ јуриша, три пут он јуначки одбија нападе. Тек кад Мађари, на захтевање Кошутово, послаше један део војске на север, попусти за неко време њихова навала на Србе.

За време ове борбе водили су српски посланици у Холомуцу преговоре са аустријском владом, која бејаше у потпуној завади не само са Мађарима, по и са немачком странком, па и са Пољацима. Под кнезом Феликсом Шварценбергом склопи се ново министарство, које је потпомогао гроф Стадион, поборник народне равноправности. Улазећи у одсудну борбу са Мађарима, двор и влада пријђу ближе словен-

ским тежњама. Хрвате и њихова бана називали су они ослободиоцима престола, а на Словене у опште гледали су као на браниоце монархије.

Како се двор, за своје одржање, са свим наслањаше на Словене, тренутак беше повољан и за српске преговоре. Депутација је српска тражила, да се Србима редовно и формално призна војвода и патријар, да се војводству одреде границе и да му се изда устав. Депутација се позивала на прокламације цара Фердинанда од 20 октобра, 6 и 7 новембра, као и на рескрипат издати Рајачићу 14 новембра.

Међу тим се цар Фердинанд одрече престола (20 нов.) а на владу ступи његов синовац Фрањо Јосиф. Српски пуномоћници налазили су се тада у Кромерижу (Кремзир у Моравији), где се био искупио царевински сабор. Они јаве (1 дек.), да их је гроф Стадион уверио, да су српске жеље, потпуно уважене. И заиста, два дана доцније цар потпише прокламацију, којом признаје Рајачића за патријара српског а генерала Стевана Шупљикца за војводу, „успостављајући ова историјска достојанства“. На послетку цар обећа, да ће се постарати и о унутрашњем уређењу војводства кад се мир поврати([1]).

([1]) Die serbische Bewegung in Südungarn.

Ну ово војводство у изгледу требало је одбранити. Војвода Шупљикац обрати се и сам влади Српској за помоћ, и по што и Русија већ нагињаше да прегне у одбрану Аустрије, то влада Српска нареди да борци прелазе под командом својих старешина среских и окружних. Суделовање Србије добија отворено карактер званичан. Пред новом помоћном војском српском био је државни саветник Милутин Петровић (Ера), брат славнога јунака Хајдук-Вељка, праћен мајором Станојлом Петровићем и среским старешинама, Савом Петровићем, Абдулићем и Стојком. У исти мах пошље се из Србије и не мала сума новаца Главном Одбору у Карловце, (20.000 дук. ћес. и 36.000 цванц.) а муниција слала се без прекида.

Србија је била као нека оружница за војводство. Ту су се правили пушчани и топовски фишеци, лили су се куршуми за пушке, а ковали куршуми од босанског гвожђа за картече; градиле се лимене кутије за њих, па како је ко из војничких станова по муницију долазио, тако ју је налазио готову и одмах је и односио. Познати тополивац мајстор Веса стављен је био на расположење Панчевцима, да им лије топове од звона, која су они са својих цркава скидали.

Међу тим је помоћна војска једнако прелазила Дунав и Саву. Војвода је дочекивао ове борце у Панчеву. Браћа су се, с једне и

друге стране Дунава, сусретала и грлила. „Добро нам дошли, јунаци и браћо! — говорио је Шупљикац. Нека цео свет види, да смо ми деца од једне мајке, да смо браћа по крви и млеку, нека види, како браћа долазе у помоћ браћи“ .... Ту војвода застане, посрне и падне, а после десет минута — издахне од капље!

Судбина је била немилостива према Србима. Она их је у тренутку највеће радости у срце погодила!

Мађари, претпостављајући, да је смрт војводина збунила Србе, ударе на њих новом жестином, ну Срби их, под командом Книћаниновом, поразе на Панчеву (21 дек.). Команду над аустријско-српском војском прими 23 дек. генерал Тодоровић, а Мајерхофер постане начелником штаба његове војске. Навала мађарска на Србе расла је све више и више. Патријар се опет обрати Србији за помоћ. Он изда народу у кнежевини прокламацију, која је, због свога погледа на прошлост српску у Аустрији, врло значајна, а врло карактеристична за тадашњи положај војводства, као и за ондашње одношаје између Срба с једне и друге стране Саве и Дунава. „Ако је игда брат брату и свој своме мио и драг, важан и скупоцен, најмилији му је и најдражи у време нужде и невоље његове“. Тако почиње патријар свој проглас, па за тим износи Србима у Србији непоколебљиву верност

прекосавских Срба према двору аустријском. Они су бранили престол царски у отаџбини и изван отаџбине, војевали су за њ и војују и данас. Кад се год која провинција, или који народ побунио против законитога поретка, Срби су с највећим пожртвовањем пружали своје услуге миру и престолу „кад кад позвани, а кад кад и незвани“. Кад је мађарски народ пре сто и педесет година под Ракоцијем устао против Јосифа I. па и турскога цара и француског краља себи у помоћ позвао, позвао је Ракоције, у исто време, и патријара српског противу цара и краља „но верни патријар саопштио је овај издајнички позив цару, а народ је свој сâм собом против бунтовника на оружје позвао“. И Јосиф I. у својој повељи признаје народу српском заслуге и жртве, које је за одржање престола поднео.

Кад се овај исти, наставља патријар, мађарски народ ове године опет противу краља свога узбунтовао, а народност, веру и света права, Србима газити и уништавати почео, Срби су устали на отпор за царев престол, за јединство монархије и за осигурање своје народности и својих права. Борба се отпочела; јаук и плач рањених, слабих и немоћних прешао је преко границе савске и дунавске и као тужан гласоноша поразио срца родољубиве браће у кнежевини Србији, „колевци постанка нашег“. И гомилама прешла су

јуначка браћа, да срећу и несрећу с браћом деле. „Они за свето име вере и народности под једним и истим барјацима стоје с нама заједно и данас пред непријатељем неуморно и неустрашиво" — вели патријар, па наставља, како ће историја сачувати у најсјајнијим листовима својим овај спомен за пример свима народима како је Србин, како је брат брату кадар бити у помоћи. „Нека је, узвикује патријар, вечна слава тим родољубивим витезовима нашим, које славећи и преузносећи, позивамо вас, мила браћо наша, да нам сад, ко год веру и народност љуби, у помоћ притрчи, да нас, вама на очиглед, не тамани један неблагодарни, бунтовни народ, који у гнусној гордости својој јавно виче и доказује, да му краљ не треба, и да му је краљ издајица, и сваког рода неваљалац на свету, а у исто време преузноси се, да је све, што под круном угарском живи, Мађар, и да нема другог имена ни језика. Шта више, говоре и пишу, да су кнежевина Србија, Босна и Бугарска њихове сопствене земље, сигурно чекајући прилику, докле нас поработе, да и вама пошљу књиге, протоколе и заповести мађарске у управу земаљску, у школу и у саму цркву с преким судовима, вешалима, са убиствима као што с нама поступају. Оваково безакоње и безбожије не може остати некажњено. Праведни наш цар подигао је оружану своју руку противу овога бунтовног народа ма-

ћарског“. Цар похваљује Србе и позива их, да се храбро држе, докле и он с горње стране не победи. Ну царска је помоћ далеко, а силе српске кроз седам месеци боја малаксавају, докле непријатељ прети све да уништи. За то се патријар обраћа Србима у кнежевини речма пуним осећања српских: „Можете ли ви, браћо, с ладним срцем и скрштеним рукама гледати, да у вашем здрављу, тиран роби и пали нас, браћу вашу, жене, децу, и имање наше? У нужди непријатељ свети се и досађује, но у нужди и брат помаже и избавља. Послушајте глас народа српског овостраног, послушајте позив после сто шесет година васкрснувшега војводе српског, прејемника деспота и војводе Ђурђа Бранковића! Послушајте архипастирски глас патријара српског, кога се народ овај више од сто година лишавао, и који је прејемник патријара Арсенија Чарнојевића и прејемник патријара Јоаникија II. кога је велики цар Душан патријаром наименовао! С небесних предела гледа Душан и кнез Лазар, гледају Немањићи сви и св. Сава, да ли Срби греју у прсима чуства братства и негдашње љубави? Да л' они храбром мишицом одбијају непријатељске нападе туђина на веру, на језик, имање њихово? Похитајте, дакле, драга браћо, докле још касно није и да о мање штете буде, у помоћ нама, рођеној браћи вашој! Што пре и

што у већем броју дођете, то ће непријатељ брже и сигурније одбијен бити, и покрај хасне народне остаје слава народна, да Србин Србину у помоћ притиче, и да му туђин досадити не може. Благослов божиј нека буде на домовима и на родовима вашим сада и до века!“

Аустријски генерал Тодоровић позива такође српске ратнике, да чувају славу силнога Душана, кнеза Лазара, Милоша Обилића и других српских јунака. И сам Мајерхофер одушевљавао је српске устанике засебном прокламацијом.

Позив патријаров нашао је доброга одзива у Србији. Сада се отуда крене још један државни саветник, стари Милосав Здравковић Ресавац, а са њим Лазо Зубан, такође државни саветник, са више окружних и среских старешина. Кроз Србију кретаху се многе оружане чете, које се са свију њених крајева беху упутиле Сави и Дунаву. Које раније, које доцније сви су скоро окрузи послали своју помоћ браћи у војводство. Са Мораве кренуо се Богдан Ђорђевић (Татар-Богдан), начелник округа Ћупријског; из округа Јагодинскога водио је углeдну помоћ неки капетан Илија; из округа Крајинскога капетан Андоновић; из Црноречкога стари Нича; из Гургусовачкога мајор Сава Јовановић, окружни начелник; из Алексиначкога капетан Сима Ђорђевић; из Подринскога капетан Козељац; из

Ваљевскога капетан Павле Гудовић; из Ужичкога капетан Периша Марковић, праћен судијом Каљевићем и поручником Петром Рајићем (Ћаком): а из Крушевачкога округа водио је знатну помоћ његов начелник, мајор Радован Петровић (Ракица). Најпосле, није изостао ни арачлија Таса Ивановић, са два ескадрона коњице своје врсте праћене зурлама и таламбасима. Најслабије била је заступљена Шумадија, у којој је претезао лични утицај Вучићев.

Сад већ Книћанин није стајао на челу самих добровољаца. Под његову команду стекло се беше око 12.000 бораца из Кнежевине, а по највише из округа Крушевачког, Ћупријског и Пожаревачког, не рачунећи ту и оне борце србијанске, који су по другим становима војевали под старешинама из војводства.

Влада српска почела је да ради отворено и званично. Пред њеним очима горело је Панчево, а рат је пламтео по целој Угарској. Ну и српска војска губила је све више свој народни карактер, претварајући се мало по мало у јужну аустријску војску. Она није више зависила од Главнога народног одбора, ни од патријара, но од аустријских генерала, а плату је примала из ратне касе аустријске. До смрти војводе Шупљикца војска се звала народна, официри народни; најстарији заповедник звао се врховни вођ или војвода; а после смрти вој-

водине све је мало по мало постајало царско: војска царска, официри царски, генерали царски. Снага народна није више била у рукама народним, но у рукама бечке владе. Са том изменом изменуло се и славно војевање српско у поразе и повлачење. Докле су народном снагом заповедали: Книћанин, Стратимировић, мајор Бига, капетан Боснић и други, дотле су се могли одржавати славни мегдани на Томашевцу, на Сентомашу, на Јарку, Алибунару и Панчеву, а како су аустријски официри народну снагу у своје руке узели, настале су ретираде. Једном таквом ретирадом напуштена је Бачка, а другом Банат.

Народни покрет изметне се са свим у рат за цара и Аустрију. Између патријара и Стратимировића изроди се раздор, за који су тада сви разборитији и увиђавни људи бацали одговорност на Стратимировића, кривећи га, да лакоумно расипа и убојну снагу и новац народни. Патријар оде у Бечкерек, а за собом позове и Гл. Одбор, који је заклањао Стратимировића. За тим се пресели, заједно са Одбором, у Темишвар, где су (28 и 29 јануара 1849) држане одборске седнице у присуству Стојана Симића, председника државнога савета српског. Ту се сагласе, да сва управа пређе у руке Патријару, који стане управљати помоћу чланова, које је сам наименовао, а међу којима је главни био

Јаков Живановић. Нови заповедник у Темишвару, генерал Рукавина[1], заиште сад да му се Патријар потчини, а ту меру, као привремену, одобри и цар ма да му се Патријар противу ње жалио.

Кад се овако, мало по мало, са свим уђе у зависност од Аустрије, а српска ствар изгуби свој народни карактер, Книћанин већ више не налажаше поља за себе. Он се врати (16 февр. 1849) са својом војском у Србију, објавивши народу у војводству, да је свој посао свршио. Под његовом командом имало је из Србије 12.000 бораца, међу којима је било 2000 коњаника[2]. Са њим се вратило 8000, а други су остали у разним становима српским[3].

Не зна се још поуздано непосредни узрок, са кога је Книћанин оставио бојно поље. Патријар, у своме прогласу (од 20 јула 1849) говори о његовом повратку овако: „Познато је још и то, да су браћа Србијанци још лане панички страх Мађарима задали. Но за то што су они у Вршцу неколико Немаца мађарона, љуте наше и царске непријатеље, и неколико чивута опљачкали, непријатељи наши не мо-

---

(1) Die serbische Bewegung in Südungarn,

(2) Die serbische Bewegung in Südungarn.

(3) А. Николић држи, у својој биографији, да је помоћне војске српске заједно са добровољцима, било на 15.000.

гоше мировати, докле их из Баната и из Бачке кући не оправише". Вероватно је, да је и тај разлог употребљен противу помоћне војске српске као што се био пронео и тај глас, да Србијанци, који су до Сегедина били допрли, намеравају да задрже Банат за себе; ну као што онај први узрок није био довољан, да лиши царевину тако знатне помоћи, тако се овај други глас може уврстити међу просте гатке. Има такођер мишљења, да је српска влада попустила навали западних консула, те Книћанина натраг позвала. Ну највероватније је, да је Србијанце повратила реакциона струја, па било да је иницијативу узела српска влада, или сама Аустрија.

Ну Аустрија је рано била ушла у реакцију против свога словенског правца. Ратна срећа брзо се обрне. Генерал Дембински, уредивши добро мађарску војску, зада аустријској тешке пораже, а Генерал Бем стане рушити и палити по Ердељу и српским крајевима[1]. На северу буде Виндишгрец поражен, а на југу Перцел пробије опсадну линију код Н. Сада, да ослободи Варадин од опсаде (15 марта). Мађари отму и сами Сентомаш, (22 марта) који им све дотле беше неприступан; они освоје Јарак (25 марта) и ушавши у Панчево, (28 априла) допру до са-

(1) Врло је карактеристично писмо, које је тим поводом писао 22 маја Книћанин мађарском команданту Перцелу, види «Српске Новине» за 1849, бр. 18.

них обала дунавских. Ердељ и војводство подлегну. Хиљадама Срба нагрну сад из Бачке и Баната у Срем и Србију, бежећи испред беснога непријатеља, који је све, што је Српско, робио и палио од цркве до колибе([1]). 30—40.000 душа беше се кренуло у бегство. У току месеца јула и из самог Срема почео беше свет да бежи у Србију. Земун беше скоро опустео. Архива народна пренесе се у Фрушку Гору, а кад (око 20 јула) заузеше Мађари и сама острва спроћу Београда, Овчу и Борчу, онда се долазило и на ту мисао, да се и из самих Фрушкогорских манастира спасавају српске светиње у Србију. Слика беше црна. Њу цртају српски повереници у Бечу једним меморандумом, који су поднели влади аустријској, овако: „њиве су напуштене; села и вароши леже у пепелу; жене у црно замотане, старци и деца тумарају по пустим пољима“. Још јаче поражавају речи представке, коју је Патријар (у јулу 1849) поднео бечком министарству унутр. послова. „У боју овом, вели Патријар, Срби су све жртвовали, па и оно, што је једном народу најсветије. Хришћански варвари убијали су им старце, жене и децу; каљали су им и обесвећавали цркве и олтаре; вадили су им мртваце из гробља, кости

([1]) Из живота једног ц. аустријског официра. Написао Јован Стеф. в. од Вилова. Земун, 1863.

им бацали у бунаре, а тела њихова раскомадана излагали на храну псима и птицама“. Још црњи беху гласови, који се тада проносише од уста до уста, од новина до новина. Тако пише у једном званичном извештају „Загребачких новина“ да су места у Шајкашком округу: Чуруг, Жабаљ, Госпођинци, Надаљ, Ђурђево, Сентиван, Каћ, Ковиљ, погубивши најпре заостале становнике своје, од ових вандала (Мађара) попаљена, зидови да су им разрушени, врата и ћерчива поскидана, а особито цркве да су биле прве попаљене, свете иконе, барјаци и крстови блатом намазани или сатрвени. „У ковиљском манастиру нашли смо, пише се, три калуђера у бунару удављена; ту и у Сентомашу повађени су мртваци из гробова, њихове су кости побацане, што је учињено у Ковиљу и са гробом честитог ф. м. л. Станисављевића“ (1).

Може се лако разумети, за што је испред овакога варварства силан свет тражио спасења у бегству. Бегунци бише у Србији братски прихваћени. У Београду образова се одбор да скупља за њих прилоге, и нађе по целој Србији лепога одзива. Помоћ се делила у београдској читаоници и на збеговима; власт је ишла бегунцима на руку отварајући послове, где су они могли што зарадити, или радећи на друму,

(1) В. «Српске Новине» бр. 63, 30 јуна 1849.

или секући липу за барут. Нарочито се о ра-ђала пажња свештеницима, који се у великоме броју међу бегунцима виђаху. Пред повратак на своја згаришта (у августу исте године) да-доше они свечана израза своје захвалности на гостопримству, неки у црквама са преднкаонице, а неки путем штампе. Сви бегунци осећаху, да нису у туђини, но код браће, која њихову суд-бину од срца дељаху.

Срби што осташе у војводству, напрегну наново своје силе, и ако оне беху скоро већ исцрпене, јер још пре српскога покрета беху послата из војничке границе по два батаљона од сваке регименте у Италију. Што беше на дому остало, то стајаше непрестано под оружјем. Сад се позове и „ландштурм“, да сузбија најплаховитије нападе мађарске.

Аустрија падне на аман Русији. Одмах после пада Луи Филипа мислили су конзерва-тивни кабинети, да ће француска демократија изаћи из граница уговора закључених 1815 го-дине, па су за тај случај, живо водили пре-говоре за енергичну одбрану. Цар Никола, у својој неодољивој заузетости да одржи европску зграду од 1815, понуди Аустрији један део војске за Галицију, и беше утврдио са њом и основу, на којој би јој и финанцијску помоћ указао. Никакву жртву није цар Никола ште-део да одржи назоре, у којима он стајаше го-

тово усамљен, располажући потпуно снагом и средствима једне колосалне, западним потресом ни мало недодирнуте државе. Још 14 марта 1848 издао беше он манифест, у коме је говорио, како су се, после много година мира и благостања, на европском западу изродили нереди, који прете свакоме правном ауктоританту и свеколиком законитом стању. Поникнувши у Француској, беснило је захватило државе царевих савезника, Аустрије и Пруске. Ова слепа разуздана сила прети данас Русији, ну овде ће она наћи своју границу. Цар ће бити готов, да своје народе поведе у одбрану части и области руске, а његови народи готови да му следују: Бог је с нама. Чујте то, народи на земљи, па следујте гласу божјем, који је с нама! Тако је говорио цар Никола. Он је, очевидно, претио. Ну званични орган његов (Journ. de St. Petersbourg) објасни, да се Русија не мисли ни у што мешати, нити кога нападати. Нека народи западни продуже своје покушаје, а Русија ће очекивати напредак од времена и од својих просвећених самодржаца. Она ће без напада, али будно пратити догађаје, имајући у очима државне границе, које је подјемчила, и не трпећи никакву промену равнотеже на своју штету ([1]).

([1]) Diplomatische Geschichte der orientalischen Frage Von Christian Friedrich Wurm. Leipzig 1858.

У очима цара Николе, који је гледао на цео западни покрет, као на излив пусте анархије, морао је тај тренутак наступити онда, кад Аустрија дође на ивицу своје пропасти. Цар је тада сматрао, да је у опасности не само друштвени поредак, но и она равнотежа, коју је он у своме манифесту предвиђао. Цар Фрањо Јосиф обрати му се за помоћ журним речима и живим уверавањем о благодарности, коју је доцније на састанку у Варшави и усмено понављао([1]). Цар Никола прими се да спасе Аустрију и 26 априла (1849) изда он нов манифест. Ту он излагаше, како се и на самом Истоку показала револуциона заблуда; како је ред у Влашкој и Молдавији повраћен и како се одржава руском и турском војском, али у Ердељу и Угарској да Аустрија није могла савладати устанак, но да је он четама пољских „издајица од 1831 и других ускока, прогнаника, бегунаца и измета разних народа опасно нарастао“. „У тако тешком стању цар Аустријски обратио се нама са жељом, да бисмо му ми помогли против нашега општег непријатеља“. Цар је призвао Бога у помоћ, па заповедио својој војсци, да се крене, те да угуши буну и уништи заблуђене грешнике, који се усуђују да нападају мир и његових области. „Кад

([1]) Etude diplomatique sur la guerre de Crimée, Par un ancien diplomate Paris, 1874.

је Бог с нама, ко ће противу нас“? — Тако се свршује царев манифест.

И овде није изостало објашњење званичнога органа. По њему судећи, цар Никола схватио је, да се борба води између начела моралнога поретка и начела анархије, која раздире крило европских породица. Док је друштвена бура у даљини беснила, Русија је остала мирна и непокретна. Кад се рат распалио, она је гледала, како падаху установе, како се мењаху облици владавински, а није излазила из неутралности, коју је сама себи прописала. 14 марта 1848 Русија је обзнанила, да се неће мешати у унутрашње послове страних земаља, остављајући свакој од њих слободу, да своје унутрашње установе мењају како за добро нађу, ну Русија је и себи задржала слободу радње за случај, ако би учинак револуције у иностранству и њену власти̇ту сигурност у погибао доводио, и ако би трактатима утврђена равнотежа на њеној граници била нарушена или преиначена на њену штету. Оно пак, што бива у Угарској или што се тамо приуготовљава, прети сигурности Русије. Сваки удар, који би револуција, ако ће бити и само за које време, нанела целокупности и јединству аустријске монархије, био би уједно напад на права, која цар, сагласно са духом трактата, жели да одржи, као потребна за европску равнотежу и за мир његових властитих држава. Зва-

нични орган нарочито наглашује формални захтев једног старог савезника, где Русија има и моралне обавезе према једном кабинету, са којим је вежу уговори старе алијанције, а има и позитивнога права, да се прихвати оружја, те сама себе да брани од покрета, који је у пола пољским постао, да осујети признате планове устаничке, да угаси ватру, која је све народе између Дунава и Висле ускомешала.

Црна коб била је снашла Аустрију. Тако је њен положај схватио цео свет. Званичнога израза овоме схватању дао је лорд Палмерстон, кад је у парламенту врло живо говорио (9 јула 1849) о несрећном значају рата за Аустрију, „на било да она победи, или да из борбе изађе побеђена“ ([1])

Са одлуком Русије да уђе у акцију, променио се и олакшао положај Србије. Одобравања њенога дојакошњег понашања, која су влади српској до сада само испод руке долазила, почну добивати званичнога и свечаног израза. А. Карађорђевић прими од великог везира писмо (од 19 маја), којим му Порта одобрава поступање за све време од како је на владу српску ступио, а нарочито за време ондашњих критичких околности светских. За знак особи-

---

([1]) Wurm, Diplomatische Geschichte der orientalischen Frage. Leipzig 1858.

тога благовољења шиље му она царски берат (од 1 Џемазијел-Ахира 1265) којим се он производи, у највећи чин муширства у царству, и којим му се даје орден Нишан-ифтихара првога реда.

Одликујући на овај начин српскога кнеза, Порта износи на видик знаке свога господарства над Србијом, стављајући њенога владаоца у ред својих чиновника, па ако ће бити и највиших.

По свој прилици по договору суверена јави се за Султаном и сам цар Никола. Одмах 21 маја и он одликује Александра Карађорђевића, пославши му орден белога орла, а у ручноме писму своме он му изјављује задовољство, што је, у сред крвавих грађанских ратова, немира и безвлашћа, што потресоше пределе Србији пограничне, она област, којом он управља, све једнако уживала постојани мир и тишину под окриљем високе Порте и заштитом једноверне и једноплемене народу српском државе. Цар одаје правду активним и благоразумним мерама, којима је одржан поредак и сачувана Србија од немирних умишљаја.

Царево писмо донело је у Србију неочекиване доказе о новим расположењима царевим према тадашњој владавини. Још не беше у њеном памћењу изглађена успомена оне живе радње, коју пре пет шест година беше развио моћни цар, да обори цело стање, које се беше

1842 крвавим рукама засновало на Метином Брду и на Врачару. Још се сећаху управници у Београду, како цар Никола беше захтевао једним енергичним ручним писмом од тога истога Султана (Абдул Меџида), да се уништи избор кнеза у Србији, а сад га, у договору са њим, демонстративно одликује. Времена се беху знатно променила. Догађај се обзнани свима општинама по Србији и радост и весеље настане у круговима привржениках тадашње владавине. На неким местима власти су свечано пред црквом читале народу султанов берат и ручно писмо цара Николе.

Појмљиво је, да ни Аустрија није изостала иза Порте и Русије. И она похита да одликује и кнеза српског и његове доглавнике својим орденима.

Србија је била очевидно увучена у коло европске реакције. Хтела не хтела, она је сад морала пливати све даље водом, којом је запливала у почетку догађаја. Још кад је Шварценберг ишао у Варшаву да тражи руску помоћ, патријар се поново обраћао српској влади за потпору, а у томе кораку њега је потпомагао руски консул у Београду. Такав захтев није се више могао одбити, и ако се Книћанин са помоћном војском већ поодавно био повратио у Србију. У то доба још не беху, истина, дошли они царски знаци одобравања у Београд, ну

по понашању рускога консула у Србији и иначе беше за свакога јасно, да ће се Србија на скоро наћи у друштву са Русијом. Владавина врачарска жељаше да добије нове снаге и признања. С друге стране, Српство у Угарској беше у опасности онако исто као и сама царевина Аустријска. Прваци Србије нису ни крили да своју помоћ указују Србима угарским, под условом, да се одржи династија и целокупност Аустрије(1). Кад се све ово, и Српство у Угарској, и династија Хабсбургова, и јединство аустријско, нађе у опасности од Мађара, а руски орлови већ се спремаху да им долете у помоћ, влада српска није се могла дуго размишљати, хоће ли се поново одазвати позиву патријара српског и саветима рускога консула. Книћанин опет пређе Дунав (26 марта), али сада са мало војске, са 2000 бораца. Он се укопа у Тителу, варошици, која лежи у шајкашком округу. Ту је он храбро одбијао нападе мађарске и сметао непријатељу прелаз преко Тисе и Дунава, докле је аустријска војска потпомогнута руском, наново ушла у Мађарску, а хрватски бан кренуо се, да се сједини са аустријском и руском војском. 11 јула био је по-

(1) У архиви «Српскога ученог друштва» налазе се писма Стевана Стевановића Тенке, која ове услове изван сваке сумње постављају.

следњи сукоб између Книћанина и Мађара, које је он храбро одбио, а 20 дана после тога преда се Гергеј, врховни заповедник главне мађарске војске, Русима код Вилагоша. 1-г августа био је Паскјевић у стању, да јави цару Николи „да Мађарска лежи пред ногама Његова Величанства“.

Тако је било суђено, да Аустрију поврати у живот оружје руско с једне, а српско с друге стране. Шта је Русија пожела за своје Аустрији указане услуге, то је прорекао кнез Шварценберг, први министар ћесарев, кад је неком приликом у Дрезди рекао, „да ће Аустрија зачудити свет величином своје неблагодарности према Русији“. Свака се ова реч буквално испунила. Али је и Аустрија платила скупо своју неблагодарност. Она је наскоро, остављена Русијом, истиснута била из Италије, а доцније и из Немачке. Ну ни према Србима у војводству није се она одликовала већом захвалношћу. У награду за своје жртве, они су добили празно име „војводства“. Цар је истина, у повељи од 18 новем. 1849 обећао, да ће се постарати, да се тачно одреде одношаји војводства према царевини, али су сва та обећања остала неизвршена: војводство није добило ни граница, ни устава, ни војводе. Све се свело на то, што је цар у велики низ својих титула увео и титулу „великог војводе

српскога војводства", а данас нема више ни ње. Још само одјекују, дуж Тисе и Мориша, песме и легенде које славе војводу Шупљикца, и ако добро и невиђеног; славе Книћанина Стеву, капетана Јанчу, славе Бигу, Боснића и друге јунаке ове славне српске борбе. Остале су браћи само заједничке успомене, да прелазе са оца на сина и да причају потоњим нараштајима, како се брат брату у невољи налазио, како је Србин у Србији ствар Срба у Угарској сматрао као своју рођену([1]). 700 удовица оставио је овај покрет Србији; а када се узме у обзир, да су у њему учествовали и њени добровољци, који су већином људи нежењени, онда се може бар од прилике замислити број жртава, које је Србија оставила на бојним пољима Бачке и Баната.

([1]) Богдан Ђорђевић, начелник округа Ћупријског (Татар Богдан) беше изгубио сина Вула, храброг коњаника, на сред Беле Цркве, (7 августа 1848). Кад му је јављено за губитак, који га је постигао, он одговори, колико жали свога сина, али се, вели, дичи и поноси, што је тим случајем ушао у број оних срећних родитеља, који су милој народности својој изродили и отхранили синове, да за част њену, за славу рода свог, за веру и закон, на бојном пољу борећи се, погину, «проста му, вели, моја храна била, кад се достојно сином мојим назвао. Докле тако не буде, не може се до благостања доћи. . . Еј, да сам сад тамо, умео бих осветити смрт мога сина Вула, но кад нисам, то молим побратима Книћанина, да свога синовца освети».

А какве је последице овај покрет имао за Србију?

Хотимице или нехотице и она је, уз Русију, принела своје не мале жртве, да се одржи целина аустријске монархије. Пролила је крв својих синова, да се успостави јединство, које је, обогаћена искуством, после дванаест година, радила, под кнезом Михаилом, (1861) да помогне претворити у двојство, покушавши да измири и сложи завађене Србе и Мађаре, те да их тако према другој половини монархије оснажи. Два покушаја, оба, по несрећи, бесплодна и по Србе у Угарској и по Србе на Истоку, јер и апсолутна централистичка Аустрија, и уставна дуалистичка Аустро-Угарска остадоше непромен-љиве у својој традиционој, по народе словенске на Истоку ненаклоној политици.

Нама се, у опште, чини, да наши писци нису догађајима од 1848 и 1849 онолико пажње обраћали, колико они заслужују. Утицај Србије на догађаје у војводству био је меродаван. Без војничкога суделовања Србије покрет би био у првим покушајима угушен. То признаје и сам тадашњи поглавар српски, достојни патријар Рајачић. Отварајући 27 септ. 1848 Народну Скупштину у Карловцима, он је рекао: „у трудном походу војеном, с благодарношћу ваља признати, да не бисмо могли отићи далеко, а можда ни првога корака учинити, да

нам браћа Срби из Српског књажества у помоћ притекли нису“. А доцније, кад се Книћанин први пут у Србију повратио (16 фебр.), Патријар је говорио народу (20 јула): „Од онога часа пође нам све наопако. Није шала кад 8000 Србијанаца отидоше, остаде сва моришка линија гола и непријатељу отворена! Тако исто од Старе Кањиже до Сомбора! Сад наравно, непријатељу дигоше се рогови, и Перцел сад без свакога труда дође и донесе храну већ паду склономе Варадину; узе без муке Сентомаш, Надаљ, Госпођинце, Каћ, Ковиљ, Чуруг и Жабаљ, и сва села до Вилова и Мошорина; и био би сав Шајкашки баталион (округ) заузео, да ја нисам опет Книћанина позвао и са својих (његових) 2000 јунака у Тителску позицију бацио“.

Али не само војнички већ и политички давала је правац Србија. Она је упућивала и световала прваке и вође, а кад су ови у заваду долазили, она их је мирила, дајући за право ономе, на чијој је страни био разлог и опортунитет, а она је налазила, да је он свагда био на страни седога патријара, према раскошном и самовољном Стратимировићу, који, ваља признати, није био и без некога поетског полета, којим је млађи нараштај лако заносио и за собом повлачио. Ретко је који важнији корак учињен, а да влада српска није о њему претходно саслушана, или бар извештена била. У коме је духу даван

политички правац, показује најбоље званични орган кнежевине, „Српске Новине“, које тада беху постале главни лист српски и за Србе на левој обали река̂. Добро уређиване, оне се растуриваху у више хиљада егземплара, а мисао водилица беше им, да ће се аустријски Словени спасти, ако се Аустрија спасе; немачка Аустрија да ће се преобразити у Аустрију словенску([1]). Нема сумње да је овај ветар духао од Прага и Загреба, али је он не мање, и на заходноме путу, преко српске престонице, вршио свој силни учинак на Србе у војводству. У свакоме погледу Београд је био постао средсреда Србима и с једне и с друге стране Саве и Дунава.

Али како су Срби, с оружјем у руци, престали да утичу на судбину Аустрије у опште, а судбину војводства на по се, почела је суседна монархија вршити свој повратни учинак на Србију. Прелазак најпре добровољаца српских у помоћ браћи својој, а за тим и званично учешће кнежевине најпре у народном покрету, а за тим и у самоме рату у заједници са царевом војском доведоше Србију у додир са Аустријом и бацише семе даљим односајима, који се нису свршивали у корист Србије. И као што Аустрија беше подељена на легитимну и на революциону,

([1]) «Српске Новине» бр. 96. год. 1848.

тако се доцније и поглавари Србије подвојише у својим симпатијама и односајима. Кнез се приближи званичној Аустрији, а неки његови доглавници нагињаху Мађарима, са којима уђоше и у одношаје доста интимне. Ако, у почетку покрета, и беше све заузето против Мађара без мере и резерве, сад на измаку догађаја, многи увиђавнији Србин беше дошао на друге мисли. Многе будније главе тражише узалуд видљивога резултата овој крвавој борби; многи се брижно питаше, да ли се није учинила погрешка, што се закрвише два народа, који вековима живљаху на миру или као грађани једне исте државе, или као добри суседи у свакидашњем мирном додиру. Ако и доцне, тада наиђоше и на Србе у Кнежевини, па и на неке њене државнике мисли о потреби бољих одношаја са Мађарима. Ну и Мађари беху дошли до боље увиђавности. Кад их руска сила беше притиснула, они се почеше обраћати и патријару, и Книћанину и српској влади, предлажући да се, на основу равноправности, са Србима измире, па заједнички да се Аустрији одупру. Гроф Јулије Андраши беше дошао преко Борче у град београдски, па отуда од пашиних људи доведен у варош, да српској влади, у име Кошутово, учини понуде. Кад му предлог о измирењу и заједничком отпору би одбијен, он захтеваше, да се Книћанин позове, како би Мађари могли преко

Срема, Славоније и Хрватске продрети до својих савезника Италијанских па се с њима сјединити, ну кад му се и овај предлог не прими, предлагаше он, да се бар за будућност уговори веза између Срба и Мађара, за случај да би Мађари ма кад дошли до својих права. Сви ови предлози беху дошли у тренутку победнога наступања руског, које је на њих брзо свој одговор и дало([1]).

После ових покушаја развијају се двогуби поверљиви одношаји: између кнеза и Аустрије с једне, а између првака српских и мађарских с друге стране. Те везе, утврђене тако под утиском догађаја, биле су доцније по будућност наше земље, а и по личну судбину глумаца више мање меродавне.

Одмах, по што је у Аустрији угушен покрет, почеше се јављати ближи, поверљиви одношаји између Српскога кнеза и Бечке владе. Српски кнез почиње да говори аустријском министру о унутрашњој опозицији у својој земљи. Кад је, на име, Аустрија повратила Србији 180·583 фор. ср.

([1]) Аутобиографија Атанасија Николића (рукопис). Нема основа што ауктор нагађа, да је Андраши са Гарашанином тада и неки писмени уговор начинио. Он ту ствар много меша са преговорима, које смо ми водили 1861 у Пешти, ну ни тада није ништа писмено уговорено.

што их је влада српска била позајмила властима српскога војводства за време покрета, кнез улучи прилику ову, да изјави (28 маја 1851) кнезу Шварценбергу, „*како се осећа срећан, што је ово новчано питање свршено начином, који застиђава пакосне људе*“. Том истом приликом он ускори да изрази, колико му јако на срцу лежи, да све учини, што му може помоћи, „*да буде угодан влади његовога царског и краљевског величанства*, и радује се, што га је Промисао поставио био у стање, да може дати праве доказе о осећањима, којима је спрам ње задахнут“. Први министар ћесарев, у своме одговору (од $^{10}_{22}$ јуна) изгледа, као да разуме под „*пакосним људима*“ *некога изван Србије*, па као да хоће да охрабри кнеза на путу отпора овим пакосним људма, који траже да врше своје планове како у Србији, тако и у границама монархије аустријске. Кнез српски осећа потребу, да изведе аустријскога министра из овога погрешног схватања, па му ($^{2}_{14}$ јула) објашњава изреком, да он, говорећи о пакосним људима, нишани једино на неке личности, „*које, вели, праве систематичну опозицију мојој влади*“, те, користећи се новчаним питањем, растурују по народу гласове, да се тај новац неће више никада у касу народну ни вратити. Кнез не именује те

личности, али их тако из близа описује, да је изван сваке сумње нишанио на Вучића и његове једномисленике.

Покрет српски у Угарској довео је Србију у додир са званичном Аустријом, а отуда се изродила нека врста суседне заједнице, у којој, као што обично бива, слабији сусед подлеже утицају јачега. Преписка са кнезом Шварценбергом увела је први пут званичну Аустрију у унутрашње послове кнежевинске, а кад се једном врата таквим утицајима отворе, она се тешко затварају, јер по промењивости својих прилика, слабији сусед често потребује заштите, па је у невољи и онде тражи, где, и ако је тренутно нађе, за будућност може она да му буде само погибаона.

Овај први јачи додир са суседном монархијом донео је А. Карађорђевићу неку врсту аустријске протекције, ну тако сумњиве, да је она доцније, у рукама његових противника, постала смртоносно оружје, а њему судбину није могла ни променити ни олакшати. С друге стране, за његове доглавнике показао се додир са емиграцијом мађарском такође бесплодан. Книћанин, ма да је од цара аустријског био особито одликован, био је ипак према мађарској емиграцији толико предусретљив, да је он у свој кући, у Београду, склонио жену диктатора мађарског Кошута, на њеном бегству у

Цариград; ну он умре (1855) пре него што је могао дати и каква следства својим доста развијеним симпатијама за Мађаре. И Гарашанин је ушао у тешње односаје најпре са представницима мађарске револуције, а за тим и са расутеним по свету првацима пољске емиграције, и макар да од ових веза није било никаквих практичних последица, Гарашанин је ипак због њих дуго остао сумњив конзервативним кабинетима.

Књажевини српској остала је од Аустрије у наследство клица, из које се развио утицај аустријски, који је, кроз више година, био одлучан по судбину Србије, и ако, срећом, није у дубину далеко захватио. Ну догађаји су оставили Србији и шире погледе у свет, са којима се вратише борци њени. Остадоше јој мисли и осећања, која се тада зачеше или пробудише у души њиховој, да се на дому развију, да се изоштре и да буду од не малог утицаја на јавни живот српски. Још онда се ова измена живо осећала, „Дух народа, вели званични орган књажевине, већ није тако успаван или ограничен само на којекакве убитачне унутрашње покрете. Већ и најпростија класа друкчије мисли, друкчије ради и другим се жељама занима, него да би својим властитим ножем себи самој задавала смртне ране“(1). Званични орган хтео је, оче-

(1) «Српске Новине» од 7 јуна 1849, бр. 53.

видно, да каже, да је тадашња владавина била утврђена. Она се заиста знатно оснажила и у својим спољашњим одношајима, нарочито са Русијом, што је на народ производило огроман утисак; а било је утврђено тадашње политичко стање још и унутрашњим значајем, који задобише некоји његови привреженици на пољу догађаја, нарочито Книћанин, који великим својим аукторитетом као и положајем, који му се даде, постаде главни стуб тадашње владавине. Исто тако имао је званични орган право и кад је пружио прст на шире жеље и погледе, које захватише тадашњи нараштај.

Дотле у додиру само са Истоком и са источним народима, Срби из кнежевине познадоше сада и друге народе, друге обичаје; пред њима се отвори са свим нов свет знања и погледа. Од тада јавни живот у Србији показује се много живљи и окретнији у свима правцима: на пољу политике као и на пољу науке. Новине српске онога времена чиниле би част и нашим данима, а жива радња ондашњега „Друштва Српске Словесности“ могла би стати упоред са радњом „Српскога ученог друштва“. После више година зачмалости чује се тада први пут на Народној Скупштини у Крагујевцу захтев народа, да се изврши султански хатишериф о исељењу Турака настањених у Србији изван градова.

У борби са Турцима оличавала се народна мисао српска, па се у мери те борбе и ступањ народне свести откривао. Покушај је, истина, учињен доста бојажљиво; само три округа (Шабачки, Ужички и Руднички) изнесоше тај захтев у својој представци, докле у неким другим захтевима по кад што ни један округ не изостаје (као на прилику да се парнице код судова брже расправљају). Ну и тако усамљена изјава за изласком Турака из Србије била је, после дугога ћутања, неки симптом времена.

У опште, учешће Србије у покрету прекосавском потресло је Србију из дужега сна пуног унутрашњих трзавица. После тридесет и више година мира, беше се још једном заблистао јатаган у десници србијанској, беше је одвео чак до Сегедина и показао да га она још зна држати чврсто и одважно. Србија се обогати новим војничким искуством, стеченим у борби понајвише са редовном војском, ну обогати се и убеђењем, да се приближава дан, кад ће старо, четничко војевање морати да уступи место војничкој вештини и науци.

У опште, борба беше славна, а глас Србије доби значења, и подаље од њених граница. То беше за њу постала права, осетна потреба. Јер борба за њено ослобођење беше већ далеко заостала иза тога времена; нови нараштај европски слабо што знађаше о њој. Вишегодишња уну-

трашња борба беше прогутала сву њену снагу физичку и моралну. Земља, која, у почетку нашега столећа, беше прва повела коло ослобођења народног на балканском полуострву, па се за тим годинама успавала, клонула, земља која се чињаше равнодушна за даљу судбину своју и свога народа, — та земља сад се јави на широј позорници, те показа, да располаже јачим средствима, а још јачом вољом, да утиче у судбину српскога народа, па најпосле показа и толику меру свога утицаја, од које се није могао не држати рачун при будућим комбинацијама источним. Уз племена, која имађаху будућности, крену се и млада кнежевина српска, те својом живахном руком створи, на левој обали Дунава, другу млађу државицу српску, која и ако беше кратка века, показа не мање, животну снагу српску у опште, а Србије на по се.

Ако за садашњост и пропадоше све уложене жртве, будућност беше свакако добила. За њу остаде још и једна велика историјска поука, истина невидљива, јер природе моралне, али за то не мало значајна. Од како су се преселили Срби из своје старе постојбине у Аустрију, од како су се, под Јосифом II, под принцем Евђенијем, под Лауданом, могли руковати борци с једне и друге стране, нису они више у додир долазили. Делиле су их непреходне препреке сваке врсте. Ну 1848-ма година дође, те отвори

широм све капије, диже све преграде између браће с једне и друге стране Саве и Дунава. Између кнежевине и новога војводства српског не беше више ни полиције, ни ђумрука, ни карантина. И сама природа као да је своје чинила да олакша састанак давно раздвојеној браћи, разапевши преко Саве и Дунава свој ледени мост, који је више недеља трајао. Састанак је у толико био дражи, у колико је растанак био дужи, у колико је политика чинила све, да отежа њихов међусобни додир. Али ево где мало час видесмо, како сама политика те пречаге диже и тражи да одржи јединство аустријске монархије снагом и мишицом народа српског, не разбирајући, да ли је он своја огњишта подигао на левој или на десној обали Саве и Дунава. Докле су често Срби аустријски прекоравани, да нагињу Србији, а Срби у кнежевини били у подазрењу да смерају изићи из својих природних граница, — ево где се историја подсмева овим прекорима, ево где сам ћесарев консул наговара Србе у кнежевини, да прелазе с оружаном руком — преко Саве и Дунава! Ко може као Бог, ко као сила догађаја, ко као логика историје?

II

СРБИЈА И КРИМСКА ВОЈНА

1852 — 1856

Постање кримске војне.

Једва се беху стишали таласи западне револуције од 1848—1849, кад се 1852 јавише у Србији неки предзнаци нове олује, која се спремаше на Истоку, а 1853 искрсоше они заплети, што изазваше велики рат између Русије с једне, а Турске, Француске, Енглеске и Сардиније с друге стране, рат познат под именом Кримске војне.

И ако Србија није активно суделовала у овим догађајима, опет су они имали великог утицаја на њену судбину, као што с друге стране, ни њезино пасивно понашање није прошло без утицаја на одлуке суседних јој хришћанских народа у Турској. Велики интереси европски ломили су се око наше отаџбине, и бацали је у најтежи положај, пун трзавица и недогледних

опасности, али и пун живахнога отпорног духа. Дубоко потресена, Србија је прошла кроз многе кризе, а такве прилике у државноме животу никада не пролазе, а да не оставе замашних последица. За Србију биле су оне двогубо значајне, задржавши јој, с једне стране, унутрашњи прелом, а с друге, изменивши међународни положај њезин.

Ну ми не можемо ући у одношај Србије према источној кризи од 1852—1856, а да најпре не покушамо изнети, макар и у најкраћим потезима, порекло и развитак догађајâ до уласка западних сила у рат, где се свршује први део кримске драме (15 марта 1854). Други део њезин, испуњен дипломатским преговорима и ратним операцијама, свршује се закључењем мира од 18 марта 1856. Он је испрекрштан заплетима сваке врсте.

У историји источнога питања нема ни једне кризе, у којој би било толико сложених питања, као у овој; никад се ум људски није толико напрезао, да их заплеће и расплеће, као тада.

Не може бити наш задатак, да све те перипетије пратимо више, но колико је потребно да нацртамо оквир оне слике, у којој се види наша отаџбина као једна тачка, око које се вију облаци час ређи, час гушћи, а укрштавају силне политичке струје у разним правцима. Њих да уочимо и да пропратимо може бити задатак,

коме ћемо ми имати да одговоримо, проучавајући унутрашње кретање духова у Србији, а бацајући узгред погледе и на одлуке и догађаје спољашње, који су владали вољом и судбином наше кнежевине за време другога периода кримске војне.

После мало година одмора, велики светски догађаји претијаху, да по други пут увуку Србију у свој вртлог. И ако су они били променили земљиште, узрочна је веза међу њима неоспорна. Није ни мало вероватно, да би невино питање о светим местима кадро било да изазове онако огромну европску кризу, да велики успех, који је цар Никола пожео у западноме покрету, није бацио у присенак све друге велике европске државе, те у њихових владалаца изазвао суревновање према рускоме цару, а у њихових народа мрзост према Русији и страховање од надмоћности њене. Уздржавши једну велику силу од пропасти, а посредујући заповеднички у свима европским питањима, која се јављаху за тим потресима, цар Никола беше дошао на врх своје аутократске славе и свога моћног угледа. У сред развалина страшне кризе европске, Русија једина стајаше чврсто; у сред општега таласања, она једина виђаше се непомична; она једина беше изашла из догађаја не само ни мало неослабљена, но још са знатним приращтајем моралне снаге своје. Овај успех, ма колико да беше ласкав за народни понос руски, у очима западних народа

беше прешао ону међу, коју као да је природа свима успесима људским поставила, све да би они били и најчистији и најзаслужнији. Цар Никола као да беше изгубио из вида, да је и завист људска једна од оних чињеница, са којима и цареви морају озбиљно да се рачунају

Са свим својим аукторитетом беше он ступио у борбу против природнога тока људских ствари, у намери, да у Европи одржи стање, које његов претходник беше створио 1815 у договору са својим савезницима. Макар да револуција беше задала смртни удар овоме стању, цар ипак сматраше, да је његов најсветији задатак, да га одржи у животу, јер, у његовим очима, европска зграда састављаше једну целину, која требаше у свима својим деловима да остане онаква каква је. Ну цар беше изгубио из очију, да уговори од 1815 беху изгубили своју животну снагу, јер више немаше нараштаја од 1815. Нов нараштај беше донео нове идеје, нова начела, нова убеђења, а цар стајаше усамљен у борби против ових непобедних стихија. Докле народи обараху старе, а подизаху нове установе, цар употребљаваше сву снагу своје простране царевине да одржи стари друштвени поредак; докле нови власници, које догађаји изнеше на површину, устајаху против равнотеже основане на уговорима од 1815, цар се труђаше да обнови коалицију од 1813.

Цар је, без сумње, морао имати и својих дубљих разлога, који су га одржавали на путу, који је сав напреднији свет као заблуду сматрао. Те разлоге објашњава нам у неколико један у политику руску онога времена дубоко посвећени дипломатски писац([1]). Ма да европска зграда од 1815 и не беше савршена, она, по њему, гођаше боље интересима Русије, но оно хаотично стање, које беше револуција створила; Аустрија, везана за Италију и Немачку, беше сматрана као суседство мање опасно, но Аустрија ослобођена од ових веза, па упућена на своје источне тежње. „Кад би се Аустрија уништила, а Угарска ослободила, ми бисмо се нашли, вели даље руски дипломата, пред гомилом малих анархичних република, које би поникле из развалина двеју царевина, Аустрије и Турске, под утицајем светске (космополитске) револуције". Са више страна гледала је Русија у даљини опасности за себе. И немачка демократија њој је бриге задавала. У своме заносу, не само да је она тражила Шлез-

---

([1]) Etude diplomatique sur la guerre de Crimée (1852 à 1856) par un ancien diplomate. Paris 1874.

Зна се поуздано, да је ово дело написао руски дипломата Жомини, од много година виши чиновник у министарству спољашњих послова у Петрограду. Оно садржава обилан, у самој званичној архиви црпени материјал.

виг-Холштајн од Даније, Елзас и Лотрингију од Француске, но још и од Русије њене области на источноме мору; шта више она је и Пољаке подстицала на устанак.

Ове побуде водиле су цара Николу на његовом путу противу западнога покрета; водиле су га толико одсудно, да он није од Аустрије ни накнаде тражио за војничку помоћ, коју јој је 1849 указао; али су га, очевидно, и далеко одвела његова стална и непоколебљива убеђења у питањима друштвенога поретка. Ту он није разликовао преображај од револуције, напредак од наглости. Не задовољивши се, да сузбија политични покрет, он је пречио и заустављао и социјални. Што се овај више у напред кретао, то му је он јаче на супрот излазио, то је све више тражио да прикупља око себе конзервативне елементе са свију страна притешњене. Он је жестоко осуђивао пруског краља, што је пустио, да му се буном очупају слободоумне уступке, и што је према франкфуртској демократији показивао готовост, да из њених руку прими круну Немачке. И благодарећи царевој помоћи, демократија је била савладана; либералне уступке учињене у првоме покрету, биле су мало по мало од народа одузете, уставне установе оборене или бар ослабљене. Тај правац уливаше западним народима мрзост и неповерење према Русији. Цар Никола беше очевидно на погрешноме путу, а

уза се, вели руски дипломата, не имаше никога, да га боље обавести, јер његов први саветник, Неселроде, држаше већ пола века узде спољашњих одношаја Русије непромењиво, по једним истим начелима и убеђењима, докле се и у самој Русији погледи на свет беху знатно изменили.

Тежина рускога утицаја нарочито се осећала у Немачкој, где се цар мешао и у међусобне размирице немачких држава. Кад су Пруси напали на Данску, цар је изјавио отворено, да ће морати да зарати, не по каквом непријатељском осећању против Пруске, но што је убеђен, да је европска зграда једна целина, па да би први камен, који би од ње отпао, био знак, да се она сва распадне. А кад су се аустријски цар и пруски краљ завадили око првенства у немачкоме савезу, цар је Никола, противно предањима руске политике, потпомагао тежњу, коју је гајила Аустрија, да са свима својим народима уђе у немачки савез. Оба немачка владаоцаишла су тада цару у Варшаву, да бране своју ствар пред судом овог моћног суверена([1]).

Још јаче мешала се Русија на Истоку. Упаском од 80.000 војника у Влашку и Молдавију (1848), она је оружаном руком уздржала покрет, који је смерао, да преобрази друштвени поредак у земљи. Ту јој је мешавину у један саставни

([1]) Etude diplomatique etc. T. I. p. 26. 42.

део турске царевине Порта зло примила, Румуни су у њој гледали насиље, а европски кабинети, у место сигурности, налазили су у њој разлога за страх и завист. У опште, руска политика беше дошла у сукоб са свима елементима, што се налажаху у борби, сузбијајући и једне и друге. И као што се она трудила, да на Западу одржи поредак од 1815, тако је она и на Истоку сузбијала покрет народа хришћанских, радећи да одржи турско царство у стању, у коме се затекло, а Хришћанима да очува стечена права неповређена, али и непромењена. „И као што обично бива онима, који посредују између крајности, ми смо, вели руски дипломата, озлоједили цео свет, пријатеље и непријатеље, не успевши ни толико, да исправношћу свога понашања успокојимо неизлечиво неповерење кабинета“ ([1]).

Највећма се опажаше ово неповерење у Енглеској. Лорд Палмерстон није могао равнодушно гледати, како надмоћност руске политике свуда преовлађује; како руска војска победоносно покрива Угарску, како цар Никола беше постао судија у распрама немачких владалаца, како он заповеднички даје правац и спољашњој и унутрашњој политици и на Западу и на Истоку. Лорд Палмерстон беше први, који се одлучи, да руској превласти изађе на поље отпора. Он

([1]) Etude diplomatique etc. T. I. p. 27. 29.

прегне да свуда сузбије руски утицај, на Западу као и на Истоку. Не обзирући се на позитивне међународне уговоре, а на име на конвенцију од 1841, он заповеди адмиралу Паркеру (Parker), да, са својом ескадром, прође кроз Дарданеле, те да заплаши Порту и да је извуче испод руског утицаја. На кратко за тим, окрене се противу Грчке, друге заштићенице руске, где, бранећи неке сумњиве тражбине енглеских поданика, пошље ескадру у Пиреј, те узапти све трговачке бродове грчке, и разори свој младој краљевини трговину, једини извор њезинога благостања. Покретан осећајима зависти и суревновања, он иђаше и даље, у тежњи да одржи у равнотежи углед в. Британије са угледом Русије. Енглеске ескадре изнесоше сличне тражбине и по Италији и Португалској, и докле сви народи, који имађаху изложена пристаништа, гледаху у овим замашајима претњу и за себе саме, први министар Енглеске даваше нове хране томе страховању. Са висине парламенатске трибине објављиваше он свету, да његови земљаци могу рачунати на ону исту заштиту, коју је негда стари Рим својим грађанима указивао: да ће Енглезе свуда да брани од увреда и напада будно око и моћна рука в. Британије.

То разметање вређаше поноснога цара руског. Узалуд он, и ако не беше непосредно изазван, одговараше, да ће оценити и пресудити

под којим би условима у напред могао трпети енглеске поданике у својој држави: Палмерстон му свуда стварање тегобе и неприлике. Први енглески министар жељаше да покаже да и руска звезда може да потамни; он све више улажаше у борбу противу моралне моћи и ауктoритета, што га цар Никола беше задобио у Европи.

За своје противуруске тежње нађе Палмерстон добродошла савезника у Наполеону III. Избивши на површину из револуционог потреса од 1848, а користећи се париским метежима, овај нови поглавар Француске беше обновио престол и успоставио традиције Наполеонске. Он беше опазио тежње Николине, да њему на супрот, обнови коалицију од 1813, и ако цар те тежње потхрањиваше само за случај, ако би синовац пошао стопама свога стрица противу мира и државнога поретка у Европи. Цар беше, у основу, задовољан Наполеоном, у колико је овај, у очима конзерватизма, учинио услуге ствари реда у Француској, али не могаше имати поверења у његове даље намере([1]). Цар је са основом претпостављао да ће Наполеон тражити, да створи у Европи какав заплет, да би се могао одржати на престолу у Француској; угушивши унутрашњу струју слободе, он је морао с поља тражити одушку за живу и неуморну природу француску.

([1]) Etude diplomatique etc. T. I. p. 109.

Ну опомене цареве да не излази из граница обележених на бечкоме конгресу, у место да уздрже Наполеона III, само су га још више дражиле; још су га подстицале на размишљање, како би своје планове успешније извршио, а цареве предупредио. Он је знао, да би заплет на Рајни и у Белгији само олакшао коалицију од 1813, па га ту није ни тражио. И он окрене своје погледе на оно земљиште, на коме вековима траже моћни суверени европски за себе или накнаде, или славе и имена. У место да очекује руску коалицију противу себе, он прихвати прву прилику, да створи коалицију противу Русије. Исток беше оно земљиште, на коме је он био сигуран за савез са Енглеском, а у Палмерстону имађаше већ поуздана пријатеља, кога беше стекао за време свога изгнанства из Француске. Шта више он је, са својим министром Друеном де Луисом, рачунао, да се, на источном земљишту, може наслонити и на Аустрију, и ако она беше Русији за свој опстанак обвезана.

Те обавезе није могла Аустрија лако да свари; оне је подстицаху више на завист но на благодарност. Постидна беше за њу успомена, да својој суседи има да захвали, што је жива остала, а рачуна се да је велика сила! Семе мрзости беше бачено још докле је руска војска на угарскоме земљишту била. За време саме борбе ми нигде не видимо између Руса и Ма-

ђара ни оних страсти, ни онога огорчења, које видимо у борби између Мађара и Аустријанаца; на против, међу Русима и Мађарима развијају се симпатије: Руси штеде Мађаре, а ови њима излазе на сусрет с поверењем; њима се и предају код Вилагоша.

Чим је прикупила државне узде у своје руке, Аустрија беше осетила потребу, да свој потамнели углед опет подигне. И њој се чињаше, да је Исток за такве смерове подесно и опробано земљиште. И заиста, њој би и суђено, да после великога потреса на Западу, прва отпочне игру оних судбоносних посредовања на Истоку, за којима дође велика кримска војна.

Под кнезом Данилом беху Црногорци заузели (1852) од Турака Жабљак, који влада Скадарским језером. Порти не бејаше доста, да сузбије црногорске нападе и поврати одузету јој тврђавицу; она оправи, под Омер-пашом, експедицију од 34000 војника са задатком, да коначно покори и заузме Црну Гору. Влада аустријска нађе, да јој се пружа подесна прилика, да први пут, после својих кобних година револуције, изађе на дипломатску позорницу са неким успехом. Она се реши, да посредује у корист Ц. Горе, ма да јој не лежаше у предањима, да брани црногорске интересе. Она је загревала и осећања освете противу Порте, која беше одсудно

и упорно одбила, да јој изда мађарске бегунце из времена последње револуције. Влада аустријска одлучи 18 јан. 1853 са свим изненадно, да пошље у Цариград генерала Лајнингена са изванредном мисијом, да најодсуднијим начином, а у облику ултимата са кратким роком, захтева од Порте, да своју војску, послату против Ц. Горе, повуче натраг. Овом приликом она затражи, да уреди и питање о Клеку и Суторини. Необична енергија, коју је развио аустријски ванредни посланик, изненади кабинете а Порту баци у највећу неприлику. Представници Енглеске и Француске потпомогну аустријскога пуномоћника, и Порта попусти, позвавши одмах натраг војску Омер-пашину.

У то доба била је у Петрограду већ решена мисија, која је била поверена кнезу Менчикову. Не може се дакле рећи, да је аустријска мисија изазвала руску, али она није остала без утицаја на понашање Русије, којој не могаше бити равнодушно, што Аустрија тако остентативно узима под своју заштиту један народ, који је она вековима бранила и заклањала, а Аустрија га вазда с мора одбијала и у његове стене притешњавала. После појаве енглеске ескадре у Пиреју, после успоставе Наполеонског престола у Француској, после ове поносне, заповедничке мисије аустријске у Цариграду са тоном скоро увредљивим за Порту, Русија није могла изостати а да не да̂

мисији, коју је у то доба спремала, карактер пун ефекта, и да је не увенча видљивим успехом.

У томе правцу ишло јој је потпуно на руку питање о светим местима.

Од како се одвојила црква западна од цркве источне, било је често у Јерусалиму и Витлејему борбе и трвења између привржeника једне и друге цркве о првенству. Размирице су се порађале највише о томе, ко ће од њих да чува света места, или ко ће имати прече право, да врши у њима своје црквене обреде. Француска је још од крсташких ратова била стекла нека права на заштиту својих латинских једновераца, али је и Русија, у току времена, везивала са Портом уговоре, по сили којих је мислила, да може узимати под своје закриље православне хришћане. 1850 г. заповеди Наполеон своме посланику у Цариграду, генералу Опику, да настане код Порте, да се одрже у важности повластице латинске цркве према православној, која је Латинима спорила нека права на основу фермана Портом издатих јој. Распра се водила о томе, ко ће држати кључеве од неких врата црквенских, и ко ће оправити опало кубе на храму јерусалимском: Грци или Латини. Докле се руски посланик противио свакој измени легалнога стања, какво се затекло, нови француски посланик Лавалет управио је одмах после Наполеоновога државног удара Порти

ноту, којом је претио прекидом дипломатских одношаја, ако се до фебруара 1852 не би просто признало Латинима право онако, како га Француска разуме. Порта, налазећи се у неприлици између ових супротних захтева, желела је да задржи себи карактер судије, па да нађе неки средњи пут; она предложи, да султан, о своме трошку, оправи опало кубе, а од неких врата да држе кључеве Латини, од неких Грци, а од неких опет места да имају кључеве и једни и други, па и Јермени. Русија се изјасни, да прима ово посредовање, и ако је оно у неколико и мењало стање ствари, које се затекло докле на против, Лавалет наново припрети Порти и заплаши је толико, да му она тајно обећа, да неће предавати јавности ферман, који је издат за православне, а Латини да ће уз то добити и кључеве од великих врата у Витлејему. Противу овога наређења, које је и султанском ирадом потврђено било, подигну протест и Русија и патријар јерусалимски. Ни нови покушаји Портини нису успели, да задовоље цара Николу; двозначним понашањем султановим цар се осећао лично увређен, па је изјавио енглеском посланику Сејмуру, да ће Порта, ако не попусти разлогу, морати попустити опасности, која све ближе иде.

16 фебруара 1853 стигне у Цариград кнез Менчиков. као изванредни посланик царев, да уреди питање о светим местима. Праћен великом

и сјајном свитом, он је у првим својим корацима био опор и увредљив; он изјави, да неће да води преговорâ са Фуад-ефендијом, министром спољашњих послова, за то, што је он био тај, који је ослабио царски у корист православнима издати ферман, па се обрати непосредно великом везиру. Он је био носилац писма, којим цар Никола изражава султану „осећања сажаљења и чуђења“, која су га обузела, кад је сазнао за одлуку, коју је султан донео у питању о св. местима у Палестини.

После ових првих појава, које су на султана производиле велики утисак, Менчиков је наставио своју радњу доста помирљиво. Он није тражио, да се опозове ферман, који је Француска израдила у корист латинској цркви, но, да би се за будућност уклонила трвења и размирице, захтевао је само то, да се у облику протокола утврди оно стање ствари, које се затекло. Ну Порта, суревњиво чувајући своју самосталност, није пристајала на протокол, а ни на објашњиву ноту, којом би се Менчиков такођер био задовољио; она је само пристајала, да изда нов ферман, као акат самосталан, који је ни према коме не веже. То није могло задовољити рускога пуномоћника. Његова мисија отежа се још и тиме, што је он захтевао од Рифат-паше, који је Фуада одменио, да њихове преговоре не саопшти представницима Енглеске и Француске,

а министар султанов на тај предлог није пристао. Ова тајанственост да̑ повода закључавању, да Менчиков има налог, да закључи са Портом и тајни уговор. Глас тај узнемири све силе, а нарочито Француску, која одмах упути своју флоту у Саламину, да буде ближе Дарданелима, али се Енглеска од сличнога корака за сада уздржи. 10 марта преда кнез нацрт коначне расправе питања, а сутра дан добије усмени одговор од Рифат-паше, да ће се питање претрести у дивану, чија ће одлука за тим бити поднесена султану и саопштена француском посланику, као представнику силе у питању такођер интересоване. Добивши отуда уверење, да је Порта вољна да попушта, кнез изиђе на среду са правим смислом свога посланства. Он предложи тајни уговор, по коме би Русија ставила на расположење Порти потребну помоћ, ако би она дошла у невољу да се брани од западних сила[1], а за то да Русија не тражи ништа друго, но додатак уговору кучук-кајнарџијском, којим би се православна црква у Европској Турској ставила под руску заштиту. По савету западних сила, Порта се покаже вољна, да одвоји питање о светим местима од питања о протекторату, и да у првоме Русију задовољи. Ну руски пуномоћник имао је одсудан налог да и ово друго

[1]) Спомиње се цифра од 400.000 војника са потребним бројем ратних бродова.

питање крају приведе; он је уверавао, да Русија нема намере, да се меша у избор патријара и владика, нити тражи места и гласа у њиховим црквеним судовима; после учињенога искуства, она тражи солидне гарантије за будућност, да ће се одржати стечена права православне цркве, а те би нашла у једном дипломатском акту, који би обухватио све пређашње уговоре онако, како су се они затекли. 7 априла преда Менчиков нацрт уговора у три тачке, а сутра дан припрети Рифатпаши, да ће Русија поседети Влашку и Молдавију, ако би јој се тај предлог одбио. Ноћу између 19 и 20 апр. умре султанова мати, која је на свога сина, у смислу руске политике, имала моћнога утицаја, те Русија изгуби своју највећу потпору у сerajу. 23 апр. пошље Менчиков Порти ултимат, на који је она имала за пет дана да одговори. Порта одбије захтеве, а кад представници Енглеске, Француске, Аустрије и Пруске уђу у посредовање и предложе, да се повластице православних хришћана у облику ноте утврде, руски пуномоћник пристане и пошље (8 маја) Порти нешто ублажен нацрт ноте. Кад Порта и овај захтев одбије, не могавши се сагласити са садржином ноте, кнез Менчиков изјави, да је његова мисија свршена, а дипломатски односи да су прекинути (9 маја). При поласку из Цариграда, он обзнани, да ће Русија

сваку повреду православне вере и православнога свештенства сматрати као дело непријатељства.

Захтев руски, формулисан у пројектованој ноти, узнемири западне силе. Енглески посланик Стратфорд пише својој влади, да Русија не смера, да Турској одсече један део тела, но да у цело тело налије отрова, тражећи да озакони свој утицај на десет милиона хришћанских поданика султанових. Лорд Кларендон, који је дотле вазда био штедљив према Русији, сад се и сам тргне, и влада енглеска изјави, да је готова, да Турској притече у помоћ, ако затреба.

Руски канцелар гроф Неселроде пише великом везиру, да предату му ноту потпише непромењену, и да је кнезу Менчикову у Одесу пошље; не учини ли то, да ће руска војска прећи границу, да Русији материјалне гаранције обезбеди. У одговору на ту поруку, Енглеска и Француска пошљу своје флоте у Бешички залив, а Аустрија и Пруска одобре отпор Портин и поступак западних сила. На тај одзив од стране великих сила, цар Никола одговори манифестом, којим је апеловао на верозаконска осећања свога народа, а 21 јуна руска војска пређе Прут. Русија прими управу Влашке и Молдавије у своје руке, уврсти највећи део румунске милиције у своју војску, а своме папирном новцу пропише принудни течај.

Улазак руске војске у саставне делове отоманске царевине оснажи у Цариграду странку, која је теглила рату, али дипломатија наговори Порту, да руски корак још не сматра као објаву самога рата, него да се за рат спрема. И саме западне силе заузму положај одсуднији, али још уздржљив и стрпљив. Оне опет предузму да посредују, израдивши, у договору са Аустријом и Пруском, а коначно у Бечу на конференцији сила (19 јуна), нацрт ноте, која је држала средину између онога, што је Русија тражила, и онога, што је Решид паша вел. везир, био вољан да потпише. Изгледи су били добри. Русија изјави, да је готова да пристане, ну под условом, да Порта потпише ноту без сваких даљих преговора. Али кад Порта нађе, да у нацрту ноте има обрта, из којих се може да изметне протекторат, за којим Русија тежи, онда Стратфорд пристане на тумачење портино, и охрабри је на отпор. Тиме падне и последњи изглед за мир, ма да га је желела и енглеска влада, али са изузетком свога моћног члана лорда Палмерстона, чијим се миговима и приписује Стратфордово тумачење, иначе несагласно са назорима енглеске владе. Сад се силе повуку, посредовања буду прекинута, редакције нота напуштене.

Акциона странка у Цариграду добије још већи мах; она растури гласове, да су хришћани у Турској, па и сам престо султанов, у опасно-

сти, и ако то у ствари није било. Она се храбрила, провиђајући ратоборна расположења Наполеонова, кога је желела још више да увуче у своју ствар. Ни Наполеона, ни Палмерстона није требало много убеђивати, да пошљу своје флоте у Босфор, да заштите хришћане и султана. То још више охрабри Турке. Заповедник турске војске на Дунаву, Омер паша, позове руского генерала кнеза Горчакова, да за 15 дана остави кнежевине, иначе да ће се отворити непријатељства. Наравно, да турски заповедник није могао другога одговора на свој ултимат добити но да руски заповедник нема овлашћења да преговара о рату и миру или о томе, да војску своју из подунавских кнежевина извлачи. То је још више Турке раздражило. Улеме и дервиши почну јавно проповедати свети рат; они повуку за собом и мирољубивог Шеих-ул-ислама, без чије се фетве рат отпочети не може. Једнога дана депутација од 18 највиших улема продре у серај, те изјави султану, да има да бира: или да објави рат Русији, или да буде збачен. 16 септ. буде рат закључен, а 18 окт. изјави султан на Порти лично, да је рат народни. 20 окт. изда цар Никола манифест, у коме је Порту кривио, да гази уговоре и изопачава право стање ствари тако, да њему ништа друго не остаје, но да прибегне оружју. Докле су силе опет почеле привидно да посредују, догађаји су се нагло запле-

тали. 23 окт. нападне руски генерал Данеберг Турке код Олтенице, ну буде сузбијен; тиме је војничка част Русије била изложена, па ју је требало задовољити. 18 новембра руски адмирал Нахимов нападне и коначно разори код Синопе турску ескадру, која је била одређена, да побуни кавкаска племена и да им однесе оружја и муниције. Овај догађај још више узбуни јавно мишљење у Европи против Русије; у Француској, под утицајем владе, оно је на глас захтевало отворену акцију. Француска и Енглеска закључе, да пошљу своје флоте у Црно море, а Русији обзнане, да неће трпети, да се догађај Синопски још једном понови; да ће сваки ратни брод руски, који би се на Црноме мору сусрео, бити принуђен да се врати у Севастопољ, а сваки напад на област или на флоту турску да ће бити одбијен. Тада су силе већ ушле биле ма и у одбрански савез са Турском. Сајужене западне флоте уђу тек 23 дек. у Црно море: а 12 јануара 1854 положи руски канцелар у Лондону и Паризу питање: 1) да ли Турској стоји слободно да напада на руску област и руску заставу; и 2) кад турски транспортни бродови могу од једног пристаништа до другог слободно пловити, да ли и Русија тога права има? И кад западне силе на прво питање одричући одговоре, задовољивши Русију само у другом питању, онда цар одазове своје представнике из савезничких

престоница (23 јан.), назвавши понашање ових двеју сила отвореним непријатељством. Мало дана за тим (9 феб.) учине то исто и западне силе са својим представницима у Петрограду.

Пре него што ће наступити и коначни прекид, обнародује енглеска влада извештаје, у којима јој је посланик њен сер Х. Сејмур доставио своје тајне и поверљиве разговоре, које је још пре заплета имао са царем Николом, а у Петрограду се преда јавности писмо Наполеона III цару (од 17 јан. 1854) пре него што је и стигао у Париз царев одговор, који је био достојан у тону, али је, подсећајући на 1812 годину, и уверавајући, да Русија неће претњама уступити, и последњи конац мира пресекао. 28 фебруара Енглеска, Француска и Турска ступе у савез за одбрану и нападање; 2 марта предаду консули енглески и француски у Петрограду захтев, да руска војска румунске кнежевине напусти, а 6-г саопшти им Неселроде усмено, да цар нема никаква одговора да им дâ. На то 15 марта Француска и Енглеска објаве Русији рат[1].

[1]) Zur Geschichte des Orientalischen Krieges. 1852 до 1856. Von L. Heinrich Geffcken. Berlin. 1881.

Србија и кримска војна.

Кримска војна затекла је Србију у најдубљем миру. Ни споља ни изнутра није ништа спречавало мирни ток државних послова. На северу од Саве и Дунава завладала је била по целој суседној монархији система, која је могла, од своје стране, све принети, да своју околину успава. После потреса од 1848 настала је била по целој Аустрији најпотпунија реакција, која је свако кретање, сваки живот у најужи круг сабила; која је свима народима донела потпуно апсолутну владавину на место слободе и народноснога живота, за што они беху ушли у крваву борбу. Давно је већ био престао онај слободни саобраћај између Србије и Аустрије, који смо гледали у покрету од 1848; успостављене су биле све старе саобраћајне мере ограничења, па су још и неке нове заведене. Смерајући, да своје српске државље одвоји од свакога духовнога утицаја Србије, Аустрија је издала наредбу (13 јануара 1852), по којој се у свему простору монархије забрањује увоз српских књига из страних држава, и само се у томе случају допушта, ако дотични губернатор за сваку књигу претходно изда допуштење.

На ову меру одазвала се, на скоро за тим (14 априла), влада српска сличном наредбом, одлучивши законодавно, да се ни у Србију не

пушта никакво дело, (па ни српско) печатано иза границе, „било оно које му драго величине и форме и којег му драго имена“, докле га не би претходно прегледао цензор и нашао, да је оно, и по садржини и по правопису, саобразно правилима о цензури. Са обе стране био је пресечен скоро сваки духовни саобраћај између Срба на једној и другој обали Саве и Дунава. Ово стање било је од не малог утицаја на духове у Србији, у којој се, као одјек из Аустрије, показивала не мања тишина и зачмалост.

На западној граници Србије било је некога кретања, али ово, по својој природи, није могло производити никаквога утиска на Србију, јер то беше устанак бегова босанских, који се беху прихватили оружја не за политичка или верска питања, но искључно за своја феудска права (1849 — 1850).

Источно од Србије било је такођер некога комешања, али оно није и на поље радње пренесено било. Преко лета 1852 г. спреман је био велики устанак у Бугарској. У Цариграду су мислили, као обично, да могу у томе спремању видети руску руку. Тврдило се, да су руски агенти наговарали Бугаре на устанак, па ако се пет до шест недеља одрже, да ће Русија у њихову корист посредовати. Стоји извесно, да је те године једна депутација бугарска долазила у Београд и тражила савета. Влада је српска

одвраћала Бугаре од устанка, и они, било у след тога савета, или из других узрока, осташе на миру.

Унутрашња физиономија Србије била је још од мањега значења. Расцеп између кнеза и Вучића није се био ни мало поправио, ма да су се странке на Петровској скупштини 1848 привидно измириле биле. Војвода је добио у Книћанину моћнога супарника, који се настанио у Крагујевцу, као средини земље, да буде готов, да сузбија сваки покушај нереда и сваки антидинастички покрет, долазио он ма с које стране. Стојан Симић имао је обичај да мири прваке од 1842, кад би они у заваду долазили. Ова улога добро је ишла од руке његовој окретности и његовој речитости. Он је стајао по средини странака, те их одржавао у неком додиру; али кад он умре 1852 (10 марта) не нађе се више нико да његову улогу прихвати. Распадањем странке од 1842 Вучић се највише усамио. Он се био завадио и са Аврамом Петронијевићем, са којим је делио судбину кроз све бурне прилике од 1835. Петронијевић, зачев мисао да се сроди са Карађорђевићем, био се безусловно придружио двору исто тако, као и Илија Гарашанин. Ну Петронијевић се од Гарашанина у томе разликовао, што је он желео и радио, да Порта призна наследност кнежевскога достојанства породици Карађорђевића, а Гарашанин је то избегавао, па

кад је требало, он се и опирао тој тежњи, доказујући, да ће кнез најбоље осигурати владавину својој деци, ако их добро васпита. Под јесен 1851 оде Петронијевић у Цариград, да ради за наследност у породици Карађорђевића, али се отуда није више ни вратио, издахнувши од капље у предсоби Али-паше, министра спољашњих послова (10 априла 1852). Са њим је пао још један стуб врачарске владавине, којој су редови све ређи постајали.

Ми смо, на другоме месту већ имали прилике обележити, како се, после револуције од 1848 год. почео осећати аустријски притисак. Он је тако нагло напредовао, да је већ у 1850 години уредник званичних „Српских Новина“ (бр. 78) јављао као нешто са свим обично и незазорно, да свој лист носи у аустријски консулат на цензуру[1]. Поменули смо такођер како су се после револуције развили повериви односаји између кнеза и званичне Аустрије. У току 1852 покаже се прилика, да се овим односајима да и свечани израз. Преко лета обилазио је цар Фрањо Јосиф Угарску, па је походио и српско војводство, где га је

[1] Тужећи се на земунског цензора, што му лист често зауставља, уредник каже: «шта више, ми од наше стране и то чинимо, те ни један лист не дамо ни печатати, докле се у консулату аустријском не прегледа.»

патријар Рајачић поздравио (4 јуна) у саборној цркви у Темишвару као великога војводу српскога војводства. Цару је изишао до Варадина на сусрет Книћанин са Алексом Јанковићем, а у Земуну поздравио га је сам кнез (4 јула) у пратњи председника државног савета и великога броја виших чиновника, па га за тим отпратио и до Панчева, по што се цар провозао претходно пароброском донекле уза Саву и стао испред Београда. Значајно је, да су тада саме званичне „Српске Новине“, (број 75 од 5 јула 1852), обзнаниле, како је цар изјавио кнезу „своју као и целе Аустрије обвезаност за помоћ, која јој је у последњем бурном времену од стране наше отаџбине указивана, желећи, да би се између српске и његове царске владе добро споразумљење и суседно пријатељство неповредно одржавало“. Ну Аустрија није била срећне руке у избору лица, које је имало да негује ове одношаје. Њен званични представник у Београду био је пуковник Теја Радосављевић. Овај човек, који се, без више образованости, знао догађајима револуције толико користити, да је од простога граничарског аудитора дошао до генералнога консула, није имао никаквога, а најмање дипломатскога такта у својим поступцима. Ако је и било званично земљиште пријамљиво за аустријски утицај, Радосављевић

се трудио, да му својим разметањем и званичним парадама даје маха и значења, које је тешко падало на српска осећања и вређало народни понос српски. Докле би српскога кнеза, као сенка, узастопце пратио, у мале се и велике послове земаљске остентативно мешао, он би, с друге стране, на дан свога цара, развијао према Београду свечаности, које би Србији давале карактер аустријске провинције. Да би покрио свој криви положај, који је имао као Србин, а званични представник Аустрије у Србији, он би показивао ревност, која је његове пријатеље у Србији компромитовала, а држави, коју је служио, није ништа привређивала.

После одласка Петронијевићевога у Цариград, вршио је дужности кнежевога представника и министра спољашњих послова Алекса Јанковић, директор кнежеве канцеларије, човек, о коме стоји извесно да је нагињао Аустрији. Држећи, да му заступништво Јанковићево пружа подесну прилику, да у Србији потпуно одомаћи аустријски утицај, како га је сам разумевао, пуковник Радосављевић покрене питање о католичкој цркви, коју би Аустрија о своме трошку у Београду подигла, ну, на своје велико изненађење, он удари на отпор и код Јанковића, који је, без сумње, морао држати рачуна од расположења српских стараца, државних саветника, по што се без њиховога учешћа није никакво.

но земљу важно питање расправљало([1]). После свога првог неуспеха, изнео је Радосављевић други тугаљивији захтев; он је тражио, да се аустријски цар на свој имен-дан спомиње у београдској саборној цркви, као што се спомињао суверен силе покровитељице, ну и овај више симптоматични но промишљени захтев буде одбијен.

Докле су ови покушаји чињени, налазио се Илија Гарашанин у Паризу. Он је тај пут предузео после смрти Аврама Петронијевића. У Паризу ушао је Гарашанин у ближе одношаје са кнезом Чарториским, шефом пољске емиграције, а овај га је ставио у поверљиви додир са Луи Наполеоном, тада још председником француске републике. Видљиви изговор за овај пут био је Гарашанину, поред потребе да се лечи, још и тај, да тражи од француске владе, да она отвори српским младићима своје војне школе, као и заводе, у којима би се они обучавали у администрацији

([1]) У оно доба још није било у Србији верске равноправности. Тек 1853 г. (19 септ.) изашао је закон који, „сообразно духу столећа и напретку времена, у коме живимо, као и саобразно примерима, које налазимо у поступцима високих дворова, господарског и покровитељског“, допушта и последницима других хришћанских вероисповести, да, кад им број буде довољан, могу зидати цркву или капелу, и издржавати свога духовнога пастира.

поштанској, општинској, санитетској, грађевинској, полицијској и другима. По своме повратку, Гарашанин, позивајући се на свој лични споразум са француском владом, обраћао се званично у овоме смислу и њеном генералном консулу (3 фебр. 1853). Ну прави смер његовом путу у Париз био је, да заснује политику, којом би наслонио Србију на Француску. Одмах после преврата од 1842 почео је Гарашанин нагињати овоме правцу по саветима пољске емиграције, која је, почев још од 1843, стала држати своје агенте у Београду, најпре у лицу Пољака Леноара (Черног), а после у лицу Чеха Фрање Заха. 1852 нашао је он, да су повољне прилике, да са својом политиком изађе отворено на среду. Да ли је он њоме смерао просто да избије из Србије стари, укорењени утицај руски, да ли да истисне и утицај аустријски, који је био још нов, свеж, али је већ тешко притискивао Србију? Његови интимни одношаји са емиграцијом пољском, па и мађарском, дају основа веровању, да је он рачунао и на једно и на друго; ну није много времена требало па да се покаже, да ли је он и добро рачунао, кад је покушавао, да тражи наслона у превртљивим одношајима француским, и у политици једнога човека, у кога је само непостојанство постојано било. Наполеон је обећао Гарашанину, да ће потпомагати Србију, ну препоручио му је живо, да избегава све,

што би могло дражити Аустрију. Није нам познато, да ли је Наполеон тражио каквих услуга од Србије, али, као што се зна, да је он смишљао, да повуче јавно мишљење своје земље на страну, а доцније га је заиста и одвукао на Исток, вероватно је, да је радио у опште, да створи себи у Србији земљиште, које би могао доцније употребити, кад се источна криза развије.

Под јесен вратио се Гарашанин са свога пута, а мало дана за тим (13 септ.) био је он постављен за кнежевског представника и министра спољашњих послова. Са њим су ушли у министарство као његови главни другови: за унутрашње послове, Алекса Симић, а за правду и просвету, Лазар Арсенијевић Баталака. Први акат Гарашанинова министарства био је, да баци у пенсију војводу Вучића (24 септ.) начином врло мало штедљивим. Гарашанин је држао, да ће свога супарника, који му је на Петровској скупштини 1848 онако одсудан пораз нанео, коначно сурвати, ако га, уз искључење из државне службе, још и жигоше пред јавним мишљењем. Он обзнани у званичном органу[1], да је 1844 нарочито установљено за Вучића звање кабинетскога саветника, због његових негдашњих заслуга, ну да је Вучић 1848 поднео оставку на то звање, па и не дочекавши решење, одмах пре-

---

(1) Српске Новине за 1852 бр. 111.

стао на своју дужност долазити, те је, колико у след те оставке, толико и у след самовољнога поступка, којим је своју дужност напустио и занемарио, решено, да се он разреши од дужности, а државном савету препоручено, да му одреди пенсију.

Пред Гарашанином стајало је сад поље чисто од противника. У колико га није очистила смрт, која је била већ покосила неколико првака од 1842, у толико се Гарашанин и сам побринуо, да га без штедње рашчисти. Он је стајао на врху своје политичке моћи. Узани круг олигархије све се више стешњавао Гарашанину у прилог. Он је сад мислио, да је без ривала; ну то је била самообмана. Моћни државници нису никада без утакмичара; ако се једни ривали уклоне, њихово место попуњују други: оно никада не остаје празно. И кад се већ с неким цифрама рачунати мора, онда је паметније рачунати се са познатим но са непознатим цифрама. Више но један пут доживео је и Гарашанин ту судбину; доживео ју је тако одсудно, да је одмах на три године, после његова прекида са Вучићем, двор тражио да у Вучићу нађе оруђе противу Гарашанина, а на две године после тога тражио је опет Гарашанин у Вучићу савезника противу нових противника и својих и његових.

Приближавање између српске владе и Француске није тако брзо напредовало, као што се

отворала супротност између Русије и српске владе. У своме правцу да наслони Србију на Запад, налазио је Гарашанин потпоре у једноме делу млађих на Западу образованих људи, које су називали „Паризлијама“, али у реду стараца, који су заузимали меродавне положаје, Гарашанин је, у томе питању, стајао усамљен. Уза њ није пристајао ни Алекса Симић, ни Лазар Арсенијевић, па ни Книћанин, чији је глас био моћан у свима питањима земаљским. Они су стајали на средини, држећи се подалеко од Запада, а гајећи покривене симпатије према Русији, која је имала своју јаку признату странку. Председник државнога савета Стефан Стефановић (Тенка) и његов друг, саветник и министар финанције Паун Јанковић (Баћа), стајали су на челу странци, која је радила, да се Србија на Русију наслања. Вучић је такођер уживао поверење руске владе. Одвојено од свију ових група стајао је један нов човек, који је, по својим старим породичким предањима, био задахнут интересима будућности своје отаџбине, али, по својим сродничким везама са двором, није никада из очију губио компас династичких интереса. То је био Аџика Ненадовић, који је као помоћник управљао министарством унутрашњих послова, које је онда обухватало највећи део земаљске администрације, па и војну управу. После пада Гарашанинова, он је постао врло моћан, имајући

неограниченога утицаја на кнеза, а пресуднога на државне послове.

Докле се нису појавили догађаји на Истоку, није се толико ни опажала разлика, која је делила меродавне кругове српске, ну кад се бура приближила, групе су се политичне све више издвајале и радиле свака у своме правцу. Први знаци велике источне кризе јавише се у Србији на измаку г. 1852. У току декембра преда руско посланство у Цариграду српском заступнику Кости Николајевићу писмо рускога државног канцелара, управљено српскоме кнезу. У овоме писму гроф Неселроде чинио је, у име царске владе, кнезу примедбе противу избора чиновника̂ изјављујући, како је цареву владу немило дирнуло, што је Вучић удаљен из државне службе, и како тај поступак може имати незгодних последица и за кнеза и за земљу његову. У исто време преда и Тумански, ген. консул у Београду, пријатељско писмо кнезу, у коме му барон Ливен јавља, да се цару Николи не може никако допасти, што је он Илији Гарашанину поверио највиши положај у државној служби, па му саветује, да не навлачи на себе гнева царева, но да отпусти Гарашанина, а Вучићу да поврати одузети му положај. Овај захтев пао је као бомба међу српске државнике и произвео међу њима највећу забуну. Први глас, који је требало о њему саслушати, био је глас војводе Книћанина,

који се беше настанио у средини земље као штит и одбрана владина. Путем штафете обрати се њему и кнез, и Гарашанин и Алекса Симић за мишљење, које, у осталом, није могло ни подлежати сумњи. Јунак на бојноме пољу није био и човек од пера, који својим мислима даје углађенијега израза. Једним писмом, (од 27 дек. 1852), управљеним А. Симићу, а намењеним свој тројици, он их је драстичним речма храбрио на отпор, позивајући их, да сви заједно пре пропадну, бранећи часно народна права, но да попусте. Па као да је хтео да их и прекори за политични правац, који је таквим плодом уродио, он јетко узвикује: „зло рађење готово суђење; грех на душу књазу, теби и Гарашанину што тако навалице ту ствар дотле доведосте“! Глас Книћанинов охрабрио је меродавне људе. Кнез позове на саветовање министре и друге прваке земаљске, који закључе, да се одбије захтев руски. У одговору би се навело, између осталога, да је цео свет задовољан што види Гарашанина на челу земаљске управе, да он своје место заузима са толико исто способности, колико и достојанства. Ну како се седница разиђе, кнез се стане колебати. Пријатељи добрих одношаја са Русијом представе му опасност, која би га могла снаћи са таквога одговора рускоме канцелару, докле су, с друге стране, пријатељи Запада и приврженици Гарашанинови наваљивали на кнеза, да

остане при закљученоме одговору, по што би то био једини за њега спасоносни пут у кризи, која се приближавала. Ову другу странку највише су потпомагали Бесим паша, заповедник београдске тврђаве([1]) и Сегир, ген. консул француски, који је на то место дошао (30 јула) по одласку Гарашанинову у Париз. И ова странка надвлада. Одговор кнежев изненадио је Туманскога и тоном и садржином својом. Жомини спомиње ово писмо у своме делу као „арогантно“; он напомиње, да се кнез, кад је његов положај доцније постао опасан, покорио и писао рускоме канцелару друго писмо, у коме се правдао и објашњавао.

16 фебруара 1853 стигне кнез Менчиков у Цариград у изванредној мисији, коју смо напред изложили. По што је оборио Фуад-ефендију, министра спољашњих послова, он изјави српскоме заступнику, да његов цар не може трпети на челу српске владе Гарашанина, човека који је ђак Кошутов и Мацинијев. Руски изванредни посланик захтеваше, да кнез Гарашанина одмах отпусти. Николајевић је саопштио енглеском заступнику пуковнику Розу (као што је овај 11 марта 1853 известио свога министра лорда Русела), да му је један члан рускога посланства отворено изјавио, да ће Русија ма којим начином кнеза каз-

([1]) Дошао је у Београд 22 авг. 1852, на место Хоршид-паше који је отишао за валију босанског 20 истог. мес.

нити, ако он царева захтева одмах не изврши. Што је Менчиков доводио Гарашанина у везу са Кошутом и Мацинијем, то је био само један део, али не сав низ побуда руских противу првога српског министра. Ми смо већ имали прилику поменути на другоме месту, да је Гарашанин због ових веза дуго остао сумњив консервативним кабинетима; али праве и поглавите побуде, које су руску владу биле наоружале противу Гарашанина, били су његови одношаји са Француском, био је његов пут у Париз, и његов додир са Луи Наполеоном, који се, у време Менчиковљеве мисије, беше већ зацарио (20 нов. (2 дек.) 1852), а Русија, имајући потребу да штеди новога потентата, није износила својих правих разлога противу Гарашанина.

У исто је време и руски консул захтевао лично од кнеза, да Гарашанина у најкраћем року отпусти, претећи да ће иначе прекинути званичне одношаје са његовом владом.

Захтев Менчикова произвео је у Београду неизмеран утисак, под којим нико више није смео да прими на себе тешки задатак, да Гарашанина узме у одбрану. Изгледало је, да је овога пута и сâм кнез радо прихватио прилику, да се Гарашанина опрости, јер и ако је он држао рачуна од његова значаја и његових способности, није га ни мало на срцу носио. Ну са удаљењем Гарашаниновим није лако ишло. Не пристајући да

поднесе оставку, Гарашанин је тражио, да буде формално збачен, и кнез, не имајући другога исхода, потпише (14 марта 1853) разрешни акат, којим је напоменуо његове заслуге и повратио га у државни савет на одмор због „растројенога здравља његовог". Ну кад Гарашанин не пристане ни у савет да се врати, кнез га, „до оздрављења" стави (24 марта) у стање покоја са пуном платом (од 2500 талира).

Гарашанин се лепо растао са кнезом. Полазећи у Гроцку, где је био намеран да се настани, он му је дао нова уверења о својој оданости, али му се и заверио, да ће се Русији осветити. Опроштен сваких званичних обзирâ, он се надао, да ће сад, у своме приватном положају, моћи и отвореније и успешније изићи против Русије.

Место кнежевога представника и министра спољашњих послова заузме Алекса Симић, савестан државник и искусан администратор, а дужности министра унутрашњих послова остане да врши Ацика Ненадовић, помоћник тога министарства. Кнез похита да обзнани Порти ову промену у крилу своје владе. Ну велики везир одговори му хладно (19 апр. 1853), напомињући му изреком, да он „стоји под одговором за сва добра и рђава дела у држави царској, њему повереној". Рифат паша, у име султаново, препоручује кнезу, да свога новог министра, Симића, „опомене, да и он своје послове тачно врши, и

ако је он један од највернијих робова султановиx, а при томе у свему способан.

Докле се мислило, да је Гарашанин био прва и последња жртва, која се подноси потреби да се одрже добри одношаји са покровитељским двором, дотле је све ћутало; ну кад руски конзул заиште нове жртве, тражећи да се збаце још неки чиновници, политични пријатељи Гарашанинови, онда, после првога изненађења, наступи у Београду тренутак прикупљања и отпора; онда бјтек опази, колико је поступак Русије немило срдноу осећања независности и поноса народнога. Државни савет преда кнезу адресу са потписом свога председника, најоданијег привирженика руског (20 марта, 1853). У њој је законодавно тело земаљско поднело кнезу уверење своје оданости и чврсто стало на браник земаљских права. Државни је савет изјавио кнезу, да би, при тужним и изванредним догађајима, који се врше у недру отачанствене владе, погрешио противу своје најсветије дужности, кад не би подигао свој глас у одбрану народних права. Удаљење Гарашанина са положаја, у коме се он одликовао толиким изванредним својствима, учинило је на савет болан утисак; међу тим је савет себи ласкао надањем, да би ова жртва могла осигурати, да се одрже и развију повољни одношаји између владе српске и покров. двора, те би се тако овај осетни губитак ослабио и накнадио

другим користима. Ну савет је са сажаљењем дознао од свога председника, да је руски ген. консул представио кнезу друге нове захтеве, који очевидно вређају и газе устав и права народна, и који ће, по томе, учинити на све Србе најтужнији утисак. Најодабранијим речма куртоазије изражавајући своје поверење у старање кнежево о правима, која је српски народ стекао са толиким жртвама, савет изјављује, колико би народ српски био увређен у својим законитим осећањима и у своме достојанству, кад би његова влада попустила и подлегла у поштовању и одбрани оних права, на којима је основано политичко биће наше отаџбине. Он је уверен, да ће се предузети мере за њихову одбрану, па за то и не предлаже никаква средства за расправу ових изванредних тегоба, но даје само израза уверењу, да је највећа потреба, да се бране устав и права народна, и да је он готов, да у кругу своје власти једнодушно потпомаже кнеза на томе путу, уверен, у осталом, да су то жеље и осећања и целога народа српског. У исто време, он се нада, да ће и високи дворови „суверенски“ и заштитнички имати праведних обзира на народ српски и на одржање оних права, која су му, великодушношћу првога, а посредовањем другога, дарована, утврђена и подигнута на ону тачку, на којој се сада, на срећу Србије, налазе.

Цео овај акат дише најчистијим осећањима патриотизма; он служи на част српској олигархији онога времена, а не мање и на хвалу перу, из кога је потекао. Адреса, предата јавности путем стране штампе, одјекнула је најповољније по целој Европи, те дала прилику свету, да се увери, да се Србија знала и зауставити на путу попуштања, кад то више нису искали животни интереси државни.

Ове утиске поткрепио је и одговор којим је кнез (23 марта) изјавио државноме савету своју сагласност са његовим погледима и осећањима, и изразио му, да је срећан што га тако патриотски савет окружава, надајући се отуда сигурнијем и извеснијем успеху за заједничку ствар.

После ових неприлика изгледало је, да је у највишим круговима завладало уверење о потреби слоге и заједничке смотрености у критичким данима, који су свакога тренутка могли из ненада донети Србији највеће опасности. Ну тај изглед као да није био основан; та слога није се и на делу показала, нити је заједница дугога века била. Шта више, према даљем развитку ствари оправдано је веровање, да је и сама адреса саветска више намењена била спољашњем ефекту, но унутрашњем осећању и убеђењу. То стање може, у осталом, и да се разуме. Силни валови запљускивали су границе наше земље, бацајући је од једне обале другој. Није

чудо, што је тој судбини изложен био лаки и немоћни чун српски, кад видимо да се, под тим ветровима, крхају и ломе и тешки бродови и највећих држава европских. Укрштавајући се у подунавским кнежевинама, борба ових елемената није могла пролазити, а да из темеља не потресе и унутрашње одношаје ових земаља. Како је руска војска ушла у Влашку и Молдавију, румунски кнезови напустили су своје престоле, па и своје отаџбине. Изгледало је, као да боља судбина не чекаше ни кнеза од Србије.

Зна се, како је, после преврата од 1842, Русија узела била у нарочиту заштиту кн. Михаила; видели смо како је кн. Александар тражио у заједници са Аустријом за зебе заштите, кад су се, у време српскога покрета од 1848, Обреновићи приближили границама Србије. Томе сличан призор понављао се и овај пут. Земља је знала симпатије Карађорђевићеве за Аустрију; она није веровала, да ће се он хтети у овим догађајима придружити Русији, а од заједнице са њом замишљали су Срби расејани по свима својим крајевима, највеће користи за српство у опште, а за Србију на по се.

То је расположење јако отежало положај кнежев. Чим је кнез Менчиков приспео у Цариград, оживела је српска идеја, али су оживеле и наде свију противника тадашње владавине у Србији. Као што се види из једнога писма, које

је (19 маја 1853) писао Книћанин Алекси Симићу, највеће привърженика кнежеве обузела је била бојазан, да Русија може толико у Цариграду успети, да Карађорђевића и његову владу збаци једним ферманом, који би у Порте израдила. Противници кнежеви тражили су, да се користе тегобама његовога положаја.

Око Вучића били су се груписали сви противни елементи, а поглавито Обреновићевци, који, и ако му нису веровали, налазили су рачуна, да иду под заставу старога превратника. Ситуација је морала бити врло озбиљна, кад је, после 11 година свога ћутања у егзилу, и Михаило Обреновић нашао за нужно да подигне глас свој. Био се, на име, пронео говор, да он спрема буну у Србији; да ће, кад се поврати на владу, да наплати из народне касе, као и из имања својих противника не само своју цивилисту, но и плату свију бивших чиновника за свих једанаест прошлих година; најпосле, да он тежи за осветом, да ће протеривати и гонити оне, који су били његови противници. Ови говори, несагласни са карактером кнеза Михаила и са мишљењем, које је владало о њему, могли су се изродити само у несигурној тадашњој ситуацији. Да њих опровргне, кнез Михаило управи (2 јула 1853) свима државним саветницима, писмо, којим је све три тачке једну за другом снажним разлозима обарао. Кнез вели, да је искусио тегобе

кнезовања и владања; да познаје терете и бриге онога сјајног положаја; сишао је са тога места, истина нагнат силом околности, али је добио прилику да се боље изобрази, свет и људе боље да позна; добио је мир и спокојство приватнога живота, у коме сада живи као слободан и независан човек, без икакве оскудице, без бриге, без страха, у одличном кругу признат, примљен и поштован, и не са свим бескористан за своје сународнике. И као што познаје прво своје стање, истина сјајно али теретно, немирно и непостојано, па и о п а с н о, које је оставио, тако исто сада не жели да оставља своје садашње срећно стање, н е г о б и т о у ч и н и о с а м о п о д у ж н о с т и и в о љ и н а р о д а и у корист отаџбине, којој је он син, члан, пријатељ и у некоме погледу и дужник. Неће он преко лешина браће своје да се пење на престол српски, већ ако би било суђено, рад би био да због доласка његова нико не заплаче, него свак да му се обрадује. Кнез протестује живим речма противу гласова, који му подмећу лакомост за цивилистом: он и сада чини жртве на корисна по народ дела, а у случају повратка свога у Србију, он би још и од своје цивилисте трошио на народне потребе, које би се иначе из народне касе морале подмиривати. Најпосле, одбијајући од себе осветољубиве намере, кнез изјављује, да унутрашња политика за Србију може бити само политика помирења, која

захтева, да се личним непријатељима опрости; да се прошлост многима непријатна заглади, заборави; да се способни и честити чиновници — мали и велики, ма којој они личној странци били наклоњени, при промени кнеза владаоца на својим местима оставе; да се задрже или потврде све корисне уредбе, а нарочито да се задржи, не речма, но у истини и делу, и са̂м устав, овај темељ јавнога живота Србије, по што се њиме јамачно може добро владати и земаљски напредак постићи, само кад се уме и хоће.

Овај корак кнеза Михаила имао је великога учина (дејства); он је незадовољне елементе охрабрио, многе противнике династије Обреновића умирио и обезбедио, а по гдекога од њих и коначно разоружао. Све је приносило да се духови узбуркају; Србија је изгледала као да је на прагу новога преврата.

Ово је стање ствари јако узнемиривало Аустрију. Њој би преврат у Србији донео и губитак једнога кнеза пријатеља, и опасност да се на њеној најближој граници изроде немири, који би се могли у онако запаљивим приликама раширити по областима турске царевине. Русија, која је у почетку кризе рачунала на оружану сарадњу или бар на благонаклону неутралност Аустрије, осећала је потребу, да је успокоји о искрености своје политике. У том смеру она одлучи, да пошље у Србију Фонтона саветника

свога посланства у Бечу. Фонтон је имао налог, да својим понашањем растури неповерење, које је у Србији постојало противу руских консула оптужених, да се понашају охоло према влади српској и да стоје у тајним одношајима са великашима и странкама, које су према кнезу непријатељски расположене. Фонтон је имао поновити, да Русија може само добра Србији желети; да јој жели благостање основано на њеном унутрашњем спокојству и поштовању уговора, без революционих елемената и без новачења неподесних са стањем образованости и политичним положајем земље. Он је нарочито имао да сузбија револуциону пропаганду, која, одбијена од Запада, наваљиваше Истоку, да ту изазове заплет, који би годио њеним превратним плановима. Руски изасланик имао је да уђе у тесну везу са аустријским представником. Он је био носилац писма, у коме је руски државни канцелар уверавао кнеза, да Русија неће никада тражити од народа српскога ни услугâ ни жртава каквих; али да она неће ни трпети, да Србија, под заклоном своје грађанске независности, постане огњиште револуције, које би узнемиривало сигурност суседних држава.

Упутства су била удешена у договору са Аустријом, која је у истоме духу издала налоге своме генералноме консулу у Београду. Шта више, Жомини уверава, да је руска влада из-

јавила аустријској, да је готова, да, у договору са њом, и заузме кнежевину, ако би се потреба појавила ([1]).

Долазак Фонтонов у Београд (у почетку августа) произвео је највећу узрујаност. Руски је изасланик нашао кнеза убеђена, да Русија хоће да га се отресе, а народ уверен, да Русија хоће да га жртвује Аустрији. Опозиција је опет очекивала, да руски изасланик долази да ради, да се кнез збаци. Ну сад настане опште изненађење, кад Фонтон изјави, да Русија нигде не потпомаже револуцију, па поче живо радити, да измири кнеза са првацима и са народом. Сад тек поче влада званично опровргавати гласове, који су се све дотле проносили, да је она у негодовању код покровитељског двора, да је у земљи преовладало незадовољство, и да је кнезу Русија поручила, да да̂ оставку. Влада је уверавала, да је стање политичких одношаја Србије са Портом повољно, са Аустријом да се све повољније развија, а од стране покровитељскога двора, да је влада, последњих дана, обрадована и усрећена и новим уверењима благовољења и милостиве наклоности како према кнезу и влади, тако и према свему народу нашем ([2]).

Ствари не остану ни на томе. Фонтон пође и по унутрашњости Србије, свуда дочекиван са

[1]) Etude diplomatique etc. t. I. p. 488.

[2]) „Српске Новине“ за 1853 бр. 89.

оном сјајношћу, коју су наши стари чиновници свагда знали вешто да изнесу на позорницу, кад би год влада имала потребу, да кога одличног странца придобије. Кренувши се 12 авг. Фонтон је ишао преко Смедерева, Пожаревца, Свилајинца, Манасије у Раваницу за вел. Госпођу, па оданде преко Ћуприје, Јагодине и Крагујевца, вратио се у Београд. На дочек изводиле су му власти многи народ, а уз пут пратило га је по 300 до 400 наоружаних коњаника. Његов пратилац примећује, да је Фонтон на овај дочек много полагао и држао, да је у нас Бог зна каква убојна сила и да је цео народ наоружан ([1]). Фонтон је уз пут говорио народу, како император љуби Србе и њиховога кнеза; препоручивао је слогу и поштовање власти. „Ја сам, говорио је он, пролазећи кроз округе београдски и крагујевачки, ја сам познао ваше окружне начелнике и капетане: то су људи добри и врсни; слушајте их, и они ће вас извести на добар пут. Не слушајте оне, који нам шапућу на ухо; то су зли људи, који имају рђаву намеру, и ти не говоре истину. Ко хоће истину да каже, нека говори јасно ..... ваше је данашње стање тако, да га нема никакав народ у Европи, па се старајте, да то стање уживате у љубави и слози, а раздором и неслогом да га

([1]) Биографија Ат. Николића. Рукопис у архиви „Српскога Ученог Друштва".

не изгубите“ (¹). Овим говорима Фонтоновим најјасније се обележио положај, који је руска влада према унутрашњим односајима Србије заузела; она је опозицију, заједно са Вучићем, тренутно са свим напустила.

Односно спољашњих питања, Фонтон је у званичним круговима српским препоручивао предусретљиво понашање према Аустрији, са којом руска влада дели потпуно мисли у погледу на европску револуцију. У главноме питању, које је владало европским положајем, он је саветовао, да Србија остане на миру, али је испод руке препоручивао, да се спрема и оружа.

Мисијом Фонтоновом знатно се поправио унутрашњи положај Србије, а побољшали су се и њени спољашњи одношаји. Осећање опште несигурности уступило је места поуздању и умирењу духова унутра, а поверењу с поља. Било је суђено, да Русија по други пут изведе владавину од 1842 из опасног положаја, најпре у бурама европске револуције од 1848, па сад у приликама још критичнијим великога источног заплета. Колико је влада српска потребу ове заштите руске дубоко осећала, колико је она Русији била захвална, открива и нехотице званични орган њен, који свагда, кад говори о Фонтону, говори тоном врло понизним и ласкавим.

(¹) „Српске Новине“ за 1853, бр. 97.

Кнез је био од стране Русије потпуно умирен; он је писао канцелару и захвалио му је живим уверењем оданости, изразивши и своју готовост да саветима царске владе следује. А у Цариград је писано, да се из савета Фонтонових може с поузданошћу извести, да Русија искрено жели мира. И Порта успокојена, одустане од намере, коју је имала, да пошље војску на српску границу. Што је нешто војске било на вишеградском мосту и другим неким тачкама на босанској граници, велики је везир објаснио српској влади, да се чини једино ради чувања граница, препоручивши Изед-паши, заповеднику београдске тврђаве, скоји је 10 окт. заменио Бесим-пашу) да увери кнеза, да Порта не само што нема ништа противу њега, него још да жели, да његова владавина буде срећна и стална. Само је у Видину остала јака посада, која се ту, још са самога почетка кризе, држала због руске војске у Румунији. Са те стране било је више пута опасности, да Срби дођу у сукоб са турском војском. Башибозуци су већ распитивали за имућније куће на српској обали реке, у намери да их пљачкају, па би сукоб у онако критичним приликама био неизбежан. Ну Сами-паша, гувернер видински, оцењујући разлоге, које му је српска влада давала преко кнежевога првог ађутанта, пуковника Живка Давидовића, одустане од намере, коју је имао, да поставља страже дуж Тимока.

Фонтон је био исправно одношаје Србије према Русији и Аустрији, а Порта је на српској граници напустила свој положај што прети; ну у време великих догађаја међународни се одношаји врло често мењају. Како је руско-турски заплет постао озбиљан, та озбиљност није могла а да се не пренесе и на положај Србије, јер је Порта мислила на начине, којима би Србију учинила безопасном. Мислило се, да Порта ласка Србији и да јој даје разна обећања, да је лакше успава, а права да јој је намера, да појача своје градске посаде у Србији, па, с помоћу ове војске, да заузме још неке стратегијске тачке, које би је поставиле у стање, да Србији диктује све што хоће, па да је и под своју непосредну власт поврати; западне пак силе да је на то још и подстрекавају. Руски државни канцелар, гроф Неселроде, стављао је кнезу српском пред очи све те мутне изгледе у нарочитом писму, и препоручивао му највећу смотреност и енергију, како би од Србије отклонио опасности, које јој се спремају. Руси су саветовали српској влади, да се турска војска не пушта у Србију, ни под каквим изговором, па ни за само попуњавање градских гарнизона.

Све су прилике заповеднички налагале Србији дужност да се оружа. И она је то почела чинити још и пре Фонтонових савета. Чим се потреба појавила, влада је изјавила у Цари-

граду, да ће, у случају рата између Русије и Турске, остати неутрална, али и да хоће да се оружа, како би била у стању да се противи свачијој војсци, која би границу српску прекорачила.

У томе смеру састављена је била једна војничка комисија, која је поделила Србију на војне округе, одредила им војна средишта, пописала број војника и предложила команданте. Виши официри обилазили су границу и проучавали је, али се с прва све у тишини радило.

У тежњи да земљу наоружа, српска је влада учинила и један корак, који се тешко даје објаснити. Одношаји према Аустрији били су поремећени још преко лета 1853 год. Из изјаве, коју српска влада шиље Порти, види се, да је међусобно неповерење између Аустрије и Србије завладало на скоро по одласку Фонтонову из Србије: Аустрија открива намере, да поседне Србију, влада се српска ограђује, и у томе смислу шиље изјаве Порти. Не мора ли нас изненадити, кад, у томе стању ствари, налазимо, да се влада српска обраћа Аустрији и тражи да од ње купи оружја? И заиста 5 октобра (1853) пише српски министар спољашњих послова аустријскоме ген. консулу, да би влада српска имала потребу, да купи од аустријске владе 10.000 пушака и три батерије топова. Пуковник Радосављевић одговори (8 новембра)

да би влада аустријска била вољна да намири ову жељу српске владе са смотреношћу, коју иште развитак озбиљних догађаја на Истоку. Нужно је донекле, да се влада српска изјасни, да има поверења у намере царске владе и да је са те стране спокојна, јер ма да су саветници кнежеви више пута давали царској влади уверења о томе, опет при једној скоратњој прилици, кад је царска влада предузела неке војне мере потребне само да се одржи јавни мир, влада српска показала је неповерење у лојалност намера аустријске владе, која је била у праву да очекује од Србије понашање са свим противно.

Осим тога захтева аустријска влада да српски министар спољашњих послова да прецизну и писмену изјаву, да влада српска неће ни којим начином узети учешћа у рату, који се води између Русије и Отоманске Порте, но да ће остати у стању и положају, у коме се сада налази, и да нарочито неће употребљавати захтевано оружје да постигне смерове непријатељске ни противу Аустрије, ни протуву силе сузерене, ни противу силе покровитељке. Захтевано оружје употребило би се једино на одржање унутрашњега мира, и да се очува Status quo од сваког напада и сваке повреде. Најпосле, влада српска имала би да се изјасни на исти прецизни и формални начин, да не само неће узети никаквога учешћа у предузетцима, које би революционари могли

против Аустрије покушати, но да ће се још трудити, да свима могућим средствима удаљи од кнежевине политичке бегунце и људе незадовољне, и да ради противу њих, ако би они напали на земљиште српско или на земљиште аустријско.

Што се тиче захтеваних батерија, аустријска влада тражила је објашњења о узроцима, са којих Србија тако велики број топова тражи, кад се зна да је тополивница у Крагујевцу почела да даје повољне резултате тако, да може фабриковати знатан број топова.

Расуме се, да је овај корак остао без свакога резултата. Ми га не можемо ни сматрати као озбиљан, но више као маневру, којом су се хтела опипати права расположења Аустрије, која, и ако су могла бити позната Русији, за Србију су још била нејасна. Природно је веровати, да српској влади нису могли ни бити познати преговори, које су водиле Аустрија и Русија, а они нису ни тренутка силазили са дневнога реда, често захватајући дубоко у судбину Србије. Положај Аустрије у овој кризи био је за нас, био је и за саму Русију меродаван. Ни један корак Србије, ни једна важнија одлука Русије не би се могла разумети, док се не би потражило објашњење у понашању или у смеровима Аустрије.

Чим је цар Никола закључио да заузме румунске кнежевине, он је своју намеру обзнанио свима великим силама. Према Аустрији ишао је он још и даље. Своме посланику, код бечког двора, барону Мајендорфу, који се враћао на своје опредељење у Беч, он је наложио, да поднесе цару Фрањи Јосифу план заједничке радње у кризи, која је предстојала. По томе плану, Аустрија би понудила у Цариграду своје услуге (ses bons offices), како би склонила Порту, да прими ноту кнеза Менчикова. Ако би Порта понуду одбила, Аустрија би обзнанила јавно своју искрену сурадњу, а у томе смеру послала би на своју границу један корпус војске. Ако, уз поседнуће румунских кнежевина руском војском, аустријска изјава не би донела повољнога плода, Аустрија би приступила и принудним мерама, поседнувши својом војском Србију Босну и Херцеговину[1].

Ови су предлози били изложени у једноме ручном писму цара Николе и у једном меморандуму. Перспектива, која се отворала Србији, била је врло мутна. Аустрија се бојала, да Русија нема сакривених смерова да разруши турску царевину, коју је Аустрија желела да одржи; јер је гроф Буол признавао отворено, да слабост отоманске царевине најбоље годи и поли-

---

[1] Etude diplomatique sur la guerre de Crimée t. I. p. 202.

тичним и трговинским интересима Аустрије. Она се бојала словенскога, управо српскога покрета на својој граници, а Русија се трудила да је успокоји, па јој је, противу те бојазни, пружала материјалну гарантију, нудећи је поседнућем српских предела у Турској.

Данас је већ изван сваке сумње, да цар Никола није тада смерао да изазове рат, нити је за њ био спреман; он је био далеко од тога, да из мисије кнеза Менчикова тако озбиљан заплет очекује. Он је ушао у рат противу своје воље, а кад се једном већ заплео, он је морао правити уступке, и што је заплет бивао већи, веће су бивале и жртве, које је он морао на себе да прима; данас је морао да подноси понуду једној сили, која је на Истоку Русији супарница, да може посести земље, које је Русија својим жртвама помогла подићи са смером, да у њима противу те исте силе створи себи наслона и потпоре; сутра опет морала је да подноси жртве нове, које су се најпосле свршиле ампутацијом њезиних властитих земаља, губитком једнога дела Бесарабије. Ну кад је Русија ове предлоге чинила, она је у исти мах, давала Србији савете, који су смерали на то, да је сачувају од аустријске окупације. Гроф Орлов говорио је у Бечу српскоме заступнику Алекси Јанковићу (на крају јануара 1854) „да је намера Русије та, да се Србија не компромитује пре

него што буде у извесности, да она своје садашње стање може поболшати. Русија неће, да Србија изађе из свога неутралнога положаја и да чини какве жртве, а да не добије што више него што има. За ово што Србија већ има, не треба ништа друго да чини, но да остане у законом и неутралном свом положају и према Порти и према Русији, и да се стара да Аустрију увери о својој неутралности како да је тиме у пријатељству спрам себе одржи; јер Аустрија уверава, да неће ништа противу Србије чинити, докле год она мирна и неутрална остане“(1).

Предлози руски нису нашли одзива у Бечу. Гроф Буол пристане да посредује у Цариграду, али не пристане да прими и какву шире обавезу, бојећи се, да би се оружаним аустријским посредовањем источна криза само раширила. А цар Фрањо Јосиф био је предлозима руским управо поплашен. Он је налазио, да би војничко поседнуће Србије, Босне и Херцеговине било неизазван напад на Турску, и да би такав корак дао Француској изговора, који она очекује, да се баци на Белгију и на Италију. Битно питање, које је овом приликом владало политиком аустријскога кабинета, било је питање о револу-

(1) Писмо Алексе Јанковића из Беча од 1 феб. 1854.

цији, која би, по царском нахођењу, могла да искрсне из сваког озбиљнијег заплета. За то је цар Фрањо Јосиф, у своме одговору, уверавао цара Николу, да ће Аустрија учинити највише услуге Русији, ако уздржи револуцију да не плане, а то ће она најсигурније постићи, ако и сама не уђе у рат([1]).

После догађаја код Синопе (18 нов. 1853), кад су западне силе заузеле према Русији одсуднији, скоро непријатељски положај, цар Никола учини кораке, да изведе на чисто своје одношаје, према Аустрији и Немачкој. Он је од њих тражио строгу неутралност, која би се утврдила нарочитим актом на овим основима: 1) обадве државе Аустрија и Немачка, одбијале би, по потреби, и оружјем сваки напад, који би смерао на то, да их изведе из њихове неутралности; 2) у случају напада на области немачкога савеза, и Русија и њене две савезнице сматрале би такав напад као да је учињен на њихове властите области; и 3) ако би рат донео собом ма какву промену у стању Турске, Русија се обвезује, да не закључује никакве погодбе са поморским силама, докле се не би претходно споразумела са својим савезницима.

Гроф Орлов, царев ађутант, однео је (јануара 1854) ове предлоге у Беч, а барон Будберг,

---

([1]) Etude diplomatique etc. I. p. 389.

руски посланик, имао је да их заступа у Берлину. У исто време носио је Орлов у Беч основе, на којима би се могао повратити мир између Русије и Турске. У реду ових основа стајао је на првом месту предлог, да се потврде сви уговори, који се тичу књежевина (румунских) и Србије. Обе су ове мисије насеље. Основе мира одбије бечка конференција, која се беше, одмах у почетку заплета, састала из представникâ четири велике силе (Француске, Енглеске, Пруске и Аустрије), да покушава измирење завађених држава. Што се пак тиче специјалних преговора руских са Аустријом и Пруском, берлински кабинет не пристане да прими на себе никакву обавезу неутралности, али краљ пруски изјави, да се он ни у коме случају неће дати навести на рат противу Русије. Бечки кабинет одговори, да не само што не може примити на себе никакву обавезу неутралности, но још дода, да ће цар Фрањо Јосиф држати рачуна само од интересâ своје царевине. У исто доба обзнани бечка влада Русији, да ће да пошље војску на своју (јужну) границу. Тиме је хтела Аустрија делом да покаже, да она не сме да уђе у заједницу са Русијом ни у којем облику(¹).

(¹) Etude diplomatique etc. I. p. 250—251.

Докле је Аустрија предузимала мере, да се војском огради од свакога покрета српског, мислила је и Порта, како би се са српске стране обезбедила. Она је наишла на срећније планове од аустријских, на планове, који су Србију могли успокојити, а да противу Порте не изазову никакве раздражености, као што ју је изазвала Аустрија својом опсервационом војском. Чим је Порта била загазила у рат са Русијом, њу је саветовао лорд Ретклиф, да једним самосталним актом, по својој властитој побуди, потврди све повластице, које су уживали њени хришћани, било на основу султанских хатишерифа, било на основу уговора закључених са европским силама. Савет је био мудар; он је био намењен, да умири хришћане после прекида уговора̂ закључених са Русијом. На тим су се уговорима, у неколико, и оснивале хришћанске повластице, које, изгубивши своју основу, могаху се сад у толико сматрати и као пропале. Та бојазна могла је нарочито обузимати подунавске кнежевине, а на по се Србију, којој је међународно биће и потицало из руско-турских трактата. Потреба да се Србија успокоји, показивала се у толико јача, што је француски генерални консул Сегир у владиним круговима српским несмотрено тврдио, да су, укинућем, руско-турских трактата, пали сви основи јавнога права Србије, и да их султан може у свако доба опозвати. Ма да раз-

лог Сегиров није био довољан, да Србија изгуби своје политично биће, јер она имађаше основних хатишерифа, које јој је султан непосредно издао, па их без вероломства не би могао опозвати, ипак су претње францускога консула влади српској бригу задавале. Те је претње Сегир чешће понављао, али кад се уверио и од Срба, својих политичних пријатеља, који су Западу нагињали, да би у томе случају Србија пристала уз Русију, онда се он предомислио. Он је одмах писао у Цариград своме посланику, да се мисао о потврди повластица̂ турских хришћанских поданика распростре засебним ферманом и на повластице, које Србија ужива. Ту идеју поткрепи код своје владе и паша, заповедник београдске тврђаве.

Порта прихвати журно Сегирову мисао, и већ се у почетку декембра знало у Београду за готовост Портину да се тој мисли одзове. Ну ту се појави као сметња руски консул. Приспев у Београд у почетку октобра, да заузме место умрлога (5 јула) Туманског, Мухин се био одмах у новембру, на захтев пашин, склонио у Земун, по што је заставу своју ноћу са консулата скинуо, а пред полазак писао (11 новем.) Изет-паши, да он, не желећи отежавати положаја влади српској, оставља Београд, али да, и без обзира на ову одлуку, не губи из вида старање, које император, његов господар, има о српскоме

народу, па, по сили наложене му дужности да води бригу о чувању права и повластица, којима је цар обезбедио ову земљу, протестује најживље против сваке повреде, која би се могла нанети правима и повластицама Србије за време, докле царски агенат буде из Београда одсуствовао. Мухин је за тим јавио и српској влади за свој одлазак, па јој доставио и препис свога протеста, изразив уверење, да ће у њему и влада и народ српски наћи новога доказа о старању, које држава покровитељка не престаје, да указује Србији у свако време.

Ставивши се у Земуну, Мухин је отуда сваки дан прелазио у Београд са аустријским пасошем, а кнез, бојећи се, да га руски консул својим честим доласцима не компромитује, уклонио се у Крагујевац. У одсуству кнежеву, Мухин се упињао да докаже влади српској, да она не треба да прими ферман, као излишан и штетан. Ако би га примила, Србија би прекинула везе, које је вежу за Русију; поставила би Русију у положај, да не поштује њене неутралности, и изазвала би незадовољство у народу, који хоће да се отресе Турака, а не да прима њихова обећања, која немају руске гарантије. Ну као да је Мухин развијао више ревности, него што је његова влада желела. Руски посланик у Бечу, Мајендорф, који је на ствари свагда са више тачке гледао, не само да се није показивао противан

ферману, него још и мудру резерву наговештавао, уз коју ферман да се прими, а његове незгоде да се избегну. Он је саветовао Алекси Јанковићу, који је (15 јануара 1854) у Беч стигао, да заступа српске интересе, да би влада српска могла примити ферман као потврду земаљских повластица; али, у одговору своме, она би се позвала на старе фермане, што служе за основу овим повластицама, а нарочито на оне, који одређују излазак Турака из Србије. У исто време изразило би се јасно, да ће Србија и унапредак сматрати све те фермане као основу својих права. По објашњењу, које је Фонтон давао српскоме заступнику у Бечу, ова резерва имала би да послужи Русији, да изради коначни излазак Турака из Србије; јер ако би се руска размирица са турском на мирни начин свршила, цар би, за такав случај, између осталих услова положио Порти и тај, да се повластице Влашке, Молдавије и Србије потврде, и да се неизвршени хатишерифи о Србији у пуној мери изврше[1].

С друге стране опет, Аустрија је наваљивала, да се ферман безусловно прими. Њен министар, гроф Буол, говорио је Алекси Јанковићу, да ферман не само што не дира у српска права, но ни покровитељство Русије над Србијом не од-

[1] Писмо А. Јанковића из Беча од 21 јануара 1854.

бацује. „Ми смо, говорио је Буол, у пријатељству са Русијом, али нећемо никада трпети, да Србија постане руска провинција, или да руским окупацијама падне у сиротињу, као што су пале Молдавија и Влашка. Нема сумње, да то ни ви сами не желите, али ви тражите своје увећање и своју независност, па сте вољни да слушате руска ласкања, да бисте то постигли; но ви ћете се преварити. Ако исход рата буде срећан, он ће само Русији бити од користи, као што сведоче Молдавија и Влашка, које је Русија обмањивала сличним обећањима у свима својим ратовима, па их свагда тако изнурене остављала, да се управо не зна шта су“ ([1]).

Око српскога кнеза водила се жестока борба, да ли да се ферман прими. Кнежев први министар, Алекса Симић, био је прилично склон да га не прими; још отвореније потпомагали су то мишљење они, који су јаче од њега нагињали Русији. На против они, који су се наслањали на Запад, као и сви независни елементи, били су за ферман, докле најпосле Книћанин, који је тога ради из Крагујевца у Београд дошао, није пресекао борбу. Његово чисто патриотско мишљење, слободно од сваке скривене замисли, сводило се на то, да би била махнитост одбацити ферман, који потврђује права земаљска. И он надвлада.

([1]) Писмо Алексе Јанковића од 18 јануара 1854.

Порта да би своме кораку дала неки карактер европске гарантије, нотификује посланствима четири велике силе своју намеру (16 дек. 1853). Она се трудила, да их увери, да се свагда старала, да се како стара права Влашке и Молдавије, тако и она права, која Србија сада ужива, у целини одрже. И ма да су се поводом рата, који се изродио између Русије и високога девлета, пореметили њихови трактати, Порта држи, да је њена искрена намера много снажнија од таквих трактата. Она сматра ове три провинције као саставне делове османске царевине, па обзнањује силама, да је одлучила, да се њихова права у првобитноме облику одрже.

15 јануара 1854 дође Етем-паша са ферманом царским у Београд, дочекан врло ласкаво од стране владине, а хладно од народа. Обнародовање фермана извршило се (22 јануара) у кнежевом двору најсвечанијим начином. Етем-паша возио се из града на дворским колима; пред њим је корачало једно одељење турске војске са својом музиком на челу, а за њим долазила је сјајна, многобројна свита. Пред двором очекивала је царскога посланика упарађена српска војска; у дворској су га авлији дочекале депутације од стране власти, свештенства и грађанства, а пред вратима дворским предусрео га је сам кнез са Изет-пашом, заповедником београд-

ске тврђаве, са својим првим министром и са митрополитом. Примивши ферман из руку царскога посланика, кнез спроведе пашу у своју дворану, где ферман буде прочитан најпре на турском, па за тим на српском језику. Сад у „име народа“ изјави митрополит царскоме посланику захвалност на царској милости, и изговори молитву за дугоданство султаново, на што су се одзивали топови са Врачара и са града, а упарађене војске, и српска и турска, поздрављале кнеза и паше на балкону дворском.

Ништа, ништа није изостало у овој свечаној појави, што је Етем-паша налазио за потребно, да понизи Србију, да јој удари на чело видљиви печат њене васалске потчињености, а да узвиси сјај и углед сузеренов.

Ферман, издат последњих дана месеца дек. 1853 (на крају месеца ребјул-евела 1278), гласио је у суштини, да султан сматра државне повластице Србије, Влашке и Молдавије као последицу постојаних начела, сталне системе своје, и као питање достојанства за в. Порту, која их је и установила. Његова је тврда суверенска намера, да се од њих не само ништа не откине, но да се становницима тих провинција дају и нови знаци његових суверенских и благонаклоних начела у оној мери, у којој му они буду

своју верност указивали, а прилике се његовој намери покажу наклоне ([1]).

Кнез је благодарио султану и писмено преко Етем-паше (26 јануара); он је, у своме одговору, подсећао на старе фермане (од 1829. 1830, 1833 и 1838), али је дао слабога израза оној резерви

---

[1] Званични превод гласи овако:

Ја сам свагда имао старање, да се преимућства установљена односно унутрашњег управљања књажевства Србије, Влашке и Молдавије, састављајућих вештествене части мога царства, без прекидања набљудавају, и то иде до тога степена, да, при свем том, што су због рата појавившег се између мог царства и Русије, трактати између ове две државе заључени, престали сушествовати, старање моје блистателне Порте служи за сназкно јемство одржања благостања и спокојства мојих верних поданика. Како у осталом одржање подобних установљених преимућства јесте једна постојана система, и како се то тиче достојанства моје блистателне Порте, која их је установила, и то је моја тврда и искрена суверенска намера, одржавати сушествујућа преимућства овнх трију провинција, и не само не одкидати од њих ни најмању част, но на против, водећи највеће старање о њиховом потпуном набљудавању, моја је суверенска воља, давати житељима речених провинција, по мери како они буду од сад показивали верност, којом су одушевљени, и како обстојатељства буду томе благонаклона, нове знаке мојих суверенских и благонаклоних начела.

Следователно, овај царски налог, произишавши из мога дивана, и украшен мојим собственим царским

коју је препоручивао Мајендорф. У исто време и државни савет одазвао се кнезу (29 јан.) на учињено му саопштење о ферману, у духу сагласности и са осећањима захвалности према султану. По унутрашњости земље био је ферман обнародован не мање свечаним начином; међу тим се расписом обзнанило народу, да се султановим ферманом ни мало не мења положај Србије, нити се мењају њене везе са Русијом. Ово је објашњење смерало, да задовољи колико Русију, толико не мање и народ, који је са својим симпатијама уз њу безусловно пристајао.

надписом, шаље се на тај конац, да се обнародује и даде на знање свима, да је тврдо решење моје блистателне Порте потврдити, као што се надстојећим и потврђују, онако како суштествују, преимућства Србије, државама мојим принадлежеће.

Кад ти приспе овај мој царски налог, ти ћеш достаточно известити кога надлежи о природи ових мојих заповести и ове моје суверенске воље, и сходно твојој дужности и твојој мудрости, ти ћеш употребити сва твоја старања, и чинити све што ти је могуће, за осигурати у свакој прилици благостање ових предела, као и мир и спокојство житеља и мојих поданика, које је један врло важан предмет, и ти ћеш чинити све што ти је могуће, за дати доказатељства мудрости и верности.

Имај ово за разумјено, и веруј благородном знаку, којим је украшен овај ферман, проистекши при концу месеца ребјул-евела, године хиљаду две стотине седамдесете последњих дана декембра 1853,.

По свршетку своје мисије вратио се Етем-паша у Цариград преко Алексинца. Он је по унутрашњости Србије био дочекан свуда оном званичном предусретљивошћу, којом је био примаи и Фонтон. Шта више нису изостајали ни званични усклици: „живео султан! — онако исто, као што је био предусретан Фонтон са усклицима „живео цар!“. Тако је тежак био положај Србије, да се она морала свуда појавити као слаба трска међу силним ветровима.

Одношаји Србије према Порти били су постављени на најповерљивију основу. Велики везир, Мустафа Најли паша, честитао је кнезу (16 марта), што је толико угодио султану, да је овај био усхићен колико изразима оданости и признатељности, које му је он, са својим државним саветом, поднео, толико и начином, којим је царски ферман обнародован.

Ну са овим питањем није био исцрпен сав низ искушења, кроз које је имала да прође Србија у оним бурним годинама; њу су чекале нове, озбиљне неприлике.

У операционом плану руском Србија је, по своме географском положају, заузимала врло важно место. Била су три главна војна плана. Маршал Паскијевић и генерал Жомини изјаснили су се, да се на Цариград може ићи или с Бечом, или преко Беча. Ну као што је било јасно, да се Аустрија неће да придружи Русији, то је први

план одмах с почетка и пао. За други случај, генерали су доказивали, да се Аустрија не би могла одупирати руским операцијама, а на први знак рускота непријатељства противу Аустрије, да би се Угарска побунила, по што су се већ неки официри мађарски од 1848 нудили да ступе у руску војску; војска и аристократија да се отворено изражавају за Русију; Словени аустријски да прате са одушевљењем и симпатијом хришћански покрет у Турској; граничарске регименте да су тако расположене, да се Аустрија никад не би смела усудити да њихово оружје окрене противу хришћана; да војници и официри често пребегавају Русима тако, да је влада аустријска, под изговором, да се појача у Ломбардији, словенске регименте слала у Италију, а њих замењивала на граници региментама италијанским.

Као што се на први поглед види цео план, који би хтео Русију да води преко Беча у Цариград, основан је био на претпоставкама, које, није вероватно, да би се у својим битнијим деловима оствариле. Са тога је државни канцелар, обарајући овај смели план, и изјавио цару, у нарочитом мемоару, да је све учињено, што је част Русије искала, али да њој ни част не може налагати, да се она у бездан стропошта (se précipiter dans abîme sans fond).

Остао је трећи операциони план. По што је Запад устао био отворено против Русије, по што

је он имао Црно Море у својим рукама, а Аустрија заузимала сумњив положај, то се више није могло мислити на старе, споре операције, по којима су Руси прелазили Дунав, опсађивали градове, па се тек онда упућивали Балкану; морао се тражити бржи и сигурнији пут. Тај пут водио је преко Србије. По мишљењу руских генерала, руска војска прешла би Дунав око Видина, ушла би у Србију, подигла земљу, па пруживши руку устаницима у Црној Гори, у Епиру и Тесалији, напала би с леђа турску подунавску војску, па се упутила преко Софије на Цариград. „Устанци, пише Жомини, извршени с планом и енергијом, ширећи се у оној мери, у којој би нас напредак наше војске стављао у положај, да их подупиремо, захватајући мало по мало целу хришћанску Турску, прекидајући саобраћаје подунавској војсци турској са најплоднијим областима царевине, од куда ова војска добија своје издржавање, а осигуравајући, на против, наше саобраћаје и олакшавајући све наше операције — такви устанци били би за нас моћан помоћник, а за наше противнике озбиљна опасност. Борба би, у осталом, добила свој прави карактер. Ту не би више било на средини политични интерес руски, но интерес хришћанства на Истоку, а тако је цар Никола разумео па и оцењивао питање са самога почетка, кад га је огорченост наших супарника изопачила. С друге опет

стране, било је немогуће превидети важност стратегијскога положаја, који је заузимала Аустрија с бока и с леђа нашој оперативној војсци“ ([1]).

Русији је дакле потребно било да извиди, у којим границама она може предузети своје операције у Турској и користити се помоћу хришћанском, а да не навуче на себе отворено непријатељство Аустрије и Немачке.

У то име били су послати агенти у главна средишта замишљенога покрета: Фонтон на границу Србије, а пуковник Ковалевски у Црну Гору. Њему су се имали придружити официри, да помогну Црногорцима организовати своју снагу. Трећи агенат био је послат у Грчку са новчаном помоћу од 300.000 рубаља стављених на расположење атинској хетерији.

И главни командант руске војске у Румунији кнез Мих. Горчаков, и ови специјални агенти имали су упутства, да проуче снагу и изворе ових народа: имају ли оружја, вођâ, јединства у радњи, уговореног плана? Требало је, да их одвоје од покушаја револуционе пропаганде, која би узнемирила Аустрију. Требало је најпосле извидети жеље и наде њихове за случај успеха, јер је, уверава Жомини, Русија била решена, да се користи свима срећним обртима борбе, те да, при закључавању мира,

([1]) Etude etc. I. p. 512—515.

уговори за њих све користи, које би јој положај допустио да постигне; али она није хтела да их заведе обманама и обећањима, која после не би била у стању да оствари. На кратко, агенти су имали задатак да не подбадају, но само да проматрају.

Фонтон дође у Земун (у фебруару) у намери да пређе у Србију, ну Коронини, заповедник аустријске опсервационе војске, забрани му прелазак у след захтевања београдскога паше. Фонтон се одатле крене у Влашку, по што је из Земуна поручио Алекси Симићу, да му пошље у Краљево једног човека од поверења, коме би он имао да учини важна саопштења, наговестивши му, да би за тај посао био добар Атанасије Николић, који га је пратио по унутрашњости Србије. Кад српски повереник стигне у Краљево, Фонтон му саопшти, да ће руска војска скоро да прелази у Бугарску, па да је време, да и Србија поради на ослобођењу хришћана у Турској. Српски повереник, не имајући упутстава да улази у какве преговоре, по што се у Београду није ни знало о чему ће бити реч, одговори, да ће ово саопштење доставити својој влади. Ну Фонтон му је стао и даље разлагати користи, које би Србија могла постићи својим учешћем у рату, обећавајући да би се на Србију, као на савезницу руску, обратила пажња, да и она своје тежње унапреди, а њене користи, да би се и нарочитим уговором пред-

виделе. А кад српски повереник изнесе, како се аустријска војска спрема да уђе у Србију, па би се могло догодити, да Србија међу две ватре дође, Фонтон одговори, да се тога није бојати, јер Аустрија не сме у Србију прећи. То је Фонтон и онда постојано тврдио, кад му је српски повереник изнео озбиљно спремање аустријске војске, која све, што јој је за прелаз потребно на српску границу свлачи, па и саму грађу за мост, а тај се грдни трошак не би у залуд чинио. Најпосле изјави му А. Николић, као што са̂м пише у своме животопису, да Србија нема ни средстава потребних да се у војну упусти. „Прво ми немамо новаца: можете ли нам ви дати новаца? Одговор беше: не можемо. А можете ли нам дати џебане, пушака и топова? Одговор: не можемо. Можете ли нам дати официра? Одговор: не можемо! И на то му ја рекох: онда знајте, да Србија није у стању покрета чинити". Тако пише са̂м повереник српски, ну кад ми знамо, да је Русија у то време и самој грчкој хетерији послала 300.000 рубаља, а на сурадњу је српску морала полагати више вредности, но на сурадњу грчку, онда морамо сумњати, да је Фонтон на сва питања Николићева одговорио негативно. Пре него што се Фонтон и кренуо у Влашку, Орлов је ставио А. Јанковићу у изглед помоћ у оружју, с уверењем, да су, у томе смислу, већ и наредбе у Пе-

тротраду издате[1]. У сваком случају стоји извесно, да се Фонтон, у својим преговорима, задовољио и тиме, ако би Србија пристала да пушта у Турску и добровољце под командом Книћанина[2].

Предлог руски изазвао је у званичним круговима београдским живо трвење. Пред лицем очевидне опасности, која је Србији претила од стране аустријске, нису на њ могли пристати ни најстраснији привърженици руски. Једини изузетак чинио је Паун Јанковић (Баћа), који је саветовао да Србија уђе у акцију без резерве. „Боље нам је, говорио је он, поштено радећи и да пропаднемо, но непоштено да останемо; ако би Србија и страдала, Русија би је опет подигла; народ је

[1] У опште, морају се подаци Николићеви строгој критици подвргавати, јер носе на себи несумњиве знаке, да је памћење у писца било већ ослабило, кад је он своју биографију писао (1872—1875) већином на основу својих успомена, а без бележака и докумената. Отуда долази, што он ствари и догађаје често претура, а најчешће говори неодређено и без историјске прецизности. Тако он пише, да је у децембру (1853) ишао у Краљево Фонтону на састанак, док је то било у фебруару (1854). У осталом, Николићева аутобиографија, критички употребљена, није без вредности за осветљење наше најновије културне историје.

[2] Биографија Атан. Николића. Рукопис у архиви «Српскога ученог друштва».

као ливада: ако се једна трава покоси, друга опет нарасте". „Разумем, ва истину, одговарао је митрополит Петар у седници, која је ово важно питање претресла, разумем шта значи поштено живети, али не разумем, шта је то поштено пропасти". Баталака је опет износио, да упоређење Баћино храмље, по што главе људске, кад се покосе, не могу, као трава, опет да израсту. Баћа је остао усамљен у своме мишљењу. Ни сам Тенка није мислио, да треба тако далеко ићи: он би се био задовољио, да се прими Фонтонов предлог о шиљању добровољаца. Томе је мишљењу нагињао и Алекса Симић. Книћанин и Ацика били су за строгу неутралност; Книћанин се изражавао, да би, у повољнијим приликама, пристао и на учешће у рату, али би за тај случај тражио, да Русија стави Србији на расположење, уз друге ратне потребе, и један кор од 10.000 војске.

Изгледало је, као да се дошло било у основу до сагласности, да се приступи шиљању добровољачких чета кад се догађаји јаче развију; ну, у главноме, оклевало се, извршење се остављало времену. Томе је приносило и мишљење оних српских првака, којима је Гарашанин био на челу. Оно је било одсудно противно свакоме пристајању уз Русију; пре је смерало на то, да Србија учини какву диверсију у смислу Запада. Али у први мах није се

смео нико усудити ни да изусти такву мисао: држало се, да ће бити највећи успех, ако се струја уздржи у границама неутралности. У томе правцу начелник министарства спољашњих послова Јован Мариновић нацрта положај у једноме мемоару, који је имао да служи за обавештење меродавним круговима српским. „Шта тражи од нас Русија?“ пита писац мемоара, па одговара: „Да останемо неутрални, докле рат траје у овој мери а кад добије већи размер, онда би ми морали узети у њему учешћа, слати добровољце и т. д. Строго кад се узме, Порта није била дужна признати право Србији, да може остати неутрална у овоме рату, јер је Србија васална провинција Турске, а по свима правилима међународних одношаја̂, само онај може бити неутралан, који је независан, који има право да објављује рат, закључује мир и т. д. Даље, сами трактати, на којима се оснива биће Србије, поништени су ратом; по томе, Порта нема никакве обавезе према Србији, осим оне, коју јој налаже њена корист. Она би могла тражити од нас не само помоћи и учешћа у овоме рату, него и друга средства скопчана са таквим стањем ствари; могла би нас на то принудити силом. Ми не бисмо хтели о томе да чу-

јемо, и по томе морали би се упустити у рат с Турском и изложити се свима невољама, случајностима и незгодама рата, што је све од нас отклоњено том срећном приликом, што је Порта пристала на нашу неутралност. Таквим начином Србија се налази на миру и без сваке муке и жртве осигурала је себи оно, око чега би се морала отимати са великим жртвама, а без уверења на успех. Неутралност наша, коју је признала Порта, јесте велики корак напред, који нас ставља тако рећи у ред независних држава, већ и по томе, што та неутралност није само условљена између нас и Турске, но је уједно постала са тим и дужност према осталим државама, коју смо ми примили на се драговољно. Ми смо јавили Порти, да хоћемо у овоме рату да останемо неутрални и да силом оружја одбијемо сваку војску, која би покушала, да уђе у Србију и да начини од нашег отачаства позориште војних операција. Ми смо преко нашег Капућехаје у Цариграду, а преко Представника и овдашњем паши одсудно изјавили, да ћемо се одупрети Русима, ако они намисле ући у Србију, па исто тако да не ћемо трпети ни турску војску. Ми смо о томе известили представнике савезних држава у Цариграду, лорда Ретклифа и Бараге д' Иљера. Та обећања поновили смо и овде Ренуару француском консулу; француски министар спољашњих послова одговорио је, да Француска цени тако

мудар поступак Србије, и докле Србија буде тако радила, нема се ни мало бојати уласка турске војске у њене земље. Ти изрази могу се сматрати као неко осигурање српске неутралности од стране Француске. То је исто било поновљено и енглеском консулу г. Фонбланку. Поводом преговора о оружању ми смо Аустрији два пута дали писмено уверење, да ћемо остати на миру, и да не ћемо узети никаква учешћа у рату између Русије и Турске, услед чега је Аустрија изјавила своје задовољство. Русија је знала о нашој намери и потпуно је одобрила нашу неутралност, као што о томе сведоче писма г. грофа Неселрода, г. Фонтона и разговор Јанковића са грофом Орловим и бароном Мајендорфом. Из свега тога види се, да наша неутралност није дело случајно, према коме Европа може бити равнодушна и које ми можемо мењати по нашој вољи, не дајући о томе никоме рачуна. Та неутралност постала је за нас дужност, коју ако не вршимо, можемо не само навући рат, него и губитак сваке политичке заштите од стране европских држава. А да ће наше ствари зависити од Европе, то се види из тога, што Француска и Енглеска траже, да Турска остави њима двема право, да при закључивању мира са Русијом оне назначе услове, које желе, и Порта ће без сумње на то пристати. Таквим начином одношаји Портини према Русији пренеће се на Запад. Према свему томе наше

стање постаће и теже и опасније, ако ми одустанемо од нашег обећања и уверавања о неутралности. Овде треба напоменути још и то, како је лорд Ретклиф писао г. Фонбланку, да ће Србија при решавању источног питања бити изузета и пренебрегнута, ако она из љубави према Русији напусти онај положај, који треба да чува према Порти. Наша неутралност може бити нарушена само путем неправде или насиља; у таквом случају ми се можемо изложити временој незгоди, и можемо тражити помоћи и правде тамо, где за нас буде корисно. Ако ми нарушимо неутралност у корист Русије, то значи да ми жртвујемо ово, што је сад довољно осигурано, у нади, да ћемо нешто добити ако Русија надвлада. На кратко, ми стављамо на коцку наш садашњи положај и нашу будућност, и желећи да добијемо више, ми ризикујемо да изгубимо и ово, што сада имамо. Ми излазимо из законитога стања, које је признато од целе Европе, да ступимо у незаконито стање, где ћемо истина имати на своjој страни Русију, али противу себе целу Европу. Шта из тога може испасти? Претпоставити победу Русије над Европом, може само онај, који не слуша гласа здравога разума. Може се догодити и то, да обе стране које су у рату, пошто истроше своју снагу у неблагодарном послу, зажеле да прекрате борбу и признаду пређашње стање, или сама Русија да одустане од својих

захтева изјављених у Цариграду. Ни у једном ни у другом случају Русија не ће добити ништа више од садашњега свога положаја, а ми свој садашњи положај можемо одржати без икаква учешћа у рату. Ако после различних незгода и беда, које су неизбежно скопчане са сваком борбом, највећа добит, која нам се може учинити, буде одржање садашњега стања, онда за што ми не би остали у томе стању, а да се не излажемо никаквим невољама? Кад је сва Европа устала да брани турско царство, онда зар се ми можемо надати, да ћемо што моћи од њега отргнути? Руска дипломатија изреком је казала, да су освојења Русије свршена у Европи. Само можемо ли ми помоћу њеном добити оно, што она не може сама за себе? Ако Руси не штеде сами себе, жртвују милионе рубаља и стотинама хиљада војника, знајући у напред да користи од туд не могу бити бог зна како велике, то није чудно, што као наши пријатељи, нас жале, не позивајући нас, да делимо њихову судбину. Неки веле да ће Аустрија, а за њом цео немачки савез узети учешћа у рату на корист Русије, но то је са свим немогуће. Докле Аустрија не узме учешћа у рату, дотле ће рат задржати карактер званичне борбе двеју великих држава; но чим се Аустрија умеша, рат ће добити карактер борбе за начела, а такав рат може бити од штете за Аустрију. Да избегне борбу за начела, једино је

средство за Аустрију то, да се држи политике, која је сагласна са жељом западних држава. И у једном и у другом случају за нас је најбоља та улога, да одржимо потпуну неутралност, т. ј. да останемо у добрим одношајима не само са Русијом, него и са осталим државама, које решавају судбину турске царевине. Тиме ћемо ми избећи упадање у нашу земљу војске руске, турске, аустријске и дипломатска непријатељства од стране Енглеске, Француске а може бити и Пруске“ ([1]).

Колико се мора са задовољством одати правда бистрим и правилним државничким погледима на питања, која се овде претресају, толико се не сме превидети заузетост, којом писац мемоара надбацује нишан свој, излазећи не само као бранилац свога правца, но и као адвокат, коме су, за успех, и неосновани разлози добро дошли. Ми разумемо, кад писац мемоара представља, како би Порта могла Србију силом принудити, да јој укаже не само помоћи и учешћа у раду, него да јој пружи и друга средства скопчана с таквим стањем; али не разумемо, која би то била правила међународних одношаја, која би Србији дужност налагала да уз Турску мора ратовати. Ако је тада и била Србија саставни део Турске, била је она васална држава са унутрашњом самосталношћу, са обе-

([1] Србија и Русија од Нила Попова. Српски превод. Београд 1870. Св. 4. стр. 322.

леженим међународним положајем, који јој према султану није налагао никаквих других дужности, него да му плаћа трибут и да од њега очекује инвеституру својих владалаца. После косовске битке била је Србија обвезана, д а д а ј е с у л т а н и м а у с в и м а р а т о в и м а њ и х о в и м у п о м о ћ в о ј с к е, к о л и к о с у и к а д с у г о д з а х т е в а л и. Ова обавеза постојала је тада у след косовске капитулације све до 1459 год. када је, заједно са остатком српске независности, и престала. Нова васална држава српска, уза своја права, имала је и своје јасно обележене обавезе, м е ђ у к о ј и м а н е м а н и г д е н и п о м е н а о к а к в о м в о ј н о м к о н т и н г е н т у. Таква обавеза могла би се од Србије само с и л о м изнудити, али никада по п р а в у или у г о в о р у тражити. Ако Србија, као васална држава, није имала права да објављује рат и да закључује мир, она, д а о с т а н е н е у т р а л н а, није имала потребе да чини ни једно ни друго, па да за то опет остане у строгим границама свога положаја и својих међународних одношаја̂. Ништа нису јачи ни они разлози мемоара, по којима Порта не би била дужна да призна неутралност Србије ни за то, што су ратом између Русије и Турске били уништени уговори, који се Србије тичу. Политичко биће Србије није се оснивало само на руско-турским уговорима, но још и на свечаним актима султанским, који су

потицали из преговора вођених између Порте и Србије преко нарочитих депутација. Ови документи, ако и нису имали билатерални облик међународних уговора̂, имали су не мање силу и важност њихову; они су најпосле, као што и са̂м султан тврди, били и питање достојанства за Отоманску Порту.

Са овим недостацима мемоар би, уз пркос многим својим врлинама, грешио очевидно против патриотизма, кад би био намењен за употребу код странога света; ну спремљен за унутрашњу употребу, за обавештење носилаца српске политике, он остаје само као сведоџба, која показује страсну заузетост, којом су странке тежиле, да одбране своје мишљење у оним судбоносним приликама.

Та једнострана заузетост није ни мало оправдана ни држањем противне странке, која је нагињала на то, да Србија уђе у покрет. Ни њена готовост није била одлучена, ни њен пристанак не би ни у ком случају био безуслован. И та странка имала је свој мемоар, који је влади руској поднесен, по свој прилици, преко Фонтона, који је остао у преписци са неким српским првацима, докле се год задржавао на српској граници. Жомини уверава, да је та странка, у награду за учешће Србије у рату, захтевала: потпуну независност, присаједињење Србији Босне, Херцеговине и Старе

Србије, или бар неколико суседних округа. Види се, примећује Жомини, да су и наши привърженици знали врло добро да рачунају. Ну руски дипломата не изражава се, да ли су ови захтеви могли ући и у програм цара Николе. Ако је судити по уверењима, која је гроф Орлов дао у Бечу А. Јанковићу, та могућност не би била искључена. Српски заступник представио је изванредном посланику цара Николе, кад га је овај питао о српским жељама за будућност, да су српске жеље велике, ну да говора може бити само о томе, што је могуће, и колико Русија хоће и може њих да потпомогне. Орлов је објаснио Јанковићу, да Русија неће предузимати за себе никаквих освајања у Европи, све да одржи и највећу и савршену победу, по чем она у томе погледу има изгледа̀ и интереса̀ у Азији, а освајања у Европи, да би и најбоље испала, могла би јој бити за будућност од штете. Цар је казао Фонтону, да он жели, да Срби остану верни својој вери и својој народности, па да ће на томе путу сваку помоћ Русије имати. „Жеље, дакле ваше, изјавио је Орлов, спроћу намера Русије, не могу ни у ком другом случају бити врло велике, сем ако нема могућности да се оне испуне, а што се год може за Србе учинити, ма како то велико било, Русија ће, с драге воље, учинити, по чем је њена жеља, да хришћане у Европи ослободи, а не да их за

себе узима". За тим је Јанковић изложио Орлову, да би Србија, за случај свога учешћа у рату, желела: 1) да се градови или њој предаду, или да се сруше; 2) ако ствари боље пођу, онда да се Србија што више рашири, присајединивши себи Босну, Херцеговину и Стару Србију; и 3) да се Србија прогласи за независну краљевину, ако њено увећање буде довољно за независну државу. Орлов није нашао да су ове жеље претеране. „По успеху, одговорио је он, који будете ви учинили у овом рату с нама, ако до тога дође, можете се свему томе надати, и не само да ће Русија желети, да ви све то добијете, но шта више, она неће жалити ни своје крви, да вас у томе потпомогне и да вам то изради" (1). Тако је говорио први повереник цара Николе. Што се пак тиче личних царевих погледа на будућност Истока, налази се доста поуздан извор за њихово објашњење у царевим разговорима са енглеским послаником. На месец дана пре одласка кнеза Менчикова у Цариград, учинио је цар Никола енглеском посланику Хамилтону Сејмуру поверљива саопштења у погледу на своју источну политику, саопштења, која би се доне-

(2) Писмо Алексе Јанковића из Беча од 1 фебруара 1854.

кле могла сматрати као псточни програм царев. И ако је цар више говорио о томе, шта не би смело заузети место „болеснога човека“, као што је он Турску назвао, а мање о томе, шта би, после пропасти Турске, имало њену празнину да испуни, налази се ипак и неких наговештаја, који откривају и позитивне намере цареве. Почев од себе самога, цар се изразио, да не би трпео да и ко стално поседне Цариград, па ни сами Руси. „Ја сам готов, рекао је он, да се обвежем, да се у њему не би хтео настанити као власник (сопственик), али тиме не кажем, да га не бих хтео узети у своје руке као депозитар, ако би прилике собом донеле. Исто тако Цариград не би смео припасти Енглезима, или Французима, или ма коме другом великом народу. Ја не бих никада допустио, да се покуша успостављење византијскога царства, или да Грчка добије толико увећање, које би је у моћну државу претворило; још мање бих допустио, да се Турска раскомада у мале републике, прибежишта за Кошуте и Мацинције и друге европске револуционаре. Ја бих пре отпочео рат, него што би се таквој погодби потчинио и продужавао га докле бих год имао једнога човека и једнога бајонета“. Нешто позитивно предложио је цар, кад је хтео доказати, да питање о областима није тако тешко као што се мисли. „Кнежевине су у ствари независне државе под

мојом заштитом. То би могло тако и остати. Србија би могла добити такав исти владавински облик, па и Бугарска, а нема ни разлога, за што да ова провинција не би образовала независну државу". На послетку, цар је изјавио, да би, за случај деобе турске царевине, Енглеској оставио Египат, као област по њу веома важну, а не мање и острво Кандију.

Према програму цара Николе, Србија би дакле, у случају његове победе, имала изгледа да постане независна држава под руском заштитом, као и Влашка, Молдавија и Бугарска, са владавином, каква је у румунским кнежевинама. То би значило, да се ослободи турских посада, јер само у томе питању разликовала се Србија од њих, а под „владавином" цар није за цело разумевао оно, што ми данас разумемо. То би, у осталом била и природна последица пропасти турскога царства, коју цар Никола замишља; била би то, најпосле, последица и српске независности, све да он питање о турским посадама у градовима и није био уочио.

Кад је гроф Орлов са Алекском Јанковићем опширно испитивао положај, који би Србија заузела према источној кризи, он је сâм тај разговор овако свео: „Дакле ја у кратко имам цару казати: да Срби хоће да буду Срби и да остану и у напредак под покровитељством Русије; да Срби желе да остану неутрални до-

кле год не виде изгледа за побољшање свога стања, уверени да под руским покровитељством, које они не даду из својих руку, не могу изгубити оно што имају, и на послетку, да су они готови учествовати у рату с нама противу Турака, ако буду имали изгледа, да получе више у свакоме погледу но што сад имају, — и ја вас могу напред уверити, да ће цар све ово са задовољством примити“. У опште, све нас прилике овлашћују, да можемо узети, да је цар Никола био вољан да потпомогне независност и увећање Србије, али је тежио, да Србију и тада, као год и Влашку и Молдавију, одржи под својим покровитељством, па да и Бугарску у тај ред држава уврсти.

Уз максимум српских захтевања, држао се у приправности и минимум, који би могао поднети и за случај, да се турска царевина у целини одржи. Овоме другом мемоару био је, по свој прилици, ауктор, умни и учени заступник српски у Цариграду, Коста Николајевић. Он је обраћао пажњу бар на она права, која су нам првих шест султана, после битке косовске, од 1389—1459, били оставили, и то:

1). Територијски Status quo државâ кнеза Лазара, у коме су султани Бајазит I, Сулејман, Муса, Мухамед I (његови синови), Мурат II и Мухамед II, остављали чак и Бранковиће, који

су Србију и садашњу и стару од Дунава до Јадранскога мора, и на том мору: Бар, Улцињ и т. д. држали.

2). Независност унутрашње управе под својим народним и наследним кнезовима, или вицекраљевима, који су се онда деспоти звали, што нам је у доцније време већ и повраћено.

3). Независност наше цркве и јерархије од Грка по конкордату између исте две цркве 1376 год. закљученом, и у оној области нашега патријархата, коју је овај имао у време освојења турског, и од тог времена за 300 година под владом султанâ.

Сви су ови пројекти спремани били за разне прилике, које су, наравно, свагда претпостављале успех Русије, докле, на против, успех Запада није Србији никакве добитке у изглед стављао. Аустрија јој је обећавала гарантију њенога тадашњег положаја, без сваке поправке и увећања; а Француска јој је обрицала, да ће руске уговоре заменити европском гарантијом — све, ако би Србија остала на миру. Појмљиво је, да Запад није могао ништа више ни обећавати, по што је он притекао Порти у помоћ, да одржи њену независност и целину њених области.

Разумемо, да су у овим приликама духови у Србији и морали бити у великој узбуђености. Прилике су биле колико примамљиве, толико још више и опасне, па је смотреност била прва ду-

жност српских управника. Али народ, који не улази свагда у основ стварма, нити много разбира за последице догађајâ, био је вољан да пође за својим осећањима; желео је, да се користи уз Русе, и пратио са одушевљењем сваки корак руски. Положај је био тежак: борио се разлог са осећањем; борили су се патриотски рачуни и замашни планови будућности са зебњом и страховањем за опстанак и онога, што се већ има; истраживале су се старе границе српских држава и испитивала права старе васалне Србије, а упоредо ишле су спреме за одбрану огњишта и саме нове Србије. Али је и тада српска обазривост одржавала претежност над заносом и осећањима.

Као оштар мач над главом подсећало је српску владу на потребу обазривости присуство велике војске аустријске на граници Србије. У фебруару (1854) она је могла бројити око 50.000 војника спремних са свима потребама и средствима за прелазак. Кад је Коронини, војнички и грађански губернатор српскога војводства и тамишкога Баната, дошав у јануару у Београд, да походи Етем-пашу, доносиоца султановог фермана, запитан био кнезом о задатку опсервационе војске, одговорио је он, да ће и аустријска војска прекорачити српску границу, чим би је прекорачила руска војска.

Азис паша, син Изет-паше, заповедника београдске тврђаве, који је био фактички заповед-

ник, верујући у одлуку српске владе, да остане неутрална, а бојећи се, да се Аустрија, макар под каквим изговором, не угнезди у Србији, понуди кнежевини 30 топова, а српска влада одговори, да ће примити понуду, ако јој се покаже потреба, да се узмора бранити. Сви су знаци говорили, да је опасност на прагу, и да Аустрија само тражи изговора за прелазак. Тако се тумачио и захтев аустријског консула, да му се издаду сви аустријски поданици, који су од много година у Србији били настањени и већ се као прирођени сматрали. Било их је више хиљада. Радосављевић је хтео да пође по Србији, да их сâм пронађе, ну њему се представи, да би се он лично изложио опасности, по што је народ био веома узрујан; он је управо био фанатизован против Аустријанаца. Азис паша, дознавши за тај корак аустријски, понуди српској влади своје посредовање, пређе у Земун, и на његове представке Коронини одустане од тога захтева. Ну своју главну намеру није Аустрија ни у колико мењала. Са тога влада српска пренесе државну касу у унутрашњост земље, а спремање настави са највећом енергијом. Тада је попис војника већ био свршен. Нашло се, да би се, на први позив. могло дићи 94.000 људи, а на други позив, да би се могло добити још 40.000. Београд би сâм дао 4.000 људи. По родовима оружја било је у првом позиву око 80.000 пешака, а око 16.000

коњаника. Бројеви су велики; они сведоче, да се тежило на то, да се у војску уврсти све што може носити оружје без обзира на године и способности војника. Старало се, да сваки војник има, по могућности, дугу пушку, два пиштоља и јатаган. Влада је набављала оружје, па га куповном ценом уступала народу. Није потребно ни помињати, да се на јединство калибра није ни могла обраћати пажња. Тополивница у Крагујевцу радила је живо. На измаку 1852 г. доведен је био из Француске ливац Лубри (из Дуе), који је, са придатим му питомцима артиљеријске школе, свој посао у почетку 1853 отпочео. У овоме заводу саливено је у тим годинама, под управом капетана Петра Протића, 85 топова са хаубицама, од којих је 45 комада, и то од лакога калибра, салио Лубри, а по његовом одласку, питомац Милутин Јовановић салио је 40 комада већином топова тешкога пољског калибра[1]. Војни окрузи добили су за команданте: Илију Новаковића, Гају Јеремића, Јеврема Ненадовића, Живка Давидовића и Јеремију Станојевића, државне саветнике, који би, уз припомоћ виших официра, предводили војску својих дивизија. Цела опет војска дошла би под главну команду војводе Книћанина. Чим се пролеће указало, војници су се вежбали најпре по селима,

(1) Огледало Србско од д-ра Јована Хаџића. Књига I. Нови Сад, 1864 стр. 109.

а после су се скупљали на среске па и на окружне скупове, да се у већим масама обучавају. Напредак се нарочито опажао у оним срезовима, којима су старешине пређе служиле у редовној војсци као официри, па одатле, по тадашњој систему, прелазили у полицијску службу.

У то доба налазио се виши француски официр Монден, инспектор политехничке школе у Француској, на расположењу владе српске. Примивши налог, да изради план за одбрану северне границе српске, он је предао влади (30 јануара 1854) потребне планове са објашњењима, и практична упутства о подизању опкопа, о њиховом оружању и одбрани. Он је предлагао, да се највећа снага усредсреди на Врачару, одакле би се руководила одбрана у свези са београдском тврђавом. Други укопани стан (опшанчени логор) био би у Оражју, који би имао задатак да брани долину моравску.

Уз то су били одређени Ат. Николић и капетан Фрањо Зах, да по Србији означе места, где би се могла аустријска војска дочекивати и сузбијати. Они су нарочито истраживали улазне тачке, на којима су Аустријанци упадали у Србију у својим ратовима са Турцима, претпостављајући, да би они и овом приликом свој улазак покушали да изврше на истим тачкама. Имајући уза се и питомце војне академије, они су по двојицу од њих остављали да те пределе крокирају,

али нигде нису никаквих одбранских радова предузимали, ни они ни Монден, по што је влада избегавала, колико је могла, све, што би положај још више отежало. Остављено је, да се тек у последњем тренутку мотиком у земљу удари. Водила се брига и о средствима за исхрану војске. Из тога старања поникла је једна благодетна установа, која је и наш нараштај лепо послужила и у миру и у рату. То је била установа општинских кошева, који су нам у ратовима за ослобођење и независност велике услуге учинили. Зачетник ове корисне идеје био је Алекса Симић, коме припада заслуга и за израду законскога предлога (22 окт. 1854)([1]).

Уза спремање за оружану одбрану, ишла је упоредо и одбрана на дипломатскоме пољу. Као што већ знамо, Алекса Јанковић био је послат у Беч, да покуша уверити аустријску владу о искреним намерама, које има Србија да остане неутрална, и да настане, да се аустријска војска уклони из Срема. И Азис-паша, још кад је прелазио у Земун, да одврати Коронина од захтева, да се Аустрији поврате њени у Србији настањени поданици, ишао је одатле и у Беч, да лично изнесе бечкоме кабинету прави положај, нарочито наглашујући, да би улазак аустријске војске у Србију ударио на озбиљан отпор, који би могао

([1]) Биографија Ат. Николића (рукопис у архиви «Срп. ученог друштва»).

за собом повући општи устанак хришћански. Азис паша могао је у толико пре овај корак учинити, што је његов отац Мухафис београдске тврђаве, имао упутства, која су га овлашћивала, да свако оружано посредовање аустријско сматра као непријатељски напад на османску царевину, па да га свима средствима и сузбија. Ну најзначајнији, и ако не и најсрећнији корак учинила је влада код Отом. Порте. Она јој пошље (5 априла) меморандум, у коме је моли, да, у договору са својим савезницима, узме Србију у заштиту од Аустрије, која је своју опсервационy војску довела већ на ону тачку, одакле непосредно почиње извршење. Влада српска извештава Порту, да је она, уз потпору Изет-пашину, предузела све потребне мере противу свакога непријатељскога напада, очекујући, да се, међу тим, питање дипломатским путем расправи. „Сад смо, наставља меморандум, дошли на ону тачку, на којој је потребно да знамо, да ли ће Аустрији поћи за руком, да добије пристанак в. Порте за једну неправедну меру, штетну толиким интересима, који су подједнако драги кнежевини, као год и царевини, којој та земља припада. Што се тиче посредовања, које би се без пристанка Портиног извршило, оно се, при садашњим приликама, не би могло другачије објаснити, ма шта Аустрија о томе мислила, него да се она неће другачије

да изјасни отворено за Русију, а против в. Порте и њених савезника.

„Аустрија износи двојаке основе за оправдање војнога посредовања у Србији: 1) могући улазак Руса; 2) случај буне у Србији. Да одговоримо на прво. Ако би Руси ушли у Србију, онда би се суделовање аустријско морало довести у сагласност са свима оним мерама, које су силе, савезнице в. Порте, позване да за одбрану отоманске царевине примене, а које није наше да одређујемо. Случај уласка руског у Србију није вероватан, ако се може веровати уверавањима, која је дао барон Мајендорф грофу Буолу, да Русија нема намере у Србију улазити, особито и за то, што је операциона пруга за руске трупе и иначе већ сувише велика, па се не може ни мислити да се она продужи. Али узмимо да би Руси и покушали да уђу у Србију — што се, због отпора, на који би ударили и од стране српске и турске војске, не би лако извршити могло — ми бисмо могли смело изрећи, да би улазак Аустријанаца у ономе случају био одвећ несрећна мера, која би могла дати повода многим заплетима. Сваку другу помоћну војску требало би аустријској претпоставити. Српски народ гаји тако изражено неповерење, ако не и мрзост, против Аустрије, да би сваки одмах сматрао улазак Аустријанаца у Србију као тако претећу опасност, као тако велику несрећу, да би се сва-

колика радња окренула против аустријске војске, сваколика енергија народна окренула би се на сузбијање ових непријатеља, у којима се свагда види одличење оних пожуда, које Аустрију подстичу да тежи на то, да у Србији — ма под каквим изговором — врши свој себични утицај. Макар колико да би суделовање аустријско могло бити корисно ствари в. Порте, кад би се извршило у своје време и на своме месту, толико би оно створило тегоба и заплета̂, ако би се, уз пркос познатим околностима, у Србији покушало.

„На друго одговарамо. Што се тиче унутрашњих устанака, то их се ми сада бојимо мање но икада. Цео је народ потпуно убеђен, да му његови најдражи интереси препоручују, да мир и ред одржи, и да уклања све оно, што би га у рат увући и Србију у разбојиште претворити могло. Испуњени дубоком благодарношћу према сувереном двору за повластице, које су им тако милостиво потврђене, и за положај, који им се допушта заузети за време овог рата, и влада и народ толико су о својим интересима обавештени и за срећу своје земље толико заузети, да о правцу своме не могу ни за тренутак бити у сумњи. Свест, коју они имају о своме положају, сачуваће их боље, но ма какве претње, од свакога погрешног и штетног корака. Зар, у осталом, није Србија, још од почетка рата, довољно осведочила, да зна и да хоће својим дужностима

и обавезама верна да остане? Макар шта се рекло, она се понашала истина скромно, али лојално и својим дужностима саобразно. Од овога пута не ће она ни у будуће одустати; на то се в. Порта може потпуно ослонити. Све, што српска влада захтева, то је, да јој се и од сада указује оно поверење, којим ју је суверени двор до овога часа частвовао, и да се њена отаџбина не предаје посади аустријској, која би била знак и почетак непрорачуњивих катастрофа. Под овим условом јемчи српска влада потпуно за одржање мира и јавнога реда у Србији. Све да би где и искрсли поједини нереди, који су у свако време и под свима околностима могући, српска влада осећа, да је у стању њих да угуши и уништи, пре него би се и времена имало да им се каква важност припише.

„Капућехаја српски имао је већ више пута налог, да о овој ствари говори њег. св. Решидпаши, и макар да је он већ имао част да њ. светлости поднесе највећи део овде изложених разлога и обзира, који мудрости в. Порте нису ни иначе могли остати непознати, и који нам уливају наду, да суверени двор неће ни у ком случају признати Аустрији право, које се већ и самим захтевом јавља као подазриво, српска влада држала је ипак, да јој је дужност, да просвећеној пажњи њ. светлости, министру спољашњих послова, поднесе разлозима поткрепљену

споменицу о овој озбиљној ствари, чија је расправа везана са тако многим, за част, достојанство и интересе в. Порте, као и за мир и срећу српскога народа тако битним питањима“ ([1]).

Корак српске владе био је природан приликама и потребом земаљском оправдан; али се, са гледишта државничке смотрености, не може да допусти тон, који у њему влада. Српским државницима није могло бити непознато, да се они на Портину дискрецију нису могли ослонити, да сва акта, која Србија њој управља, морају бити тако удешена, као да су за јавност намењена. Може се разумети дух, који провејава кроз српски меморандум, али се не може да оправда изазивачки карактер, који се њему даје у тренутку, кад Аустрија стоји на границп Србије са толиком силом и спремом, којој Србија извесно не би могла одолети. Ако се, у ватри личне одбране, и догађа да се страсти у помоћ призивају, у међународним одношајима државе не објашњавају ни саме ратове побудама мрзости; још мање чине то онда, кад, стојећи на прагу рата, раде, да га као највећу несрећу од себе отклоне. Чини се, као да је општа огорченост, која је онда обузимала духове противу претивог положаја суседне монархије, била захватили и саме државнике српске толико, да су

([1]) Actenstücke zur Orientalischen Frage von Dr. Jasmund. Berlin 1855. II. Band S. 216.

били сметнули с ума и саму обазривост, као најпречу дужност политике у свима приликама у опште, а на по се у критичним тренутцима оног времена. Па као да своју погрешку учине потпуном, они предају свој меморандум у препису и савезним кабинетима.

Је ли се сад смело очекивати, да ће меморандум остати тајна, да ће остати непознат Аустрији? Он продре толико у јавност, да изиђе и у новинама, и Аустрија предузме одмах своје мере. Она је и пре тога догађаја стално држала своју забрану за извоз и провоз оружја и муниције у Србију, а сад своје наредбе пооштри. Није се више смело извозити ни само сукно за одећу војске, па ни израђене коже, да се не би употребиле за њену обућу. У Земуну су лежале велике гомиле обустављенога еспапа, за извоз у Србију намењенога, макар да је сав тај еспап долазио из фабрика аустријских. Многим трговцима српским буде забрањен прелазак у Аустрију, а коме је и био допуштен, он га је могао извршити тек по што је добио пасошку визу у аустријскоме конзулату. Жеља за осветом толико је била занела управне кругове аустријске, да се они нису ни мало на то обзирали, што ово отежавање трговинских одношаја, већ по самим економним законима, испада више на штету Ауструје, као државе више индустријске, но Србије државе искључно земљорадничке.

Упоредо са овим репресалијама, Аустрија је давала израза своме огорчењу и путем јавне штампе начином опорим и увредљивим за народну част српску; она је најпосле и непосредно тражила задовољење од Србије у најпотпунијем званичном облику. Њен ген. консул управи (16 јуна) српскоме кнезу писмо, у коме вели, да меморандум, обнародован у новинама, дише, без довољнога узрока, непријатељским духом српске владе, и Срба, што у кнежевини живе, а у меморандуму се „српском нацијом“ називају. По што се аустријска влада осведочила, да је тај акат аутентичан, она је консулу наложила, да изјави, да се она не може више задовољити објашњењима, која би могла порађати нове сумње о искрености уверавања његовој влади чешће даваних. Она има права, да тражи задовољења, које би дало стварнога доказа, да кнежевина признаје и оцењује она суседно-пријатељска расположења, која његова влада гаји према Србији. Царски двор видео би такав доказ у престанку оних војних припрема и наредаба, које се у земљи предузимају, а смер им се не може да увиди, по што са руске стране не прети више опасност уласка, а Аустрија је своје намере у томе погледу отворено изјавила, па би дакле то мишљење остало, да би оне припреме само против суверене силе могле бити управљене.

Аустрија пође и један корак даље; она се

обрати и сузереној сили противу Србије. Отоманска влада, која је на српски меморандум више од два месеца ћутала, сад проговори, ну то није било са смером, да одговори на питање српске владе, него да јој саветује, да се извини Аустрији за свој меморандум. Велики везир Решид-паша пише кнезу српском (1 јула), да је он већ био уговорио са аустријским послаником, да му саветује, да пошље у Беч нарочито лице, које би изјавило Аустрији сажаљење због увреде, која јој је меморандумом нанесена, јер било да је погрешка до писца, било до преводиоца, у акту свакојако има израза̑, који дирају аустријски двор. Међу тим је стигао аустијскоме посланству у Цариграду налог, да саопшти Порти, да би се Аустрији прибавило задовољење за увреду и повратило поверење, ако би Србија одустала од војних припрема, које не престаје да чини. Решид паша разлаже, да више и нема опасности, да ће Русија сада ући у Србију, кад се налази притешњена, и када су сва питања узела на себе са свим други облик. Аустрија је још и од пре била у интимном пријатељству с портом, па како је с а д а ј о ш и њ е н а с а в е з н и ц а, то Србија нема, ни с њене стране, ништа да сумња. По налогу султанову, вел. везир позива кнеза, да скине терет са народа српског, зауставивши му војна спремања и оставивши га, да се може својим обичним пословима предавати.

Докле год Аустрији није био дошао до знања српски меморандум, одношаји њени према Србији кретали су се све једнако у границама спољашње куртоазије, и ако је она велику војску на граници Србије држала. Међусобна пажња изашла је била нај јаче на видело, кад је кнез, у пратњи свога првог министра и сјајне свите походио 27 маја (1854) у Земуну надвојводу Албрехта, војничкога и грађанског губернатора у Угарској, и главног команданта опсервационе војске[1]. Пријам, који је тамо кнез нашао, био је врло предусретљив; принц је кнеза водио и у свој војнички стан, где је војска пред њим маневровала. Што је још значајније, он му је, у име царскога двора, изјавио и „задовољство са досадашњим стањем ствари у Србији у ова ратна времена“[2]. Ну, на месец дана после тога догађаја, надвојвода се налазио са свим у другим расположењима. Обилазећи опсервациону војску, он дође, на измаку јуна, опет у Земун. Од стране кнеза оду да га поздраве Ацика Ненадовић, заступник министра унутр. послова, и Дим. Матић, начелник министарства спољашњих послова. Депутација буде најпре одведена генералу Хесу, где њен говорник Матић, у присуству Радосављевића, изјави,

---

(1) Пре тога био је кнез у Земуну 3 фебр. (1854) те походио грофа Коронина.

(2) «Српске Новине» за 1854 г. бр. 61.

да ће сваки покушај преласка аустријске војске у Србију ударити на једнодушан отпор, при коме српски народ неће толико рачунати на успех, колико ће осећати потребу, да изврши своју патриотску дужност. Ну кад депутација буде изведена пред надвојводу, он је дочека осорљивим речма: „ч у д и м с е, к а к о с т е с е м о г л и у с у д и т и, д а м и д о ђ е т е п о с л е о н а к о и н ф а м н о г м е м о р а н д у м а“, — па окрене леђа, оставивши депутацију саму у дворани.

Српска влада правдала је свој меморандум, како је најбоље знала; она је сву тежину своје одбране полагала на то, што тај документ није био намењен ни за јавност, ни за званичну употребу код европских сила. Његов једини задатак био је, да објасни стање Србије Порти, као сузеренoj сили, био је дакле домаћа, унутрашња ствар између васала и сузерена.

Аустрија није пропуштала никаквога пута, који би јој помагао, да обустави оружање Србије. У томе смеру она се обрати и француској влади, те ова издa упутства своме генералном консулу у Београду. У званичној депеши захтевала је и она престанак оружања, али у тајноме писму налагао је министар Наполеонов своме консулу, да изјави Радосављевићу, да француска влада не би радо видела да Аустрија поседне Србију, све и да не би српска влада пристала на коначну обуставу оружања, с а м о а к о б и н а м и р у

остала. Мора се претпостављати, да је Француска морала сличну изјаву и у Бечу учинити, кад је чини и у Београду аустријскоме консулу, од кога је питање о заузећу Србије најмање зависило.

Уз неприлике, које су српској влади долазиле од Аустрије, отежа се положај њен још и једном неочекиваном појавом. У то време била је Србија своје оружање довела до оне тачке, коју јој је у опште било могуће да постигне. По што је свршено било основно обучавање, скупљали су се војници у веће зборове, да праве вежбања у ширим размерима. Ова повећа кретања постану сумњива и самоме Изет-паши, који се све дотле према Србији с поверењем понашао. Његове сумње потхрањивала је нарочито та околност, што су западни консули уверавали српску владу, да аустријска војска неће ући у Србију, а припреме се српске, и преко свију тих уверавања, продужавале у све већим размерима. Влада је српска уверавала пашу, да она сумња о искрености аустријској и према Србији и према Порти, па се боји, да се Аустрија у последњем часу не окрене Русији. Србија мора бити спремна за сваки случај; све што се чини, чини се за одбрану од аустријске инвазије, која би и за Турску била подједнако опасна као и за Србију. Ако Порта успе да инвазију предупреди, Србија ће и оружана остати

на миру. Тако се говорило Изет-паши, а тако и Порти у Цариграду преко капућехаје. Изет-паша могао је донекле и сâм на месту констатовати потребу српске смотрености према Аустрији, јер докле је ова све отвореније приступала Западу, у Београду је препоручивала, да се Русија у свакоме погледу штеди.

Међу тим су догађаји почели олакшавати положај кнежевини. У исто време, кад је Аустрија на Србију наваљивала тражећи и непосредно и посредно да је разоружа, заузела је она и према Русији оштрији положај. Још 22 маја обратила се она руској влади с питањем, кад мисли да може испразнити румунске кнежевине. Овоме аустријскоме кораку придружила се (30 маја) и Пруска, а пре него што је из Цариграда и стигао био одговор, Аустрија потпише у Цариграду уговор, којим се Порти обвезује, да ће сва средства преговорâ, па и сва друга средства исцрпсти, да руску војску из кнежевина дигне, а по принуди да ће и сама употребити потребан број војске, да кнежевине поседне, па како се закључи мир између Русије и Турске, да ће своју војску повући. То је било 2 јуна. Вел. везир имао је дакле право, кад је у писму српскоме кнезу од 1 јула Аустрију назвао савезницом турском. Ну овај савез своје врсте објашњава у исти мах и ћутање Портино на српски меморандум, а не

мање и путове, којима је овај поверљиви докуменат могао изићи на јавност.

На захтевање аустријско одговори Русија питањем о гарантијама, које би јој се могле дати, да она неће бити гоњена са испражњених области. Аустрија изјави, (27 јуна), да жали, што тај услов не зависи од њене воље. Ну у другој половини јула поче Русија и сама мало по мало напуштати кнежевине, изјавивши најпре, да то чини из стратегијских обзира, а за тим (14 авг.) изјави, да се повукла из обзира на интересе аустријске и немачке. Нема сумње, да је понашање Аустрије било прави узрок одступању руске војске из кнежевина; то је потврдила и сама Аустрија (18 септ.), рекавши да је Русија отклонила сукоб, који би иначе био последица непоречиве аустријске одлуке. Од тога времена добивају одношаји између Русије и Аустрије све огорченији карактер. 20 нов. потпише Аустрија са западним силама уговор, у коме се, између осталога, утврђује, да ће она чувати границе румунских кнежевина од повратка руске војске. Савез је био формалан; носио је карактер непријатељски према Русији у свему, ван што се Аустрија није обвезала, да ће против Русије и оружје подићи.

Чим се руска војска од српске границе одмакла, напустивши Малу Влашку, почела се аустријска војска примицати румунским кнеже-

винама, а остављати српску границу. Тиме се положај Србије знатно изменио. Влада српска могла је сад обуставити већа војничка вежбања, а наставити мања по селима. Изјава у томе смислу пошље се Порти, која је сад, на северу царевине постала потпуно сигурна с једне стране савезом са Аустријом, а с друге одласком руске војске са српске границе. Са њеним осећањем сигурности промени се и њезин тон према Србији. Она у њој није више гледала пријатеља, коме је од почетка кризе па све дотле ласкаво на сусрет излазила; није гледала у њој васала, које је обећала ширити повластице по мери његове лојалности. Порта је сад гледала на Србију као на своју понизну провинцију. Већ прво писмо, које је кнез, после промене ситуације, од вел. везира примио, носило је на себи тај охоли карактер. Решид-паша пише (10 авг.) Карађорђевићу, да је под сенком султана, чувара света, престало све, што је дало повода оружању Србије, и да је кнез, испунивши брзо султанов налог, дошао у још веће благовољење царско, давши доказа, да као један од најверниjих поданика вис. девлета, уме да цени доброчинства султанова и да се свима налозима царским покорава.

Ну ни западна дипломатија није ни мало више држала рачуна Србији од њенога понашања. У току августа дошли беху из Цариграда у Бе-

оград извештаји, да, по претњама француског представника Бенедетија, савезници не смерају ни на што мање према Србији, но на то, да је поврате под непосредну власт султанову, а понашање француског консула у Београду, Сегира, чињаше се српској влади као да беше управљено на то, да нађе изговора, под којим би се Србији могла изрећи смртна пресуда. Под утисцима ове претње и неисцрпљивих претенсија западне дипломатије пише (20 авг.) Алекса Симић кнезу у Рибарску Бању: „Савезници Портини хоће да нас потчине Порти под непосредну власт, да би она с нама била јача против Русије и Аустрије. Аустрија неће да је Порта јача, али она неће ни овако наше биће на својој граници, дакле и она се, у основу, слаже са западним дворовима: да нас нема. И они би, по своме расположењу спрам нас, то до сад сигурно и учинили, само да се и они нас не боје по мало. Нећу рећи, да се боје да их не победимо, али се сигурно боје, да им такве сметње не причинимо, које би могле имати последицу, да Русија над њима одржи победу, и то их још задржава од извршења њихових намера; то је узрок, што су они захтевали а ми престали од оружања; то је узрок што Лубри и Монден одлазе“.

„Сад је питање, шта ћемо ми радити у овоме случају, где четири силе намеравају да нас упропасте, а ни једне нема која би нас за-

штитити могла. Русија је са својим војскама далеко од нас, а у дипломатији она данас нема вотума. Дакле ми немамо данас никога за пријатеља осим Бога, а после њега остављени смо сами себи. Нама нема надежде ни у бегању у туђу земљу да тражимо спасења. Деспот Бранковић умрьо је у аустријској тамници за то, што је тражио да поврати своју државу, коју је онда Аустрија од Турака завојевала, али је није могла задржати у својој власти. Шта је пок. господар Ђорђе, ваш отац, учинио Аустрији, да онако са њим поступи, шта ли старешине српске онога времена, те да и с њима онако буде? Шта ли је народ српски учинио Аустрији, да с њим у 1813-ој години, у ономе бегству, онако поступи? Није ли та Аустрија ласкала и пок. господару Ђорђу и свима старешинама српским, као и нама сада, док су они у својој влади били, а кад посташе њени бегунци, онда се и њена љубав спрам њих претвори у грозно тиранство. Није ли народ српски и војевао за Аустрију под маркгрофом Баденским, и за трајања рата похваљивале су се заслуге српске за Аустрију од саме Аустрије, а кад се мир везао, Аустрија опредељава за Србе, Влахе и Молдављане мач и огањ . . . . дакле наше је спасење или гроб у нашој отаџбини. . . . Ми треба да пољамо своју снагу и да се не дамо погазити, јер ако се не одбраних, не умолих се

ником, а док они нас упропасте, дотле ће и они много јада видети. Они знају нашу снагу: они знају да ми можемо и све околне хришћане побунити да с нама пристану. Од тога и зазиру, те до сада не приступају делу да нас поврате под јарам Портин, макар да се г. Сегир изражаваше да ће нас ишћушати као балавце“.

„Ми не треба да вређамо никота ни речма ни делом, и треба да се чувамо од погрешака, које би нас могле окривљивати, а уступака каквих и даље чинити, ни по што више ни длаке, па нек доведу војску да нас бију. Све што смо могли учинити, ми смо учинили, и више не можемо ништа. И ако станемо још што попуштати, ми ћемо умрети у стању немогућности да се бранимо. Кад дакле знамо, да се о нашој смрти ради, није ли боље задржати и снагу одбране, па може бити да ћемо се и одбранити, него се ње лишити, па извесну смрт чекати?“.

Ми смо мало пространије изложили ове мисли првога српског министра, као важне, колико за то што износе његове погледе на тадашњи положај Србије, толико не мање и за то, што цртају и цео један програм политични, програм колико патриотичан, толико мудар. То не беше програм једнога министра, једне владе; то беше програм једнога народа.

Претње западне дипломатије пролазиле су без последицâ. Оне беху од значаја још само као

симптоми општега положаја, али већ беше прошло време озбиљне опасности за Србију. Једини пут, који би је још могао увући у вртлог догађаја̂, беху оружане чете, које би Србија, по договору са Фонтоном, имала да шиље под заставе руске. Ну са одласком руске војске са српске границе беше престало и то питање, ма да српска влада беше вољна, да тим путем потпомаже Русију испод руке, те да јој бар с те стране оправда уздања на Србију, уздања, која беху неосновано велика. Као што смо напред видели, Русија се надаше, да ће, предузевши преко Србије свој поход на Цариград, наћи добар број природних савезника у народа на Балканском полуострву. И макар да је Аустрија осујетила тај операциони план, опет је краљевина Грчка устала на оружје, и ако привидно под управом народне хетерије; али оставши усамљена, брзо је подлегла најпре турској војсци, а после и савезничким ратним бродовима; морала је да прими посаду француске војске од 12000 људи. Црна Гора, гледајући на Србију, није се кретала; Албанија је ћутала; Бугари се такође нису мицали.

За ову нерадњу Русија је бацала сву одговорност на Србију. У толико је влада српска показивала више воље да угоди Русији начином, који је мање опасан био, а донекле могао је годити интересима тадашње владавине. Одласком

добровољаца из земље отворила би се одушка за узрујане елементе, узео би се пут, који је већ са успехом опробан у покрету угарских Срба од 1848. Карађорђевић је полагао само један услов, а тај је био, да се добровољци не стављају на расположење кнезу Милошу. који је тада у Букурешту живео. Русија је овај услов драговољно примила, а да Србију не би компромитовала према Порти и Западу, она је пристајала, да се о скупљању чета не воде преговори са српском владом, него са појединим вођима добровољачким. Фонтон је живео у заблуди, коју је пренео и на своју владу, да би се могло рачунати и на 40.000 добровољаца, али се у редовима руским борило само 600 Срба. Нема сумње, да би их могло бити и неколико хиљада, да су догађаји продужили да се развијају око српске границе, као што беху почели. И кнез и влада беху вољни на ту жртву, јер у њој и свога рачуна налажаху; ну даљи догађаји пресекоше сваки покушај ове врсте.

Не видећи никаквих дела у смислу руском, а не познајући тегобâ земаљскоме положају, народ остаде незадовољан политиком владином. Шта више, њоме беше незадовољан, и ако у са свим противноме правцу, и онај круг Срба, који нагињаху Западу. Ово бројем незнатно коло људи, имађаше, друштвеним положајем и интелигенцијом својом, такођер гласа и значења у земљи и

ван ње. Оно сад већ рађаше, да се Србија отворено изјасни за Запад, те да у оној епоси општега колебања добије у њему сигурнога заклона и заштите. 22 маја 1854 год. писао је Мариновић из Париза министру спољашњих послова, да су западне силе незадовољне положајем, који је заузела Србија, и њезиним оружањем, па траже, да се она разоружа, и да се изрази отворено за западну и Портину политику, јер оне нису сигурне, да се Србија не би сајузила са Русијом, ако би се овој срећа оружја окренула. Ну влада је српска одбила и западни савез, као што је одбила и руски, на који се морала много више да обзире. „Па и кад бисмо хтели следовати западној политици, одговарао је министар (31 маја), ми то не бисмо могли учинити, јербо њихова политика није стална, него превртљива. Пре три четири месеца западни консули подстрекавали су нас против Аустрије, обадравали нас на оружање и преузносили наше протесте против уласка аустријске војске у Србију, а сад нас саветују, да се не противимо уласку аустријске војске у Србију, и да се разоружамо за успокојење Аустрије. Ко зна, да л' неће доћи време, да они зажеле опет нас видети снажне за отпор Астрији, да не рекнем и за нападање на њу. Та бар 1812-та година сведочи нам могућност тога. А је ли могућно нама бити у свако време онаквима и у оном стању, како би нас за-

падне силе у свако време различно про и контра, желеле имати? Та ми се не можемо уподобити једном бурету вина или воде, на коме, кад одврнеш славину, да тече, а кад заврнеш, да престане. Ми морамо бити нешто стално, па у овој сталности руководити се, како нећемо изаћи из законитога пута; а да смо свесни о себи, доказали смо својим владањем за ових четрдесет година, од како се у овом стању налазимо". Из даље преписке не види се, да су разлози министрови убедили српскога заступника у Паризу. „То је очевидно, пише он (7 јула 1854) другоме једном државнику српском, то је очевидно, да нас ни једна велика сила не налази за савршено достојне свога поверења и свога благовољења. Оне, које су нам по природи ствари благонаклоне, близу су, да нас опет приме срцу, и почињу нас примати, ну и оне се не могу са досадашњошћу потпуно задовољити; друге држе за срећу, што им је запала прилика, да нас могу причешљати; друге опет једва чекају згоду и прилику, кад ће нам моћи дати да осетимо последице наше дрзновене политике, која самосталности тежи. Све су дакле више мање с нама незадовољне, и ми немамо до сад ни најмањег основа ни од једне очекивати оно учешће и заузимање, које је једина помоћ и спасење малих и слабих противу великих и јаких". Писац саветује да се одмах „приступи стварма", које нас могу

из овога сумњивога положаја извући, али те „ствари“ он ближе не означава. Ну његова мисао провејава јасно кроз друго писмо (од 11 јула). „Погледајте, вели, како је критично ово време, у коме се налазимо. Ми смо на прагу једне од оних ретких епоха, у којима је судбина толиких народа на коцку стављена, у којима се државе стварају и обарају; у којима народности васкршавају или ишчезавају. Рат је тек у првоме свом почетку; шта више, прави и озбиљни рат, рат између Русије и западних сила још се није управо ни започео, а већ су се толике огромне промене у међународним одношајима догодиле. Русија је пре кратког времена целој готово Европи диктирала, а сад је усамљена и судбини својој остављена, као да никад није ни имала више кредита ни више значења; Русија, силна и огромна, која не удостојаваше готово нигде тражити пријатељства, но која изискиваше снисхођења и послушности, она сад просјачи помоћ и потпору и од најудаљенијих и од најслабијих народа, па све бадава. Сви се од ње отуђују, сви је се одричу; шта више, сви осуђују њене тежње и њене поступке: неки из мрзости, неки од страха, а неки из чистога убеђења; сви изјављују неодобрење спрам поступака, који су се Менчиковљевом мисијом отпочели“. Писац разлаже даље, како је Аустрија, до јуче инструменат воље руске, стала на

своје ноге, те води политику самосталну; како турски болесник надвлађује своје мртвило, брани се јуначки, и даје времена Европи, да га спасе и укрепи; како Грчка, због показане симпатије за Русију, трпи окупацију и прима заповести од француско-енглеских солдата; како и сама немирна и несташна Ц. Гора, заплашена претњом Аустрије, почиње одустајати од свога хајдуковања и од свога нападања на суседне турске пределе. Писац износи све ове прилике пред очи српским управницима, па их позива, да се њима користе, и обраћа им пажњу, да ту нема помоћи у умовању и околишењу, но у делима и поступцима угођеним према приликама.

Очевидно је, да писац, заузимајући ово гледиште, наваљује да Србија учини неку Западу повољну диверсију, али на који начин и у каквом облику, ми нисмо могли до сада сазнати. Тек је јасно, да су се у нашој отаџбини бориле две противне струје од почетка до краја ове велике источне кризе; бориле су се и међу собом слабиле и парализале.

Запад није, на послетку, ни имао основа да замери Србији, што му се она није придружила: што није узела на себе неприродну улогу да устане у одбрану Турске а противу православља; ну Русија је сву кривицу бацала на Србију, што јој елеменат народних устанака није

притекао у помоћ ни у облику добровољачких чета. Жомини пише, да је сва тежина питања лежала у томе, да ли ће Русија бити сама у једној ствари, где је она извукла мач за одбрану своје браће по вери и крви. „У томе погледу, вели он, овај неуспех оставља жалостан утисак и велику поуку. Кривили су нас, да смо томе ми сами принели тиме, што смо били неодлучни, и што смо преко мере Аустрију штедили. Можда бисмо са више одлучности повукли за собом народе доста енергичне у својој мрзости противу Турске и Аустрије, да се драговољно нашим заставама придруже. Ну ако је нас смотреност уздржавала, то исто осећање владало је и одлукама српске владе. И ако не ћемо да је кривимо, морамо ипак рећи, да тако не поступа енергичан народ, који хоће своју независност. Грци су се 1821 г. подигли нама уз пркос, противно нашим саветима, не имајући друге потпоре, до своје храбрости; и они су успели да надвладају и саму равнодушност, па и злу вољу Европе. Ну они су црпли своју храброст у своме очајању. Али Србија, ослобођена нашим победама од турскога јарма, изгубила је, у исти мах, и своју енергију. Кад један народ има устанком толико исто да добије, колико и да изгуби, он размишља и рачуна. Српска је влада такођер рачунала и дипломатисала. Још једном кажемо, да јој не замерамо; али морамо извести закључење, да ће

Србија у свакој кризи више слушати глас својих интереса, него ли глас својих осећања. Отуда опет долази за Русију право и дужност, да слуша такођер своје интересе у својим одношајима са овом земљом" ([1]).

Не можемо рускоме дипломати замерити ни ову горчину осећања, која је природна свакоме неуспеху, а још појмљивија у братским одношајима; не ћемо се зауставити ни око оне историјске нетачности, да су руске победе опростиле Србију турскога јарма, и ако јој је дипломатска потпора Русије знатно помогла; ми ћемо мишљење руског аuктора одбити на недовољно знање српске историје у почетку овога века. Свакако морамо нагласити, да само његово дело, његова „дипломатска студија", црпена на тако аутентичним изворима, пружа више но једну не сумњиву сведоџбу, да је, у овој источној кризи, руска политика, у одношајима између Русије и Србије, и сама често слушала више глас своје невоље, него ли глас својих осећања. То је била школа грофа Неселрода, пред којом је у турској царевини било само хришћана и Турака, које је она, и поданике и васале, за 25 година одржавала у потпуној послушности према Порти. Словене признала је тек школа кнеза Горчакова, и онај неодређени правац легитимности, заснован 1815, који је у

([1]) Etude diplomatique etc. I. p. 531.

свакоме народном покрету, на Западу као и на Истоку, гледао кажњиво дело револуције, заменила правцем јаснијим, правцем народности, и ако не свагда, са нашега гледишта, од прекора слободним.

У осталом, ко је био тај, што је укочио точак Србије, све да је она и хтела била да пође напред и у највећем трку? Ко други но онај, који је и Русима пречаге пред ноге бацао, који их је и из Влашке и Молдавије изманеврисао ([1]), коме је и сама Русија, идући од концесије до концесије, жртвовала своју одлучност и своју енергију

Велику светлост на питање о одношају Аустрије према Турској и Србији у начелу баца разговор, који је имао руски посланик Мајендорф са царем аустријским Фрањом Јосифом. „Криве нас, рекао је цару Мајендорф, да подстичемо револуцију за то, што се под наше заставе уврстило 600 српских добровољаца, докле Турци узимају у своју војску хиљадама бегунаца и позивају јавно наше војнике на бегство. 1787 г. Аустрија је узела била у своју војску 30.000 Срба“. „То је истина, рекао је цар, али је хришћански устанак опасан за мене; он прекида Status quo, а то је једино стање, које

([1]) Man muss die Russen aus den Fürstenthümern hinausmanovriren lassen, рекао је тада стари Метерних.

мени годи на Истоку“. Мајендорф: „Ми нисмо никога позивали; Грци су се сами подигли; то је природна последица положаја рајиног. Сир Стратфорт Канинг вазда је ту последицу предвиђао, па је за то свагда и настајавао, да султан еманципује хришћане. Ми смо опомињали Србију, да не излази из граница умерености. Ако би доцније и Бугарска добила положај сличан томе, који имају кнежевине, не види се, шта би Аустрија имала да претрпи“. Цар: „У нас се не би могло хладнокрвно гледати, ако би Русија своје право покровитељства раширила на целу отоманску царевину. То би осетила и Аустрија, па и равнотежа европска“. Мајендорф: „Међу тим су кнежевине и Србија добиле повластице, које им обезбеђују независну управу. Шта је отуда осетила равнотежа европска? А што се тиче Аустрије, ми јој нудимо, да поделимо покровитељство над Србијом“. Цар: „Да, али благодарећи племенским и верским симпатијама, Русија би била све, а ми ништа. „Руски посланик: „То долази и отуда, што смо ми овим народима чинили услуге, а Аустрија их свагда Турцима предавала“. Цар: „То је истина, то је била погрешна политика (c'était une fausse politique); али је положај такав, па се ја морам према њему и управљати. Ако се за времена не постарам, може ми после бити врло доцне. Ви ћете да пређете Дунав; у Букурешту има већ 16.000

пушака готових да се наоружају хришћани". Посланик: „Ствари неће ићи тако брзо. Треба најпре предузимати опсаде, које ће потрајати. Бугари ће се удаљити од Балкана. Ако се нешто добровољаца и наоружа, отуда не мора следовати општи устанак, ни расуло Турске" ([1]),

Из ових назора и потицао је онај притисак, који је аустријска влада предузимала у Србији, да је разоружа, да је укочи и задржи од свакога покрета. С друге стране, руски посланик Мајендорф, да би одвратио Аустрију, да не приступи активно западној коалицији, настајавао је живо, да уздржи своју владу од планова, који су је водили преко Србије, па је најпосле и успео. Политици, коју је овај обазриви и високо образовани посланик постојано препоручивао својој влади, има се и приписати, не само што је Србија остала изван руских операција и што се оружаним четама у Србији није смело приступити, но што је и сама руска војска напустила Румунију и повукла се у границе руске царевине.

Ратни догађаји пренесени су тада поглавито на обале Црнога Мора. Србија је дахнула душом. И ако је она, и после тога, све до закључења мира, имала да сузбија разне дипломатске насртаје, највише од стране Запада, њен политички опстанак није био више у опасности. Спољашње

([1]) Etude diplomatique etc. I. p. 503.

незгоде, са којима је још имала да се бори, нису јој више сметале, да знатно поправи своју изванредним напорима изнурену снагу, извозећи у великом изобиљу своје земаљске производе за потребу војске зараћених сила̂. Тражња је била велика; цене су производима невероватно скакале. Говорило се, да се никад ваљада у Србији није видело толико блага у обрту, колико тада, ма да године и нису биле најплодније.

Операције на Криму нису ни за тренутак прекидале дипломатију у послу, да тражи пута и начина, како да зараћене државе измири. Западни савезници дођу до споразума са Аустријом, да се Русији предложе ове четири тачке као основе мира: 1) да се укине руски протекторат над подунавским кнежевинама; 2) да се прогласи слобода пловидбе по Дунаву; 3) да се Црно Море неутралише; и 4) да се поправи стање хришћана у Европској Турској.

Ако и није било тешко положити ову основу, није ни мало било лако и протумачити је на задовољство свију сила. Тумачење Запада смерало је на то: 1) да се руски протекторат над Влашком, Молдавијом и Србијом замени гарантијом свију великих сила; 2) да се начела изречена на конгресу бечком о слободи пловидбе по рекама, које додирују обале више држава, примене и на Дунав, а Русија да се одрече неких права, која врши над пловидбом на Сулини,

па ради јачега јемства за успех, да се граница тако на штету Русије исправи, како она не би нигде до Дунава допирала; 3) да се учини крај руској надмоћности на Црноме Мору; оно да се затвори свима ратним бродовима, а број руских ратних бродова да се сведе на четири, али ни Порта, па ни друге силе да их не могу држати више од четири. У исти мах да Русија раскопа Севастопољ, па, ако је могуће, и друге тврђаве своје на источном брегу Црнога Мора, и да их више не подиже; и 4) да се укине заштита над православнима, коју Русија изводи за себе из уговора Кучук-кајнарџијскога (1841), па да султан по својој побуди, утврди и призна повластице свију хришћанских вероисповести у своме царству.

Упоредо са преговорима о тумачењу основних тачака за мир, испредали су се и други преговори у разним правцима. Западне силе радиле су, да узуку активно Аустрију у своје коло, а она је била спречена да заузме ма какав активан положај. Бојећи се, да јој западне силе не изазову револуцију у Италији, она се није усуђивала одвојити се од њих, али се није смела ни Западу нападно придружити, колико из обзира на Пруску, која је нагињала Русији, толико и с погледом на опште, а на по се на финанцијско стање своје. Отуда су потицали уговори, који су час једну, час другу страну изненађивали. На

измаку године 1854 потпише Аустрија тајни уговор са Француском. којим јој ова сила јемчи за њене италијанске области за време рата за случај, да би она приступила нападном савезу западном. Али неколико дана после тога уговора, потпише (10 јан. 1855) мимо Аустрију, и Сардинија уговор, којим приступа западним силама као ратна страна. Она се обвезује, да стави у бој 15.000 војника са сваком убојном опремом, а Енглеска прима на се, да јој учини зајам од два милиона фуната, који би јој се, после рата, са 4°|₀ вратио. Западне силе обвезују се, да ће при закључењу мира, држати рачуна од жртава, које буде поднела Сардинија, која ће учествовати и у преговорима о миру. Кавур је поносно одбио енглески предлог, да сардинска војска буде под платом енглеском; шта више није хтео ништа да чује ни о субсидијама западним.

Из дана у дан узимале су ствари на дипломатскоме пољу све кобнији обрт за Русију, али ни са бојнога поља нису стизали повољнији гласови цару Николи. Са самога почетка, па кроз све појаве источне кризе он је гледао пред собом непрекидан низ самообмана, које су га поражавале, којима је његова поносита природа морала најпосле и да подлегне. Он умре 18 фебр. 1855. Цар Фрањо Јосиф похита, да руском посланику, кнезу Горчакову, изрази лично своју тугу, „што

је изгубио освědоченога пријатеља у тренутку, кад се надао, да ће му моћи дати доказâ о својој благодарности и о своме искреном повратку на стари пут“. (Etude etc. II. p. 319. Смрт цара Николе пробуди нека надања на мир. Француски званични орган изјави отворено, да је с њиме ишчезла главна препрека мира. И макар да је манифест Николиног наследника, Александра II, обећавао да ће одржати Русију на висини славе Петрове и Катаринине, ипак је Неселроде, депешом од 27 фебр. дао уверења, да његов господар, задахнут искреном помирљивошћу, пристаје на бечку конференцију, где би се узеле у претрес четири познате тачке мира. 3 марта отвори се конференција, под мало повољним изгледима за мир, макар да су за бољи успех похитали у аустријску престоницу и сами вођи спољашње политике у Француској, Енглеској и Турској: Друен де Луис, лорд Џон Русел и Али паша. Две прве тачке беху тако расправљене, да би се могле сматрати као свршене, да послови конференције нису о друга питања запели. Ми морамо, при свем том, задржати се на тачци о подунавским кнежевинама јер основе усвојене о њима на бечкој конференцији биле су меродавне на конгресу париском.

У беседи, којом је Аустријски министар гроф Буол отворио конференцију, изнео је он, да је

Русија пристала да уђе у преговоре о миру на основу познате четири тачке. Међу овима је прва тачка гласила, да „престаје протекторат, који је Русија вршила над Влашком и Молдавијом, а повластице, које су султани тим кнежевинама, па и Србији, припознали, да се стављају од сада под заједничку гарантију сила уговорница“. Кад се приступило саветовању о овој тачци, руски су пуномоћници одбијали од Русије реч „протекторат“, наводећи, да се она не налази ни у каквом уговору између Русије и Турске. Ну с друге је стране доказивано, да се реч „протекторат“ налази у „органском статуту“ који је Русија октроисала Влашкој и Молдавији, као и у многим писменим документима, који су истекли из руских канцеларија. Том истом приликом изнесе други аустријски пуномоћник, барон Прокеш, нацрт мисли, које би имале да служе за правац комисији, која би се изабрала да формулише садржину прве тачке за коначни уговор. Кнез Горчаков предложи, да се усвоји као начело, да се, новим уређењем ствари, нема одузети овим областима никаква корист, коју су оне у административноме, финанцијском и трговинском погледу до сада уживале. Пуномоћници Енглеске и Француске изјаве, да њихове владе немају намере, да погоршају стање кнежевинама, него, шта више, да им га побољ-

шају, јер ново уређење, које ће да се закључи, у колико се њих тиче, има тако да се удеси, да се, у пуној мери, за доста учини и суверенској сили, и правима трију кнежевина, и општим интересима Европе. Према овим примедбама преиначи се у неколико нацрт аустријски, па се онда закључи, да се, овако поправљен, у идућој седници на ново узме у претрес.

У другој седници изложио је кнез Горчаков у једноме нацрту права и повластице Влашке и Молдавије, а у другоме права и повластице Србије. Нацрти су основани на уговорима закљученим између Русије и Порте. Повластице Србије извео је руски пуномоћник овако: слобооа вероисповести; избор земаљскога поглавара; независност унутрашње управе; сједињење разних пореза у један једини; уступање Србима управе над добрима, што припадају мусломанима, са теретом да плаћају приходе заједно са данком; слобода трговине; допуштање српским трговцима, да смеју са својим пасошима путовати по отоманским државама; подизање болница, цркава и штампара; и на послетку з а б р а н а, д а с е н и к о ј и д р у г и м у с л о м а н и н е с м е ј у у С р б и ј и н а с т а н и т и, д о о н и ш т о п р и п а д а ј у г а р н и з о н у.

Врло је важна била напомена ове последње тачке. И њој и свима осталим дао је кнез Горчаков у толико више значења, што је изреком

нагласио, да Русија неће допустити, да се садашње повластице Србије стесне и поткрету. И ако западне силе, као што су њихови пуномоћници изјавили, не само нису имали намере, да погоршају стање кнежевинама, опет је напомена, да је становање мусломана у Србији правно сведено на саме градове, а њих тад беше и ван градова, било тугаљиво у епоси, где се ишло на оснажење Турске.

У тој истој седници изнео је други пуномоћник руски, Титов, нацрт основâ, које би се имале усвојити у погледу на све три кнежевине. У след тога претрпео је нацрт барона Прокеша неке мале измене, а у трећој седници (7 марта) усвоје сви пуномоћници састав, који је као развитак прве тачке, овако гласио:

„1). Подунавске кнежевине Влашка, Молдавија и Србија и у напредак ће зависити од Порте, по сили старих уговора (капитулација) и царских хатишерифа, што установљавају и опредељавају права и слободе, које оне уживају.

Никакво искључиво покровитељство неће се моћи у напредак вршити над тим областима.

2). Висока ће Порта, у потпуној својој сузеренској сили, хранити реченим кнежевинама њихову независну и народну управу, и у след тога потпуну слободу вероисповести, законодавства, трговине и пловидбе.

Све, у царским хатишерифима садржане тачке, које имају за предмет унутрашње уређење ових кнежевина, смеју се развијати само у духу сагласном са овим начелима и по надлежно доказаним потребама земље.

Земљиште (територија) речених кнежевина не може се никако смањити.

3). В. Порта, увиђајући у својој мудрости, да се политично стање те три кнежевине, о којима се ради, врло близу тиче општих интереса Европе, споразумеће се пријатељским начином са силама уговорницама како о томе да се одржи законодавство, које у овим областима у сили постоји, тако и о променама, које би се у њему предузети имале. У то име она ће саслушати жеље земаљске и у једном свечаном хатишерифу разложити све одредбе (диспозиције), које се тичу права и слобода речених кнежевина. Пре него што се обнародује овај акат, она ће га саопштити силама, које ће о њему узети на себе гарантију, по што га претходно испитају.

4). Оружана народна сила, која ће се уредити у то име, да одржава сигурност у унутрашњости и да чува безбедност граница, може се по потреби умножити сразмерно изворима земаљским. Услови одбранске системе узеће се у оцену у заједничком интересу в. Порте, кнежевина и Европе.

5). Ако би се породила сумња о тумачењу уставнога хатишерифа, силе уговорнице испитаће са Портом каква је тужба (рекламација) и оценити да ли је основана. Оне неће никакво средство пропустити да произведу споразум у таквом случају.

6). У случају да се поремети унутрашњи мир речених подунавских кнежевина, неће на њиховом земљишту бити никаквог наоружаног посредовања, а да то није или да не буде предмет споразума међу високим странама уговорницама.

7). Дворови се обвезују, да у кнежевинама неће давати никакву заштиту странцима, чије би мутње могле бити убитачне или по мир ових земаља, или по интересе суседних држава. Осуђујући такве поступке, они се такође обвезују узајамно, да ће у озбиљно разматрање узети тужбе (рекламације), које би у томе погледу могле поднћи силе или и саме месне власти. Порта ће, од своје стране наложити кнежевинама, да у својој земљи не трпе странце онакве, као што су ови горе описани, нити да допуштају домородцима, да се упуштају у мутње, које би биле опасне по мир њихове земље, или по мир суседних држава".

Исто тако постигнута је сагласност на конференцији и о другој тачци гарантија за мир,

односној на слободу пловидбе по Дунаву. Међу тим, у сред саветовања о овом предмету, поднео је француски пуномоћник конференцији, (у седници од 14 марта) један меморандум своје владе, којим се пажњи силâ препоручује потреба, да се Молдавија и Влашка споје у једну државу, те да се тако на левом брегу Дунава оснује велика кнежевина са готово четири милиона душа, на место две кнежевине, које су сада тако слабе, да дејству Русије не могу дати доброга отпора. Облик владавине да буде монархијски, а највиша власт да буде наследна. Тиме се не би ништа ново установило за Порту; у Србији је породица Милошева била добила повластицу наследства, а у Египту дата је она породици Мехмед-Алијиној, у којој и данас власт прелази од једнога члана на другог. Кнежевина би остала под сузеренством Портиним, а на владу могао би се позвати принц из које владалачке породице европске.

Што се Србије тиче, меморандум француски налази, да њен положај није онакав исти, какав је положај оних других двеју кнежевина. Чим се Молдаво-Влашка стално установи, утицај, који је владао у Београду, неће имати дојакошњих средстава за развијање. Довољно ће бити, да се Србији заједничком гарантијом, која ће давати сваку сигурност, утврде оне повластице, које јој је Порта дала, или које ће јој

још дати, по договору са својим савезницима[1]. Француски предлог није даље узиман у претрес, но се прешло на трећу тачку, која је смерала да ограничи руску моћ на Црноме Мору. Али ту преговори запну. Тадашње стање овога питања најбоље је карактерисао кнез Горчаков, кад се неком приликом изразио, да имају само два начина, да се надмоћност једне силе отклони: или да се она сломи, или да се противник на равну ногу попне.

14 априла држала је конференција последњу седницу, па се разишла, ништа обавезнога не свршивши. Показало се, да земљиште за дипломатске преговоре још не беше довољно спремљено на бојноме пољу. Са тога прегну западне силе свом снагом, да освоје Севастопољ, штит и одбрану Русије на Црноме Мору, а страшило Цариграду.

И противници руски одали су правду оној храбрости и вештини, којом је брањена ова тврђава руска; високо је оцењено оно тачно прорачунање, којим су Руси своје ратне бродове потопили, те приступ пристаништу спречили, као и оно непрекидно и неуморно обнављање и проширивање опкопа под самом непријатељском ватром рушилицом. У таквим приликама трајао

(1) Делања бечке конференције у званичним актима. Београд, 1855. — Actenstücke zur orientalischen Frage, von J. v. Jasmund. Band II. S. 81 — 200.— 324.

је отпор 349 дана, али је најпосле 28 авг. Севастопољ пао у руке савезницима. Са његовим падом био је, у главноме, свршен овај страшни рат, који је много више жртава прогутао, но што је, ма у коме правцу, резултатâ донео. Ни Русија ни западне силе нису више могле наћи рачуна, да рат продуже. Част оружју била је задовољена, и западноме, које је освојило главни бедем руски на Црноме Мору, и рускоме, које је задобило Карс, главну тврђаву турску у Азији; била је задовољена част оружју, које је херојски бранило Севастопољ, а успешно осујетило све операције енглеске флоте на Балтијскоме Мору и уништило главни део турске флоте у пристаништу Синопе.

Између западних сила (а нарочито Француске) и Аустрије буду утврђене прелиминарије мира у облику меморандума (2 нов.). Њима су служиле за основу познате четири тачке, којима је додата и пета, где су западне силе задржале себи право, да могу, у интересу европском, и н о в и х услова Русији полагати. Било је суђено Русији, да јој Аустрија поднесе и ову чашу горчине, и да јој припрети, да ће она свога посланика из Петрограда дићи, ако Русија све услове не прими. 4 јан. 1856 г. објави Неселроде грофу Естерхазију безусловни пријам аустријскога ултимата, а 8 јан. званични орган руски (Jour. de S[t] Petersbourg) објасни, да је

нацрт прелиминарија примљен с погледом на жеље целе Европе а пред лицем коалиције, која све већи обим против Русије узима [1].

13 февр. 1856 г. састао се у Паризу конгрес, да узме у претрес прелиминарије мира. По предлогу руском заузела је прво место у саветовању тачка о побољшању стања хришћанских народа у Европској Турској. Резултат саветовању био је, да се узме на знање познати хатихумајум (нови закон), који је Порта издала 6 февр. исте године. Ту се одређују и потврђују права призната хришћанима без разлике вере и стања још у хатишерифу Гилханском од 2 нов. 1839 г. као и у свима дотадашњим актима ове врсте. И ту им се обећава сигурност лична, имовна и сигурност части; стављају се на равну ногу са музломанским поданицима у погледу на државне терете, на способност за државну службу и обећава им се поново слобода вере и заштите противу свега, што би их могло вређати у погледу на њихову веру, језик или порекло.

Силе су се ограничиле на то, да признаду „високу вредност фермана“, и да га узму на знање, оставивши положај хришћана и без оних гарантија, које је он у ствари имао. Ако су дотле

[1] Овде се нишанило на Шведску, која је била на прагу да ступи у нападни савез са Западом, и неку врсту уговора у томе правцу већ закључила била (9 нов. 1855).

поједине силе и могле рекламовати противу неправде и насиља, сад су оне себи и то право одузеле, обвезавши се у париском уговору (члан 9), да се неће ни заједнички, ни посебице мешети у одношаје султанове са његовим поданицима, нити у унутрашњу администрацију његовога царства. Обвеза је могла годити самосталности Турске и суверенским правима султановим, али је она била узрок са кога свечана обећања султанова од 1856 г. нису за сигурност хришћана имала ни онолико вредности, колико су је имала обећања од 1839. Задатак силâ био је потпуно промашен, а изговор њихов да се боре о судбини хришћанској, остао је неоправдан.

Друга тачка гарантијâ, која је смерала, да учини крај руској надмоћности на Црноме Мору, била је већ сама по себи решена, кад се конгрес састао. Ако се о зидове севастопољске и разбила бечка конференција, сад већ те тврђаве није било; она је била у рукама савезничким, а црноморску флоту своју били су Руси сами потопили. Две основице, на којима је лежала руска надмоћност, нису више стајале. Одлука је била по себи готова. Сем тога, обновљена је лондонска конвенција од 1841, којом је одржано „старо правило“ отом. царевине о затвору Босфора и Дарданела (чл. 10). Црно је Море неутралисано: приступачно трговачкој марини свију народа, оно је било затворено ратној застави како прибре-

жних, тако и свију других сила (чл. 11). Само прибрежне државе могле су задржати по шест ратних пароброда, са одређеном снагом (чл. 14). Све друго, што су западни савезници, у друштву са Аустријом, изнели, да допуне низ својих захтева у томе правцу, сводило се на предмете потчињенога значења, и односило се, у равној мери, и на Порту и на Русију, као што је била одредба, да оне, ни једна ни друга не могу подизати војних арсенала на обалама Црнога Мора (чл. 13); или се односило и на остале силе уговорнице, као што је било ограничење броја оних лаких ратних бродова, које су све силе могле држати на ушћима Црнога мора (чл. 19).

Од непосреднога значења за Србију биле су тачк гарантијâ о дунавској пловидби, и о положају Подунавских кнежевина ([1]) и Србије.

И западне силе и Аустрија биле су сложне, да, у свези са неутралисањем Црнога Мора, ограниче Русију и на Сулини. У томе смеру и поникло је питање о исправци границе, која је Русији један део Бесарабије отргла. Али су западне силе смерале и на то, да обезбеде слободу пловидбе по целоме Дунаву. То није могло годити Аустрији. Она је могла ту слободу измирити са својим ин-

([1]) Под овим наименовањем разумевале су се обично Влашка и Молдавија, а кад се и Србија имала под тим именом разумевати, онда се она изреком спомињала.

тересима на доњем Дунаву; теже би јој она годила на средњем Дунаву, а најтеже би се Аустрија приклонила, да пристане, да се и на горњи Дунав примене начела усвојена бечким конгресом за реке, које теку кроз више држава, или их додирују. Ну суревновање према надмоћности руској надвлада њезине сумње и бојазни. Она изјави на конгресу, да је одлучила, да и сама принесе своје жртве великом начелу слободне пловидбе.

Задахнут овим правцем, конгрес је основао две установе на Дунаву: Европску дунавску комисију састављену из представника силâ потписница парискога уговора (чланови 15 и 16), и Прибрежну дунавску комисију, (чл. 17 и 18) коју би састављали одасланици прибрежних подунавских држава: Аустрије, Баварске, Турске и Виртемберга, и комесари трију подунавских кнежевина: Србије, Влашке и Молдавије. Првој је био задатак привремене природе, да на ушћима дунавским и на околним крајевима морским отклони материјалне сметње дунавској пловидби, а друга би била стална са задатком: 1) да изради уредбу о пловидби и речној полицији; 2) да отклања препреке ма које природе, које би сметале, да се одредбе бечкога уговора могу применити на Дунав; 3) да изврши потребне грађевине на целоме току реке: и 4) да прими на себе задатак Евр. дунавске комисије, кад ова престане радити.

За Србију, која нигде до Мора не допире, било је од највеће важности, што је добила положај, да може, на међународном пољу, непосредно бранити своје интересе на Дунаву, јединој реци, која је у пространији свет води, везујући је и са Западом и са Црним Морем. И ако незнатан и скроман, положај је овај гајио у себи клицу, из које је Србија могла с временом развити целу систему одбране за своје трговинске и економске интересе. То је био први добитак, који је Србији донео париски уговор.

Још су значајније биле одредбе, које је париски конгрес поставио у погледу на међународни положај Подунавских кнежевина. Искључиви протекторат руски замењен је заједничком гарантијом европских сила потписница. Ако је протекторат, по својој природи, обухватао у себи и туторство и гарантију, сад је са свим отпало туторство, које је све три кнежевине често излагало ћудљивости и охолости представникâ силе протекторке. У облику заједничке гарантије тешко се могло више појавити туторство: њега је у клици сатирало међусобно суревновање нових гараната.

Гарантија је подједнако вредила за све три кнежевине. Исто тако гарантована је свима подједнако независна и народна управа, као и потпуна слобода вере, законодавства, трговине и пловидбе. (Чл.

22, 23, 28). Ну у погледу на уставно уређење ових земаља, учињена је разлика између румунских кнежевина и Србије. Докле су силе потписнице, у договору с Портом, а по саслушању жеља народних, румунским кнежевинама створиле нову унутрашњу организацију, у Србији је остало старо уређење, освештано султанским хатишерифом, од 1838 г. У протоколима конгреским налазимо трагова, да је конгрес, у први мах, том истом намером и према Србији био руковођен, али оне нису прешле и у коначни инструменат мира. Конгреска комисија, која је израдила текст чланака намењених за румунске кнежевине, имала је налог да формулише мисли конгреске и о Србији. У седници од 12 марта (протокол XIII) читао је први пуномоћник француски чланке, које је комисија израдила за Србију. Ту, између осталога, стоји, „да ће побољшања, која се покажу као потребна да се уведу у садашње установе кнежевине Србије, бити резултат договора између в. Порте и осталих страна уговорница“. У седници од 15 марта (протокол XIV) поновљено је читање ових чланака, ну наведени став, већ преиначен, гласио је овако: „Његово величанство султан обвезује се, да ће, у договору са високим силама уговорницама, испитати каква би побољшања требало увести у са-

дашњу организацију кнежевине". Ну у исто време конгрес је решио, „да ће се министри Портини споразумети у Цариграду са представницима осталих сила уговорница о средствима, која би била најподеснија да се учини крај злоупотребама, које би се показале истрагом, којој би они међу собом природу одредили". Најпосле, у седници од 15 марта (протокол XVI), конгрес, претресајући коначно чланке уговора и немењујући чланове 28-ми и 29-ти Србији, изоставља са свим члан о побољшању установа у Србији, а напомиње изреком да се одржава у важности одлука протокола XV, односна на извиђења злоупотреба у Србији. Ни за један од ових преображаја нису наведени разлози; све, као што се види, рађено је иза кулиса конгреских. Ну не може подлежати никаквој сумњи, да је при томе главну улогу играо утицај пуномоћника Портиних, који су се брижљиво старали, да одбију сваку мисао побољшања од онога устава (1838), који је својим чланом 17-им држао отворена врата Порти, да се у унутрашње послове српске меша. Шта више, њеном се заузимању мора приписати и она одлука, која је смерала да уведе Порту и Европу у извиђање неких злоупотреба, којима ни из далека није наговештен карактер, нити је обележен смер, у

коме би се имао извиђај предузети. Је ли се извиђај имао учинити у смислу побољшања администрације земаљске, или је био наперен против врховне власти, против које се одмах, после одласка са српске границе најпре руске, па после и аустријске војске, почела обнављати и снажити опозиција, или је најпосле, био управљен и против саме опозиције? Сва та питања остала су и до данас необјашњена. Порта је имала у толико слободније руке да обезбеђује средства и путове своме утицају, што Србија, непојмљивим начином, остаје, за време целе радње конгреске, потпуно незаступљена у Паризу, докле интереси румунски налазе многобројних ватрених бранилаца и од тране румунских правака̂ и од стране румунске емиграције. Одсуство српскога заступништва у Паризу за време конгреса, може да се објасни само унутрашњим партијским одношајима у Србији. Докле је опасност с поља претила, сви су се, више мање, заједнички бранили, а како је она минула Србију. обновили су се, па још и више развили стари унутрашњи раздори. У време конгреса био је већ наступио потпуни расцеп и између кнеза и онога кола људи, који су се на Запад наслањали и из своје средине давали Србији заступнике код западних сила. Да су они били једини, који су се радосно одазвали гласу, што је конгрес одлучио, да се у Србији извиђају неке

злоупотребе, онда би та околност могла бацити неки зрачак светлости на порекло конгреске одлуке; али је одзив томе гласу био повољан не мање и у круговима оних првака српских, који су се наслањали на Русију. Ну и једнима и другима било је радсвање узалудно, јер је конгреска одлука остала мртва у протоколима, никада не ступивши у живот. Једина је била Порта, која се користила овим раздором, успевши да освешта у Србији уставно стање, које се било затекло, докле је конгрес у румунским кнежевинама створио са свим ново државоправно стање, саобразно захтевима напреднијега времена.

Најпосле, париски је уговор (чл. 29) задржао Порти право да држи гарнизоне у српским градовима, али је у исти мах утврдио, „да у Србији не може бити оружанога посредовања без претходнога договора између свију сила уговорница“. Ово је био највећи добитак, који је Србији донела велика источна криза, добитак, који је од тога времена два пут од наше отаџбине отклонио опасност туђега оружаног мешања (1858 и 1862 године) ([1]).

([1]) Чланци намењени Србији у уговору париском гласе од речи до речи овако:

Чл. 28. Кнежевина Србија зависиће и даље од в. Порте, саобразно царским хатишерифима који утврђују и опредељују њена права и повластице, ста-

Србија је прошла кроз једну од најопаснијих криза; прошла је кроз њу учинивши неоспоран напредак на путу свога државног и међународног живота. Али она тај напредак није могла постићи, а да не пружи свету призор готовости на сваку жртву. „Заиста, пише Леополд Ранке, ненадмашени писац историје ослобођења Србије, заиста догађај вредан да се забележи те да се у историји деветнаестога века не заборави, како се (некадашња) раја без оружја, у часу једне велике европске кризе, одлучила па и мере предузела, да се, за одржање своје независности, прихвати оружја, кад већ једном без самосталнога оружја нема политичне независности на земљи“[1]. И промисао је наградио својим благословом та изванредна усиљавања, та голема пожртвовања народна. Из теснога круга, који је

вљене од сада под заједничку гарантију сила уговорница.

(Следствено, речена кнежевина сачуваће своју независну народну управу администрацију), као и пуну слободу вере, законодавства, трговине и пловидбе.

Чл. 29. Право гарнизона в. Порте, онако какво је утврђено ранијим уредбама, утврђује се. Никакво оружано посредовање не може имати места у Србији без претходнога договора између високих сила уговорница.

(1) Serbien und die Turkei im neunzehnten Jahrhundert. Von Leopold Ranke. Leipzig, 1879. S. 405.

Србији био остављен за кретање под строгом контролом двогубога туторства, она сад улази у пространо поље међународнога права, да се на њему креће и развија под гарантијом Европе, пред њеним лицем и у сталноме додиру са њом. Овај обрт био је од великога значења у историји младе државе српске. Државна зграда Србије, подупирана понекад и силом светских догађајâ, а свагда штићена оданошћу својих синова, диже се све јаче и угледније на чврстоме темељу, који јој положише наши претци поштованога и незаборављенога спомена; под крилом велике братске државе, они посејаше плодно семе, које ево не престаје да ниче и да расте. Сад, на конгресу париском, Европа узима то златно зрневље под своју гарантију, и предаје га светлости сунца божја. Стоји извесно, да је Европа имала својих рачуна; имала их је, јер ко их нема? Али стоји неоспорно и то, да је, у овим најзаплетенијим светским приликама, над Србијом лебдио геније мудрости и патриотства. Све моћне државе, које беху изишле било на политичну, било и на политичну и на бојну позорницу, привлаче Србију у своје коло: Русија је нуди, да учини диверсију и покрене хришћански устанак у Турској; Порта ради да је увуче у рат, или да је бар на неутралност принуди; Запад је мами, па и гони такођер на какву диверсију у своме правцу, а Аустрија је тужи и у Цариграду и код западних

сила због оружања, које представља као подозриво да се најпосле не окрене у корист Русији; тужи је, па је и опсервационом војском притешњује. И Србија пролази срећно кроз све те испреплетане тегобе сваке врсте, остаје што је хтела да буде — неутрална; остаје недодирнута у оној страшној олуји светској, па најпосле излази оснажена и обогаћена новим политичним тековинама. Заиста, она може бити задовољна овим исходом. И ми, одајући правду природноме здравом разуму наше ондашње олигархије, морамо још свакојако рећи: Бог чува Србију!

III.

ПРОПАСТ ОЛИГАРХИЈЕ

1856—1858.

—

И данас, после тридесет година, стоји необориво, да је политика неутралности била једина разумна, добро смишљена политика, којом је Србија могла ићи за време кримске војне. И што је она усвојена, било је од користи за Србију, али није било од користи и за носиоце тога правца. Ма да су сви прваци тадашње олигархије, са незнатним изузетком, били за политику неутралности јаче или слабије изражену, опет су последице ове политике, стицајем разних интереса, пале, у првоме реду, на поглавара земље, а у даљим последицама и на његове доглавнике без разлике правца. Та политика, и ако је за земљу била корисна, није могла никога задовољити ни споља ни унутра. Странке су остале њоме незадовољне: и она, што се наслањала на Русију, и она, што је нагињала За-

паду. Аустрија је остала зловољна због отпора владе српске, која се, спрам ње, и до увреде заводила; а Русија није могла никада заборавити А. Карађорђевићу његово антипатично понашање према њој и њеној политици у опште. У министарству спољашњих послова у Петрограду остало је предање рђавога расположења према кнезу. То предање чак 1874 узима на знање и Жомини, у своме делу о Кримској војни([1]).

Најзад, западне силе остале су равнодушне према кнезу, а као што су догађаји у Србији осведочили, нису оне много рачуна држале ни о оној странци, која је била готова, да за време Кримске војне уведе Србију и у какву диверсију у смислу западне политике.

Догађаји Кримске војне извршили су, на тај начин, двојаку улогу у развитку државнога процеса у Србији: по што су најпре уздржали унутрашњи распад тадашње владавине онако исто, као што га је узржао и покрет од 1848,

([1]) Etude diplomatique sur la guerre de Crimée par un ancien diplomate. Paris 1874. Ово неповољно расположење било се у руској дипломатији тако раширило, да се руски посланик у Бечу, Будберг, није ни мало устезао, да, 1857, на супрот дипломатским обичајима, пред једним вишим чиновником српским, даје израза отвореној претњи, «да ће се Русија кад тад осветити кнезу Александру».

сад су последице догађаја ускориле прелом и унутрашњих и спољашњих одношаја Србије.

Ми смо већ имали прилику да изложимо пространије како је покрет од 1848 довео био Србију у ближи додир са Аустријом; видели смо доцније, како се тај правац спољашњих одношаја Србије развија и у епохалним догађајима велике источне кризе час у блажем, час опет у запетом облику.

Ова два конца, који се меродавно провлаче кроз јавни унутрашњи и спољашњи живот Србије, не смемо пустити из очију нарочито сада, кад приступамо да сведемо рачун, да прикупимо последње резултате једнога процеса, који пружа занимљиву поуку о томе, како једна владавина пропада, не само са својим носиоцима, но и са целом својом системом.

Владавина од 1842 није била основана на установама, које би је могле уза се држати у животу; није била основана на каквој идеји, која би је могла оживљавати у данима клонулости и искушења. Носиоци њени били су, истина, устали на оружје у име „устава“, одкуда су и узели име „уставобранилачке“ странке, и да су они на томе путу искрено остали, могла би се зар и консолидовати њихова странка као начелна, али прва њихова

појава на пољу власти била је крвава иронија на уставност. Ступањ образованости онога времена држао је још далеко од Србије сваку културну замисао, а продужењу народних предања опирало се само порекло владавине. На столици кнежевској седео је, истина, син првога представника народне мисли, али он ни вољом ни интелигенцијом својом није био у стању дати други правац олигархији, која је и њиме и земљом неограничено владала. Било је и у редовима олигархије заслужних бораца у рату за ослобођење Србије, али дошавши на владу под заштитом противника народне мисли, олигархија није могла ни помишљати, да дође у сукоб са извором свога живота. Двапут су њу у животу покретали силни спољашњи догађаји, а она се није могла никада узвисити да сама узме иницијативу, или да догађаје употреби активно у народноме правцу. Поникнувши из унутрашњих раздора, она је продужавала свој живот истим путем. Но то беше, у исти мах, и извор њене пропасти. Олигархија се састављала из људи живахних, енергичних, предузимљивих, на супрот својим противницима, који су били више елементи пасивне природе; али, затворивши себи пут народних предања, а за друге нове, културне путове неспремна, олигархија је, у својој радљивости, налазила хране у унутрашњем трвењу, и ту се међусобно трошила.

Кад смо пропраћали разне мене источне кризе, излазили су често пред нас лепи призори слоге и заједнице у управним круговима Србије, ну заједница је престајала, чим је пролазила заједничка опасност. На измаку 1854, кад су обадве војске, и руска и аустријска, биле већ далеко од српских граница, ми већ не видимо оне усталости и вредноће, коју смо опажали 1852 и 1853, и прве половине 1854 године. Улазећи у 1855-ту годину ми већ снова гледамо борбу, која се није водила само у крилу олигархије, као што је гледасмо у трвењу између Вучића и Гарашанина, она се беше развила и са врховном влашћу, на земљишту устава, око великих начелних питања.

Државни Савет, наслоњен на своје „Устројеније“ захтевао је, да кнез узима себи министре из његове средине, а кнез позивајући се на државни Устав, доказивао је, да је у праву да их узима и ван круга државних саветника. Тако је он доказивао, па је тако почео и да ради, узевши, најпре на измаку 1854 Ацику Ненадовића, као несаветника, за министра финанције, а доцније, на измаку 1856 Косту Николајевића и Јована Мариновића, такођер из ширега круга, првога за министра унутр. послова, а другога за министра финанције.

Уз ову борбу водила се и друга такођер око једнога важног уставног питања. Савет је

чувао своје, опет на своме „Устројенију“ основано право, да се сам попуњава, остављајући кнезу само потврду својих чланова, докле је кнез, на основу Устава тражио, па, мало по мало, и остварио своје право непосреднога наименовања државних саветника.

Изван државнога Савета водио је још једнако опозицију стари Вучић, али је тада већ био у опозицији и И. Гарашанин. И као што често бива у земљама са неодговорном владом, опозиција њихова била је управљена више противу двора но противу владе. По средини борбе стајао је Алекса Јанковић, државни саветник, не толико као помирљиви посредник, колико као ловац, који свој лов вешто вреба и дочекује. У овој епоси пропадања, он је био дуже времена главна фигура. Адвокат из Темишвара, он се беше уплео у унутрашњу борбу Србије још 1842. Био је окретан, вешт и до дрскости одлучан, а није био ни без знања и спољашње углађености. Кад је Вучић изишао на Метино брдо, он је био његов оружани пратилац, а кад је Вучић надвладао, он је, као директор кнежеве канцеларије, служио победиоце својим пером, којим је лако, и ако доста површно владао. Он није био ни без грађанске одважности, те би по некад у присуству кнежеву дерао његове потписе, који би кадри били да га заваде са олигарсима. Ну у својим одлукама често дрзак,

он није био у њима и постојан и издржљив. Ни један обрт, који би он дао стварима, није био дуга века; ни једна влада, коју би он образовао, није могла ни годину дана саставити. Као што би се брзо на штогод одважио, тако би брзо и духом клонуо, кад би на јаче препреке ударио, па би се свега прошао — до прве прилике, која би му се учинила повољна, да конце опет у своје руке прикупи. Према многим другим власницима свога времена био је, у осталом, и као неки светао контраст, не-бивши ни осветољубив, ни суров; он је више представљао тип поносна, па и охола, али свагда човечна кавалера.

Исто тако стајао је он као посредник између кнеза, коме је искрено желео опстанка, и Аустрије на коју се ослањао. Још на измаку 1854 покушавао је Јанковић да састави владу Аустрији повољну (14 дек. 1854) обухвативши у њен склоп и Книћанина, који се тада већ дао водити, јер парализован тога лета капљом, војвода се није могао више опоравити, ни стати на своју стару снагу, ни умно ни физички. То министарство, у коме је Книћанин примио управу унутрашњих послова, уз Алексу Јанковића, који је узео управу правде и просвете, остало је само седам дана у животу. Поруштено стање здравља није допуштало Книћанину да тај терет носи. На скоро је он са свим

оболео и 14 маја 1855 својој болести подлегао (1).

Као снажан храст, кад га олуја из корена ишчупа и обори, пао је овај дични син Шумадије са далеким одјеком. За њим је Србија завапила болним уздасима а по целом словенском свету чули су се искрени одзиви признања и жалости.

Смрт Книћанинова била је ненакнадив губитак за владавину од 1842, а највише за самога кнеза, уз кога је он скоро до пред своју смрт, остао као одани пријатељ и искрени саветник.

Без Книћанина, двор се није могао борити дуго са успехом противу својих моћних противника Вучића и Гарашанина. Јанковић покуша да приближи двору старога Вучића, од чијег је властољубља кнез мање зазирао, налазећи, да му је млађи и окретнији Гарашанин, наслоњен на Запад, више опасан. Јанковићу није требало много труда да успе, 5 дек. (1855) јавише „Српске Новине“, да је војвода Вучић, на Првозванога Андреју, поднео ка дар сину кнежеву Андреји своју сабљу, са којом је под Карађорђем војевао. Званичном органу, који је објавио овај дар, Вучић није био више чиновник, који је своју дужност оставио и за-

(1) Рођ. 22 фебр. 1807 у Книћу.

немарно, као што му се чињаше 1852, кад га је двор у савезу са И. Гарашанином, у пенсију бацио ([1]); Вучић је сад био „чувени наш јунак, који се у народу нашем прославио“.

Значај ове манифестације није никоме дуго остао загонетан, а још мање, кад је она добила и стварнога израза. Ако се и није нашло за добро, да се самом Вучићу повери какав положај у државној служби, звања од значаја беху поверена његовим привръженицима. Уз Вучића осећао се и Јанковић јачи, па се сад реши, да сам собом стане на чело земаљској управи. Докле се у комбинацији са болесним Книћанином (14 дек. 1854) задовољио другостепеним положајем, оставивши А. Симића у председништву, 16 дек. 1855 заузме он сам собом место Симићево, који буде разрешен и повраћен у државни Савет, без и једне речи признања, ма да је дотле, у једној од најзаплетенијих криза источних, стајао мудро на челу послова земаљских. За министра унутр. послова дође Раја Дамјановић (по што је на седам дана пре тога био унапређен за члана државнога Савета, 9 дек.) један од најоданијих привръженика Вучићевих. Догађај је произвео велику узбуђеност. Савез Вучића са двором тумачио се као дело

[1]) Види «Србија и Кримска војна».

управљено противу И. Гарашанина. То је био унутрашњи значај догађају, али је још замашнији био његов спољашњи смер. Министарство, коме је на челу стајао А. Јанковић, значило је министарство, које ужива поверење Аустрије, ма да Вучић, који се сматраше као заштитник тога министарства, није могао имати никаква договора са Т. Радосављевићем. Такво се схватање потпуно оправдало, кад је одмах за тим више њих, у аустријскоме консулату радо виђених чиновника, заузело нека важна места од поверења у државној служби, као што је нарочито била полиција у престоници, и дирекција у министарству спољашњих послова.

Од овога тренутка аустријски консулат постао је најпримамљивије средиште за политичке кругове; био је, шта више, извор моћи и напретка за све оне, који су му се приближити хтели. Ну долазак Јанковићев на чело земаљске управе био је, у исти мах, сигнал борбе на две стране: и споља и изнутра. Савез са Вучићем распиривао је ватру унутрашњу, нарочито у редовима привърженика Гарашанинових, а савез са Т. Радосављевићем, изазивао је суревновање француског консула, коме је и иначе било криво, што се двор сајузио са Вучићем, а није са Гарашанином. Кад је пао Севастопољ, био је француски утицај на ономе врху, до кога се

он икада могао у Србији успети. Слободније се смела у Паризу оцењивати западна политика и западна војска, но у Србији. Дезесар (Des Essart) био је тренутно свемоћан. На његов захтев бише тада збачени и уредник и цензор, кад „Српске Новине“ прештампаше (број 133 од нов. 1855) неки чланак из рускога листа „Северне пчеле“, где се доказивало, да Запад нема за што да се радује паду Севастопоља: ни Енглези, који су и том, као и сваком другом приликом, побеђивани, ни Французи, који су задобили Пирусову победу, па даље изводио, да су у напредак сви изгледи за Русе.

Но сав утицај Запада био је пролазан; Запад, не имајући услова да се укорени у Србији, морао је свагда то земљиште да уступа било Русији, било Аустрији. Тако је и овога пута лавски део утицаја пао у руке Аустрији, по што је руска политика, у то време, била без званичнога представника.

И ако су одношаји према суседној монархији били 1854 замршени и до опасности запети, они су се брзо почели расправљати, чим су се догађаји од Србије одмакли. Њен консул Радосављевић био је неуморан у својим покушајима, да кнеза одржава под својим утицајем. „Аустријски консул не пушта кнеза ни тренутка из очију, и зна, да му сваком приликом наметне свој савет, без кога кнез ништа више не

предузима“. Тако је писао својој влади пруски консул Меронп 30 маја (11 јуна) 1856 ([1]). Радосављевић је продирао у седнице министарске, које су се у двору, у одређене дане, држале; тражио је остентативно прилику да све види, све да управи и упути у своме смислу и правцу тако, да овакав савез ни највеће користи не би могле да оправдају. Далеко од тога, савез је за обе стране био бесплодан, а за Карађорђевића био још и неоспорно штетан. Аустрија је имала задовољство, да гледа свој утицај у суседној кнежевини, и ништа више; он јој није могао уштедити ни штете ни неприлике опсервационе војске од 1854, а да и не помињемо удара, који је она претрпела са познатога меморандума српског од 5 марта 1854. За кнеза пак био је савез аустријски управо фаталан, давши његовим противницима у руке оштро оружје противу њега, а њему не могавши, у данима кризе, судбину ни у колико олакшати. Утицај аустријски у Србији основан је био на личним односима, а не на каквим међусобним користима обеју земаља, било политичне, било материјалне природе, па је и ишчезао кад и његови лични носиоци.

Јанковићу није било суђено, да буде дуго званични представник ове политике. Знамо већ,

([1]) L. Ranke, S. 408.

да он није био државник, који би имао толико чврстоће, да дуго истраје у борби са препрекама сваке врсте. У првоме свом налету, он је одважно прихватио борбу и са Дезесаром и са Гарашанином, али је он био и довољно уман да увиди, да, као државник без корена у Србији, није имао изгледа, да изиђе из борбе са успехом. Одмах с пролећа (29 маја 1856) он одступи, оставивши отворено поље новим покушајима, новим кризама министарским, које су сад већ постојано стајале на дневноме реду.

До краја 1855 било је неке сталности у унутрашњим одношајима бар у толико, што је све дотле, за три пуне године, остала на челу владе једна иста личност, а одатле су долазила министарства, од којих није могло ни једно једино саставити годину дана. То је био израз лабавости, која се још огледала и у томе, што су старе, познате, или и заслужне личности замењивали нови људи без значаја. А да се овима прибави нимбус ауторитета, узимани су у владу заштићеници час једнога, час другога великана. Олигархије више није било још од онога тренутка, кад је кнез продрьо са својим гледиштем о уставу. Њу је одменио тешњи круг дворских људи, који је покушавао савезе час с једним, час с другим моћним противником, што још беху у животу: Вучићем и Гарашанином, узимајући свагда у помоћ једнога про-

тиву другога, али више ни једноме не дајући власти у руке. Власт је давана њиховим заштићеницима, а за бољи успех, увршћен је у категорију заштићеничку и зет кнежев Коста Николајевић.

По што је Јанковић такву комбинацију, не са успехом, био већ покушао са Рајом Дамјановићем под протекцијом Вучићевом, сад је ред дошао био да се покуша савез са Гарашанином. Таква је комбинација искрсла, после одступа Јанковићева и неке кратке провизорије, 16 септ. 1856. Николајевић је примио управу унутрашњих послова, а управа финанције била је поверена Ј. Мариновићу, пријатељу Гарашаниновом. Сад је изгледало, да се кнез, уласком Мариновићевим у владу, сајузио са Гарашанином, а у исти мах, да се тиме учинила уступка и Дезесару. С друге стране није био заборављен ни Теја Радосављевић, који је такођер имао свога пријатеља у влади, у лицу Стевана Марковића, министра правде и просвете. Председник овоме министарству био је Алекса Симић, али за врло кратко време. После неколико месеца, он одступи (19 јуна 1857), а на његово место дође за председника и министра спољашњих послова Стеван Марковић, човек добронамеран, једномисленик А. Јанковића, али пасиван и без одлучности и енергије

Јанковићеве. Марковића као министра правде и просвете одмени Јеремија Станојевић.

У таквом друштву имала су да се крећу на влади двојица од најинтелигентнијих и најобразованијих чланова млађега нараштаја. То је било прво министарство, у коме су нашли места људи образовани на западу. Њих су занимале лепе мисли о унутрашњим реформама, али је законодавна власт била у рукама старога нараштаја, који је с неповерењем гледао на њихове покушаје. Њихове добре намере беху се појавиле у једноме стању, које се беше већ истрошило; у једној владавини, која се беше већ исцрпла, уморила. Управни начин младих министара чињаше се бирократији сувише европски, благ; њихов ауторитет лак и неосетан. Протектори њихови, и ако их радо гледаху на влади, нису од својих међусобних осећања један према другоме, ништа попуштали. Ватра међусобне мрзости тињала је под пепелом ([1]).

У то доба беше се владавина врачарска већ видљиво распала својим личним процесом. Како је који њен представник силазио са позорнице, тако је и владавина слабила, не налазећи више накнаде за изгубљене снаге свѐје.

([1]) То је министарство остало на управи све до мисије Етем-пашине (31 марта 1858), или до обнављења Олигархије.

После парискога мира њени су редови изгледали врло проређени. По што 1852-га година беше однела Стојана Симића, па Аврама Петронијевића, двојицу од главних стубова њених, сад по свршетку Кримске војне, међу државним саветницима не видимо више ни Вучића, ни Гарашанина, ни Книћанина, ни чувенога војводе попа Луке Лазаревића, ни заслужнога проте Матије Ненадовића, ни Милосава Здравковића Ресавца, ни Милутина Петровића Хере, брата Хајдук-Вељкова, ни других. Од оних стараца, од којих беше образован државни Савет 1842, сад у њему сеђаху само још четворица: Тенка, Баћа, Јеврем Ненадовић и Стојан Јовановић Лешјанин. Сви важнији мужеви, који су суделовали при узвишењу Карађорђевића, или су били оставили овај свет, или сишли са јавне позорнице, заменивши Београд сеоском самоћом, у коју су се били повукли, да проводе последње дане свога живота; или су се, најпосле, налазили у опреци са кнезом, један мање, други више противу њега активно заузети. Отуђивши од себе све снаге, све елементе од ауторитета и значења, двор се беше усамио; он беше сведен на тесни круг привърженика рекрутованих из елемената, који му нису могли подићи угледа ни својим личним својствима, ни својим друштвеним положајем. Ну и ови удворљиви људи савијали су се око кнеза само дотле, докле су

у његову звезду веровали, а чим су опазили, да га звезда оставља, они су га и сами остављали. И у нас се поновило оно, што бива свуда у сличним приликама. Уз кнеза су стајали још и његови сродници по жени, који му нису могли ставити на расположење ни ауторитета, ни талента; нису му могли пружити ништа више до своје оданости, која је за њ могла бити од врло сумњиве користи. Кнеза је био већ оставио и најумнији члан породице, многогодишњи саветник његов Ацика Ненадовић, кад је видео, да је кнежев положај постао очајан. То је био најречитији симптом времена. Кад једна владавина падне на своје последње снаге, онда је она обично на измаку; а ако су те последње снаге још и карактера ништавна, онда су оне претече извесне пропасти — не за то, што и оне не би могле државни точак окретати већ утрвеним колосеком, већ што оне, саме собом, значе, да се повукло све што је умом и карактером јаче, изгубивши веру у стање, коме је дотле служило, па га његовој судбини оставило.

Кнез није могао ни помишљати да апелује на народ, јер је владавина врачарска. од свога постанка, тражила наслона изван земље. Један пут је она, због међусобне заваде, апеловала на народ, па и тада је народ пре пристао уз своје трибуне, но уз кнеза. На ту помоћ није се више ни мислило, јер је она претпостављала

потребу слоге међу свима меродавним чиниоцима државним, докле на против, они беху растурени и завађени. Двор, са своје стране, место да спаја и приљубљује, приносио је и сам да раздваја и слаби и такве снаге, на које би се могао с поуздањем наслонити. Он није умео да одржи у оданости ни самога Книћанина, који се био са судбином кнежевом без резерве идентификовао, а био му је од пресудне вредности, ставивши му у службу велики ауторитет свога имена и свога искуства. Пред саму своју смрт морао је и овај витешки муж да пије горчину сплетака, које су га толико потресле, да би и он извесно био стао у редове одсудних противника дворских, да му је промисао дане продужио.

Дотле је било опште стање државно заједнички производ олигархије и двора; али је кнез имао и својих искључних заслуга за пропадање владавине од 1842. Што се он од 1848, са малим прекидима, био искључно наслонио на Аустрију, то је била његова лична ствар. Није можда ни сам А. Јанковић могао желети, да га види, да се он толико истакне, колико је кнез на своју руку чинио, остентативно примајући или походећи нетактичнога генералног консула Т. Радосављевића. То је кнеза без потребе, а и без користи и личне и државне, трошило; јер његови лични одношаји са Тејом, били су

више ствар параде, ствар спољашњега ефекта, од кога даље није граничар-дипломата ни умео да мисли. Једини стварни резултат ове политике био је тај, што се ширила мрзост на кнеза, око кога се беше већ склопила тесна фаланга непријатеља. Народ је ишао за својим вођима, који су према кнезу били задахнути осећањима непријатељства; они су духове противу кнеза дотле наоштрили, да је, све што је умело мислити, било или противу њега или није било за њега.

У оваквом стању ствари све је зависило од случаја. Чињаше се, да не преба великих потреса, већ да би један удар био довољан, да обори целу врачарску зграду. Нараштај је тадашњи још био под утиском оружанога преврата од 1842, па је мислио да опасност може доћи тим истим путем. Међу тим избије на површину политично злочинство, које меродавни кругови нису предвиђали.

Велико је било изненађење, кад се сазнало, да је откривена завера управљена противу живога књежева, а још веће, кад се видело, да су је скројиле високо положене личности, које су припадале највишим политичним и друштвеним слојевима.

27. септ. 1857 би ухапшен Раја Дамјановић, кад је излазио из седнице државног Савета, а за тим потоњих дана, бише похапшени Тенка,

Баћа, П. Станишић и Цв. Рајовић, као завереници противу живота кнежева. Каквога су интереса могли тражити у завери људи, који су стајали на највишим тачкама, које им је отацбина њихова могла пружити: Тенка, председник законодавнога тела, најбоље награђен, највише подигнут; Баћа, Раја, П. Станишић, чланови државнога Савета, награђени и одликовани, па Ц. Рајовић, човек, који је, и ако династични противник и ранији и више пута завереник, био стављен на чело највишем земаљском суду? Криминалној историји припада да одговори детаљно на сва ова питања, а ми ћемо се ограничити, да констатујемо, да су у завереника морале претезати побуде опште политичне природе над побудама личним, но што не видимо, каквога би личног интереса могао њима успех донети. Ну, у исти мах, не може се одрећи, да је ова појава била и производ оштега државног стања. Ми смо напред покушали да ту ситуацију нацртамо, али се она тек после тога догађаја потпуно обелоданила. Чим је завера несела, онда је цео свет био пун најоданијих, најлојалнијих осећања према кнезу; гнушали су се завере сви, па и другови и повереници заверенички. А кад су године и прилике одмакле опасност од оних, који су у ствар посвећени били, показало се, да је број њихов био огроман. Ту је било и официра виших и

нижих, грађанских чиновника разних положаја, па и грађана до самих сељака. Тако је дубоко било подривено земљиште, на коме се љуљала зграда од 1842, тако је деморализација била дубоко захватила појмове и осећања нараштаја, да се могао наћи толики свет, који политично злочинство није сматрао за грех: и председник оне установе, која је позвана да земљу моралише, дајући јој добре законе; и официр, који се под заставом заклиње на верност владаоцу; и слуга државни, који је позван, да предупређује зло; и слуга цркве, који се толико заборавља, да убицу на злочинство заклиње, па и орач, који се прима убилачке улоге!

Тако је, уз политично претворство, развијена била и политична кварежж у опште — плод најпре столетне турске владавине, а за тим, плод вишегодишњега унутрашњег трвења, које је у политичних кругова моралну снагу саломило било.

Какав је могао бити завереницима крајњи смер у погледу на ново стање, које су они желели поставити, не чини нам се, да је и до данас довољно расветљено. Онда се држало, да су завереници смерали, да установе кајмакамију, што је и изгледало као вероватна претпоставка. — У хартијама заверен ичким нађена је једна адреса спремљена у име народа, да се поднесе свима представницима гарантних

сила. Адреса, тужећи кнеза и излажући његове мане, предлаже европску комисију, која би извидела стање земље, па тражи странога принца Србији за кнеза. Вероватно је, да је ова адреса из ранијега времена. Завереници су, на испиту, одрекли, да им је била намера повратити Милоша на владу. Ну по учешћу Рајовића у завери, по пореклу средстава, која су њој била стављена на расположење, завера је носила, бар споља, боју династичну. Што, мимо завереника, и други тадашњи прваци у опозицији нису били посвећени у тајну завере, прилика је, да је долазило отуда, што им се није смело поверити крајње средство, којим су се завереници послужити хтели. Али су они сви пристајали на преврат; само би њихови путови били мање насилни и мање грозни.

Завереници су били осуђени на смрт, па у путу помиловања, послати на вечито заточење у кулу Гургусовачку; а саветници, против којих се није ништа могло судски доказати, били су принуђени да иступе из државне службе. Све дотле, од како је завера откривена, било је јавно расположење на страни кнежевој, али одмах одатле почиње за њега неповољан обрт. При експедицији заверенѝка поступило се са њима без свакога обзира. У тешкоме гвожђу, без топлих хаљина, они су потрпани у кола ћебетима завијени, у позно јесење доба,

а власт је одбила, да прими топле хаљине, које су им породице биле донеле. У опште, поступак је био тако суров, да је имао своје кобно дејство. Не ћемо испитивати, да ли је оно осећање, које се том приликом јавило, било у опште осећање својствено свима народима, али ћемо констатовати, да се више него један пут осведочило у Срба̂, да се из крајње осуде прелазило у сажаљевање и симпатију, кад год се видело, да се над осуђенима излива зла природа људска. После јучерањих строгих осуда, које су са свију страна налазиле неограниченога израза противу завереника̂, сад је свако стао сажаљевати осуђенике; јавно се мишљење на један мах окренуло у њихову корист. Оно се у толико више снажило, у колико су се из Гургусовца стали разносити свакојаки гласови о поступању, коме су они били изложени. Мало се питало, да ли су сви ти гласови били основани; свет, који је био сведок неразложној експедицији завереника у Гургусовац, веровао је све, што се, право или неправо, разносило.

То је окретало општу струју у њихову корист, а заостали једномисленици завереничи чинили су све од своје стране, да ту струју подржавају и снаже. Од највећега дејства на томе путу била је радња растераних остатака олигархије. Они су сви били заузети, сваки на свој начин, да изазову репресалије. Највише се ра-

дило код гарантних силâ, које, узевши, на Париском конгресу, све хатишерифе под своју заједничку гарантију, беху подјемчиле и хатишериф од 1838. Сад су се тек показале последице оне нехатости српске владе, поред које се могао на Парискоме конгресу одржати овај устав без измене и поправке, на коју су европске силе показале воље, а коју је турска дипломатија знала изиграти, не нашавши никакве препреке од стране Србије приликом конгреса у Паризу потпуно незаступљене. Растерани саветници стану радити у име 17 члана Устава. Они су и заповеднику београдске тврђаве и представницима гарантних сила доказивали, да је Устав погажен тиме, што су толики чланови држ. Савета, једни осуђени а други свога положаја лишени, без одобрења Портина. Највише је у томе правцу радио И. Гарашанин и лично у Паризу, и у Београду преко франц. генер. консула Дезесара. Русија није имала никаква интереса, да узима у заштиту А. Карађорђевића, коме је остала кивна за политику, којом је он ишао за време Кримске војне. Француска је одсудно стала у одбрану осуђеника у име гарантованога Устава од 1838. Њен консул у Београду био је неуморно заузет за њих; радио је за турско посредовање и преко своје владе, и преко посланика Тувнела у Цариграду; примао је породице осуђе-

ничке отворено и тешио их надом на скоро избављење њихових сродника. У одбрану владе и кнеза није радио нико, па ни Аустрија. Она је, по свој прилици, избегавала, да долази и на томе пољу у сукоб са француском политиком, са којом се тада већ ружно сусретала у питању италијанском, које се већ свом својом озбиљношћу примицало, јер не треба да изгубимо из очију, да се ми сад налазимо на свршетку 1857 и у почетку 1858 године, а у то време, да се већ спремао француско-аустријски заплет. Дипломатија је у толико јаче могла радити за Портино посредовање, што је радила не само у име гарантованога Устава, но још и у име човечности. Невештим, неразложним и суровим поступањем српске владе, судбина се тако окренула, да су завереници узимани у одбрану, у име човечности! До тако очајнога стања била је дошла ствар кнежева из односно поправљенога положаја свог.

У току јануара 1858 Тувнел успе у Цариграду да склони Порту, да се, у име 17-га члана Устава, умеша у унутрашњу размирицу српску. 17 марта 1858 уђе у Београд њен комесар, Етем паша, познат са своје мисије од 1854, образован и искусан, али и доста прек државник турски. Њега је пратио Кабули-ефендија, први драгоман Портин. Царски комесар био је дочекан у Србији не толико усрдно, ко-

лико бојажљиво и понизно. Преда њ су послати на границу помоћник министра унутр. послова и начелник министра спољашњих послова, а изван вароши до Емеклука изашао му је на сусрет први министар кнежев са тумачем и два ађутанта. Још одмах на овоме првом састанку са председником кнежеве владе, царски комесар нашао је за добро, да изнесе пред Србе сузеренски ауторитет, који је он представљао. Он изрази незадовољство кнежевом министру, што га није дочекао министар унутрашњих послова, него министар спољашњих послова, „пошто смо, рекао је, ми сви чиновници једнога девлета“. Марковић је одвео Етем-пашу на дворским колима у тврђаву праћен једним одељењем каваљерије. На пијаци код батал-џамије били су упарађени војници српски са једним делом низама градских, који су га поздравили музиком и пуцањем из топова. Још је значајнији био дочек опозиције. Њени главни представници, са Вучићем и Гарашанином на челу, изашли су били такођер до Емеклука на сусрет царскоме комесару, а у знак своје потчињености и лојалности према султану, имали су и они, као и кнежев министар, фесове на глави. Ми их за то не кривимо, јер су они већином одрасли у предањима и појмовима онога времена, кад је слобода Србије клијала још испод копита турског; али не мо-

жемо а да не узмемо на знање ове и друге сличне појаве, које носе на себи обележје пуно израза; они су фесови боље но икаква застава обележавали политични правац опозиције.

Први посао царскоме комесару био је, да прегледа акта о Тенкиној завери, и по што другога исхода није било, завереници буду, путем књежевога помиловања, затвора ослобођени и нарочитим официром турским (Осман-беjом) одведени у Турску, од куда се, без одобрења књежева, не би смели повратити. Помиловању су узети за повод светли ускршњи празници, но правим побудама није нико ни тражио коментара. Сви су се завереници користили тим исходом, сем Раје Дамјановића, који је у кули умрьо пре него што је царски комесар и ступио на српску земљу. Његова смрт била је мистериозна, на сваки начин тако сумњиве природе, да је таста Рајиног, богатога трговца Мишу Анастасијевића, наоружала самртном мрзошћу противу Карађорђевића и опозицији ставила на расположење велико богатство његово.

Дотле је царски комесар радио као судија у спору између кнеза и завереника, а сад он узима у своје руке спор између кнеза и опозиције.

Пред Етем-пашу врвело је у град на тужбу све, што је било запојено духом непријатељства према кнезу, а од кнежевих бранилаца

ишао му је слабо ко; најинтелигентнији и најодлучнији заступник кнежев био је пуковник Миливоје Петровић Блазнавац, начелник војнога одељења у министарству унутр. послова. Царски комесар, под утицајем ове једнодушности, и ако није имао одсудно непријатељских упутстава противу кнеза, зачне у себи одлуке по њега неповољне. Да је кнежева странка ма колико снаге представљала, он би био њу, као што се изражавао, прихватио и подржао; ну она је била не само веома малобројна, но још је била сведена на личности без ауторитета и без политичнога и друштвенога значаја. Етем се решавао не без колебања, ну његово колебање преломи Дезесар, склонивши га да од Карађорђевића заиште оставку. И кнез, изгубив присуство духа, а остављен и од Радосављевића, био је већ спремио оставку, и био би још тада оставио владавину, да се не нађоше два човека који, сваки својим путем, принесоше да се он за тај мах спасе. К. Николајевић, мин. унутр. послова, познајући терен цариградски, на коме је више година, као заступник Србије, радио, посумња, да царски комесар ради у духу својих инструкција, па навали, да се наложи српскоме заступнику у Цариграду, да се извести и на Порти и код посланика гарантних сила, да ли Етем има овлашћења да тражи оставку од кнеза. У исти мах Блазнавац

стане храбрити кнеза и одвраћати га, не без успеха, од оставке, а руски консул Милошевић поручи му по нарочитом човеку да не даје оставке. Међу тим јави из Цариграда Петронијевић, да Фуад-паша, министар спољ. послова, одриче, да је Етем-паша овлашћен ићи до оставке, а неки представници гарантних сила, међу којима је био на првоме месту руски, да су изјавили, да они, за случај потребе да се кнез уклони, и себи, као гаранти, задржавају право гласа. Кнез се сад охрабри и откаже оставку. Што је руска дипломатија била у реду оних, који су се противили крајњем прелому, биће, без сумње, са тога, што се она бојала, да се, под утицајем Етем-пашиним и Дезесаревим, не изврши у Србији промена врховне власти са исходом, који би могао годити политици француској, али не и назорима Русије; јер је руски кабинет био извештен из Београда, да Дезесар истиче И. Гарашанина за кандидата на кнежевско достојанство.

Положај се сад из основа измени. Етем паша, не успевши да збаци кнеза, почне радити на измирењу опозиције са њим, и ова, не видећи за себе повољнијега исхода, пристане претворно на мир са кнезом. Она шта више, образује и владу по својој вољи и потреби (13 марта). Гарашанин узме у своје руке министарство унутрашњих послова, најважније министар-

ство, које је у себи обухватало и војску; Јован Вељковић, постојани привржeник Вучићев, добије финанције, Црнобарац, који је у последњем тренутку пристао уз опозицију, прими министарство правде и просвете, а представништво (председништво) и управа спољашњих послова повери се Стевану Магазиновићу, који је, уза свој помирљиви и благи карактер, доносио новој влади одсуство сваке воље, а то је Гарашанину и требало, да преко њега, и важну управу спољашњих одношаја у своје руке добије. Саветници поводом завере отпуштени из државне службе (Лазар Арсенијевић, Гаја Јеремић, Стојан Јовановић и Живко Давидовић) буду повраћени у Савет, у коме заузме председништво Вучић, а подпредседништо А. Јанковић, човек свију нових ситуација, државник, кога видимо свуда са победиоцима.

Сад је Етем-паша могао бити „српски гост“. Истога дана, кад је нова влада примила у своје руке крму Србије, пређе он из града у варош, где му је био спремљен стан у гостионици „код српске круне“, са које је овај натпис био скинут, да не би на владу српску бацио сенку нелојалности према Султану. Прелазак у варош био је извршен свечано. Нови представник и министар спољ. послова није се ни појављивао. Место њега возио се Гарашанин под фесом са царским комесаром

у дворским колима. Та појава Гарашанинова била је довољна да обележи господара нове ситуације. Комесар је био праћен још и кнежевим ађутантом, варошким управником и једним одељењем српске коњице. Од капије градске до вароши била је упарађена турска војска, а одатле до новога стана пашинога војска српска. У стану је царскога комесара примио Вучић са два државна саветника.

Свечаност је ова, ако је за кога још могло бити сумњиво, изнела на видик да јучерашња опозиција, а данашња влада, заузима према сузеренској сили онај исти положај потчињености и удворљивости, који је заузимао и сам Карађорђевић. У одношајима према Порти они су стајали на једноме истом непроменљивом гледишту, које је имало свога корена у њиховом заједничком пореклу. И ако појава султанових комесара у Србији и није била ништа ново; и ако свечани пријами пашâ и везирâ нису били ништа необично, догађај је овај сад производио немио утисак на нараштај, који је већ другојачије гледао на положај Србије према Султану. Испред тога догађаја стајао је већ Париски уговор, који је Србији политично биће поставио био на нову, међународну основу, коју порта није могла више по својој потреби да ремети. Колико је олигархија имала разлога, да се радује своме успеху, па да му даје

и израза у одликовању султановог посланика, толико је она губила из очију значај немилих утисака, који су, са њенога понашања, падали на јавно мишљење. Тек кад је ово мишљење добило прилику да се слободно изрази, олигархија је осетила последице свога правца, не успевши можда ни онда, да разуме анахронизам, који је покушавала да успостави.

Што је олигархија била безобзирнија, што је она свечаније славила Султана и свој успех, не штедећи народних осећања, то се јавно мишљење све јаче противу ње окретало. На своме клизавом путу, она није имала ни мере, ни резерве. „Миръ вамъ!" — писале су „Српске Новине"! „Миръ вамъ!.... поздравио је Христос спаситељ ученике своје, кад се у средини њиховој појавио први пут после васкрса свог. „Миръ вамъ!"... разлеже се данас и по нашем народу. „Миръ вамъ!" поздрављају нас поглавари наши, повративши се узајамној љубави и слози међусобној.... Хвалимо те и величамо, велики Боже, за благослов, који си излио на драгу нашу Србију, повративши љубав и слогу међу поглаваре наше; Клањамо се и вашој мудрости, достојни оци отачаства! ([1]),

Настао је био заиста мир, ну мир, који олуји претходи; мир, у који није нико веро-

---

([1]) Број 38 «Српских Новина» за 1858.

вао, па ни сами учесници и потписници његови. Усклицима и весељем они су хтели да се представе народу као победиоци, а с друге стране да задовоље султановог комесара, који им је, надали су се они, требао још и за последњи акат драме. Етем-паша, са своје стране, понашао се вешто и мудро. Његово понашање подсећало је на онога војводу римског, Т. К. Фламинија у Коринту, који, по што је Јелинима све слободе одузео, скупљао их је, те с њима заједно плакао на гробу њихових народних установа. Још је вештији био комесар султанов у Београду. По што је свечаним посредовањем у једном кардиналном унутрашњем питању, подигао углед и ауторитет султанов у Србији, а кнежевини нимбус унутрашње самосталности коначно разбио и њу на ону тачку потчињености према султану свео, на којој она, од свога постања није никада стајала, — он се тада представио народу српском са маслиновом гранчицом у руци, као носилац мира, као тумач благовољења султанова: он је сазвао Србе, али не да плаче, но да се с њима радује и весели — на гробу, који је био спремљен да њихову самосталност сахрани. Обилно угошћен од стране кнеза и владе, позвао је и он у свој стан на забаву цвет београдскога друштва. Инспираторима „Српских Новина“ чинило се, да се налазе „у чаробним гајевима или у вилин-

ским дворовима". Нису знали, како да се нахвале „љубазности" Етем-пашине, и „салонскога опхођења" Кабули-ефендијиног. А кад је комесар, у својој здравици, исказао од цара поздрав народу српском „тада си мислио, веле „Српске Новине" [1] да ће се громом усклицавајућих гласова пораспуцати сводови од соба". Преко ових узвика није ништа речитије могло да изрази епоху политичног опадања (décadence), која је владала у Србији од 1856—1859.

Етем-паша, свршивши своју мисију, вратио се у Цариград (25 априла) онако исто свечано испраћен, као што је био и дочекан. Давши 17-ом члану устава нов живот и нову снагу, он је ширимице отворио врата Србије мешању Портином у унутрашње послове њене, и средством Државнога савета, као железним ланцем, привезао је Србију за Цариград. Кнеза је оставио у положају потпуно поколебаном. Од онога тренутка, кад је портин комесар на српску земљу ступио, поткопан је био ауторитет кнежев, у колико га је он још имао. Појава комесарова охрабрила је и најбојажљивије противнике кнежеве, а неутралне стихије, којих је број свагда и свуда највећи, она је претурила у коло кнежевих противника. Олигархија је сад опет

[1] Од 10 апр. 1858 број 42.

имала потпуну власт у рукама; ну она није сигурна била, да дворска превласт опет не оживи и да јој за час не избије из руку све победне трофеје, чим се ситуација било спољашња, било унутрашња по кнеза на боље окрене. Прваци олигархије били су људи искусни; они су се више но један пут уверили, да све у Србији брзо долази, а још брже да пролази. С тога они закључе, да своје тековине обезбеде законским гарантијама. По споразуму са Етем пашом, они издаду закон (познат као „закон Етем-пашин“), којим преиначе, у своме смислу, „Устројеније савета књажевства српског“ (од 27 апр. 1839), о коме се, као што смо већ поменули, водио спор између кнеза и савета. Овај закон, потврђен 3 маја 1858, био је нека врста устава за Србију. И ако није највише државне власти поставио на нове основе, он је до крајњих консеквенција извео уставна начела, која су већ стајала, и ближе их обележио; он је стеснио још више власт кнежевску, а још јаче обезбедио непокретност положаја саветничких. По њему, број саветника, уставом одређених (17), има свагда да буде потпун; а свако упражњено место саветничко има да се попуни најдаље за шест недеља. Саветнике бира Савет, а потврђује кнез. Они сами себи бирају, у одређени дан, из своје средине председника и потпредседника на трп

године. Сваки предлог саветски, у који улази и постављање саветника, има кнез за два месеца да одобри, и ако он то ни први пут, па, на поновљени корак, ни други пут не учини, онда Савет сазива главну седницу, у којој, ако се две трећине изразе за саветски предлог, овај добија силу закона. Главне седнице разликовале су се од обичних у толико, што су у њима седели још и министри, којих је било четири. Закон од 3 маја полаже, да кнез може министре узимати само из средине Савета, у који се они опет враћају, кад се од министарских дужности разрешавају. Усвојено је, шта више, и начело министарске одговорности, ну све у духу главне олигархијске мисли. Министри одговарају Државном савету, а суди им апелациони суд у првом, а касациони у другом и последњем степену. И за злочинства обична и политична, као и за кривице, имају и министри и саветници такођер одвојено судство са повластицама, по сили којих њима суди државни Савет у другом и последњем степену. У свима случајевима и саветницима и министрима суђење је јавно; њима се даје бранилац, који има свагда последњу реч; ако су у затвору, овај има свагда да одговара њиховом достојанству, и да буде без стеге и окова. Ако би саветник био осуђен на губитак звања, или на другу казну, која собом доноси губитак др-

жавне службе, онда се, ако је он пресудом задовољан, подносе Отоманској Порти акта ради знања, а ако није задовољан, онда се акта подносе Порти ради уверења, „да ли је по земаљским законима поступљено и пресуђено; и тек онда, ако в. Порта не би имала приметити, да је противу истих закона поступљено, пресуда ће се над осуђеним чланом Савета моћи извршити“.

Сви аристократски устави у староме као и у средњем веку, у Спарти као и у Млецима, носе на себи тип веома сложених и вешто израђених творевина. Овај наш устав, ако их, у томе погледу, није надмашио, није заиста ни мало иза њих заостао. Гледајући на установу министарске одговорности, гледајући на начело јавности при суђењу министара и саветника, на присуство браниоца, који свагда има последњу реч, — могли бисмо доћи у искушење да се радујемо, што видимо усвојене либералне тековине новијих времена; ну кад ближе загледамо у њихову примену, онда одмах пада обмана. Сва та начела улазе искључиво у службу олигархије: саветника и министара, а даље се ни мало не тичу свеколике остале Србије.

Необична је ово била мешавина од начела либералних и аристократских. Унутрашња борба са апсолутном монархијом, потпомогнута политиком сузеренога двора, развила је олигархиј-

ску владавину у тако потпуноме облику, да је Србија, са својим законом од 3 маја 1858, и саме Млетке, у овоме погледу. за собом оставила. То је био последњи производ двадесетогодишње борбе, у којој је олигархија постигла успех, који ју је претурио на земљиште, где већ почиње свемоћност. Ако Монтескије има право, кад тврди, да је умереност један од главних услова за опстанак аристократских владавина, наша је аристократија тај закон очевидно прегазила и своме се крају примакла. Поглавар државни у монархији нема ни онолико власти, колико је има поглавар сваке републике, докле државни савет има у својим рукама свуколику законодавну власт, а има посредно и извршну преко министара, који су његови чланови и њему одговорни. Он, шта више, налази заштите за своја јавна права, па и за своје личности, и ван земље — код Порте, за коју он веже своју отаџбину. Такве појаве једва да има и где више у историји!

Колико је важно питање о границама власти, толико је не мање важна и њена употреба, па и овде није Савет умео да оправда своју велику власт применом, која би била од опште користи; он ју је употребљавао свагда са тежњом, да своје повластице учврсти. Борба, која се најпре отпочела противу самовоље, па после прешла у начелну борбу противу апсолутне мо-

нархије, прелазила је на дневни ред преко народа, као да га није ни било. Савет није показао ни мало воље ни готовости, да и народу отвори врата макар и за најмање учешће у државним пословима, докле је, на против, стално и брижљиво развијао и снажио положај бирократије. И као што обично бива у владавинама ове врсте, и овде је, уз запуштање и сузбијање јавних права народних, обраћана пажња на развијање његових приватних правних одношаја. Овоме правцу могло је много принети и присуство у влади одличнога правника Д. Црнобарца, који беше образован у духу новога времена, па развијаше живу радњу на пољу приватнога права. Њему се такођер има захвалити, што су тада, први пут у Србији, укинуте кврге и друге стеге при испитивању криваца.

Олигархија је сад била на врху своје моћи и свога значаја. Србија је гледала пред собом обновљену слику олигархије од 1842, слику, на којој није било оволико фигура, колико онда, али су биле две главне: Вучић, представник силе и преврата, и И. Гарашанин, умни вођ целога покрета. Уз њих је стајао представник богатства и освете мајор Миша Анастасијевић, до срца увређени таст Раје Дамјановића.

Они, који су развитак кризе у Србији поиздаље гледали, могли су помишљати, да ће бар за неко време владати примирје између

кнеза и његових старих противника, а садашњих органа и саветника, по што су се већ били измирили, а државни Савет био се још и законом од 3 маја обезбедио. Ну у Србији слабо је ко у то примирје веровао. Чим се тријумвират наместио и осигурао, стао је он смишљати средства и путове, којима би свој крајњи смер постигао. Међу тим се карактер људи од 1842 био знатно изменио. Докле су они, пре 16 година, изишли били у борбу јавно са оружјем у руци, сад су се борили покривеним путовима. Шта више, показало се, да међу њима има и људи, који ни мучка средства нису презирали. Ну Вучић је таква средства свагда од себе одбијао. Још пре 1839, кад су његови једномисленици предлагали такве путове противу Милоша, он их је љуто карао, одбијајући од опозиције сваки пут, који би могао и њу и земљу да упрља. Ни у овим приликама Вучић се није био променио. Гарашанин је још налазио, да су мучка средства и несигурна, а његов пут да је поузданији. Гарашанин је хтео, да се апелује на велику народну Скупштину, сигуран за успех у тадашњим одношајима власти. Од како је та мисао усвојена, врачарској владавини куцнуо је последњи час. Карађорђевић је имао доста противника, али је његова пропаст била извесна у онај мах, кад су му прилике увеле у отворену акцију и јед-

нога противника са оном вештином и са оним искуством, којим је располагао И. Гарашанин, али и са оним моћним положајем, који је он у државној управи заузимао.

Од тада се развија драма пропасти Карађорђевићеве у своме последњем чину. Он се нашао усамљен, остављен од свију и у земљи и ван земље. Оставила га је била и Порта, ма да се он, за све време своје владе, могао пре огрешити о народну мисао, но о своје васалске дужности према Султану. Не ћемо помињати његових дела пре 1856, која су лежала у захтевима времена и прилика; али и последњих година, кад је париски уговор створио био Србији много поузданији међународни положај, квез је давао Порти о својој лојалности и таквих доказа, на које није био обвезан. Он јој је, 1856, позајмио из државне касе пет милиона гроша, па и сад, у време Етем-пашине мисије, он је био готов да прими и њену пресуду, која га је хтела лишити владалачког положаја. Он је био осуђен, да у историји српске кнежевине остави поуку, како је Порта свагда била готова, да жртвује и најоданије личности начелу свога сузеренства, па чак и своме спољашњем угледу у Србији. Да се може појавити као судија у унутрашњим заплетима, да може извршити акат сузеренства у Србији, она је кадра била да олакша струју, која се имала

по њу кад тад кобно да сврши. Најзад, за љубав и саме сујете своје, она је кадра била да пружи последницима Карађорђевићевим лекцију пуну поуке и опомене, да се на њу не смеју наслањати.

Није ни мало бољу судбину искусио Карађорђевић ни од стране Аустрије. Једно од главних средстава, којима се олигархија противу њега служила, био је утицај аустријски, коме је он био подлегао. За не пуних десет година овога утицаја он није био у стању да покаже никакве користи, коју би био земљи отуда прибавио. И за време тога периода, Аустрија се према Србији понашала с неповерењем као и пре тога времена: спречавала је трговински саобраћај, забрањивала пренос оружја у Србију, па и саму набавку његову у Аустрији на штету своје властите индустрије. Ако је кнез као што нема сумње, мислио, да ће му политика, којој се био поверио, у одсудноме тренутку бити бар од личне користи, он се сад и у томе погледу нашао разочаран. Како је турски комесар дошао у Београд, (17 марта), аустријски се консул повукао у свој консулат, постао је невидљив за све време кнежеве кризе, па тек кад је уклоњено питање о његовој оставци, Радосављевић је походио двор кнежев (27 марта). То је био јасан доказ о непоузданости наслона, на који је кнез рачу-

нао. докле, после неколико месеца, није још и речитијих доказа добио.

Међу тим, он покуша да се брани од стега и окова, које му је наметнуо Савет законом од 3 маја. Путем тајним и поверљивим он затражи па и нађе одзива у руске владе, која наложи своме консулу Милошевићу, да учини примедбе противу новога уставног уређења. По свој прилици руски је кабинет зазорљиво гледао успех тријумвирата, који се беше бацио под заштиту Запада, а и начела антимонархијска садржана у закону од 3 маја, нису њему могла годити; ну руски је кабинет остао усамљен у својој намери, коју консул једва да је имао времена озбиљно и да заступи; јер су се догађаји брзо развијали. Кнез предузме пут по унутрашњости земље, да јавно мишљење на своју страну обрне, а његови противници пођу за њим узастопце. Гарашанин разашље свуда своје званичне и незваничне агенте, а Вучић, под изговором да походи лековите воде (у Ковиљачи), крене се к Шапцу и Лозници, где је на великим скуповима наговарао народ, да тражи сазив народне скупштине. Ту су исту мисао растурили и Гарашанинови агенти и тајно и јавно. За кратко време била је сва земља прорвена. Србија је давала свету призор редак у историји: владалац у борби на смрт и на живот

са својим непосредним органима, са својим министрима.

Имајући да се ограничимо на појаве спољашње природе, ми ћемо, у томе правцу, додирнути и агитациона средства, којима се олигархија служила. Кад је она, у борби са кнезом, њега оптуживала Порти, она је нападала, на првоме месту, његову земаљску администрацију; ну она је мање са том оптужбом излазила и пред народ, који је знао, да је државна управа њихово заједничко дело, па и њихова заједничка одговорност. Пред народом она је, уз нападе на његову родбину, управљала своје оружје поглавито противу његових спољашњих одношаја. У тужби, коју је Државни савет поднео Порти противу кнеза још у току 1856, он је, истина, и у погледу на његову спољашњу политику износио веома теретне ствари, али све са гледишта Портиног. „Кнез је, по тужби саветској, тражио потпоре то код једнога то код другога двора, ради своје личне користи, а на штету законитих интереса царства и народа. У томе смеру, он је своме народу приписивао тежње к нереду, да би тиме доказао кад што отоманским, а кад што опет аустријским властима, потребу да усредсреде војску на граници Србије, а после да то употреби као демонстрацију у своју личну корист. Тражио је помоћи од Аустрије, да протера из земље све знатније људе,

које је сматрао као опасне, не услед каквога њиховог неумесног отпора, већ једино услед тога, што нису хтели да учествују у његовим делима, а и ћутањем неодобравали његове поступке. И што је год био виднији такав положај, тим се он упорније држао те системе свога рада, не стидећи се ни страних држава, које су већу правду одавале његовим поданицима, но он, њихов природни поглавар. У самој земљи сви заслужни људи, који нису могли да одобравају оно, што заслужује строгу осуду, обележени су као противници у такој мери, да сад не може бити никаква зближења између њих и кнеза. Према страној политици таке су исте жалосне последице. Представници Порте и других великих држава, као пријатељи царства и народа, осуђују рђаве поступке кнеза још строже и умесније, јер они, по своме независном положају и по својој увиђавности, могли су још боље и непристрасније оценити поступке кнеза, него овдашњи људи; а то показује, да он ни према њима нема поверења, него се повија по савету једнога страног агента, који ласка његовим слабостима и потпомаже његове личне користи на штету државе и народа. Таквим начином све, како у унутрашњој тако и у спољашњој политици, што не годи његовим личним интересима, проглашено је за опасан елеменат. Кнез се тиме поставио у тако усамљен поло-

жај и неповерење према сваком, да га из тога стања не може извести ничија мудрост, ничије уверење ([1])“.

Тако је гласио онај део тужбе саветске, који се односио на спољашњу политику кнежеву. У томе правцу развијале су се и по земљи агитације у разним варијацијама и сада, по што је олигархија опет примила у своје руке крму државне управе. Набрајане су и тужбе унутрашње природе, али су главну улогу играла питања спољашња, која су се сводила на то, „да кнез хоће Србију да доведе до тога жалосног стања, у коме би она, под именом уставне земље, била жртва глупости и самовоље; у коме би, под видом независне унутрашње управе, била немилосрдно потчињена себичној политици суседне државе ([2])“.

Значајно је, да противници кнежеви нису нигде износили његових односаја према Порти, ма да он њој није био мање услужан него Аустрији. Али њој су у равној мери били услужни и његови противници, докле су се они према суседној монархији битно од кнеза разликовали.

Агитација противу кнеза била је жива, отворена, као што је свака политичка агитација, која се врши под заштитом власти. Најпосле

([1]) «Србија и Русија» од Нила Попова. Свеска 4. Београд 1870. Стр. 345—349.

([2]) «Србија и Русија» од Нила Попова.

је и кнез увидео озбиљност њену. Он је, са свога пута по унутрашњости, писао из Крагујевца Гарашанину, да се по земљи отворено просипљу мутње, а власт да ништа не предузима противу смутљиваца, нарочито у смедеревском округу, где свињарски трговци и њихови калаузи отворено на буну позивају. Нека врста истраге, коју је Гарашанин наредио услед ових прекора кнежевих, више је била намењена да мутње прикрије него да их пронађе. Кнез је помишљао на промену министарства, али од куда би узео министре? Закон од 3 маја био га је везао на тесни круг државних саветника; ако би их узео из саветника својих привржeника, он би у Савету ослабио своју странку, која се тада прилично мерила са његовим противницима; мењајући опет противнике у министарству једне за друге, не би се ништа променило. Кнез, са основом узнемирен великом влашћу, коју је Гарашанин био у својим рукама усредсредио, понуди му да прими представништво (председништво министарства) и министарство спољашњих послова, на што овај пристане, али под условом да сâм себи изабере друга за министра унутрашњих послова. Очевидно је, да би то осујетило кнежеву намеру.

Никакав покушај није кнезу ишао за руком. Везан законима, остављен од људи, он је

стајао немоћан усред најтежих прилика, без помоћи па и без изгледа на помоћ.

Олигархија, на против, ако је и ударила на препреке, она их је успешно и савлађивала. У унутрашњости било је земљиште њено. Све странке стајале су уз њу сложне као један човек, готове да на први знак пођу за Вучићем и Гарашанином, путем, који би они препоручили, тајним или јавним, законитим или превратним. Иза њих двојице стајао је њихов трећи друг, мајор Миша, просипљући јавно и отворено по земљи и ван земље, своје велико благо на смер преврата. Он је сам признавао да је у то име потрошио око милион динара, (80.000 дуката).

Кад је земљиште било већ довољно обрађено, онда је требало приступити сазивању Народне Скупштине. Намера удари на препреке и унутра и споља. Ако, унутра и није требало очајавати за успех, споља није било тако лако одолети сметњама. Кнеза приклонити или сломити није било тешко после Етем-пашине мисије; још мање је било тешко разбити отпор кнежевих привржењика у државноме Савету, нарочито претњом и застрашењем. Али како да се успе у Цариграду? Порта се била већ освестила. Она је била већ увидела, да је, између два зла, узела под своју заштиту оно, које је за њу било веће; увидела је, да је потхранила

покрет несагласан са начелима своје политичне и управне системе; да је почела да сеје семе, које ће кад тад за њу злим плодом да уроди. Порта се одсудно успротиви сазивању скупштине. У томе смислу радио је потајно и А. Карађорђевић преко Аустрије. Ну опозиција је имала за себе у Цариграду француског посланика Тувнела, који је, с једне стране, наваљивао на Порту, да се не противи сазивању скупштине, а с друге храбрио опозицију, пишући Дезесару, да људи, који су на челу управе земаљске у Србији треба да узму иницијативу догађаја. Дезесар је читао писма Тувнелова свакоме, који их је хтео чути, те јавно подстицао људе противу кнеза. Од велике користи био је опозицији и енглески посланик у Цариграду Сир Хенри Булвер, који је, прошав кроз Београд у априлу те године на своју дужност, био задобивен за мисао о сазивању Нар. Скупштине. Под овим дипломатским притиском Порта пристане на сазив скупштине, али са тајном одлуком, да догађаје узме у своје руке, преко нарочитога комесара, који би имао да контролише седнице скупштинске својим личним присуством. Она повери ову мисију Кабули-ефендији, главном секретару министарства спољашњих послова, који је већ био у Србији у последњој мисији Етем-пашиној. У писму великога везира (од 9 нов.) које је Кабули-ефендија

донео кнезу, Порта наводи, истина, да он долази, да извиди нека питања односна на царске градове, али, помиње изреком, да ће присуство царскога комесара бити кнезу од велике помоћи, по што његова мисија пада кад и сазив народне скупштине, која је тражена да се на њој претресу неке тачке односне на унутрашњу управу земаљску. Порта се нада, да ће се скупштина трудити, да одговори њеном очекивању у вршењу свога мандата; а Кабули-ефендија има налог да ради у духу благонаклоном по одржање права и повластица Србије, као и по развитак њезинога благостања. И као што је он извештен лично о намерама царске владе, а познаје и стање Србије, вел. везир нада се, да ће његов избор бити сматран као доказ високе пажње, коју Султан указује Србији.

То би био задатак мисије поверене Портином комесару, у колико се она може да изведе из његовога, по обичају турске канцеларије веома замршенога кредитивног писма. Мисија није била по вољи опозицији, која је у њој гледала обрт повољан за кнеза; ну познајући комесара из пређашње мисије као лице, које се даје задобити, тријумвират се Портином одлуком у толико мање збунио, што је у њој видео уклоњену и последњу препреку, која је споља сметала сазиву скупштине.

Унутрашње тегобе биле су лакше савладане. У току септембра дошло се до сагласности у начелу, а 28 окт. био је потписан и закон о „Народној Скупштини“. Избори су извршени под управом Гарашаниновом, и скупштина је била сазвана за дан Првозванога Андреје (30 нов.), од куда и носи име „Св. Андрејске Скупштине“.

Није задатак ових листова да улазе у излагање унутрашњих догађаја; ми их додирујемо у колико стоје у непосредној вези са спољашњим одношајима. Ну са оба гледишта, и унутрашњег и спољашњег, било је од претежне важности питање: какав је био прави смер сазивању Народне Скупштине? Закон, којим је она уређена, постављао јој је за задатак, да буде пред лицем владе веран и тачан израз народнога стања и народних осећања, и по томе да представља тегобе народне, али и средства, којима би се оне отклониле; да изјављује жеље, које би народ имао за извршење благостања своје отаџбине, али да предлаже и начин, како би се оне извршиле и задовољиле (чл. 6).

У „средствима и начинима“, које је скупштини било остављено да предлаже, сваки је гледао стрелу наперену на кнеза; опште је било убеђење, да се скупштина сазива да промени врховну власт земаљску.

Мање је било обавештења о судбини, која је земљу очекивала по што се преврат изврши. Ко је био намењен да заузме кнежевски престо, кад се он упразни? Какав би облик онда добила нова владавина, какве ли би установе заузеле место старога поретка?

Тријумвират је у томе погледу ћутао; није се ни у својој најближој околини, па, вероватно, ни међу собом, изјашњавао. Шта је који од њих тројице смишљао, то се више нагађало, но што се могло знати. Знало се поуздано, да су они сва тројица били сагласни па и одлучни, да оборе А. Карађорђевића, а за даље њихове намере знало се извесно само то, да су смерали да распусте Нар. Скупштину, чим она овај чин изврши, па по што спреме земљиште у своме правцу, који би се тек доцније објаснио, да је опет ради коначног решења сазову. Међу тим то није пречило фран. консулу Дезесару, да јавно истиче И. Гарашанина као кандидата на кнежевски престо, а кад, пред сазив скупштине, Аустрија реши да одзове Т. Радосављевића са поште консулске из Београда, Гарашанин је био склон да у тој одлуци суседне, њему вазда противне монархије, гледа концесију њему учињену. Било како му драго, једно стоји неоспорно а то је, да тријумвират нити је хтео, нити радио за повратак Обреновића, а најмање за повратак Милошев.

Ну Милошеву је кандидацију положио сам двадесетогодишњи историјски процес. За одсуства Милошева био се подигао нов нараштај, који је у имену његову замишљао личност, која је представљала снагу и углед Србије. Ако су остатци Милошевих савременика стрепили од самодржавне владавине и апсолутне воље старога господара, млађи појас није озбиљно узимао њихових опомена. Он је, у одсуству Милошеву, гледао велики низ догађаја, који су дубоко вређали његов народни понос. Гледао је, како с дана на дан расте превласт турска у свима варошима, у којима је било и турских становника; гледао је понизни положај, који је српска влада заузела после Милоша према Порти; гледао је с болом у души Портино мешање у српске унутрашње послове. Комесари Султанови долазили су један за другим да расправљају размирице српских власника, дочекивани сјајно и удворљиво, као господари Србије. Ако је Турчин Србина напао, злоставио или живота лишио некажњено, одмах су се истицале сличне прилике из владавине Милошеве, у којима је он знао прибавити задовољења увређеном осећању српском; ако је путник Србин био узнемирен у Турској, уздисало се за Милошем. Ако су се за развитак народне мисли учиниле коме подесне прилике, он је поверљиво пред својим вернима сликао одлуке и дела, која би Милош био пре-

дузео, да се приликама користи. Све успомене, све појаве дизале су популарност имену Милошеву, дизале су је из дана у дан, докле то име није већ постало легендарно у народу српском.

Милошеви противници приносили су и сами, са своје стране, и нехотице, да потхрањују струју, која ће им једнога дана бити погибаона. Кад би који од њих прелазио у опозицију, он би претио именом Милошевим, или би улазио са њим у одношаје мало искрене, али и мало промишљене. Вучић је имао са њим састанак у Бечу и примао од њега дарове за себе и своју породицу; Тенка се са њим састајао у Будиму, Раја Дамјановић у Земуну. Што се њима чинило као безазлено ашиковање намењено да произведе у земљи ефекат, а да застраши А. Карађорђевића, то је мало по мало прелазило у навику, обнављало успомену Милошеву и храбрило његове привржденике, докле најпосле и сам Карађорђевић није почео да се служи именом Милошевим. И он би, са своје стране, претио својим противницима намером, да поврати Милоша у Србију, а кад је криза постала озбиљна, он би говорио отворено и јавно, да ће своје место уступити само Милошу, као најзаслужнијем Србину, који је у животу. Овај говор употребљавао је кнез најрадије, кад је путовао кроз народ, који, далеко од тога, да се таквим изгледима ожалости, узимао их је озбиљно на

знање и радовао им се. Јер и ако је Милош за прве своје владе чиновништво немилице притешњавао, народ је штедео и заклањао га од самовоље својих супарника.

У таквим приликама пут је за Милоша био природно утрвен. Успоменама и предањима придружили су се и политични погледи Народне Скупштине. Ако би се савременици Милошеви, који још беху у животу, а имађаху гласа у питању, и склонили, по невољи, на Михаила, на њ би још радије пристао и нови нараштај, ну овај је налазио, да у повратку Милошеву на престо, лежи велико начело престоне наследности и политичне непрекидности. Под закриљем тога начела нашао би се, услед дубоке старости Милошеве, ускоро на престолу његов наследник, на кога су, у ствари, погледи и били управљени. Разлози ови, уз многе унутрашње обзире, били су колико основани, толико не мање приступачни и најпростијој памети. Мисао је пала на плодну а већ обрађену земљу; нашла је брзо одјека и потпоре у свој Србији. И кад је Народна Скупштина, 11 дек. 1858, ускликнула: „на Милошу је“, цео је скоро народ одговорио: „на Милошу је“.

Немило је у Бечу одјекнуо пад А. Карађорђевића, а двогубо немило одјекнуо је у Цариграду пораз и кнеза и олигархије. Још једном живо прегоше обе владе, да наметну

догађајима обрт, који би њима био повољан. Нису оне више тражиле да одрже А. Карађорђевића, ни једна ни друга. И што смо ми, као очевидци, на месту опазили, то је падало у очи и странцима, који наше догађаје поиздаље пратише. „Пада вавек у очи, вели Л. Ранке, што је Александар Карађорђевић, намештен поглавито утицајем Портиним, а за тим подупиран Аустријом, чије је савете он за време кримске војне највише и слушао, у овоме тренутку од обадвеју остављен био“([1]). Аустрија је, као што већ знамо, још раније била објавила, да диже Т. Радосављевића из Београда, — очевидно за то, што је и сама предвиђала, да ће њена политика у Србији да се заврши катастрофом, па је хтела да изиђе на сусрет новоме стању ствари, које се спремало. Кад је у Беч стигао први глас о преврату извршеном у Србији, Буол није показао ни мало симпатије за Карађорђевића; њему није било до кнеза, него до општега положаја европског и до одржања мира. И као што доказују речи аустријскога интернунција у Цариграду, Прокеша, Аустрија не

([1]) Serbien und die Türkei im neunzehnten Jahrhundert von L. Ranke. Leipzig 1879, p- 427. Нацрт догађаја овога времена црпао је Ранке, у архиви министарства спољашњих послова у Берлину, из извештаја посланика пруског у Цариграду и консула у Београду.

би, у основу, била противна ни олигархији[1], која би и Порти, после Карађорђевића, била најугоднија, по што је она сматраше за безопасну. Али Карађорђевића није наследила олигархија, а у проглашењу Обреновића гледаше Аустрија клицу великим заплетима у своме суседству, што су прве године за тим заиста и потврдиле. Она одсудно објави гарантним силама, да ће војском да заузме београдску тврђаву под изговором, да се Срби спремају да нападну на град. Она је доказивала, да се креће у границама Парискога уговора, јер не улази у Србију, но у град, у коме Порта, на основу тога уговора, држи свој гарнизон. Ну Аустрија удари на отпор Русије и Француске. Ове две силе беху, одмах после кримске војне, дошле, у источноме питању, до некога споразума, услед кога је Русија у заједничкој радњи њиховој, остављала први корак Француској. Нарочито се Наполеон III живо одупирао аустријској намери. Он изјави пресудно, да би аустријски улазак у београдску тврђаву био повреда Парискога уговора, који не допушта никаквог оружаног посредовања у Србији, без претходнога договора свију сила потписница, а градови да су на српскоме земљишту, и ако Порта има права да у њима

[1] Ranke, p. 427.

држи своје гарнизоне. Наполеон је још дао разумети, да би он позвао на договор и остале силе, потписнице Парискога уговора, ако би Аустрија при својој намери остала([1]).

У исто време и Порта беше озбиљно пречла да стане на супрот повратку Милошевом. Фуад-паша, њен министар спољашњих послова, изјави представницима гар. сила, да Порта не ће никада избора кнежева одобрити. Она отправи (16 дек.) по телеграфу упутства своме комесару, Кабули-ефендији, да он призове к себи државни Савет и чланове владе, и да им саопшти, да скупштина нема пуномоћства од стране народа, да једнога кнеза обара, а другога да бира, и по што је последњи поступак ове скупштине у опреци како са правима в. Порте, која је сузерени двор, тако и са правима српскога народа, као и са правима и повластицама кнежевске владе (администрације), царска влада потпуно одобрава и потврђује начин, којим је њен комесар оценио овај поступак као незаконит, и енергично и категорички огласио, да и не постоји ништа од онога, што је проглашено (прокламовано).

Порта, даље, у три тачке своди своје одлуке:

([1]) Ranke, p. 430.

1.) По што је кнез српски оставио столицу своју и повукао се у тврђаву, порта налази за умесно, да привремену управу земље повери једном кајмакаму, и по што је Миша, услед избора Народне Скупштине већ вршио важне дужности председништва у тој скупштини, в. Порта нашла је за сходно, да њега наименује кајмакамом, који би радио заједно са осталим члановима владе. У случају да би се нашло, да ова мера не одговара захтевима положаја, извршна власт нека се повери члановима владе и државном Савету, који је законито седиште за отправљање текућих послова земаљских. Њима се има поверити и одржање реда.

2.) Како се саветовање о уређењу земље не може сматрати као законито, докле се год она налази под привременом владом, а не постоји никаква извршна власт (?); како је потребно, да се скупштина, која ће бити позвана да, у случају промене, изабере кнеза, састави саобразно прописима постојећих уредаба, то треба да се обустави саветовање садашње скупштине.

3.) Узимајући у обзир, да в. Порта не може другачије огласити промену кнеза, до услед његове оставке, и да се онда има приступити избору саобразно уредбама и обичајима, који постоје; узимајући, даље, у обзир, да је све, што се, у овоме погледу, догодило, про-

тивно напред означеним начелима, и по томе незаконито, в. Порта очекиваће кнежеву оставку, или званични рекурс од стране народа, те да може прогласити промену кнеза и питање о новом избору([1]).

Ове одлуке Портине добиле су потврду султанову. Ну као што Кабули-ефендија није имао прилике да изврши ни она прва упутства, која су га овлашћивала, да буде присутан у седницама нар. скупштине, тако и ова упутства тешко да је могао поверљиво саопштити члановима тријумвирата. И у Цариграду и у Београду све се окретало невероватном брзином у прилог новоме стању ствари. Русија је била прва која је изјавила у Цариграду, да не може бити никакве сумње о праву Срба, да себи кнеза по вољи бирају. Руски се посланик изјаснио, да би Русија била пре за Михаила, но за Милоша, али, кад је већ избор учињен, нико нема права да га ремети, а цар жели, да се Србија умири, јер ако би се побуниле портине словенске области, таква би побуна и руску владу у велику неприлику довела. Француски се посланик изразио противу намере, да се Миша поставља за кајмакама и световао је Порти, да прими избор

([1]) Писац ових студија добио је овај документ, преведен са турскога на француски, у Цариграду, у посланству једне велике силе, још 1862 год.

Милошев. Дуго су се одупирали министри султанови, порећи и самим гарантним силама право, да у то питање утичу ([1]). Међу тим су догађаји у Србији тако озбиљан карактер узимали, да је Порта са свију страна саветована, да се приклони, по што нема средстава да угуши револуцију у Србији, а да би их и било, она би потребовала пристанак гарантних сила, без кога ни сама не би смела у Србији оружаном руком посредовати. И у овим назорима предњачио је руски посланик. Међу тим се и сам Кабули-ефендија на месту уверио о немогућности, да се Милошев избор поквари. Он обавести своју владу о правоме стању ствари и склони Карађорђевића, те овај потпише и у његове руке преда оставку, па остави град, у који се био склонио, и пређе у Земун.

Порта сад одустане од даљега отпора, прими што није могла променити. У исти мах и Аустрија објави, да одустаје од своје намере, да улази с војском у Београд, под изговором, да су и Срби престали са непријатељским демонстрацијама против тврђаве. У осталом, није се ни Порта ни мало вољна показивала, да прими понуђену услугу аустријску.

И тако дан 11-ог декембра остаде одлучан по судбину Србије. Он је њој отворио

([1]) Ranke, 429.

врата боље будућности, а учинио крај олигархији после више од 20 година које борбе, које владавине њене. Није наше, да у овим листовима, посвећеним спољашњим односајима Србије, оцењујемо значење олигархије за унутрашњи развитак земље. Ту ће историја имати да забележи и лепога напретка Србије. Али претежнији, и ако мање повољнији значај олигархије лежи, у њеним спољашњим одтајима, на које наслањајући се постојано у својој борби, зачетој још пре 1839 г. противу врховне власти, она је истрошила много енергије. много животне државне снаге, достојне племенитијега задатка, докле најпосле 1858 није дошла на ивицу, са које је у бездан сурвала и себе и носиоца те власти.

Ну историјски значај тога дана не лежи у личној промени, која је извршена на државној крми Србије. Као што обично бива са личним владавинама, и овде је, са падом носилаца, пала и цела система. Више од двадесет година гледала је Србија један од оних у историји не необичних призора. Једно моћно коло људи, које беше ушло у борбу противу самовоље, а у име уставности, успева, али изневерава своју заставу уставности, и измеће се у владавину не мање самовољну; ова владавина гони своје противнике крвавим рукама са обмањивим смером да их истреби, . за све

то време тражи савеза **изван земље**, где **налази само неприроднога наслона**. А кад мишљаше, да је довољно обезбеђена и од спољашњих и од унутрашњих противника, она се опет окреће противу врховне власти, и докле се једном руком бори противу своје властите творевине, другом сама себе, у међусобном трвењу, раздире, слаби и троши. Је ли таква владавина могла имати гаранције за дуг век, за будућност? Сваки овај моменат за себе био је довољан, да њу из дубине поткопа, а сви заједно морали су је кад тад, а свакојако неизбежно, бацити у погибао. И кад је тај тренутак настао, је ли олигархијска система могла да наџиви своје представнике? Без животних установа, без начела и идеја, које се једине преносе с рода на род, олигархијска система била је чисто лична, без корена у земљи, без будућности. Ако се олигархија угледала на Милоша, она је била изгубила из очију, да је Милошева владавина, и ако је и сама била безусловно лична и апсолутна, стајала на чврстоме темељу **народне мисли**, а хранила се свакидашњим додиром са народом; докле је, на против система наше олигархије црпла свој живот у признатој оскудици народне и сваке више идеје, а са народом није ни у какав додир долазила, постојано избегавајући сазивање народне скупштине. Свуколику суму јавних права,

сав јавни живот она је била задржала за се, за неколико људи, начином неограниченим, искључним, не оставивши народу, ни онолико учешћа у државноме животу, колико је он имао под Карађорђем и под Милошем. Та њена искључност, та сектатска одвојеност од народа, била је њена главна мана, па и један од главних узрока њене пропасти. И заистта, како је народ дошао у положај да се може изразити, он се није ограничио на лична питања: он је у један мах осудио и систему и њене носиоце. Врло подесно карактерише Леополд Ранке судбину олигархије, упоређујући догађаје у Србији са сазивом француске народне скупштине од 1789. „Као што је тамо аристократија принудила краља Лудовика XVI, да сазове народну скупштину, па је ова и саму аристократију уништила, тако је српски Сенат, у коме су се били здружили аристократски властници, принудио кнеза Александра, да сазове Народну скупштину, која је после и њих саме лишила свију њихових права„ ([1]).

Кад је олигархија 31 марта и 3 маја 1858, с помоћу својих спољашњих веза и одношаја, постигла свој највећи успех противу монархијскога начела, а на рачун самосталности и угледа своје отаџбине, она је уједно

([1]) Ranke, стр, 421.

ускорила и своју коначну пропаст. И тада се још једном показало, да успех и победа није једно исто; да успех може да дође и без победе, а победа да прође без успеха. Дан 11 дек. 1858, био је дан њене победе, али је био, и за њу саму, и дан страшне катастрофе, која је прогутала и кнеза и његову опозицију, и побеђене и победиоце.

IV.

РЕСТАУРАЦИЈА

1858—1860.

—

Кад се Милош Обреновић I, после двадесет година свога странствовања, повратио у Београд (25 јан. 1859), било је необично стање духова, које је он затекао. Скупштина Св. Андрејска била је, истина, извршила свој задатак без крви, али ко зна, шта значи „револуција“, тај не може одрећи, да је она овде била потпуно извршена, и ако је прошла без оружанога сукоба. Власт, која је изашла из покрета, као и свака власт револуционога порекла, није могла одмах имати онога ауктoритета, који се иште, да се савлада покрет. Револуција, и ако је донекле била закључена у делима, владала је још у духовима. И ова друга страна њена, страна морална, била је од претежнога значења. Старо стање ствари било је оборено, а ново још не беше стигло: у мислима још је

владао покрет, владала је неизвесност до анархије. Шта ће сад чинити Милош у погледу на људе и ствари? Шта ли ће он чинити са својим противницима, од којих беше доста велики број доживео његово успостављење? Уз радост општу у земљи, преотимаху маха осећања несигурности у крилу старога нараштаја, који, познавајући добро Милоша, као да се осећаше без гаранција? Но та питања личне преокупације долазила су тек у други ред, јер су се тицала мањине; за већину, за јавно мишљење била су питања сасвим друге врсте од значења. Ту се очекивало с нестрпљењем, да се сазна: шта ће бити са државним установама, какав ли ће се правац узети у одношајима према Порти, који су за Србију имали, поред спољашњега, и унутрашње значење, јер се без пристанка Портина, **основне установе** не могу ни мењати?

У суштини, није у погледу на ова два питања могло бити велике неизвесности; нестрпљења је више било о томе, **како** ће Милош да отпочне остваравати своје намере према Порти: путем мирних преговора, или силом оружја? Свуда већ владаше неко тамно осећање, да земља стоји на прагу крвавих сукоба са Турском. Али је Милош добро схватио тајну положаја: она је, у први мах, лежала у унутрашњим питањима. Он прегне да стишава и

умирује духове, да успоставља ред — све, наравно, на свој начин, коме доследност није никада била најјача страна.

Скупштина Св. андрејска била је до краја свога бића фактички господар земље. Оборивши или потресавши у земљи све власти, од владаоца па до кмета, она је имала потребу, да се уздржава у границама умерености и законитости; и то је донекле и бивало. Али скупштинари њени, и кад им је већ престало било пуномоћство, покушавали су да буду у својим срезовима власт мимо власти, власт искључна, неограничена. У колико је скупштина свој задатак извршила мирније, у толико су се дуже опажале последице преврата, који је она начинила. Она је збацила државнога поглавара, оборила митрополита, главу црквене управе, прогласила збачење државних саветника, потресла свеколико чиновништво земаљско, па и саме кметове, ма да су они путем избора постављани. Празнина је била општа, потрес велики. Но у колико се овај потрес извршио без судара и крви, у толико су више кипеле нагомилане страсти.

Кнез Милош затекао је празнину, на којој осећања освете покушаваху да се разуздају, на којој се бораше стари олигархијски свет са новим стањем, које већ неодољиво заузимаше своју владавину. Стари кнез беше дошао са

најбољим жељама да све исправи, све да упути и унапреди у најбољем правцу, али његова снага не беше довољна да савлада све тегобе, на које он udараше. За двадесет година његова одсуства беше се стање у Србији толико изменило, да је у њему тешко било наћи се човеку, који је још у почетку овога столећа стајао на челу земље, а своје дане бројао још из прошлога столећа. У стању, које је кнез Милош затекао, могао се правилан поредак одомаћити само постојанством, а то је управо и било оно својство, које је њему у унутрашњим пословима вазда недостајало. Од оних странака, које беху у борби, он би узимао час једну, час другу под своје закриље, под којим због те промењивости, није ни једна, ни друга могла дуго свој правац развијати. Жалбе, које би му из унутрашњости земље долазиле, испитивао је он брижљиво и неуморно, али би често задовољавао онога, који би му први на жалбу дошао. У послове земаљске администрације мешао се он често мимо своје министре тако, да се по каткад догађало, да су министри наређивали једно, а он друго. Није ретко бивало, да је и у сама судска дела утицао, јер Милош није хтео да појми, да он може судије постављати, а да нема права њихове пресуде реметити и уништавати. Изгледало је, као да за све послове постоје неке двогубе власти;

а ако се узме у обзир још и понашање бивших посланика на св. андрејској скупштини, чинило се као да је у земљи и трогубих власти било.

Министри Милошеви, и ако су били већином људи старога кова, били су дугом службом својом на правилнији ток послова навикнути. Стари кнез био је задржао за свога Представника и министра спољашњих послова Ст. Магазиновића, кога је на томе месту и затекао. Магазиновић, који се није никада иницијативом одликовао, сад је још мање био у положају да своју вољу истиче. Стари Хербез имао је управу финансије; Јев. Угричић министарство правде и просвете, и Миливоје Јовановић министарство унутрашњих послова. Ова двојица била су душа главне управе земаљске, у колико им је кнез остављао поља за слободно кретање. Они су сви били људи задахнути изредним намерама; више су показивали добре воље, него снаге, да одговоре своме позиву у оним тешким приликама, које би могле и много јаче силе саломити.

У овоме хаотичном стању јавних одношаја они се стану договарати о своме најближем задатку; они су се наслањали на кнеза Михаила, и напајајући се његовим идејама и саветима, они се сагласе, те поднесу (у течају месеца фебруара) староме господару писмену представку, у којој му изложе своје назоре о

својим најпречим дужностима. Представка, коју бисмо и данас назвали министарским програмом, излаже стање земље последњим догађајима потресено, па обраћа пажњу на потребу, да, после првих дана весеља и радости, има да наступи озбиљна радња и старање, како би народ срећно осетио родољубиву владавину кнежеву и у одклањању дојакошњих злоупотреба и у новоме уређењу државном. Министри се ограђују од свакога корака, који не би био на закону основан, макар да има људи који мисле, да би ваљало радити према потребама и приликама без обзира на законе. За оправдање свога правца министри напомињу, како више специјалних закона, па и сâм закон о народној скупштини, изричу одговорност министарску за све, што би они учинили или у своје име, или у име кнежево, па додају, да им је и сâм кнез, преко свога представништва, заказао, д а ћ е з а с в о ј а д е л а о д г о в а р а т и. Као да би хтели и кнеза да подсете на потребу, да се ни он сâм у њихове послове не меша, они га моле, д а и х п о с т а в и у п о л о ж а ј, у к о м е б и с в а с в о ј а д е л а м о г л и о д р ж а т и у с а г л а с н о с т и с а з а к о н и м а. У то име они налазе, да би пре свега потребно било: 1., да се народу пооштре наредбе, да своје власти слуша; 2, да се чиновницима строго заповеди, да сваки остане у кругу својих дужности, не мешајући се у по-

слове, за које нису позвани, а у вршењу својих задатака да буду строги а праведни; и 3., да се земљи даду онакви чиновници, који би били у стању да изведу потребна побољшања, а у тој тежњи, да се, при њиховом постављању, гледа више на њихове способности, а мање на политичне обзире, који су већ постали излишни, по што новоме стању ствари, као природном и историјском, ни какве опасности не прете.

После ових задатака, који стоје на првоме реду, министри налазе, да их има и других не мање тешких. Међу ове они увршћују задатак, да се искорени свако незадовољство, да се поврати слога, те да се земља већ једном спасе од дуготрајних несрећних раздора унутрашњих. У то име нека криве чиновнике од суда постигне заслужена казна; подозриви нека се употребе на местима, где неће сумњи повода давати, а стари и неупотребљиви нека по закону добију пенсију, јер би, додају министри. било заиста великодушно, да нико од глади не заплаче онда, кад се сва Србија кнежевом доласку радује.

Представка министарска напомиње, даље, потребу, да се прекину политичне истраге за дела учињена под пређашњом владавином, јер је само оној влади, која се народу са оружјем у руци наметнула била, приличило, да за одржање своје предузима и онакве мере, које образовани свет осуђује, а

историја срамом жигоше. Утврђење кнеза Милоша и новога стања треба да покаже свету, да не потребује никаквих жртава. Министри су убеђени, да би истраге за политична дела почињена пре повратка кнеза Милоша, потресле из дубине стање земље наше. Много је људи. који су у старим (противу Обреновићâ управљеним) догађајима учествовали, а још је више њихових сродника и пријатељâ; сви би они могли прећи у коло незадовољникâ, па сејати раздор по земљи. Апелујући на кнежеву великодушност, министри му разлажу, да свет не треба да има основа рећи. како велики Милош не зна да прашта увреде. Нека Србија на ново оживи, а старе увреде нека се предаду заборавности, па да у општој љубави радимо на своме огњишту, те да нас догађаји, који се сад на Западу Европе страховито спремају, нађу на све сложне и приправне. Овакво поступање било би за земљу мудро и корисно, а у Европи било би предмет општега одобравања. Ну за остварење овога правца, министри би желели, да се отклоне и сви утицаји, који се са стране мешају у њихове послове, те им тако поремећавају правац и отежавају могућност, да одговоре очекивању свога господара. Разуме се, да они ту нису нишанили на утицаје споља шње, и ако кажу, да они долазе са стране,

но на домаће неправилне утицаје, који су у оним ванредним приликама поникли. Право је, веле они, да се сваки о ономе са̂м стара, за што са̂м и одговара, јер се туђа рука обично измиче, кад се пред суд правде дође.

Последица овој представци министарској била је повољна. Ствари су почеле узимати правилнији пут, благодарећи највише посредовању кнеза Михаила, који је код свога оца потпомагао назоре изложене у представци. Сагласном овом радњом успело се толико, да је стари господар и са̂м усвојио мисли представке и министрима издавао наредбе и писмене и усмене да у томе правцу власти упућују и народ обавештавају. Тим поводом управио је министар унутр. послова на власти своје расписе од 1-ог марта, 1-ог августа и 15-ог нов. 1859 године.

Пре него уђемо у излагање спољашњих одношија под Милошем, треба да познамо још ближе унутрашње земљиште, на које је он стао. Расписи износе доста живу слику тадашњега стања. У првоме од њих представља се, како је „Његова Светлост била дубока ожалошћена, нашавши земљу у великом растројству. Старе злоупотребе поколебале су у народа веру према властима, а ове, лишене свога ауторитета немају оне важности, која им је потребна.

да послове народне без препрека̑ врше. Отуда свакојаке појаве непослушности и разузданости по земљи. На једном месту сељани деле међу собом жито из општинских кошева, на другом деле они земљу општинску; на много места кметови се раскмећавају без надзора власти у великом нереду, а по целој земљи шума се безразложно сече, и механе, које су, као места развратности позатваране, отварају се самовољно, или се подижу изнова без одобрења власти.

„Овакви поступци не само што не могу наћи одобрења у светлога кнеза нашег, но он, напротив, заповеда, да се над кривцима употреби сва строгост закона̑; јер он, као што хоће да чиновници остану строго у кругу својих дужности, тако исто жели, да и народ остане у границама реда и послушности, па да с места одустане од ових и других сличних поступака.

„Његова Светлост била је у толико више оваквим гласовима смућена, што се разумело, да на неким местима предњаче у овим делима нереда они одлични људи, који су на славној Св. андрејској скупштини народ представљали, или они који су у пређашња времена за садашње стање ствари радили. И ако је ово на мало места могло бити, Његова Светлост не може да верује, да ови достојни мужеви, који

су се овде онако мудро, озбиљно и миролубиво владали, могу, вративши се на своја огњишта, предходити примером нереда онда, кад господару и влади његовој треба од свуда помоћи, да се растројство правилношћу замени, те земља на ново да оживи.

„Докле се садашњи закони поредак, у колико се за нужно нађе, другим не замени, има се он поштовати и од власти и од народа; нико не сме мислити, да може од закона изузет бити и, под изговором заслугâ, за своје кривице ненаказан остати. Наш светли господар сматра нас све као своју децу, међ којом он разлике не прави. Ако је ко за садашње стање ствари што заслужио или претрпео, не треба да тражи награде или утехе у освети и нереду, но у успеху ствари, за коју је радио. Осветом, прекорима за прошлост и нередом људи се draже, а дражењем изазива се отпор. Ни какав пак родољуб не може желети, да се ми, место бриге о правоме отачанственом напретку, бавимо вечито нашим унутрашњим размирицама. Да пружимо дакле један другоме руку мира, да останемо у границама реда и послушности, да се властима нашим покоравамо, а власти да се закона држе — то је, што светли кнез наш од нас очекује и захтева“.

Писац ових успомена, коме је пало у део, да буде и писац како министарске представке, тако и расписа на њој основаних зна, да су сви ови документи били више одјек назора Михаилових но Милошевих, јер су министри били њиме упућени, њихови расписи њиме задахнути. Први успех ове радње био је умирење старих противника Милошевих, који су презали од освете, а сад могоше да дахну душом, видећи сина иза леђа очевих, где све упућује у духу праштања, у духу стишања и љубави. Њихова страховања од освете показаше се мало оправдана, јер после првих жртава, које је талас преврата однео, они могоше остати доста мирни и безбедни.

Ну здружена радња Михаилова и владина није могла тако брзо да производи своје дејство и на другу страну. Победоносне партије не заустављају се лако на своме путу: страдања, која су, заслужено или не, подношена у низу годинâ, не заборављају се брзо, нити се тако брзо намирују или напуштају рачуни, који су, на пољу интересâ или частољубља, годинама спремани за случај успеха.

Кад је кнез Милош, преко лета (1859) изашао у народ, он је тамо нашао на неодољиве досаде за државном службом. Једни су му се обраћали молбама да их прими у државну службу као „страдалнике“, као заслужне за

ново стање ствари; други су тражили већа звања; трећи су опет радили да једне званичнике прогоне, а друге, своје заштићенике, на њихова места да доводе. Са свију страна излазиле су пред старога господара претенсије, које није било лако задовољити. Да ову навалу сузбије, изашао је, по заповести Милошевој, други распис министра унутр. послова (1. авг. 1859). Ту се оштрим речма жигошу ове појаве: министар кнеза Милоша назива их „смутњама“. које чиновничком реду свако поштовање у народу одузимају, јер ко може ценити и уважавати оне, који се на недостојан начин међусобно опадају и раздиру? Кнез је изашао у народ, да га, после толикогодишњег растанка, види, и његове тегобе да саслуша, а не „чиновничке смутње“ да расправља. Он је још у фебруару предао министрима бригу о намештању чиновника̑, заказавши им, да ће за своје чиновнике сами одговарати. Природно је дакле, да ће и министрима одговарати сваки, који би се незаконо мешао у послове, које је кнез њима поверио. Одговорност министарска није више празна реч, па је нужно, да се нико и не меша у оно, за што ће други одговарати.

Није требало много труда, да се савладају стари противници; они су брзо или легли, или су се успокојили. Али није тако лако ишло и са новим елементима, који су у догађајима

преврата изашли на површину, нити са старим „страдалницима“, који су се нашли разочарани, јер нити видеше све своје интересе намирене, нити своје негдашње гониоце освети предате. Целе године 1859 осећала се потреба да се ови елементи стишавају, упућују, опомињу. У неким варошима, као у Шапцу, беше дошло до отворених сукоба у грађанству. После неуспешних покушаја да се стишају узбуркане страсти путем кнежевих изасланика, морао је, у току једне године, кнежев министар унутрашњих послова и по трећи пут да потписује (15 нов. 1859) један од оних расписа, који су намењени били, да обележавају и утврђују нови правац. Његовој Светлости, вели министар, дошло је до знања да по где где још није неред потпуно престао: да има једних људи, који мисле да су неко право стекли, да претресају све поступке власти и да на кнежеве чиновнике са увредама нападају, а други опет да установе земаљске с презирањем клеветају, јавно побијајући им важност и значење. Власти опет, мислећи, да им је допуштено правити разлику између неких „заслужних“ а других „незаслужних“, својим неразборитим уздржавањем попуштају, те ова разузданост мах преотима. Кнез не трпи ни једно ни друго. Но као што хоће да органи његови у дужностима својим нигде и ни према коме не попуштају:

тако исто жели и заповеда он, да и народ остане у границама реда и послушности. То иште он од нас свију редом, т. ј. и од оних, који страдаше, или имадоше прилике да што учине за садашње стање ствари, као и од оних, који не имадоше прилике дати непосредно глас свој при решавању судбине земаљске. „Св. кнез наш не мисли, да има коме другом захвалити на своме повратку у Србију до небеском промислу и васцелом народу свом, који је по свима крајевима Србије не само без сваке противности, но и најсвечаније изјавио радосни пристанак свој на закључење скупштине о повратку народне династије на српски престо.“

Ова изјава била је најрођенији израз осећања Милошевог; гласови, да неки св. андрејски скупштинари, да неки „страдалници“ пишу себи у заслугу, што је Милош у Србију повраћен, беху дирнули у живац старога господара. За то је министар, „по нарочитој жељи“ његовој јављао властима и народу, да светли кнез неће да зна ни за какву партају; он не допушта, да једни могу бити „наши“, а други „не — наши“, но сматра сав народ као чељад једне куће, којој старешина послушне хвали и одликује, а немарне и нерадне саветом, опоменом, па и казнама исправља. Са тога и немари он за неразложну ревност, која на све једнострано гледа, него хоће од народ-

них старешина свесну разборитост, која на све мотри, све мером закона испитује. Недостатку овога правца и приписује он, што се до сада није успело, да се све у пр.-родне границе поврати, да се неред правилношћу, а раздор општом слогом замени“.

Кнез Милош имао је заиста у неколико и право, кад је узрок продуженој узрујаности у земљи налазио у неједнаком поступању власти и разнолпком вршењу законâ; узроци томе стању лежали су дубље. У колико је прелом старога поретка извршен био са штедњом, природно је било, да су се и његове последице дуже опажале. Да је револуција пројурила као плаховита бујица, она би била брже прошла, али би и њене последице биле грозне и крваве; извршена мирно, без проливања крви, без великога тероризма, она је оставила за собом узрујаност, која се по целој земљи расплинула и свуда се одомаћила. Двоје је само било, што је могло те последице да излечи: време, које све болести лечи, све оштрине отупљује, и постојанство правца на челу земље. Ну кнез Милош приносио је и сâм собом, те су се власти колебале између две противоборне струје. Власти су знале, да би се њему мање замериле, угађајући носиоцима успеха, него кнезу наследнику, који је лакше прелазио преко личних обзира, па се руководио својим државничким начелима.

У таквим приликама морали су се и унутрашњи таласи ломити све докле није кнез Михаило, по смрти свога оца, узео сам собом у своје руке узде државне управе, те јединством правца на крми државној, преломио струје на једну страну, а успоставио јединство власти и јединство одговорности.

Такво је било унутрашње земљиште, на коме је стајао кнез Милош, кад је, по други пут у своме веку, отпочео своју радњу на пољу народне мисли. Он је био јак поверењем народним, јак својим именом и својим заслугама, а свемоћан као Милош, који никада није хтео знати ни за какво ограничење. Имајући више да савлађује своје привrженике, а мање своје противнике, он није ударао ни на какве необичне тегобе; ни каква опасност није њему претила ни споља, ни изнутра. Он је могао живо да развије своју спољашњу радњу, уверен, да иза њега стоји цео народ готов да пође куд му он заповеди. Ако је Милош у унутрашњој политици и могао починити погрешака, у спољашњој он их, у суштини ствари, није учинио. Оно се прво могло догодити, што је Милош нашао унутрашње земљиште промењено, што није више нашао нараштај од 1839. За двадесет година његова одсуства захватили су били нов нараштај нови назори, нова убеђења, а Милош се повратио у Србију, мало промењен.

На против, у спољашњим питањима он се сусретао са новим нараштајем у потпуној сагласности, а затекао их је у ономе истоме стању, у коме их је и оставио. Затекао је Портом октроисани устав од 1838 у потпуној сили његовој; нашао је турске гарнизоне у градовима; нашао је Турке настањене у варошима поред градова: у Београду, Шапцу, Смедереву, Фетисламу, Ужицу и Соколу; они су још држали Мали Зворник и Сакар под босанском управом. Још је погоршано било стање тиме, што Порта више није признавала престону наследност, коју је још 1830 признала породици Обреновића, а поврх свега, што Турци настањени око српских градова, беху заузели још веће просторе него што су их икада имали, као у Ужицу или што беху још у већим гомилама придошли, као око Сокола, где их беше око 200 нових кућа насељено. У Београду турски низами беху заузели варошке капије, а градске патроле изашле из тврђаве, крстарећи по вароши у целоме кругу варошких опкопâ.

У таквим приликама Милош је могао наставити зграду српске државе, онде, где ју је и оставио. То је он био вољан и да чини, то је била потреба државна, то жива жеља народна. На томе пољу све се живо најсложније сусретало, без отпора, без разлике у мишљењу.

Још пре повратка Милошева у Београд, избила је нова струја у Св. Андрејској скупштини. Топле жеље, које су се изродиле при погледу на сервилност олигархије према Порти и под утиском њене спољашње политике; светле мисли, које су се, у крилу образованога нараштаја, гомилале о будућности народној у периоду од 16 година, провреле су испод притиска као жива вода кад нађе одушку, те из земље избије. Још првих дана своје радње, Св. Андрејска скупштина одлучила је била, да се благодари Порти и гар. силама, што су поштовале неутралност Србије за време кримске војне, али и да се изјави жаљење, што се дознало, да се Порта противила староме праву народном, да се сазове Нар. Скупштина. За овом првом појавом напредније свести политичне долазиле су на скоро и друге. Међу тачкама оптужбе противу тадашње владавине набрајане су и тужбе, што нису извршени хатишерифи о исељењу Турака, што се Турци по Србији шире, што су они заузели варошке капије у Београду; даље, што Срби плаћају ђумрук Нишки, кад је он већ једном откупљен у отплати годишњега трибута. Доцније дошла је одлука, да се Порти пошље протест противу повреда, које је наносио државним правима Србије берат инвеституре, који је она издала кнезу Милошу.

Са свим је природно, да је Милош жудно прихватио све ове одлуке Скупштинске; оне су могле само послужити, да се појача постоље, на које је он стао. Народна је скупштина била нашла Србији човека, који јој је требао, да на овоме пољу отвори најодсуднију борбу. Овој је радњи претходила једна локална сцена, која би се могла узети као чарка, као увод у борбу, која се продужила до последњега часа Милошевог. Дозвавши Осман-пашу, мухафиса београдске тврђаве, Милош је захтевао од њега, да одмах уклони турске патроле, које по вароши крстаре, па и страже које (сем капија варошких), још неке сталне тачке заузимају. „Тако сам ја све затекао“, правдао се паша; али ја тако нисам оставио, па хоћу да се све то одмах дигне“ — захтевао је Милош заповеднички. Он је говорио као „девлетски човек“, узносио је своју верност према султану, Осман-пашу назвао је пашиним „хаином“ (издајицом), који је предао султанову флоту Мехмед-Алији Мисирском. Ово је био страшан тренутак за Осман-пашу, који изашав, из двора Милошева, није могао лако да дође к себи, нити да објасни: одкуда све то може да зна тај неписмени човек, који не разуме елиф (азбуку), ни кад је он као „проштац“ велики.

Пре дакле него што се Милош окрену Цариграду, имала је Порта од свога заступника у Београду да чује, да стари кнез не трпи у Србији ништа турско, „што није оставио.“ После овога првог метка имао је Цариград и што више да чује.

Први корак, који је Милош учинио код Порте, био је управљен на то да јој представи, да он права Србије и њен положај према сузереном двору не схвата на онај начин, на који је то схватала владавина, која му је претходила. За повод своме кораку узео је Милош протест Св. Андр. скупштине противу садржине берата њему намењеног. Представка Милошева, сагласна са одлуком скупштинском, своди се на ове тачке: 1., да он није изабрат, но успостављен Србији за кнеза; 2., да српски кнез не потребује наименовања сузеренова, нити да он прима владу услед берата, који, нема другога значења, но да свечано уведе кнеза у дужност, а свако друго разумевање одношаја Србије према сузерену, да би било повреда и ограничење земаљских права њених;- 3., да је Карађорђевић збачен, а не да је дао оставку као што берат гласи; 4., да султан не може заповедати кнезу српском како ће он у својој земљи владати; и 5., да берат није одговорио жељи народној, не поменувши престоне наследности.

Овај корак кн. Милоша примила је Порта с великим негодовањем колико због његове садржине, толико због одрешитога и независног тона, на који Порта од својих васала није била навикнута. Ново гледиште, које јој је из Србије долазило, било је са свим противположено њеном схватању; она је мислила, да је у праву све оно рећи, што се налази у берату, па је с нарочитом намером све оно и изразила, да, одмах на прагу нове владавине у Србији учини употребу од свога права.

Кад је српски заступник ове тачке формулисане у облику вербалне ноте предао портином министру спољашњих послова, Фуад-паши, овај, прочитавши ноту, поврати му је натраг са јетком изјавом, да „то прелази сваку меру“, али се брзо предомислио и ноту натраг узео, приметивши, да се он чуди, како кнез Милош потеже та питања баш онда, кад Порта и онако на много што шта затвора очи, што се у Србији догађа. Фуад је особито наглашавао српскоме заступнику, да султан има права, да заповеда српскоме кнезу, да се устава држи; све што би Србија могла учинити, било би, да моли Порту, да јој, у сагласности са гарантним силама, устав промени.

Пријам, на који је наишао овај корак, дâ повода кнезу Милошу, те у нарочитом акту

од 1 марта 1859 формулише срско гледиште, у облику писма управљеног српскоме заступнику. Ту се баца поглед на развитак јавнога права Србије од самога почетка, па до повратка Милошева на престо, са смером, да се схватање о правима Србије поврати на своју праву, првобитну основу. Докле су, излаже се у овој знаменитој ноти, докле су у преговорима, захтеви српски излагани стилом јасним, слободним од сваке двозначности, хатишерифи, у своме источњачком стилу, остављали су свагда сумњу и неизвесност у својим одговорима, а то је давало повода различном тумачењу, па и озбиљним незгодама. Као доказ наводе се све главне тачке преговорâ. Тако је Србија свагда изреком тражила, да јој се призна стечено право да слободно бира свога државнога поглавара, а Порта је свагда избегавала, да то право Србији у начелу призна, не одричући, међу тим, ни једноме изабраном кнезу берат инвеституре. Шта више, у берату од 1830, којим признаје право наследства, које је српски народ дао породици Обреновићâ, она покушава, да ову повластицу скучи, уређујући сама собом ред наследства. У хатишерифу од 1838 она томе праву поставља и услове. Доцније, берати издати кнезу Милану и кнезу Михаилу прелазе ћутањем право наследства. У берату издатом

кнезу Александру Порта каже, да му, даје (conférer) достојанство кнеза српског, а у последњем берату издатом кнезу Милошу (1859) каже се такођер, да му Порта даје кнежевско достојанство, као да би то било право портино, а не право српскога народа, да себи бира или повраћа кнеза, иштући од Порте само прописану инвеституру. Последњи берат и не говори ништа о наследству, ма да је Народна Скупштина, сагласно са сенатом и привременом владом, Порти јасно нотификовала, да је кнез Александар, оставивши земљу, био збачен са кнежевскога достојанства, а кнез Милош да је једногласно проглашен и повраћен на достојанство кнеза српског са правом наследства у своме мушком поколењу. Слични догађаји, понављајући се периодично, задају Србима озбиљно страховање о њиховој аутономији откупљеној толиким жртвама, а освештаној и свечано подјемченој великим силама. По праву српскога народа, и по нарочитим правима кнеза Милоша, повластица наследства припада породици Обреновића, а свако порицање овога права мора се сматрати као повреда, која се наноси уговорима, што постоје, као и царским хатишерифима, које је Порта недавно потврдила (1853), а велике их силе, париским уговором од 1856, подјемчиле. По томе, кнез Милош и народ српски надају се, да ће се в. Порта,

оцењујући право стање ствари, у напредак уздржавати, да им шиље фермане, берате или хатишерифе, који би по своме стилу двозначном или противном законито признатим слободама Србије, доводиле кнеза у мучну алтернативу, или да издаје своје дужности према земљи, или да царских хатишерифа не прима.

Уговорима и хатишерифима од 1829 и 1830 Порта је признала Србији независност владавине у њеним унутрашњим пословима. Ну већ 1830 ово јој право би ограничено, јер јој је Порта онда наметнула у појединостима и правила, која су у несагласности са овом независношћу. И не помињући, вели Милош, непрестаних повреда у форми, Порта је уобичајила, да прописује кнежевима, у берату инвеституре, правила, по којима ће они владати, налажући им, да им дају рачуна од својих дела, да слушају њене наредбе под претњом, да ће их збацити и т. д. кнез Милош износи, да је независност унутрашње владавине нарочито повређена Србији органским статутом, који је Порта октроисала Србији 1838, на супрот представкама њенога кнеза и без обзира на то, да ли овај устав одговара духу српскога народа и потребама земље. Милош приписује овоме уставу све раздоре и сукобе, који су се за двадесет последњих година догађали између кнеза и др. савета, између власти и народа, свеколико ра-

стројство, које је одонда у држави поникло, све сметње развитку и напретку земаљском, једном речју, све несреће последњих времена, од којих је Србија имала да пати. Кад је Србија имала право независне унутрашње владавине, како се Порта могла 1838 умешати до те тачке у питања унутрашње администрације, да одређује чак и надлежност различним властима јавним? Је ли њу на то позивао кнез владалац српски, који је једини законити представник жеља и захтева народних? Је ли се народ српски одрекао свога најдражега права, да се у унутрашњости сам уређује (конституише), права, које му је свечано признато, и које у себи обухвата и начело самоуправе (self-governement) за Србију прокламоване

Са свим природна последица ових повреда портиних била је, да се земља није могла слободно кретати у кругу својих основних права, да је била спречена у кругу својих најзаконитијих и најприроднијих тежња, па да је морала неке одредбе устава сматрати као порекло своме неизлечивом злу, као незасушиви извор раздора и растројства државног. Прелазећи на главну неприродну одредбу устава, која даје изузетни положај члановима државнога савета према кнезу, према законима и властима земаљским, као и према сузереном двору, кнез Милош налази, да је овај положај без примера

у аналима народним. Ова је одредба неразлучна од успомене свију несрећа, које су за двадесет прошлих година Србију ожалошћавале. Порта захтева, да се чланови државнога Савета, који су чиновници кнеза српског, не могу збацити са звања без њенога пристанка; захтева од њих да се заклињу сузерену, а разрешава их од заклетве своме кнезу. Је ли могуће, да опстане у држави потребно јединство, да се може доћи до слоге у разним питањима јавних послова, да се одржи поверење, искреност и поштовање закона и реда, кад се налази власт, која мисли, да стоји поврх свију закона, поврх свију власти земаљских и поврх самога кнеза; кад сваки саветник мисли, да и за највећи злочин остаје неприкосновен, докле год Порта не нађе за добро да пристане на његову осуду? Кнез Милош волео је да остави владу него да се потчини таквим одредбама хатишерифа од 1838; владе, које су за њим долазиле, и поред најбоље своје воље, нису биле у могућности, да респектују све тачке органскога статута. Чл. 17 устава био је нарочито пре мет препирака, и уз иркос свима покушајима, није се никада и формално признало Порти право, да се меша у суђење српских државних саветника. Према таквим тегобама природно је било, да су многобројне измене увођене у буквалне одредбе устава, јер се српско законодавство није могло

понизити до улоге, да буде слепи вршилац одредаба, које не само што немају законите основе, него на против, носе у своме постању порицања српске аутономије.

У своме историјском прегледу, нота српска прелази и на друге повреде, које је Порта наносила слободама српскога народа и начелу независне унутрашње владавине. У тај ред она увршћује још и наименовање тутора, које је Порта наметнула кнезу Михаилу као и потпору, коју је она дала противницима његове владе; она је закључила са страним силама уговоре, који су и Србију везивали, врећајући, без накнаде, специјалне обавезе, које је она спрам Србије узимала, или које су потицале из законитога одношаја њеног према Порти. Порта није дала никаквога задовољења Србији на неке жалбе противу закључака прибрежне дунавске комисије, па најпосле, комесар Портин послат у Београд, (Кабули-ефендија), у место да се бави мисијом, која му је поверена са знањем гарантних сила, улио је неким српским чиновницима мисао, да побегну под турску заштиту, те да избегну мере, које је влада кнежева противу њих наредила била.

У овоме реду мисли нота српска напомиње како је и једанаеста тачка хатишерифа од 1830, која забрањује Турцима да станују у Србији, изузимајући градске гарнизоне, хати-

шерифом од 1833 отворено погажена. Он је овластио Турке да у вароши београдској остану на свагда, а у другим варошима српским још за пет година. Ова је повреда отежана доцније тиме, што су низами стално заузели варошке капије, а по свима улицама, па и онима, у којима Турци не станују, крстаре патроле од низама. Турци су продужили своје становање и у многим селима по унутрашњости, држе незаконито куће и земље изван градова турских, нападају на српске шуме и риболов, не покоравају се наредбама српске полиције потребнима за одржање јавнога реда и не плаћају оптинске терете. Све ове незгоде потичу из непоштовања члана 11 хатишерифа од 1830. „Тврдо решена да настане, да се у напредак верно и тачно врше одредбе, које служе за основу одношајима између Србије и Турске, а желећи да не изиђе никада из граница поштовања и умерености, влада Његове Светлости одлучила је, да више не трпи ових повреда, које нападају на права кнежевине, него да их брани свима жртвама не престајући да рачуна на благонаклоност в. Порте и гарантних сила. Влада ласка себи надањем, да ће њене примедбе бити у толико боље примљене, у колико она не тражи никакве нове повластице, но само тражи тачно извршење оних повластица, које су већ сте-

чене, као што је Његова Светлост већ и царском комесару Кабули-ефендији усмено изложила.“

Тим речма завршује се овај знаменити акат. Не изгледа ли, као да кнез Милош тражи од Порте рачуна за повреде, које је она, за 20 год. његова одсуства, наносила правима и повластицама Србије? Више но ишта друго показује овај акат да 11-ог дек. 1858 није извршена рестаурација само л и ч н а; то је била п о т п у н а р е с т а у р а ц и ј а н а ч е л н а: рестаурација гледиштâ, правâ и повластицâ! Идеје, које су се процесом од више годинâ под разним приликама и утисцима рађале и развијале, дођоше сад до своје владавине. Како је општи био преображај, који се извршио, најјасније се осведочило тиме што су сад и они људи били поборници ових идеја, који су до јуче служили са свим другачијим идејама олигархије. Ноту Милошеву пише она иста канцеларија, која је до јуче служила политику, што дубоко стајаше испод народнога правца; ту ноту потписује, као министар спољашњих послова, оно исто лице, које је до јуче заузимало то место у влади олигархије. И ако је овај правац и раније у духовима сазрео био сад је он тек могао наћи свога јавног и пресудног израза; сад је добио достојног носиоца, који је за собом водио целу Србију, а импоновао

отоманској Порти. Ретко је ко њој тако оштро, тако одсудно говорио као Милош; и саме велике силе облачиле су тон својих нота у много мекшу одећу и онда, кад су своја нај јаснија права заступале. Није то било несташно пзазивање које би из Милоша говорило, но говорило је погажено право и увређен понос народни. Добро је, што је тако отворено и одрешито обележено гледиште, које је, за будућност, у Цариграду остало као стална опомена, а у Београду као компас, као вођ на тешкоме путу народне мисли.

Ова је нота стигла у Цариград 10-г марта, и одмах је била предата Порти и представницима гарантних сила у препису. У кругу дипломатије налазило се, да она нема закључења, но се изводило, да је намењена била да тражи: 1, да се призна престоно наследство породици Обреновића; и 2., да се Србији остави право да се сама конституише, т. ј. да сама себи устав даје. То су заиста биле две главне тачке овога акта, али је смисао и замашај његов био много пространији, његов задатак много озбиљнији, као што смо напред видели.

30 марта одговори Фуад-паша српскоме заступнику Петронијевићу усмено, „да Порта није убеђена, да је потребна каква промена устава, нити да је народ сличну жељу законим путем изразио; а одлуку једне револуционе скупштине,

која се због устава није била ни искупила, не може Порта уважити, нити признати за праву жељу народну.“ Исто тако учинио је турски министар примедбе и противу саме форме у којој су Порти достављене „жеље кнеза Милоша.“ Порта, рекао је Фуад-паша, не сматра српскога кнеза као некога страног суверена, па због тога приписује велику важност форми, у којој он треба с Портом да преговара. Порти је, на име, криво било, што је кнез Милош преговарао са њом путем нота и преко свога заступника; она је желела, да се кнез српски обраћа непосредно турскоме министру, као какав њезин чиновник.

Међу тим наступи рат између Аустрије и Италије у савезу са Француском, и кнез Милош, по савету гарантних сила, обустави, за неко време, своје преговоре с Портом; али он не обустави и својих планова о будућности Србије. На против, он предузме кораке да се увери, да ли би јој могао користити италијанским питањем. У месецу мају 1859 кнез Михаило крене се у Париз, где се састане с Наполеоном III пред сами полазак царев у Италију. Глас француске царевине био је онда од претежнога значења у питањима европске политике. Кнез Милош није пре видео где је њено тежиште, али његови кораци нису могли даље ићи од самога покушаја. Цар је одговорио кнезу Михаилу,

да би било опасно заплетати италијанско питање са источним. Тамо се своди рат на област Аустријскога дома, и по штој е он са Аустријом већ у р,ату, то се није бојати европске интервенције ако би се рат пренео и на Угарску, која ни немачком савезу не припада. Сем тога, енглеска се дипломатија толико заузела да се рат локалише, да и сам пренос његов на Угарску зависи од тога, да ли ће Кошуту поћи за руком, да осигура неутралност Енглеске. Кошут се нада; али ако би се рат источним питанем замрсио. онда за цело Енглеска не би могла остати неутрална, а то би одвело недогледним заплетима. Но цар је обратио пажњу кнезу наследнику на то, како је независност Угарске у интересу Србије. То је за цара тако јасно, да он налази, да је правично, да га са тога основа позове, да приправама угарских патриота (емиграната) у Србији укаже своју потпору. Цар је изјавио жељу кнезу, да се, у томе погледу, дође и до погодбе и саветовао му, да отпде до Лондона ради поверљивога споразума са Кошутом.

То све, тврди Кошут, да је чуо из уста кнеза Михаила ([1]), и ми немамо никаква разлога, да о Кошутовим речма сумњамо. Имамо

([1]) Ludwig Kossuth. Meine schriften aus der Emigration. Pressburg et Leipzig. 1880. L. I. S. 440.

и сами уверења, да је кнез још у Паризу имао додира са мађарском емиграцијом, а за тим да се у Лондону заиста с Кошутом састајао. Кнез, држећи великога рачуна од саветâ моћнога цара француског, изјавио је вођу мађарске емиграције готовост да потпомогне ствар Угарске, са којом је он већ симпатисао и из политичних разлога као Србин, према гледишту, које је у то доба било јако захватило корена, и лично по својим везама и по своме дугом бављењу у Угарској. Кошут прича у својим мемоарима, да му је кнез представљао, „како трибутни одношај према Порти, инвеститура, коју ми морамо у Цариграду да испросимо (erbetteln) вређа наше народно осећање, а турски паша у београдској тврђави, турски топови са града, који на нашу престоницу претећи гледају, турски солдати који по нашим улицама крстаре, узбуњујући (gemüthsempörend) подсећају свакога тренутка, да смо ми народ подјармљен. Ми хоћемо да будемо независна држава. Кад смо се могли са Турском борити у почетку овога века под Карађорђем, а 1815 и доцније под мојим оцем, ми се надамо да се можемо са њом у толико пре мерити и данас, кад имамо своју владавину, дакле имамо способлости за организовање. Ми морамо згодну прилику увребати, али је блиско суседство аустријске силе наша несрећа. Цео свет зна, да она жуди, да

се према Истоку рашири, да гледа на источне провинције као на плен, у коме ће, у даноме случају, учествовати, па је свагда на интервенцију готова, кад год би се, у њеном суседству појавио устанак, који би стајао у супротности са њеним частољубивим смеровима. Ако ми развијемо заставу независности, несумњиво је, да би бечки двор посредовао, ван ако бисмо потегли мач под руском заштитом; бојећи се Русије, онда, она, у томе случају, не би Србију посела. Али ми хоћемо, да смо слободан, независан народ, а знамо, да би ослобођење с помоћу руском значило, да будемо само по имену независни, а у ствари од Русије да зависимо, једном речју, да променимо господара. За то ми у суседству аустријском гледамо највећу сметњу нашој независности. Ово нас суседство осуђује, или да и даље Турској трибут плаћамо са изгледом, да можемо доћи и под аустријско господарство, или да будемо руски вазали. То сваки становник Србије осећа инстинктивно као и ја сâм. Отуда и долази она ватрена мрзост, којом смо ми према Аустрији испуњени. . . . . . ([1]). У нашем је дакле интересу, да се аустријска

([1]) Овде помиње Кошут онај акат српски из кримскога рата од 5 марта 1854 «као дипломатску ноту Гарашанинову», који није био нота, него мемоар, који је послат Порти за време представништва Алексе Симића.

сила из нашега суседства удаљи, а то се може постићи само независношћу Угарске. У нашем је интересу, да Угарска постане независна, не за то, што бисмо ми очекивали или желели, да се она за постигнуће наше независности бори; то ми не иштемо, као год што држим, да ви не желите, да Србија узме учешћа у борби за независност Угарске; али независност Угарске лежи у нашем интересу, јер знамо, да самостална Угарска не гаји ни каквих планова за увећањем према нама, а не може их ни имати, по што би то ишло на супрот њеним народним интересима. Угарска не може бити противник нашој независности, јер је положај такав, да ће се Србија, ако се својом снагом не ослободи, свакојако пре или после у руску поворку узети, а Угарска има доста основа да то не жели. Према томе, ми смо убеђени, да ће нам независна Угарска бити сусед, који не само неће никаквих препрека стављати на пут нашој самосталности, него да ће, у своме интересу, наш добар пријатељ бити. И то је једна додирна тачка, у којој се наши интереси сусретају.“

Другу додирну тачку између Србије и Угарске нашао је кнез Михаило у савезу малих народа за заједничку одбрану противу спољашњег напада. Кошут уверава, да се кнез њему изразио, да би, у то име, пристао на дунавску

конфедерацију, коју је вођ мађарске емиграције пројектовао за Угарску, Србију и Румунију.

Кнез је, најпосле, додирнуо и случај, да се Турска распадне што је, по његовом мишљењу, само питање времена. Ако би тај случај наступио, кнез не би желео, да она припадне као плен Русији и Аустрији, него да је наследе њени народи, а то би било немогуће, ако би Угарска остала у рукама аустријским, јер Аустрија вреба свој плен. Али има и друге могућности. Ако се, у случају распада, онај део турскога царства, у коме станују Словени, у више малих држава раскомада, оне ће несумњиво доћи под руски утицај. То је опет нешто, што се противи вашем интересу, али се противи и нашем, јер ми не бисмо желели, да нас руска претежност опседне. То би се могло само тако избећи, ако би се источни Словени у тако компактну масу консолидовали, да њихово државно биће узможе имати самосталне животне снаге. Тада, мисли кнез, да не би били позвани Хрвати, но ми Срби да образујемо клицу евентуалне консолидације. Хрвати су на периферији, а ми смо у средишту круга. Њихова вера, њихова азбука, њихова је историја са свим различна — а наша историја, вера и азбука са свим истоветна са историјом, вером и азбуком осталих источних Словена. Кнез је напоменуо ову околност узгред колико да покаже вођу ма-

ђарске емиграције, да се и у томе погледу наши интереси сусретају, по што у нашем заједничком интересу лежи, да, у случају распада турскога царства, његов наследник не буде ни Русија ни Аустрија, но слобода његових народâ. „Како ова слобода, завршио је кнез, тако и обзир на извојевање независности српске, као и обезбеђење извојеване независности, наводе ме да и за Угарску желим такву независност, и да вам за постигнуће њено, у колико је то могуће без опасности за моју отаџбину, у помоћи будем у толико пре, што је то и жеља цара француског, чије благовољење неговати лежи како у моме личном интересу, тако и у интересу моје отаџбине.“

Ми смо овде изложили назоре кнеза Михаила пространије, него што би то можда искао обим наше расправе; али нам се чинило, да је за Србе од великога интереса све, што би могло принети, да нас упозна са политичним основима и погледима као и са оценама политичних положаја овога кнеза патриоте, који је имао моћнога утицаја на препорођење Србије. Изложене мисли припадају, у главним потезима, заиста кнезу Михаилу, у колико их ми познајемо, а за поједине побуде његових убеђења морамо оставити одговорност ономе, који их је на свет изнео.

Ми нећемо овде излагати преговоре, које је неко из пратње кнежеве водио са пријатељима Кошутовим, да Србија активно потпомогне ослобођење Угарске, а ова после да стави Србији за њено ослобођење 100.000 војника на расположење; те преговоре кнез не само није усвојио, већ, као што се из његових речи, које Кошут износи, види, он их је искључио, напоменувши, да се ни Угарска нема борити за ослобођење Србије, ни Србија за ослобођење Угарске.

Кошут је потпуно усвојио разлоге српскога кнеза наследника. Он му је изјавио, да његово схватање заједничких интереса сматра као залогу за независну будућност како Угарске тако и Србије, изразивши свакојако, да би он, обвезан будући лично Порти за гостопримство, које је она указала њему и његовим друговима, емигрантима мађарским, од свега срца желео, да би јој за руком пошло, да, држећи рачуна од времена и његових захтева, своје царство препороди толико, да му опстанак обезбеди; али је свагда држао, да би потпуна независност Србије и Румуније толико годила интересима не само Угарске, него и саме Порте, да се он чуди како то турски државници не увиђају. Номинално сузеренство Портино над Србијом и сједињеним подунавским кнежевинама за Порту је извор слабости, а не снаге, јер вређа на-

родно осећање, и Србе и Румуне у непријатеље њене претвара, а опасност или штету, која из тога положаја потиче, ни у материјалном, ни у политичном погледу не може никаквом видљивом коришћу да изравна. (Вајни трибут не заслужује ни да се помиње). Цело је сузеренство непаметна сујета, коју ће Порта раније или доцније испаштати, ако при њој остане.

Што се тиче распада Турске, Кошут га и сâм сматра као врло вероватан; али за његову отаџбину, па би могао рећи и за Европу, важност ствари не лежи у томе, да ли ће хришћански народи Турске царевине остати под турским господарством, него у томе, да они не дођу под господарство ни руско ни аустријско, па ни у сферу њихове моћи, него да, као што је кн. Михаило врло добро приметио, народна слобода наследи турско господарство. Ако би дакле дошло до распада Турске, негдашњи губернатор Угарске желео би и као пријатељ слободе и као Мађар да се будућност њених народа обезбеди бедемом, који би се противу ширења аустријскога и руског подигао савезом између Угарске, Србије, Хрватске и румунских Сједињених Кнежевина.

По што је овако објашњена основа споразуму, прешло се на практичне појединости међусобних задатака:

1.) Кошут је тражио потпору Србије, да може из Београда, преко свога повереника, водити преговоре и утврдити споразум са Хрватском, јер је емиграција своје учешће у рату везала била за услов, да француска војска продре преко Јадранскога мора у Угарску, па би тај план много спречило то, ако француска војска не би у Хрватској пријатељски примљена била. Са обзиром на важност те ствари, Кошут се изјаснио, да би он био готов да Хрватској призна и потпуну независност, ако она не би хтела и даље са Угарском круном да остане у вези, у којој је 800 г. стајала.

2.) Ратне трошкове водиће савезне силе (Француска и Италија); али ако би за извршење мисије напред означене затребало више средстава, но што их има емиграција, Кошут пита, да ли се на милост кнежеву може рачунати за зајам, који би се вратио.

3.) Кошут држи, да ће угарски Срби овај пут са Мађарима ићи. Ови су готови да, у питању народности, иду до крајњих граница, које им само допуштају обзири на целокупност отаџбине и политичнога јединства. По што мађарски прваци у Угарској, који покрет руководе, већ имају упутства, да у томе духу раде, Кошут је молио кнеза, да би и он, својим моћним утицајем, споразум у овоме правцу потпомогао.

4.) Пренос оружја на Исток већ је отпочет; постоји намера, да се наоружају и жупаније, које се граниче Србијом. Кошут је и ту тражио од кнеза наследника потпоре, која би се доцније ближе означила.

5.) Кошут зна, да Србија има 20 батерија, од којих свака броји по 6 топова. Кнез је Куза обећао, да ће код Србије учинити кораке, да се један део ових топова њему остави, јер би му за уређење снаге на доњем Дунаву неколико топова било од преке потребе.

6.) За предвођење мађарске војске на Дунаву одређен је генерал Фетер. Ако би Француска експедиција за Угарску коначно закључена била, Фетер би дошао у Србију, да одатле уреди мађарску снагу, која је у Угарској, па из Србије са мађарским добровољцима да продре у своју отаџбину.

Кошут уверава, да кнез Михаило није имао ништа да примети против ових предлога, ван што је изјавио, да би се требало најпре уверити о употребљивости топова, јер су они у Србији ливени, и да би се за коње потребне за артиљерију они сами имали да старају. Шта више, кнез се изразио, да не би ни томе био тротиван, ако би Фетер, да опроба ново побратимство двају народа, неколико стотина добровољаца и у самој Србији сакупио, што би на угарске Србе повољан утисак произвело. Али

је кнез отворено изјавио, да пре него што француска експедиција буде сигурна, Фетер у Србију не долази, нити да се ту и каква војна организација предузима. Иначе, ако би Мађари, без потпоре Француске, на своју руку начинили буну, а Србија би их у војној организацији потпомагала, она би у опасну игру ушла, а да се и не говори о томе, што би се и он сâм компромитовао. Не треба, рекао је кнез Михаило, заборавити, да он није владалац, него његов отац, кога јаче боли успомена на многогодишње прогнанство, него да би се он на какав непромишљени корак могао одлучити; ни у ком случају на пристанак кнеза Милоша није рачунати, ако му се не би могло показати да цар француски иза његових леђа стоји. Са тога је кнез Михаило живо и убедљиво ставио на срце потребу највеће обазривости.

Тек што је уговорени споразум почео био мало по мало да се одмотава и у живот уводи; тек што је повереник Кошутов (Лудвик) у Београд стигао и свога човека у Хрватску (10 јуна) оправио био, а са бојног поља стигну гласови, који све задрже. Мир, који је Наполеон III изненадно закључио са Аустријом у Вилафранци — учини свему крај.

И ако су, за време италијанскога рата, преговори између Србије и Порте били обустављени, одношаји њихови слабо су што од

своје занетости попустили били. Неповерење на Порти било је противу кнеза Милоша велико. Порта је радила да изазове противу њега, у друштву са гарантним силама, какве колективне кораке, који би га повратили на њено политично гледиште, ну не нашавши довољно одзива у дипломатије, нарочито руске, она је морала своје намере да остави. Кнез Милош држао је, међу тим, све једнако тон озбиљан, одбијајући вазда туђе мешање у унутрашње послове српске; а често је, по своме старом обичају, и блажио свој правац, пишући час једном, час другом великашу турском, кад би год имао повода, било да им што честита, било да одбије од себе гласове, који су сваки час у Цариград стизали о његовим Порти ненаклоним намерама.

У својој заузетости да успостави права земаљска, Милош је био узео толики полет, да је било потребе, да се он уздржава и предохрањује од наглости. На измаку 1859 год. (28 дек.) писао му је вел. везир, Мехмед-Руштипаша, против гостопримства, које се у Србији указује (политичним) бегунцима, који у ње траже прибежишта из суседних области царевине. Одговор, који му је Милош (19 јануара 1860) спремио био, није се већ ни мало кретао у границама дипломатске куртоазије, а најмање је носио на себи печат васалске потчињености.

Милош је „изненађен“ тумачењем, које вел. везир, даје његовом гостопримству. Он, ако и не одобрава понашање бегунацâ док су били у својој земљи, не може да превиди ни праве узроке, који су изазвали то понашање, то јест, велике и озбиљне патње, којима су народи хришћански у царевини били изложени, и које они и данас подносе, патње, које уз иркос доброј вољи Њег. Вел. Султана, нису, по несрећи, до данас ни ублажене. Такви узроци, који су у стању да побуде пре осећања сажаљења но крајње строгости, определили су га да не откаже гостопримства овим паћеницима, о којима он не очајава, да ће се вратити поданичким дужностима својим, нарочито ако престану или се бар умале узроци, који су их политички компромитовали. Милош уверава вел. везира, да је предузео мере, да бегунце у Србији учини безопасним за царевину, чији мир интересује и Србију, по што би се свака агитација, која би се, у овом тренутку, јавила у Босни и даље, могла пренети и у Србију већ и саму врло незадовољну, што Порта још није одговорила на захтевања, која су јој поднесена односно права земаљских. Али је гневом прекипио Милош онда, кад је стао да одговара вел. везиру на прекоре, које му је овај учинио био, да бегунци, о којима је реч, изазивају из Србије агитацију у суседним

областима Турске, дражећи их на буну и просипљући запаљиве брошуре. Милош мисли, да је испод његова достојанства, да прими овакве прекоре. Обавештења вел. везирска стоје у супротности са мерама смотрености, које је кнез предузео да бегунце одржи под надзором својих власти, растурене по унутрашњости земље. Ове мере имале би пре да стеку Србији право на признање Портино, него прекоре да је постала огњиште револуције. Али кад би се за тренутак и хтеле заборавити све услуге, које је Србија чинила и чини царевини, Милош пита вел. везира: да ли би једна шака незадовољних људи могла имати и најмањег утицаја на народе, који би били потпуно срећни и својом судбином задовољни? На ту тачку он скреће пажњу Портину, јер ту налази он извор злу, које се јавља свуда у царевини, и уверен, да би свака самообмана, којој би се Порта предавала о правоме стању источних хришћана, њој самој била од највеће штете, он врши свету дужност и даје Султану доказ искрене оданости, кад му исказује своју потпуну мисао. Не, наставља Милош, не треба се бојати, неколико бегунаца у Србији, него се треба бојати читавих маса̂ хришћанских народа у Турској раздражених патњама, које одавно подносе; треба се бојати злих последица, које могу доћи од такога стања, ако му се што пре не нађе лека. То

жели Милош у интересу царевине, а у интересу кнежевине и своме моли, да вел. везир настане, да Порта што пре повољно реши молбе, које је Србија поднела сузереном двору, те да га постави у стање, да може спречити законито незадовољство, које почиње да се јавља у кнежевини, и које политика, по несрећи, непријатељска садашњега мухафиса београдскога мало по мало води очајању, које се мора сажаљевати. По ту цену обећава Милош, да ће помоћи Порти још јаче но и до сада, да уклони, ако је то још могуће, сваки узрок, који би могао замутити мир полуострва, те би и он био срећан да заврши на опште задовољство своју каријеру, коју је свагда прилагођавао правим интересима свога народа, интересима човечности и свога узвишенога сузерена.

То је ваљада било први пут, од како се племе Османово учврстило као господар на нашем питомом полуострву, да се нашао хришћанин из средине негдашње раје, који се спремио био да подигне глас у корист хришћанâ целе царевине, хришћанâ, који, како Милош Порти каже, одавно и свуда подносе свакојаке патње, па им треба брза лека тражити, ако се хоће, да незадовољство не захвати и његову земљу већ врло незадовољну са необзирања Портина на права Србије. Милош говори као адвокат источних хришћана; он прети као

господар Србије. Рукавица би била бачена, очевидно пре времена, да се Милош, или боље саветован или по својој природној увиђавности, није у последњем тренутку присетио, да кога упита за савет. Улога саветника пала је у део Балабину, рускоме посланику (или заступнику) у Бечу, те овај поручи Милошу, да ни по што не приступа тако крајњим корацима. И Милош га послуша, и свој одговор сведе на обична објашњења о бегунцима.

У овоме стању запетости затече 1860 година однošаје између Порте и Србије. У то време Русија прихвати један од оних захтева, које је кнез Милош пред Порту изнео, а на име, питање о наследству престола. Не улазећи у само начело, Русија представи и Порти и гарантним силама потребу, да се кнез Михаило призна за „последника“ (successeur) Милошева у влади. Овоме предлогу одзову се наклоно и Порта и Гарантне силе, ну Порта положи за свој пристанак тај услов, да јој кнез Михаило дође претходно у Цариград, да учини подворење султану; она је обећавала, да би га, у томе случају, врло одлично примила. Фуад-паша је изјављивао, да је Порта у толико пре у праву да ово захтевање положи, што је кнез Михаило већ био походио неке гарантне дворове, а у Цариград није ишао.

Кад кнез Михаило не пристане да иде султану на подворење, тада представници гарантних сила у Цариграду пошљу кнезу Милошу савет преко његовог заступника, да се обрати Порти нарочитим писмом за признање кнеза Михаила као свога последника. Кнез Милош послуша савет гараната, али с том разликом, што је тражио нову потврду начелу наследства, које је Порта још 1830 његовој породици признала.

Енглески посланик предлагао је, да Порта, нотом једном, обећа гарантним силама, да ће кнеза Михаила признати, кад овај на владу дође, за кнеза Србије, а у исто време да изда паши у Београду налог, да се и сâм, у даноме случају, тако влада. Остали посланици гарантних сила пристајали су на овај пут осим аустријскога; ни овај није формално одбијао енглески предлог, али је јетко пребацивао кнезу Милошу, што тражи наследство као закониту жељу, кад је то, по њему, жеља револуциона. Прокеш је налазио, да се Срби сматрају као пупак, око кога се свет окреће, и у опште се показивао врло раздражен противу правца Милошева.

На измаку фебруара, Порта, позивајући се на писмо кнеза Милоша, и ако оно није ништа од начела попуштало, саопшти, силама, да је одлучила, да ће признати кнеза

Михаила, кад он на владу дође. Ову одлуку саопшти она и Осман-паши, заповеднику београдске тврђаве, препоручивши му, да у датом случају, по њој поступа, и да о њој оба кнеза у знање постави.

Ово је био минимум, на који је Порта могла свести захтевање Св. Андрејске скупштине и кнеза Милоша. И кнез Милош, да је оцењивао ствар са гледишта своје личне потребе, могао би се зар и задовољити њеном одлуком, по што му је син јединац за наследника признат био, а овај деце није имао. Ну кнез Милош био је суревњиво заузет за своје тековине; желео је да обезбеди својој отаџбини само начело, те да јој, династичном сталношћу, обезбеди унутрашњи мир и правилан развитак. Одлуку Портину он није могао примити као одлуку питања у начелу, као одлуку коначну. Осим тога, друго важно питање, које је он покренуо био, питање о конституисању земље, о уставу, остало је било без свакога решења. Најпосле, било је на реду и треће значајно питање, које је он у знаменитој ноти од 1 марта 1859 био додирнуо, а на име, питање о исељењу мусломана настањених у Србији изван градова. И ово је питање кнез Милош покретао, али га још није био Порти формално предложио. И као што је у то доба Енглеска, радила, да се од представникâ гаран-

тних сила сазове конференција, која би питања српска преда се узела и решила, кнез Милош не могући отуда очекивати повољнога исхода за Србију, похита да претекне дипломатију. Сећајући се путова, којима се за прве своје владавине успешно служио, за развитак и утврђење земаљских права он одлучи, да сва три главна питања преко нарочите депутације, формално изнесе пред Порту, а посредно и пред гарантне силе.

У ову депутацију кнез одреди: Цветка Рајовића, свога представника и мин. спољ. послова, Миливоја Јовановића, члана државнога Савета, Јована Павловића проту шабачког и Јована Ристића, начелника у министарству унутрашњих послова, као секретара депутације. Овима се имао придружити и заступник српски у Цариграду Милан Петронијевић.

Кад се Порти обзнани намера Милошева о шиљању депутације, она одговори, да су њена врата свакоме отворена и да ће депутација добро примљена бити, али је узнемирено распитивала за њен ближи задатак. Порти је било неповољно, што кнез Милош са својим захтевима толико наваљује, а нарочито јој је било неповољно, што се подева питање о исељењу Турака из Србије; али је ипак налазила свога рачуна у доласку депутације са тога што је у њеном присуству налазила јемство, да ће моћи да

избегне сукоб са Србијом бар дотле, докле год узможе одуговлачити преговоре са депутацијом. Мир са Србијом требао је Порти у толико више, што се у то доба беше појавила у Цеди она позната сеча хришћанâ, која је изазвала оружану интервенцију Француску у Сирији.

21 марта 1860 приспела је депутација у Цариград. Министри Портини нису пропустили, да одмах. на првоме састанку свом са депутацијом, обележе своју предохрану од оне народне струје, која је у Св. Андрејској скупштини избила на површину, а Милош је, одмах по своме повратку, енергично код Порте и гарантних сила заступати стао. Депутација се представила у званичној униформи под калпацима, што је немило дирнуло Порту, која је не давно и од капућехаје српског искала, да јој под фесом долази. Министар спољ. послова, Фуад-паша, примио је депутацију са уверавањем, да султан води озбиљну бригу о свему, што се клони на праву корист Србије. Не треба се, говорио је он, бавити шимерама (обманама), но треба мислити на реално стање ствари. Свако право повлачи за собом неку дужност; Порта је суревњива спрам свога права, које према Србији има, па захтева, да ова спрам ње своје дужности врши. Права пак Србије Порта ће не само поштовати сама собом него ће захтевати, да их и други поштују. На уверавање депутације, да Србија не мисли вређати одно-

шаја̂, који постоје између ње и Порте, и да је присуство депутације најлојалнија протестација противу свакога прекора, који њени противници труде се да јој код Порте навуку, — Фуад-паша одговори да могу и друге силе давати савета Србији, ну савети Портини да су најсрдачнији и најискренији. А кад депутација прихвати, да то и јесте смер, који је побудио кнеза Милоша, да у Цариград пошље депутацију да он, на име жели да расправи нека питања непосредно с Портом без и чијега туђег утицаја, — и Фуад-паша и Али-паша приметише: „с те тачке почињући, неће бити никаквих тегоба, и мило нам је, ако се тако и у Београду мисли.“ Порта је готова, настави Фуад-паша, да уђе у сва питања односна на народна права, која она искрено чува; ако је по несрећи и било каквих немира у Србији, не треба их приписивати установама земаљским, но злоупотребама људским; Порта чува установе народне, па чува и људе који су потребни за одржање тих установа.

Паша је очевидно нишанио на устав, а нарочито на његов чл. 17 и давао разумети, као што је тога истога дана (23 марта) учинио и полузванични лист (Journ. de Constantinople), да сматра депутацију као орган жеља Милошевих. Са тога је депутација изјавила, да она долази као орган земље, а кнез Милош

да овде има само улогу посредника између српскога народа и султана, представљајући му жеље народне у више прилика у народним скупштинама изражене; он врши своје двогубе дужности, и спрођу султана и спрођу свога народа, слажући им интересе и одржавајући равнотежу међу њима. Депутација не долази, да захтева какво ново право, или нову повластицу, но да моли за извршење царских одлука, које су течајем времена у заборав забачене. У истоме духу као мин. спољ. послова, изражавао се и вел. везир Мемхед-Рушџи-паша, и ако су његове мисли завијене биле у углађеније источне фразе. Порта, говорио је он, љуби српски народ; она цени кнезове, које он себи бира, она заштићава његове повластице, па кад би коју од тих повластица и он сâм (народ) хтео да погази, Порта му не би допустила. Она неће никада Србији одрећи оно што се клони на њену праву корист, све, да она и што ново тражи; природан је закон, да отац не може никада одрећи сину оно, што му је од користи, као што је природно, да и син према оцу има неке дужности. Ове синовље дужности Србија је према Порти свагда вршила, као што је и Порта према Србији своје чинила; а ако је кад Србија од Порте што тражила, па није добила, долазило је отуда, што се њих две нису споразумеле.

Ови назори, и ако у општим цртама измењани, били су довољни да обележе изгледе, под којима се отварала радња Милошеве депутације. Милошева спољашња политика заслужује, да се прати у свима њеним правцима и корацима. Она је од значења за оцену слике Милошеве, јер, ако на другим пољима испада о њему суд веома сложен и често несигуран, овде, на пољу спољашње политике, суд је о њему сигуран и једнодушан: мора се неоспорно признати, да је он ту велики и заслужан човек. Сем тога, у интересу је и самога историјског развитка Србије пратити тачно Милошеву политику, јер, ако смо, претресајући раније пропаст олигархије, гледали жалосну слику како једна владавина пропада; сад, улазећи све дубље у развој народне политике имамо да гледамо диван призор како једна држава постаје.

Депутација је у једном меморандуму (од 25 апр. 1860) изложила све три тачке своје мисије, поткрепивши их разлозима правним и историјским. После приступа израженог уобичајеним уљудностима, депутација износи, да на челу прејких потреба народних, које је она овлашћена да представи Порти, стоји наследство у породици Обреновића.

„Његово величанство Султан Махмуд, славнога спомена, уваживши жељу народну, даро-

вао је превисоким бератом својим од 3 авг. 1830 год. (7 Ребјул-Евеља 1246) садашњем владаоцу српском, кнезу Милошу и његовом потомству наследно достојанство у Србији, у награду за његову верност престолу своме. Да би ову повластицу утврдио и самоме народу, наш премилостиви Сузерен није изоставио увр-стити је као саставни део у права народна, у хатишерифу од исте, па и у другоме под именом Устава познатоме, од 10—12 дек. 1838 (половине шевала 1254.)

„Несрећни догађаји, који се 1839 и 1842 год. у Србији збише, сметаше народу да ужива благодети овога права по узроцима, за које он не може носити одговорности. Међу тим двадесетогодишње патње доведоше га до тврдога убеђења, да је наследство кнежевске власти прави ленгер његова спасења. Са тога. отресавши се притиска појединих себичности, он се на Св. Анд. скупштини од 1858 год. користио правом својим, те успоставио за кнеза свога Милоша Обреновића, са правима наследства, којима је он бератом царским снабдевен.

„Овај важан акат свога препорођења, народ је извршио у тврдом убеђењу, да је наследност кнежевске власти у Србији право једно, колико кнезу Милошу, толико и земљи дано; начело, које се за одсуства Обреновићâ из земље, могло успавати али не и угасити. С повратком ове

фамилије на владу, оно је опет васкрсло у свему пређашњем сјају своме, будући да кнез Милош, давши оставку на достојанство кнежевско, није се могао одрећи и права наследства: што он, у осталом, није ни учинио.

„Тако је судио народ, и в. Порта, не нашавши за потребно да укине наследство каквим актом, као да је и сама то убеђење делила.

„Нема сумње, да је Србија имала право што је, тако судила, јер она сматраше ћутање берата о наследству, којим се даје инвеститура успостављеноме кнезу Милошу, као превиђење, а не као одрицање права, којим би се нанео вред трактатима и хатишерифима царским, који су 1853 год. в. Портом потврђени, а великим силама подјемчени у трактату париском од 1856 год., нарочито пак и за то, што је и скупштина народна, сагласно са државним Саветом и привр. владом онога времена, доставила до знања в. Порти, да је кнез Милош једногласно успостављен на достојанство кнеза владаоца са правима наследства, у мушкој линији.

„И према да је Народна скупштина, у овоме лојалном убеђењу своме, уређујући нарочитим законом појединости наследства, одредила, ко ће по смрти кнеза Милоша заступити га у врховној власти у Србији, и према да је и в. Порта учинила распоред, да се кнез Михаило призна,

у даноме случају, за наследника свога светлога оца у власти: ипак кнез Милош, желећи дати томе чину већу свечаност, моли, органом депутације. Његово Вел. Султана, да се берат од 1830 год. којим се даје наследство фамилији његовој, призна у својој првобитној важности. (comme ayant repris son ancienne valeur).

„Депутација, сматрајући наследност као начело конзервативно, као јемство поретка, срећна је веровати у напред за успех своје мисије. В. Порта с једне стране задовољила би тиме свој верни народ, који, за своје домаће спокојство, сматра ову наследност као најдрагоценије благо, а с друге би стране сахранила један део царства од оних свакидашњих потреса, којима, видимо, да су изложене земље, лишене ове благодети.

„Колико је народ Српски задовољан легалним стањем својим, толико не престаје имати узрока да се онеспокојава неизвршивањем (inobservance) хатова царских. У овоме реду ствари заузима најважније место питање о исељењу муслимана из вароши и других места, где их има изван градова.

„Поменутим хатишерифом од 1830 год. наређује се изреком, „да се, сем гарнизона градских, пребивање у Србији са свим забрањује свима другим Турцима; а онима, који су се у таквим

местима затекли, оставља се година дана рока за исељење, по што своја добра испродаду по процени комисије на ту цел одређење.“

„Ово је питање чисто и јасно, које не подлежи никаквој контестацији, па ипак био је народ српски дубоко ожалошћен, видећи да је тачка једанаеста, која изриче изложену одредбу, била јавно обеснажена (invalidé) хатишерифом од м. новембра 1833 (Реџепа 1249), којим се овластише Мусломани да у вароши Београду на неодређено време остану, а у другим местима да још за 5 година своје пребивање продуже.

„После овакве одредбе морао се сваки у Србији питати: кад је хатишериф од 1830 год. (као саставни део акерманске конвенције од 1826) народу српском једина норма за његова права, а у томе је изреком решено, да у Србији могу живети само гарнизони царски (којима је место у зидовима градским), по коме се праву могло враћати на исто питање и преиначавати га на уштрб Срба? Хатишериф од 1833 год. назива се допуном онога од 1830, па по каквој логици може оно, што је допуњавање, бити у исти мах и одузимање, стешњавање! Кад нам се једном свечано признато право овако одузима, какво јемство имамо, да нам се неће и сва друга мењати и

стешњавати? Тако се и данас питају узнемирени духови у Србији. Ова узнемиреност у толико је основанија, што ни она друга царска одредба, по којој би се Муслomани, што у Србији живе, још 1838 год. имали иселити, ни данас извршена није!

„Народ не тражи извршење овога свог права по каквоме разметању, но по прекој нужди. Присуством Муслomана изван градова слаби се и административно право његово, по што причињава двојност администрације, а ова мора бити једна и народна, по 2-ој, 5-ој и 10-ој тачци основног хатишерифа. Шта више, војводе, кадије и друге власти турске, вршећи своју јурисдикцију изван градова, нарушавају све царске фермане!

„Шта проистиче из овога илегалног стања, из овога додира две власти и два народа, који би се по правима, толико пута сакционисаним имали растати? Ништа друго, до непрестано трвење, раздор, крвави сукоби, који се често ужасима свршују и то између два народа, којима је судбина тесно уткана, којима су интереси једни за друге везани, будућност истоветна.

„У интересу је дакле човечности, у интересу политике царства, раставити ова два народа, па их оставити да живе у оном добром суседству, које видимо да постоји између Ср-

бије и пограничних провинција отоманских, јер иначе неће изостати, да они, сукобима својим. кад тад јавни мир не замуте.

„При овако јасном праву Срба̂, при оваким замршеним околностима, може ли кнез Милош мислити, да ће в. Порта хтети да продужи и даље анормално ово стање? Не, он има тврдо уверење, да ће влада царска, сазнавши право стање, у својој бризи за благостањем оба народа, наредити, да се хатишериф од 1830 год. потпуно изврши и у погледу на исељење Муслимана како из вароши Београда тако и свију других места у Србији, где их има изван градова царских.

„Да на природну основу сведе своју унутрашњу независност, такођер је једна од главних потреба, које народ српски осећа.

„Колико по трактатима, толико и по гласу хатишерифа од 1830 год. Србија има независну управу унутрашњу, следствено, она има право да се сама собом у унутрашњости својој уређује. У след ове свечано признате јој повластице, њој самој и припада да себи даје устав према духу народа и приликама земаљским.

„Како се могла превидети ова најдрагоценија прерогатива народна? Како се могао, против овога хатишерифа од 1830, октроисати

Србији други хатишериф (познати под именом устава) од декембра 1838 (Шевала, 1254) против свију представака (репрезентација) кнеза владаоца, који је једини представник жеља и потреба народних?

„То су питања на која ми не бисмо знали о говорити.

„Место да положи тврд и постојан темељ животу земаљском, да створи или освешта главне установе земаљске, октроисани Устав садржи у себи елементе, који се ни у ком основном закону напредних земаља не налазе, представља слику привремености, носећи потпуно на себи печат околности из времена свога постанка.

„Неколико је само у њему општих одредаба, које у себи садрже начела живота и непромењљивости, а остала садржина или му обухвата ствари, које иду у ред специјалних закона, или показује грдне, непрелазне празнине и противоречности.

„Мало примера довољно ће бити, да докажемо истинитост овога тврђења.

„Тако ако бацимо поглед на чланове 30 31 и 33, налазимо организацију судова, којима се одређује број, прописује радња, назначују степени и т. д. загледамо ли даље, на прилику у чланове 32, 36, 37, 39, онда налазимо поступак судски, који прописује како се има испитивати.

„Представимо ли сад себи, како је неугодно, па и опасно подвргавати честим изменама конституције, које регулишу основни живот земаљски, увидећемо с места, да Србији у овом положају, није могућан никакав напредак, који би захтевало време у организацији и поступку судова.

„Не мању сметњу полажу напредовању и оне одредбе Устава, које уређују управну поделу Србије, поделу, која само у старим предањима налази, своје оправдање а тако и оно опредељење, које се односи на организацију административних власти (чл. 61, 62, 63, 64, 65): незгода, која није без значаја за прогресивни развитак, чија природа забрањује Уставима силазити у предмете подложне промени и поболшању.

„На тај начин, Србија је везана за нешто, што јој не допушта мицати се и ићи за напретком времена. Колико је корисних рефорама жртвовано, да се само са уставом у сукоб не дође, колико је незгода, колико ли несрећа Уставом извињавано!

„Са погледа политичног, тегобе су такође непрелазне, које Устав од 1838 полаже спокојству земаљском.

„По њему власт извршну има Кнез, а власт законодавну дели он са Саветом. Ну границе између ове две власти тако су неодређене,

противоречности тако многобројне, да само сукобе производе.

„Тако на пр. по члану 3. кнез поставља чиновнике, а чл. 12 прописује се да им Савет одређује награде; кнезу се оставља, тим истим чланом (3), да издаје земљи потребне наредбе, а чл. 11 не одобрава да се може примити (не закон но) никакав налог који не би имао претходног одобрења саветског.

„По чл. 12 Савет прорачунава трошкове годишње нужне за управу земље, т. ј. он спрема буџете, а с друге стране он има да одобрава употребу сваке специјалне позиције буџетске. Чл. 15 овлашћује Савет да иште од попечитеља годишњи извод из њихових дела и да им прегледа рачуне; ну нити је овим, нити другим којим чланом устава јасно изречена одговорност попечитељâ.

„По једној верзији чл. 17. Саветници не могу бити збачени, док се кривица њихова код Бл. Порте не докаже.

„Несрећне последице овога члана познате су целоме свету; јер докле је он једну другој ставио на супрот две врховне власти, суревњиве, непокретне, неодговорне, слободне да тумаче па и да газе свака по својој вољи Устав: права народна остајала су без гаранције. Двадесето-годишње искуство показало

је да овај члан крије у себи ону клицу, из које ниче опозиција савета кнезу, и по што не беше власти, која могаше посредовати у конфликтима њиховим, следоваше неизбежне революције, које се свршиваше са победом јачега — а свагда на пропаст народа!

„Па поврх свију зала, које овај члан донесе, народ је к име у толико више ожалошћен био, што је видео, да он узвишује саветнике над законима земаљским, на супрот истоме Уставу, који изриче једнакост свију Срба пред законима, и у то име установљава више инстанција судских (чл. 27.)

„На овим изворима осуђена је Србија да црпе свој државни живот. Одатле истичу оне жалосне сцене, које се од 1839 год. под разним облицима обнављају, сметајући земљи сваки озбиљнији напредак, и претећи да се изметну у борбе, које Србији, а врло лако и царству, могу мир из основа да потресу.

„Колико је дакле хатишериф од 1838 год. самим својим бићем, негација аутономије народне у смислу трактата, и повреда органског хатишерифа од 1830; толико је, он по природи својој, сметња развитку благостања и утврђења спокојства домаћег.

„Бл. Порта, која у срцу своме носи искрену жељу за благостањем Србије, може ли јој и у

напредак оставити овај извор, из кога јој толика неизлечива зла истичу: назадак, чести немири, савршено растројство; може ли је оставити и даље, да буде прост извршилац једног скупа (complexe) наредаба у име унутрашње независности?

„Његова Светлост, кнез српски Милош, достављајући, органом депутације своје, и ову потребу народну до знања Бл. Порти, уверен је у напред, да ће Њег. Вел. Султан, сазнавши невоље, у које је бачен његов верни народ српски, благоволети, у својој природној великодушности, да му поврати најдрагоценију повластицу, те да се, у унутрашњости својој, сам собом конституисати може, према духу и потребама својим, које је он сам најбоље у стању да оцени.

„Ову трогубу потребу сматра народ као питање витално, као услов своме опстанку. Депутација се нада, да ће излог овај довољан бити, да докаже Бл. Порти, како Србија ништа ново не тражи, но права, која већ има, па су или занемарена или превиђена

„Уважењем изложених потреба народних, Бл. Порта, не шкодећи интересима својим, превршила би живе жеље својих Срба а, и једном искрено преданом васалу отворила стазу, да може без прекидања ићи путем свога унутрашњег развитка, под сенком Њег. Царског Вел.

свога премилостивог сузерена, који би стекао ново право на признавање и благослове народне, и обасуо благостањем један саставни део царства, који би се још више интересовао за ону целину, која би му тиме нов живот дала“.

Министар спољ. послова Фуад-паша, примивши (27 апр.) овај докуменат из руку депутације, враћао се на своју теорију, коју већ познајемо, о правима и дужностима, које постоје између сузерена и васала. Султан је суревњив и спрођу својих сузерених права и спрођу народних повластица; ове не може он жртвовати ни поједином личности, ни поједином породици. Налазећи, да се у меморандуму излажу двојаке тегобе: административне и политичне, и њему је појмљиво, да су, за двадесет година, ствари прве врсте могле застарети, па не види узрока, да се, у томе погледу, не би могло доћи до споразума; јер какви би Србији требали судови, како би се земља административно поделила, како би се министарства уредила, — то су питања времена и искуства. Али при свој својој готовости за споразум, Порта, у погледу политичном, има да чува интересе народа, масе, јер се људи мењају, а народ, земља остаје.

Депутација није изоставила а да не учини своје примедбе противу ове поделе интереса на личне и опште, на времене и вечне. Ствари

изложене у меморандуму и садрже управо жеље народа, најсвечаније изражене. Народ је за двадесет година дошао до уверења, да тачке, које он жели, отклонити нису само препреке његовом напретку и миру, него су, у исто време, и тачке сукоба и неспоразумевања између царства и кнежевине. Ну сви су разлози били недовољни да савладају предубеђеност царскога министра, који је знао на чему је, чим се Милош у Србију повратио. Он се није могао уздржати, да одмах, при уводу у преговоре, не подигне јетке тужбе „како се од некога времена око Србије неко неспокојство вије, које се за двадесет прошлих година није никад опазило. У Србији се налазе неки превратни људи, пишу се памфлети и раздражљиви чланци, примају се бегунци из суседних области царства — а све супрот оним истим хатишерифима, на које се депутација позива. Од куда све то? Не изгледа ли као да се стварају неке прилике. Тражите по канцеларијама у Београду, или овде у вашој агенцији, да видите, да ли се тако што за двадесет прошлих година догодило. Ми се не бојимо ни појединих лица, ни више њих, али због тих појава ми смо морали прошле године сву границу српску војском посести; кад бисмо хтели, ми бисмо могли и репресалије предузимати, и то са свим законите“.

Ми се не ћемо даље задржавати око објашњавања ових тренутних тешкоћа; помињемо их, колико да се јаче обележи положај, у коме је депутација имала да води преговоре о начелним питањима, која су јој била поверена.

Јасније још и пресудније сазнала је депутација земљиште, на које је стала, из разговора са помоћником Фуад-пашиним, Кабулиефендијом. Питање о наследству, по њему је, решено у сагласности са Европом, без које Порта питања српска и не расправља. Депутација се позива на берат, а по берату наследство прелази са оца на сина: отац влада, син му је признат за последника (successeur), а овај деце нема, па шта се још хоће преко таквога фактичког стања? Кад је депутација доказивала, да Србија и не тражи признање каквога личног права, но признање повластице народне, мустешар је узвикнуо, да Порта има докумената, којима је тај исти народ захтевао, да Обреновићи не само више не владају, него да и у Србији не остану. Народ је сваки променљив; нема тога, који би кадар био, да симпатије народне за свагда у руци одржи.

Дискусија, прешавши на објашњавање одношаја партијских и прошлости у опште, нема значења за наше записке.

И Мустешар, као и министар, нема примедаба противу појединих измена уставних,

противу ревизије, ако би кнез Милош био вољан, да, у томе погледу, поднесе пројекат Порти; али да она неће пристати, да се један хатишериф обори. Он се трудио, да убеди депутацију, како се због 17 члана Устава не треба бринути; Порта то своје право није никада на зло употребљавала. Кнез Милош изменио је сав државни Савет још док је он (Кабулија) у Београду био, доцније је опет неке измене чинио, па Порта није ни речи проговорила. Али, ако би она видела, да кнез Милош почне вешати, онда би она повикала: стој! Порта се користи својим правом само у свечаним тренутцима. Тако, додаде, и пре две године([1]), кад је Порта видела, да су врхови народа у кулу бачени и дошли у опасност за свој живот, ми смо подигли наше вето, и сва је земља била уз нас.

Тежак је, у овоме часу, био положај депутације, јер је ефендија, говорећи о врховима народа, пружао руку на шефа депутације, који је и сâм имао да захвали Портином посредовању за своје ослобођење из куле. Ну ипак му је речено, да нема „тога свечаног момента“, који би могао оправдати, да се један део грађана може да узвиси над законима земаљским, који све друге вежу. Људи су,

---

([1]) За време мисије Егем-пашине 1858.

прихвати ефендија, смртни; бивамо и пролазимо. Гарантија 17-ог члана, који је Порта у договору са Русијом створила, и није за појединa лица, него за народ. за времена.

Једино питање, које је давало неких изгледа на успех, било је питање о исељењу Турака. О томе се депутација све јаче уверавала, што је год више долазила у додир са првацима Портиним. Етем-паша, који се, са својих мисија, које је у Србији вршио, сматрао као неки аукторитет за српске ствари, изјавио је отворено депутацији, да Србији не требају никакве уставне реформе. И он и други великаши турски трудили су се, да депутацији усладе сузеренство Султаново и заштиту Портину. Србија је, говорио је Риза-паша, моћни министар војни, Србија је као леп лов, на који сви држе запету пушку, па како јој је свуда излазак затворен, она нема друге Порте (врата) да се може склонити, него високу Порту. С тога треба да штеди ову капију, кроз коју може ући и изићи.

Остало је још да се види колика је мера потпоре, на коју би се смело рачунати код гарантних сила. Ако и стоји, да су оне, узевши на парискоме миру (1856) права Србије под своју гарантију, имале и права и дужности, да подигну свој моћни глас у одбрану њених повластица, то још није било довољно, да се зна

да ли ће оне и хтети да учине употребу од свога права, а на дужности није их нико смео ни подсећати. Дипломатија не решава ни по праву, ни по дужности, но по интересу и снази.

У то доба имала је енглеска дипломатија највише утицаја у Цариграду. Њен представник, сер Хенри Булвер, био је према депутацији више но озбиљан, али је био и искрен. Он јој је говорио, да предлози, које она доноси, могу бити локални и општи. Ако су локални, он не увиђа за што се они не би могли примити; ако ли су општи, а дирају у интересе европске, биће одбијени. Између Србије и Порте стоје везе, које се морају одржавати. Земља мала, Србија се не сме изоловати; она има да врши неке уљудности (convenances) спрођу Порте, а ова да не смета њену унутрашњу управу. У овој узајамности одношаја̑ ко иде правим путем, тај сме рачунати на његову потпору.

Уштав, за тим, у оцену задатака депутације, он је изјавио, да је питање о наследству ствар непрактична. Кад је о томе питању рађено у границама практичности, он му је био наклоњен, а сад, кад се тражи нешто непрактично и непотребно, нешто, што спада у раскош, он депутацији своју потпору не обећава. Не трпећи примедаба депутације, он јој је прекинуо реч, па рекао срдито: „наследство је

комад хартије; Србија је имала наследство, па га није умела очувати: она је ту хартију сама подерала.“

После живе дискусије, у којој се депутација узалуд трудила да енглескога посланика убеди о своме гледишту, прешао је он на другу тачку њене мисије, којој се показао наклоњенији. На питање депутације, докле сме она рачунати на његову потпору у питању о исељењу Турака, одговорио је, да може рачунати до извесне тачке.

Саслушавши депутацију и о трећој тачци њене мисије, Булвер је нашао, да је уместан онај део њених разлога, који се односио на недостатке Устава, који сметају административном развитку и напретку; „но с другим делом ваших разлога, наставио је, ја се не слажем. Да сам Србин, ја бих у корист сената говорио оно, што ви говорите у корист кнеза, јер је очевидно, да ви идете на то, да му дате неограничену власт, на што ја, ни по своме васпитању, ни по својим политичним убеђењима, не бих могао пристати, — не према кнезу Милошу, но ни према коме владаоцу.“ „Није, прихватила је реч депутација, није намера народа српскога, да овим захтевом даје или одузима коме неограничену власт, но да своја права сведе на ону првобитну основу, на којој се он сам собом до 1838 слободно конституисао, докле

му Порта није наметнула читаву систему administрације тако, да је он тиме изгубио најважније право своје, изгубио своју унутрашњу самосталност, па постао вршилац Портиних наредаба.“ „Ви прелазите, предузе реч Булвер, на поље теорије, јер је питање о пореклу власти чисто теоретично, а ја вам говорим са гледишта државног. Желећи, да се уређујете гласом народа, ви се излажете неизвесности: једна ће скупштина свршити једно, друга друго, па ћете се тако вечито таласати између анархије и деспотизма. И ми имамо устав, који како је предањима до нас дошао, ми ни сами не знамо: он сад стоји пред нама као гомила механизма, на коме ми мењамо само кад нам што затреба.“ Кад је депутација приметила, да у уставу од 1838 има више администрације а мање начела̑, па и ова да су застарела, Булвер је објаснио, да он нема ништа противу измена уставних, а и оно, што је говорио о владалачкој власти, није говорио у духу опозиције, но што разликује двоје: 1, да су свакоме владаоцу потребне границе, и 2-о где треба да су те границе, да ли у сенату, или иначе, да је то питање, које заслужује да се узме у оцену.

Аустријски посланик Прокеш није охрабрио депутацију својим одговором; он јој је, дао празно обећање, да ће потпомоћи све што он, по своме убеђењу, нађе, да је умесно. Зна-

јући, с друге стране, да се аустр. министар спољашњих послова гроф Рехберг изразио, да српска захтевања далеко иду, депутација није имала основа да на аустријску потпору рачуна ма и за коју тачку своје мисије.

Француску је тада заступао први секретар Лалман, а за тим је дошао нов посланик маркиз Лавалет, човек потпуно одан наполеонским предањима. Као што се, у то доба, већ опажало приближавање између Француске и Русије, могла је и депутација констатовати њихову слогу у питањима, која су њој поверена била. Француско посланство дало јој је изреком разумети, да је оно у свима тачкама њене мисије сагласно са руским посланством.

Успех дакле депутације завписио је много од потпоре руске, јер и ако Русија не имађаше тада у Цариграду онога утицаја, који је имала пре кримске војне, њена сагласност са Француском могла је принети, да питање српско претегне на ону страну, куда би она хтела. Остале су, истина, још две велике силе, Италија и Пруска, али је њихов глас у Цариграду вредио тек уз друге силе.

Сардински посланик генерал Дурандо, који је доцније у својој земљи заузимао важне положаје министра спољ. послова и председника сената, примио је депутацију врло предусретљиво и обећао јој своју потпору колико, као

заступнику једне мање земље, стоји у власти, а сматрао је и за дужност да нас, као представник једне гарантне силе, заступа. Правно судећи, он је налазио, да би Србија на свакоме суду добила питање о наследству; ну по несрећи, оно, што се, по праву на суду добија, не добија се свагда и у политици. Наследством није Порта учинила концесију личности Обреновића, но земљи Србији. То начело није могло угинути; за одсуства Обреновићâ из Србије оно се било успавало; било је суспендовано, а успостављењем ове породице, оно је оживело. По аналогији права postliminium-а није ни ово право могло застарети. Друго питање, налазио је он, да је такођер јасно, а треће да иште много времена и много стрпљења. У опште пак, он је био убеђен да је право у свима тачкама на страни Србије.

Пруску је заступао умни и учени Немац гроф Голц. Он је показао велики интерес и усрдну заузимљивост за српску ствар, коју је темељито био проучио. У то време он је већ имао у својим рукама упутства своје владе о мисији депутације. Њему пруски министар спољашњих послова гроф Шлајниц пише, како је са великим задовољством видео решење о будућем преносу (translation) књежевске власти на кнеза Михаила.

Следећи саветима великих сила, Порта је, вели, добила ново право на симпатични интерес њихов, утврдила везе, које Србију за царство вежу, и у опште потхранила верна и лојална осећања једнога храброг, поносног и за своју аутономију врло суревњивог народа. Пруска се интересује за све важне прилике у царевини отоманској, а међу те она рачуна и долазак српске депутације у Цариград. Порта би паметно поступила, ако би и овде нашла какву комбинацију, која би потицала из међусобних погодаба, које сад чине део међународних аката. Измена неких тачака била би саветна и сувремена. Министар би себи честитао, ако би пруски посланик утицајем својих савета код Порте могао олакшати расправу питања у овоме смислу.

Шлајниц је, у овоме правцу, преко пруских посланика измењао мисли о мисији депутације и са другим вел. силама. Њихов је одзив био сагласан са држањем њихових представникâ у Цариграду, изузев Лавалета, који је српској ствари показао мање пажње, но његов министар Тувнел, било што је још био нов у Цариграду, било што је тада Француска оружаном руком посредовала у Сирији, којој је посланик морао сву своју радњу да посвети.

По свему је изгледало, да је кључ за успех депутације био у руци кнеза Лабанова, руског

посланика. Овај млади дипломата био је према депутацији предусретљив и искрен, али се имао да држи својих упутстава, која су потицала из једнога средишта, које је морало да држи рачуна од многих обзира. И он и генерал Дурандо, које је депутација консултовала, одобрили су састав меморандума, налазећи, да његов тон Порту не вређа, а Србију не понижава, но говори с достојанством.

Пре него што је депутација и предала меморандум, Лабанов ју је позвао, да размисли, да ли је од преке потребе полагати захтевање, да се Србија самостално конституише. Он не види, да устав што Србији смета, изузев његов 17 члан, а и њега није Порта на зло употребљавала. Не би ли било боље, да се из устава изваде поједине тачке, које се сматрају као убитачне, па да се захтева да се замене бољима? Кад му депутација објасни, да се не тражи ревизија уставна, но повратак првобитнога права земљи, да се може самостално уређивати, кнез прихвати: „ви ризикујете. Не само да немате изгледа на успех, но је још могуће, да Европа вашу ствар у своје руке узме, па да вам наметне устав, који вам може и од садашњега бити досаднији. Порта има двогубо оружје противу вашега првобитнога права: прецеденцију једну, коју је и Европа усвојила,

и пример Влашке и Молдавије, којима је дат устав, на који они и сада имају узрока да се жале.“

Тешко да би се хатишериф од 1838 г. могао узети као прецеденција, по што је наметнут Србији и противу њене воље, и противу уговорâ и претходних хатишерифа; тешко да би се и пример Влашке и Молдавије могао окренути противу Србије, јер су ове земље из основа преображене на конгресу, кад је и Србији судбина решена, па је она остављена у стању, у коме се затекла. Да је онда то стање преображено, вероватно је, да те потребе не би сада ни било.

И преко ових разлога кнез је живо доказивао депутацији опасност, којој она иде на сусрет, ако при своме остане. Он је подсећао на одлуку садржану у протоколима Парискога уговора (од 1856) (¹) као на пут, који може туђе мешање у Србију да одведе.

Депутацији се чинило, да је умовање посланиково усиљено. Непојмљиво је било како би се могла одлука од 1856 г. примењивати 1860, кад се нико на злоупотребе не тужи, а међу тим је у Србији све из основа измењено: и врховна власт и њени органи. „Да не говорим, прихвати посланик, о чиновницима, о

(¹) Види напред стр. 223—225.

саветницима, о злосрећном (malencontreux) Вучићу: кад се хоће, наћи ће се и злоупотребâ! Ево већ је и само неизвршење хатишерифа једна злоупотреба, ако не српска, а оно Портина, па у свези са њом, ући ће се и у ваше ствари." На примедбу депутације, да би то било право и логика јачега, „како је да је, одговори кнез, ствар је озбиљна. Од одлуке конгреске хтела се и пре два месеца учинити употреба, па смо ми спречили. Ако дође до конференције, може се још оставити Порти право, да оружјем у вас посредује." То је Париским уговором (чл. 29) изреком забрањено. „И при свем том. на конференцији, коју је Булвер предлагао, имали би се у напред одредити случаји, у којима би Порта овлашћена била, да у Србији, са оружјем у руци, интервенује. Па како сад ми можемо покушавати штогод, чиме бисмо вам могли шкодити?" Депутација изјави, колико жали, што види посланика у таквој немогућности да јој укаже ону потпору, на коју је она највише рачунала. Депутација нема упутстава да може улазити у трансакције. Двоје је могуће: Порта са Европом може или одобрити што се тражи, или одбити; треће могућности нема, јер се надамо, да нам се неће ништа силом наметати, особито ако бисмо ми претпоставили да останемо и при садашњем уставу, него да примимо из туђих руку други,

гори. Ми не пристајемо на ревизију устава а од Порте и Европе тражимо да реши: разрешава ли нас од садашњега устава или не. Кнез одобри, да је вероватно, да силом не би ништа било, па опет позва депутацију да размисли, да ли не би било паметније, да захтева ревизију само неколико чланака, да би избегла неизвесности, на које може ударити. Ну кад му депутација и даље стаде разлагати, да ако би она ударила на незгоде, које посланик претпоставља, она их неће ни ревизијом избећи, јер ма шта предузели, ствар долази у руке Европи: онда јој кнез Лабанов одлучно изјави, да њен корак, у томе облику, не може потпомагати.

Што се тиче питања о наследству, он је објаснио, да је то питање, по иницијативи Русије, расправљено пре кратког времена у колико је имало практичне вредности, а даље нити има практичне вредности, нити се Русија може, у тако кратком времену, на њега поново враћати.

Најпосле, питање о исељењу Турака обећао је руски посланик свима силама потпомагати, али је налазио, да би бољи ефекат произвело, ако би се захтевало, да се Турци потчине српској јурисдикцији, место што се тражи, да се они иселе. За пример он је наводио Грчку, где је, по ослобођењу

њеном, остављено Музломанима на вољу да остану под законима земаљским, или да се селе. И ген. Дурандо, узимајући ствар са тачке човечности, обраћао је озбиљну пажњу депутацији на потребу, да се не тражи исељење, него јурисдикција српска. Био је, говорио је он, шеснаести век, кад су Арапи из Шпаније протерани, па колику је буку тај догађај у свету изазвао, — и то у коме времену! Да бисте дакле имали право и с политичне и правне тачке, ви бисте могли изгубити ствар са тачке човечности.

Примедбе су заслуживале озбиљну пажњу, али су посланици изгубили били из очију, да су Муслимани већином становали под самим зидовима градским, у којима би сваки час тражили заклона и заштите; па и онде, где су подаље од градова, измешани су са православним становништвом, са којим су и до сад долазили тако често у крваве сукобе, да се управо, у интересу човечности, и мора тражити, да се ова два народа раздвоје, па да тако постану добри суседи, кад не могу да буду сложни суграђани. Кад је депутација ова објашњења поткрепила и примерима, Дурандо је изјавио, да је савршено убеђен о основаности њених разлога.

У осталом, оба посланика говорила су не познајући још расположење Портино у питању о српској јурисдикцији. Кад је кн. Михаило,

после не пуне године дана, поново изнео питање о Musломанима у Србији настањеним изван градова, он се заиста и ограничио на то да предложи српску јурисдикцију за њих, па је Порта радије ушла у претрес питања о коначном исељењу, него што би своје једноверце потчинила српским законима.

По што је походила све турске прваке од утицаја, и по што је предала копије меморандума свима представницима гарантних сила, депутација је дошла до уверења, да за прву и трећу тачку не може рачунати ни на чију потпору, а друга тачка да даје неких изгледа на успех. У овој тачци било је право Србије јасно, па га није спорио ни онај, који није био готов да га подржава. Русија је била одсудно за то заузета, а што друга два питања није прихватила, имало је свога објашњења нешто у специјалном одношају, у коме се она према њима из прошлости нашла, а поглавито у дипломатском положају, који је управо у то доба први пут после кримске војне у Турској заузела.

Не може се не веровати кнезу Лабанову, да се Русија није могла тако брзо враћати на питање о наследству, по што је оно, на два месеца пре доласка депутације, по њеној иницијативи било, у неколико, расправљено; а што се устава од 1838 тиче, доста је подсетити на то, да је он заједничко дело руско-

турско, па је рускоме кабинету тешко било долазити у опреку са својом политиком из прошлости, и, без изгледа на успех, покушавати да савлада, у оним тренутцима, неодољиви отпор Портин.

Ми, обично, кад оцењујемо држање Русије према нашим питањима, губимо из очију, да она има дужност да води бригу, у првоме реду, о својим интересима, па онда тек о интересима својих заштићеника; заборављамо да је позвана да суделује у расправљању и других многобројних европских питања, и као Русија, и као велика сила. Под утиском извештаја̂ депутације о уздржљивости кнеза Лабанова, писао јој је (6 маја) кнежевски заступник министра спољашњих послова Коста Цукић: „колико да смо уверени о благонаклоности руског двора према нашој кнежевој династији и према народу српском, не смећемо никако с ума, да историја великој Русији поставља нека правила, по којима она своју политику понајпре према својим интересима удешавати мора, не могући се обзирати, хоћемо ли се ми узгредно користити или штетовати.“ И иначе, Русији је мисија депутације била дошла у незгодан час, јер тада је она први пут излазила из своје резерве, у коју се, после кримске војне, била повукла, на изгледа, да јој је депутација са

природом својих захтева као нека сметња на пут изашла.

Било је 22 апр. 1860, дакле управо у оно доба, у које је депутација предавала свој меморандум и Порти и гарантним силама — кад је кнез Горчаков дозвао к себи све посланике великих сила у Петрограду и позвао их да, са њим заједно, испитају тешко и мучно стање хришћана у Турској (la situation douloureuse et précaire des chrétiens de Turquie), а неколико дана за тим (8 маја) разаслао је он великим силама распис, да им предложи састанак конференције, која би имала да прегледа одредбе уговора париског. „Прошло је време самообмана̂; свако оклевање, свако одгађање донело би опасних заплета," — говорио је руски вицеканцелар, па пруживши прст на скорашње ослобођење Италије, додавао је да, су „догађаји извршени на Западу Европе одјекнули по свему Истоку, као охрабрење и као надање."

Тако, једва беше прошло четири године од како би потписан париски уговор, и Русија беше објавила свету да се не љути но да се прикупља, а она ево опет узима иницијативу да говори о „болесноме човеку". Она позива владу француску, да јој се изјасни „у којој мери она мисли да може потпомоћи кораке, које Русија смера да

предузме, те да предупреди кризу, која прети Европи." Чим је Аустрија, ослобођењем Италије, била заљуљана, кнезу Горчакову „не допушта савест да и даље ћути о несрећном стању источних хришћана." Није овде место, да и даље представљамо полет, који је Русија почевши од 1860, све више узимала, излазећи из своје резерве, остављајући своју потчињену улогу у питањима европским и враћајући се брзо на стари свој ступањ, са кога је могла не само да обезбеди себи учешће у свима великим комбинацијама будућности, но још да узима иницијативу и да постане и добродошли драгоцени савезник ([1]).

Као што је речено, тај процес развијао се баш у време, кад је депутација своју мисију вршила. Да је њу кнез Горчаков сматрао као сметњу имамо доказа и у томе што се према пруском посланику у Петрограду изразио, да је та мисија несувремена (inopportune). Отуда поглавито и долази недовољан одзив, који је депутација нашла код рускога посланика у Цариграду.

Корак, који је кнез Горчаков учинио код великих сила у корист источних хришћана, имао је ту непосредну последицу, што је донео промену вел. везира. Да не би питање о стању

([1]) Deux chanceliers. Par Julian Klaczko. Paris 1877 p. 117.

хришћанâ у Турској дошло пред европску конференцију, као што је предлагао руски кабинет, енглески посланик наговори султана, да за вел. везира постави Мехмед-Кибрисли-пашу, па да га пошље у Румелију, те да он сâм собом извиди злоупотребе власти, које је Русија у једном пространом акту пред Европу изнела. Кибрислија је био познат са своје енергије, а поштован због својих чистих руку; у осталом, био је човек прек и нагао. Одмах по своме наименовању (маја) нови велики везир, узевши у своју пратњу по једног чиновника од разних народности у Турској, крене се у Румелију, да пресече даље рекламације руске.

Тиме је српска ствар претрпела нов застој уз пркос свему настојавању депутације, која се, свима силама, трудила, да одговори своме задатку и да заслужи одобрење, кнеза Милоша, који је развитак њене мисије с највећим нестрпљењем пратио. Заступник министров писао јој је (26 апр.): „Господар ми је наложио, да изјавим депутацији највише задовољство с њеним послом, као и кнежевски поздрав с тим, да депутација настави у истом духу и истим начином своју радњу, као што је и до данас радила.

Видећи из извештаја њених, да прва и трећа тачка не добивају ни мало бољих изгледа на успех, кнез Милош налазио је, да је настало

време, да се послужи средствима, којима се за прве своје владавине успешно служио у Цариграду. Он је депутацији, још при поласку њеном, ставио био на расположење 12.000 дуката. 11-ог маја он јој је писао из Топчидера непосредно: „ваш је посао тако важан, да не треба ништа жалити, што би успеху принети могло. Коракните слободно. Не гледајте шта ћете дати, но шта ћете добити“. Тај налог поновио је он (19 маја) преко заступника министровог, Станојла Петровића, а 29 маја писао је непосредно депутацији из Алексинца: „Ако бисте видели, господо моја, да би требало штогод учинити за сигуран успех у вашој мисији, онда вас ја опуномоћавам, да на тај конац учините расположење још са четрдесет хиљада дуката ћес.“

Ну времена су се била променила. Ако Султан Махмуд и није држао испод свога достојанства, да 1835 г., кад га је Милош у Цариграду походио, прими од њега бакшиш од 300.000 гроша, син Махмудов није смео примити ни три милиона гроша, које је Милош у то име, депутацији на расположење стављао. Махмуд је још био господар своје државе, а султан Абдул-Меџид стајао је већ под тутор, ством Европе. Никакав политични начелни акат није он могао издати без њенога пристанка. а, поврх тога, у реду гарантних сила нала-

зиле су се нарочито две, Енглеска и Аустрија, које су према Милошу тако одсудно противан положај заузеле биле, да оне не би пристале, да се Србији веће концесије учине, све да би и сама Порта била вољна да их учини. Догађало се, да је чак и Абдул-Меџидов наслеђник, Абдул-Азис, са својим министрима, примао новчане поклоне од вице-краља египатског, али што је између муслимана мисирских и цариградских бивало као у породици, то се није смело учинити према хришћанским кнежевинама, које су 1856 стављене под нарочиту гарантију вел. сила; то султану није више допуштао ни понос муслимански; то министри нису смели примити, а да се не изложе порузи и гневу Европе, која је често њиховим местима располагала; то, најпосле, Отоманска влада није ни могла без своје штете учинити. Годину дана већ она је са Милошем стајала у отвореној борби. Тек што се повратио на престол српски (25 јан. 1859), он је одмах, фебруара и марта, тражио од Порте рачуна за неправде, које је она, за одсуства његова из земље, Србији починила. Тон његових нота био је оштар, скоро заповеднички; поруке његове и закључци његових аката били су пуни скоро отворене претње; чете хришћанске емиграције из Турске врзле су се у Србији око граница турских, прелазећи их често, па отуд потис-

киване, враћале су се оне у Србију и ту заштите и заклона налазиле.

„Овде има српских пара,“ — говорио је депутацији војни министар Риза-паша, ударајући се руком по џепу; „захвалан сам, ну нисам се ни сâм смео примити за посредника Милошева, бојећи се да доцније пред султаном не црвеним.“ Паша је, очевидно, жалио за српским парама, али је имао пред очима одсудан положај, који је Милош према Порти заузео био. Управо онда, кад се мисија депутације најозбиљније у Цариграду претресала, крвави сукоби између Србâ и Турака били су на дневноме реду у Београду, и ако их није могла желети ни српска ни турска власт. Живљим наравима српским доста је било да знају, да Милош у Србији господари, па да на све буду одважне и готове, а у Турака се опет распаљивала готовост на отпор.

„Чувајте се, да и ми с вама не учинимо оно, што је учињено с ђаурима у Цеди“ — рекао је један Турчин Србима. И 25 јуна (у 10 часова у вече) појави се бој у кафани једној на Сави, а из кафане пређе на улицу. Сукобу је стајаћа војска учинила крај. Било је и тешко рањених и с једне и с друге стране, али се мислило, да није нико главом платио, докле се сутра дан три турске лешине не нађоше у Сави. Осман-паша кривио је Србе и претио, да ће

бомбардати варош, ако би се напад на Музломане поновио; он отпочне да обучава свој гарнизон изван градских зидова на калимегдану. У исто време спремала је хришћанска емиграција оружане чете за прелазак у Босну. Устанак су подржавали славофили из Москве, пославши, у то име, 3000 дуката у Београд. Кад се скупило преко 300 људи, онда су (у јуну месецу) почели да прелазе Дрину. На Бадовинцима прешло их је 170, под Лозницом 45, на Лешници 30, на Љубовији око 100. Њих су предводили Божо Христић и Ника Недовић. Крај овим четама био је као и свима сличним: неки су од четника изгинули, а други, сузбијени, враћали су се опет натраг у Србију, оставивши за собом узрујаност и стегу. Али овај пут имале су те појаве и својих даљих последица. Порта је заповедила својој војсци, да се примиче граници српској, а Милош је одговорио наредбом, да се народ оружа. Било да је Милош ове појаве хтео или да их није хтео, оне су све више изоштравале његов одношај према Порти.

Је ли у таквим приликама Порта могла и смела и што да учини, што би и најмање могло да оснажи њеног тако отвореног противника; је ли му смела помоћи, да учини један велики корак к потпуној независности? Је ли смела, да му умножава снагу у Србији, а у целоме хришћанству своје царевине да му по-

диже углед, дајући ново освештање начелу наследности у племену његовом, да ствара примамљив пример румунским кнежевинама, којима није хтела признати начела наследности ни онда, кад се моћни Наполеон на конференцијама европским за њих заузимао? Је ли смела Порта да се одрече оружја које јој је чл. 17 Устава од 1838 дао у руке, да га се одрече и онда, кад јој је уговор париски пресекао сваку на́ду да може у Србији оружаном руком посредовати без пристанка свију гарантних сила? Је ли, најпосле, могла Порта да повраћа Србији право да се она сама собом конституише, кад је не давно, у договору са гарантним силама, и румунским кнежевинама устав дала и својим га ферманом прогласила?

Од првога дана, кад се депутација у Цариграду јавила, па до свршетка њене мисије, није Порта ни најмање воље ни склоности на то показала. С друге стране опет Милош се показивао мање попустљив но икада. Пишући депутацији 29 маја из Алексинца, он јој је овака упутства давао:

„Много озбиљније мисли и бриге задаје ми последњи извештај депутације и разговор њен са послаником француским, који као да предсказује какво ће решење Порта издати на наше три тачке. По његовим речма само ће се друга тачка, то јест, питање о исељењу Ту-

рака регулисати, и у том погледу учиниће се нешто, што ми захтевамо; прво пак и треће питање, т. ј. наследство признато у начелу мојој фамилији неће се дозволити, као год што се неће укинути ни 17-та тачка Устава.

„Сад је, чини ми се, наступило време, господо моја, да се Порти енергична и одсудна реч каже. Ја вам препоручујем, да како Портиним министрима тако и страним посланицима овако говорите:

„Што се Турака тиче, мени најпосле није ни нужно дозвољење Портино, да у овом смотрењу могу што год чинити. Ја Портин ферман имам отворен, и кад год хоћу, имам и право и снаге да их уклоним и отерам оданде где се сада налазе. А то ћу дејствително и да учиним, па да видимо, која ће сила европска имати онда образа да потрчи Порти у помоћ, да не да народу српском удејствовати једно право, које му је хатишерифом дато, а трактатом обезбеђено.

„Исто тако нек се Порта не вара, да ће народ српски друкчије поступити и у оном случају, ако би Порта, заборавивши и своје сопствене и наше интересе, другојачије решила што се тиче прве и треће тачке.

„Ако Порта одбије прво и треће захтевање наше, то је онда довољан доказ за нас, да Порта на права наша насрће и хоће да их

погази. Кад се пак оваквим начином народу једном у живац дирне, онда се он мора крајњих средстава латити, да своје биће одржи и образ свој пред светом опере. Ни у шта мање не би Порта оваквим начином дирнула, но у биће и суштаствовање српског народа. Није народ српски од јуче настао слободно да живе. Толикогодишње борбе, патње и несреће научиле су га да у успостављењу начела наследности у једној јединој фамилији, и у укинућу 17-е тачке Устава сматра спасење своје. Сећајте се добро, господо моја, шта је и једна и друга скупштина о томе говорила. А што је народ један пут решио, од тога ни ја ни ви не треба да одустајемо. Која држава с начелом монархичним мисли данас у Европи о начелу наследности врховног достојанства у једној фамилији друкчије него што ми мислимо? Не држи ли цела Европа, да у овом начелу почива највећа гарантија за ред, будућност и напредак једног народа? Ко нам дакле може замерити, што тражимо да се начело наследности и код нас усвоји, па да и ми у нашој земљи осигурамо ове благодети? — А шта да кажем о несрећној 17-ој тачци Устава? Ви добро знате, господо моја, шта је несреће причинила земљи нашој ова тачка Устава. Цео народ не сматра је другојачије но као извор свију залâ његових. Ја сам много говорио с чиновницима о овој тачци Устава, а још више

са народом мојим. Нема данас човека у Србији, који не би готов био да Бог зна шта жртвује и учини само, да се ње отресе. Мисли ли Порта, да би ја икада пристао, да овако освешћеном народу наново наметнем зло једно, које га је толико година гонило, и које би га вечно гонило, кад би се и даље трпело? Не заиста. Колико ми је живота још провиђење Божје определило, сав ћу радо жртвовати, само да народ мој ослободим ове 17-те тачке. Нек се усуди Порта опет наметнути нам је, пак ће видети, шта ћу учинити. Више се не ћемо варати. Пустити да нам се час једно, час друго право гази, то више неће бити. За то сам вас, господо, и послао тамо. Ви треба код Порте да будете тумач ових мисли мојих, а језгра ових мисли и осећања ово је: ако нам се поврати оно, што сада тражимо, и што смо већ имали, мир и љубав ненарушива међу нама и Портом; народ српски за свагда задовољан и усрећен, био би вечно признатељан Сузерену свом. Не поврати ли нам Потра то што тражимо, онда Порта насрће на наша права и гази их, а ја с народом мојим дужан сам свима средствима на свету да их браним.

„Најпосле, господо моја, за све остало којекако, ал' 17-ту тачку нећу никако и ни пошто. За то, ако Порта остане при њој,

и не усхте је скинути, онда тражите ваше пасоше и дођите натраг.

„Ја питам, где је Султана Махмуда хатишериф о независној унутрашњој управи, у Србији, о наследству и исељењу Турака? Зар што је отац дао, да то син погази? Је ли то лепо? А што су доцније интриганти другојачије учинили, томе народ није крив. За то хоће народ своје право.“

22-ог маја ствар је српска у дивану претресана и решена, али је она ипак морала да иде дугим путем, докле је сазрела, да добије свој коначни облик. Имало је да се тражи саопштење Портиног решења кнезу Милошу, у одговору на писмо, којим је депутацију код Порте акредитовао; то саопштење имало је да се поднесе цару на одобрење. Међу тим, и пре, него што је царска ирада изашла, сетили су се министри да им ваља држати рачуна и од гарантних сила, па су им овај акат послали на примедбе пре него што би султан дао своје одобрење. Протезање било је нешто намерно, нешто је опет долазило од троме природе мусломанске и од свакојаких забуна, у којима се тада налазила Порта. Финанцијској кризи, која већ постајаше стална болест њена, и многим изванредним неприликама беше се придружио и опаки елеменат пожара, који се тада беше толико раздао, да је гутао хиљадама домова. Мини

стри су морали остављати своје седнице и трчати да спасавају имање своје и својих суседа.

Међу тим је министар спољ. послова саопштио депутацији суштину одлуке портине, која јој је и иначе позната била. Одлука је потпуно оправдала зебње, а очекивања (за другу тачку) није потпуно испунила. Питање о наследству, „као расправљено“, оставља се изван дискусије; за исељење Турака или, као што је Фуад-паша дефинисао питање, „за имање турско изван градова“ одредиће се турско-српска комисија, „да ствар на лицу места испита“, а што се уставнога питања тиче, Порта је готова да узме у оцену пројекат измена, које би јој поднео кнез Милош, или и сама депутација, ако би на то овлашћена била.

Кад је Фуад-паши примећено, да није реч о „ревизији устава“, но о самосталном уређивању земље, он је депутацији изјавио, да је уставно уређивање Србије право, које султану припада, право дојакошњом практиком освештано, па и самом Европом озакоњено исто тако, као и у Молдавији и у Влашкој. И овим полусувереним кнежевинама Порта промулгује устав, по што га гарантне силе „узму на знање“ (enregistrer). На томе основу, Порта је готова примити и за Србију сва препначења устава,

која би јој се предложила, а не би врећала „царски аукторитет и права народна“.

Очекујући званични одговор Портин, депутација је саопштавала влади и своје мишљење и мишљење цариградске дипломатије о даљим одлукама, за које би се ваљало спремати кад се Портин одговор прими. Од не малога утицаја на одлуке кнеза Милоша били су савети посланикâ сардинског и пруског као искрени и добронамерни. Генерал Дурандо мислио је, да би Србија била у добитку тиме, што јој се оставља право да поднесе пројекат устава, т. ј. да узме иницијативу у своме уставном уређењу, докле Влашкој и Молдавији није ни то право остављено било, него им је Европа, без икаквог њиховог суделовања, октроисала устав, који им сада већ забуне доноси. Нема сумње, да би Србији у свему биле руке одрешене, а нарочито у организацији земље, па и у погледу на 17-ту тачку не би се ништа ризиковало. Ако Србија буде имала два гаранта противу себе, четири ће бити за њу, па најпосле макар и само два гласа имала за себе, и то ће бити довољно, да се спречи, да се Србији ништа не наметне против њене воље, него да се при староме уставу остане. Не стоји више положај од 1838 г. кад се Србији могао Устав наметнути. Гроф је Голц држао, шта више, да би се Порта, и ако је формално

право у 17-ој тачци на страни њеној, могла склонити да га се и одрече.

Ови су савети имали великога утиска на кн. Милоша. Они су га охрабрили у надању, да ће се опростити 17-г члана Устава, па макар то и не било путем самосталнога конституисања земље. Он се бојао променљивих прилика источне политике, која би и њему, могла довести у земљу каквог комесара портиног као што га је била довела његовом претходнику. И кад депутација пошље у Београд и најпозитивнија обавештења о непроменљивости Портине одлуке, да себи задржи право уставнога уређења Србије, кнез Милош прегне на страну оних, који су саветовали, да се покуша те да се у установе земаљске унесе побољшање, колико се за сада може да постигне. Сам собом телеграфише он из Бање Алексиначке 12 јуна депутацији, да она сама састави пројекат устава, па да му га одмах пошље. „Знате, вели он у депеши, моје мисли, знате потребе земаљске, и жеље народне, знате околности тамошње, знате најбоље шта треба; усвојте мисли сардинскога посланика, но све нека је врло кратко.“ Истога дана, по нарочитом татарину, понови он ову наредбу депутацији и писмом, у коме говори: „Све ће добро бити ако Бог да, господо моја! Будимо само стрпљиви и не губимо куражи. Ја, кад добијем одговор вел. везира, учиниђу

моје примедбе и саопштићу вам их. Ја не мислим ову ствар друкчије свршити но опет преко вас. Ако вел. везир овамо дође, и ако ми здравље допусти, може бити да ћу се с њим састати, но он врло лагано путује, и Бог зна, кад ће у овај крај доћи. — Извршите онај посао, господо моја, о чему сам вам данас телеграфисао. Расудите добро и узмите у обзир све околности. Немојте изгубити из очију потребе земље наше и жеље народне. Нарочито на то пазите, да пројекат ваш на неколико тачака сведете, и да врло кратак и јасан буде. Ја пространост никако не волим.

„Ја вас поздрављам све, господо моја. Код ваших кућа све је добро и здраво; и у земљи, хвала Богу, све је на миру. Моје здравље продужава крепити се, јер од како сам овде, примећујем, да ми вода ова врло добро чини.“

Ми наводимо и са̂м овај свршетак писма (који би иначе могао и да изостане), да се види, како је кнез Милош, кад је ово писмо диктовао, био добре воље и пун поуздања да ће успети посао који је у Цариграду предузео. Да његовој заповести одговори, депутација приступи спремању пројекта за уставно преображење Србије са оном озбиљношћу, коју иште необична важност задатка. Требало је на много што шта

обратити пажњу, јер полусуверени положај Србије нарочито у тадашњим приликама европским није допуштао да се Србија може уредити, као што се уређују независне државе, самостално и без обзира на спољашње своје везе и одношаје. Пре свега, наметала су се два важна питања: 1) како да се састави пројекат, који би оставио Србији руке што већма одрешене за њено унутрашње уређивање; и 2) да ли да се поднесе пројекат потпунога устава, или само пројекат измена и допунâ.

Прво питање решила је депутација тако, што је изразила у чланцима пројекта главна, тако рећи, непромењлива начела, а поред сваке установе, поред сваког питања, у колико је које, по природи својој, одређено, да иде за развитком времена и народа, назначила је, да специјални закон наређује даље што треба. Пројекат, израђен у томе облику, ако би успео, повратио би Србији више од половине оне слободе, коју јој је одузео устав од 1838.

У другоме питању сагласила се депутација тако, да се не подноси пројекат потпуног устава; јер уништењем старог устава довело би се у питање престоно наследство, које он на два места изреком освештава, а пројекат новога устава, ако би га и донео на челу своме, нема никакве сумње да не би са њим успео судећи по одсудном отпору, који је у тој тачци

показала и Порта и дипломатија. Потпуни би пројекат проиграо једно велико право Србије, или бар оружје за одбрану тога права, по што би још остао берат о наследству од 1830.

То бејаху разлози, који се, и са гледишта државнога и са гледишта династичнога, противљаху потпуној промени устава. Њима се придруживао још и један виши разлог. Порта је већ имала једну прецеденцију од 1838. Ако би сад дала Србији и други потпуни устав, она би, удвојивши прецеденције своје оснажила право, које, делимичним изменама, не може бар толико исто снаге имати.

Ове своје мисли саопштила је депутација посланицима пруском и сардинском, који су јој се најискреније одзивали саветима и мишљењем својим, и по што су јој они гледиште потпуно одобрили, она је тиме срећно рашчистила претходна питања па приступила главноме свом задатку на основу оних тројаких обзира, које јој је препоручио кнез Милош. Какве главне политичне установе да буду у земљи? — било је прво питање у томе реду мисли. Да ли да се задрже садашње установе са потребним усавршењем, или да се све збришу, па да се усвоје модерне парламенатске установе? У овоме случају имали бисмо скупштину законодавну или без државнога савета, или са њим, ну да

ова установа има значај горњега дома, као у Грчкој и у Сардинији.

Тадашње стање Србије представљало је период првога изласка из патријархалнога стања. Нико тада још није ни помишљао да преноси потпуну законодавну власт на Народну Скупштину; ни сама Св. Андрејска Скупштина није дотле ишла, задржавши власт законодавну Државноме Савету. Природно је било, што је и депутација нашла за најбоље, да задржи и Скупштину и Државни Савет једно поред другог, а не једно са другим, али да их задржи обоје у напреднијем и савршенијем облику са могућношћу поступнога развијања путем специјалних закона. У овај ред погледа̂ улазио је још и тај разлог, што се у Цариграду не би ни допустило, да се надлежност Државнога Савета коначно измени; а то је била околност од пресуднога значења. Јер ако би кн. Милош дефинитивно одлучио, да пристане, да, у договору с Портом, мења устав, он би морао пристати и да се погађа.

Руковођена овим погледима, депутација је израдила пројекат под именом. „Acte additionnel au Hattichériff de 1838.“ (Додатак Хатишерифу од 1838). Овај је пројекат био саопштен посланику сардинском, пред којим је био три дана, па су га за тим, шеф и се-

кретар депутације претресали заједно са Дурандом и усвојили неке примедбе, које су могле потећи из знања и искуства једнога пријатеља Србије, једнога министра, сенатора и посланика једне од најобразованијих и најнапреднијих европских држава ([1]). Његовим примедбама користила се депутација нарочито у питањима о парламенатској машинерији и о сукобима државних власти. Где му примедбе нису примљене, дата су му објашњења тако, да је пројекат онакав, какав је послат у Београд, имао његово потпуно одобрење.

Из старога устава отпали би сви они чланци, који остављају Државноме Савету нека неодређена права, да „р а с у ж д а в а, д а п о т п о м а ж е к њ а з а“ и т. д. јер тако неодређени изрази не могу поднети за уставе, где треба све да је измерено и у извесне границе сведено. Питање о броју саветникâ било је предмет дугога размишљања, а за тим и претресања са генералом Дурандом. Посланик је саветовао, да се умножи број саветника бар на 27, доказујући, да зла, која су Србију сналазила, немају свога извора у великоме, него, на против, у недовољноме броју саветника, као и у 17 чл. Устава. „Шта би било, говорио је он

([1]) Генерал Дурандо, заузима сада одлично место председника Сената у Риму.

депутацији, кад би се у вас нашао, у министарству или у Савету, човек, који би био онако богат, а онако способан као што је наш Кавур? Он би могао свих ваших 17 саветника метнути у џак, па окренути што горе, то доле.“ Разлозима Дурандовим придруживали су се и други не мање важни. Ако би се министри узели из Савета, ова би установа могла спасти на 11 чланова, (као што се и догађало), а ако би који и од њих био спречен да ради, Савет би стао. Ну Савет је био тада у Србији установа врло непопуларна, па би се умножењем његових чланова увредила осећања народна у толико пре и више, што у оно доба сума од 20,000 тал. која би се још на 10 нових чланова морала годишње издавати, није била незнатна, него би, на против, била моћно средство агитације, да та установа са свим пропадне. Да се овој незгоди помогне, остављено је, да се доцније специјалним законом може број саветника и умножити, ако би потреба била. Исто тако учињено је и са питањем о наименовању саветника̂. Остављено је да се законом одреде категорије, из којих би се они узимали, по што у нас категорија сталних још не беше, него се оне налажаху тек у развитку. С друге стране, и саветницима су остављене неке гарантије, колико за то, што их сама природа те установе иштe, толико и са смером, да се лакше обори

17 чл. устава од 1838. Усвојено је, да њима суди највиши земаљски суд, а да их оптужује кнез, Народна Скупштина па и сâм Државни Савет. А да се и они заклоне од страсти и гоњења, одређена је количина гласова, којом се давање под суд изриче. Међу тим, да се и Савет не би занео духом партијским, па безразложно одбијао предлоге владине, пројекат предвиђа случајеве, у којима оставља право кнезу, да спорну ствар може предати Народној Скупштини на решење.

Кнезу и Савету долази у помоћ Народна Скупштина. Још 1838 јавило се незадовољство од стране кнеза и народа, кад се видело, да ова стара народна установа није нашла места у уставу. Сад је та празнина била испуњена у толико пре, што је скупштини дат облик савршенији, значај већи; што је њу требало спремати да се може с временом подићи и на ступањ потпунога законодавног чиниоца, и најпосле, што је и Порта избегавала да је призна. Њој је остављен одлучан глас у свима општенародним питањима: о данку, о највишим властима, о отуђивању државних добара, о задуживању земље и т. д. У другим питањима она би задржала свој саветни глас, као што га беше и сама себи дала законом о Народној Скупштини од 1859. Поврх свега, њој се оставља контрола над министрима и саветницима тиме, што их

може оптуживати и у предвиђеним случајима изрицати њихово старање под суд.

Уређење скупштинских избора оставља се специјалном закону, ну било је сумњати да би се успело, по што је и влашким кнежевинама изборни ред утврђен Париском конвенцијом, а промулгован Портом.

Сви чланци Устава од 1838 противни овим основима, имали би пасти, као и они, који се односе на судове и административну поделу земље, па да се уређење и овиј предмета остави специјалним законима.

Најпосле, депутација је претресала још једно важно питање, а на име: којим би путем имао проћи пројекат новога Устава пре него што би се изнео пред Порту и гарантне силе. Дурандо је саветовао, да се сазове Народна Скупштина колико ради јачега дејства на Порту и гарантне силе, толико и за то, да се подели одговорност, по што се може лако догодити, да се који члан новога Устава, после некога времена, не узможе кретати. Пројекат би не мање имао проћи и кроз Државни Савет, па бити снабдевен потписима и Народне Скупштине и Државнога Савета. Нема сумње, да би овај пут био најподеснији, ако би Милош нашао, да га може усвојити и према својим личним погледима и према тадашњим приликама.

Тако састављен пројекат измена и допуна уставних гласио је овако:

ДОДАТАК ХАТИШЕРИФУ

ОД МЕСЕЦА ДЕКЕМБРА 1838 (ШЕВАЛА, 1254).

ПРВИ ДЕО.

Чланови 4. 5. 15. 16. 19. 20. 21. 22. 24. 25. 26 Устава кнежевине Србије од месеца декембра 1838 (Шевала 1254) укидају се и замењују овим одредбама:

Члан први. Кнез управља уз припомоћ министара, које он поставља. Он потврђује и обнародује законе; он може и одрећи потврду законима. Он спрема пројекте законâ, а нарочито буџете, и подноси их Сенату или Народној Скупштини у случајима, које предвиђа овај додатак Уставу.

Члан други. Сваки акат, који излази од кнеза, треба да буде према-потписан од надлежних министара. Министри су одговорни за повреду закона а нарочито за свако расипање јавнога блага (de toute dissipation de deniers publics). Њима ће судити највиши суд земаљски, који ће, састављен из свију својих одељења грађанских и кривичних, судити без апела.

Тужбу може подићи одвојено Кнез, Сенат или Народна Скупштина. Стављање министара под суд може бити већином од три четвртине чланова било једнога, било другога од ова два тела.

Члан трећи. Законом ће се ближе уредити организација министарстава, њихова надлежност као и одговорност министара.

ДРУГИ ДЕО.

Укидају се чланови 6. 7. 8. 10. 11. 12. 14 и 17 истога Устава и замењују овим членцима:

Члан први. Установљава се сталан Сенат, састављен из седамнаест чланова, које Кнез поставља на цео живот. Кнез поставља и председника Сенату.

Специјалним законом може се број сенатора умножити.

Члан други. Може се поставити за сенатора онај рођени или прирођени Србин, који има 35 година, који има у Србији непокретнога имања, који је у државној служби служио поштено бар десет година и који, уз ова својства, одговара и другим условима, која ће се нарочитим законом одредити.

Члан трећи. Сенаторима се суди као и министрима (Део први, чл. 1.). Тужбу противу њих може подићи Кнез, Сенат или Народна

Скупштина, сваки за себе, а стављање под суд може изрећи једно или друго од ова два тела већином од три четвртине чланова у Н. Скупштини, а од две трећине у Сенату.

Не удаљујући се од основа овде означених, закон ће ближе одредити начин, како ће се судити сенаторима.

Члан четврти. Сенат има власт чисто законодавну, коју он дели са Кнезом, а врши је и уз припомоћ Народне Скупштине у случајима, које предвиђа овај додатак Уставу. Он ће претресати и решавати предлоге закона као и буџете годишње, које ће му подносити Кнез органом својих министара.

Ако би који пројекат закона био одбијен Сенатом, он се може поново поднети идуће године, па ако се и тада одбије, кнез га може поднети Народној Скупштини, па ако га ова усвоји већином од две трећине својих изабраних чланова, он постаје извршан, по што добије кнежеву потврду.

Члан пети. Сенат решава већином гласова. Две трећине чланова, од којих он треба да буде састављен, чине потребан број за свако законито саветовање.

Члан шести. Министри имају право, да присуствују у седницама и да учествују у саветовању Сената, ну право гласа неће имати ни онда, кад би били узети из средине Сената.

Члан седми. Не удаљујући се од овде означених основа, одредиће се ближе законом организација ове установе, као и услови, који се ишту, да ко може постати сенатор.

ТРЕЋИ ДЕО.

Члан први. Законодавна власт радиће уз припомоћ Народне Скупштине у случајима, које предвиђа овај додатак Уставу.

Народна Скупштина састоји се из посланика, које народ бира начином, који ће се законом одредити.

Члан други. Она је одређена да буде веран израз народних потреба; по томе:

а). Она има право да их изложи влади нарочитом посланицом;

б). Она ће имати да даје свој глас о предметима, које би Кнез, сагласно са Сенатом, нашао за добро да јој поднесе органом својих министара.

Члан трећи. Не може се установити никакав нов данак, ако на њ не пристане Народна Скупштина.

Члан четврти. Закони, који се тичу Кнеза и његове породице, Сената и Народне Скупштине не могу се издати ни преиначити без одобрења Народне Скупштине.

Члан пети. Одобрење Народне Скупштине потребно је такођер, кад год се закљу-

чују јавни зајмови, кад се отуђује народно имање и кад се исправљају границе земаљске.

Члан шести. Народна Скупштина може захтевати да се укине или да се преиначи сваки закон и свака административна наредба, које би она нашла, да су противни интересима земље.

Члан седми. Она може захтевати, да сазна стање државне благајнице преко комисије, коју би она изабрала из своје средине.

Члан осми. Она има право, да покрене и да изрече стављање под суд министара и сенатора под условима израженим у члановима првом Првога дела, и трећем Другога дела овога додатка Уставу; али она не може нападати на друге јавне чиновнике, који су одговорни само својим дотичним министрима.

Члан девети. Народну Скупштину сазиваће кнез сваке треће године на дан Мале Госпође (8 септембра) свака сесија трајаће највише месец дана. Кнез може, кад затреба, и продужити сесију. Он може Скупштину и распустити, а може сазвати и ванредну Скупштину. Кад је распушта, дужан је да сазове нову, која ће се састати најдаље за годину дана.

Члан десети. Министри ће имати приступа у Скупштину и учествовати у њеним претресима, али неће имати права да дају свој глас. Они су дужни да јој подносе сваке редовне сесије, колико год буду допуштале прилике

и природа дотичних предмета, прегледне извештаје о мерама и побољшањима, која су они предузели или мисле предузети у управи, која им је поверена.

Члан једанаести. Скупштинске одлуке подносиће се на одобрење Сенату, изузимајући случајеве предвиђене чланом четвртим Другога дела.

Члан дванаести. Скупштинари су слободни да изричу своје мишљење. Они се не могу затворити за време Скупштинске сесије, изузимајући случај, да се на делу ухвате, а онда се затвор мора доставити до знања Скупштини.

Члан тринаести. Не удаљујући се од овде означених основа, закон ће ближе одредити начин избора, сазива и других предмета односних на Народну Скупштину.

ЧЕТВРТИ ДЕО.

Чланови 29. 30. 32. 33. 35. 36. 37. 39 и 41 Устава од 1838 укидају се и замењују овом одредбом:

Члан једини. Уређење судова, њихова надлежност и све, што се односи на вршење правде грађанске и војне биће предмет специјалних закона. Србин се не може отргнути од својих природних судија; не може се завести никакав ванредни (преки) суд.

ПЕТИ ДЕО.

Укидају се чланови 61. 62. 63. 64. 65 Устава од 1838 и замењују овом одредбом:

Члан једини. Обласни окрузи за унутрашњу управу Србије уредиће се нарочитим законима.

ШЕСТИ ДЕО.

Остају у важности све одредбе хатишерифа од 1838, које нису изреком опозване или преиначене овим додатком Уставу.

СЕДМИ ДЕО.

Овај додатак Уставу, који су Гарантне силе, сходно члану 28. Парискога уговора од $^{18}/_{30}$ марта 1856. испитале и одобриле, биће обнародован на језицима турском и француском. Текст француски служиће као основа његовом тумачењу, за које би се, у будуће, могла појавити потреба.

Овај пројекат уставних измена и допуна, отправљен у Београд из Цариграда 29 јуна, био је још на путу, а међу тим су полазила из Београда депутацији нова упутства, која су све у питање довела. Заступник министра спољашњих послова јављао је, 24 јуна, депутацији, да су њени последњи извештаји довели Кнеза Милоша до поузданога уверења, да од-

говор Портин неће бити такав, да задовољи праведна захтевања Србије. Концесије, које је Порта намерна да учини, такве су, да ни имена тога не заслужују, и кад би се примиле, служиле би управо на понижење имена кнежева и наше отаџбине, јер строго узевши, Порта не чини никаквих концесија. За исељење Турака чини оно, на што је јасним и неоспорним актима обвезана, па и ту се не зна колико ће искрено и поштено радити; пра́во да се сами конституишемо, одриче нам такођер, и нуди нас на нешто средње, чиме бисмо, кад бисмо пристали, јавно и за свагда порекли право, које смо тражили, и које сматрамо као своје јасно право. При оваквом стању ствари јавља се депутацији, да је Кнез решио, да је позове натраг. Она ће свакојако сачекати одговор Портин, па по што нас он неће задовољити, депутација ће изјавити, да је њена мисија свршена, па ће се вратити у отаџбину, оставивши акат, у коме ће резервисати Србији сва она права, којих је признање тражила.

Од куда ова нагла промена у одлукама Кнеза Милоша? Овакав исход мисије, какав сада даје повода кнезу да депутацију позове натраг, предвиђао се и раније; предвиђао се и онда, кад је он, онако пун поуздања, препоручио депутацији да спреми пројекат уставних измена и допуна, а сад, после 12 дана, ми-

нистар јој јавља, да Кнез њену мисију прекида! Шта више, докле министар јавља депутацији, да ће она од Кнеза примити непосредно налог за повратак у отаџбину, Кнез јој, шест дана доцније (1 јула), препоручује телеграфом, да свој посао продужи! Није било лако разумети ни владину наглост, која прекида мисију пре дефинитивног одговора Портиног, ни владину наредбу, која стоји у супротности са наредбама кнежевим. Нешто се дакле морало догодити, што је стање ствари довело у оваку нејасност. Је ли то био неспоразум између владе и Кнеза? Тешко, јер Кнез Милош није трпео контрадикције. Или је у самога кнеза Милоша настала била неодлучност и колебљивост? На та питања одговориће нам најпоузданије писмо, које овде стављамо од речи до речи:

„У Београду, 21 Јунија 1860 год.

„Ваша Светлости,

Милостиви Родитељу!

„Филип је прексиноћ овамо приспео и јуче ми писмо Ваше предао, у коме ми препоручујете, да саставим са њиме пројекат устава. Ја сам, по препоруци овој, одмах приступио послу; али како ми се ова ствар види од неизмерне важности и за земљу и за име Ваше Све-

тлости, то не могу да Вам не саопштим како ја о тој ствари мислим.

„Главна ствар, због које сте се решили послати депутацију у Цариград, била је, колико се опомињем, да изради, да се Србији поврати право самосталног унутрашњег уређења, које јој је Порта погазила наметнувши јој Устав садашњи. Кад би сад пристали на то, да нов Устав на одобрење подносимо, као што неки од посланика саветују, онда би тиме признали и пред Портом и пред гарантима, да нисмо ни имали права савршене унутрашње независности и одрекли би га се и свечано и за свагда. По томе шиљањем депутације у место да утврдимо оно што имамо по уговорима и хатишерифима, изгубили би једно од најважнијих права. Но то не би било све, што ми губимо по моме мишљењу: На новом Уставу, који би нам дала Порта, у договору са гарантима, не би могли ми ништа мењати, па био нам добар или рђав; а ништа лакше него да и најбољи Устав може после неколико година постати несавршен, и захтевати поправки. Осим до сад овде наведенога, била би и та велика незгода, што би са новим Уставом, који би нам Порта дала са гарантима добили одмах и седам тутора, који би једнако пазили, да ли ми сваку тачку Устава онако извршујемо, као што они налазе да треба; а В. Св. најбоље знате,

каква је то главобоља и непријатност и каква сметња за Правитељство, кад сад један, сад други консул стане критизирати и судити, да ли је овај или онај поступак Правитељства по параграфима Устава или није.

„За то бих ја био тога понизног мнења, да се нов Устав не подноси Порти, већ да депутација тражи од Порте, да нам се поврати право да сами себи Устав правити можемо; па ако нам Порта то право не призна, депутација да протестира противу тога и при — повратку — да изјави, да ми задржавамо себи право, самосталног унутрашњег уређивања. Задржавши себи овако право, ми би могли, чекати боље време кад ће нам га и Порта и гаранти формално признати.

„Мени би, бабо, и као Србину и као Обреновићу врло тешко било, кад би земља наша попуштањем изгубила једно овако важно право под Вама, који сте јој сва њена данашња права задобили.

„Препоручујући се милости, љубим руку и остајем Ваше Светлости покорни син

М. М. Обреновић с. р.“

Докле се у Београду ствар најозбиљније претресала, Порта је хтела да је сврши у Цариграду једном церемонијом, коју је на позорницу свечано извела. И ако депутација није

тражила, да се представи султану, прими она 22 јула својеручно писмо, којим јој Али-паша јавља, да ће је, сутра дан, примити султан у палати Долма-багче. Пријам је био изванредно предусретљив. У једном од дворских салона дочекао је депутацију први драгоман Порте, Ариф-беј, где је била послужена, па одатле одведена у царски салон, у који је она ступила у онај исти мах, кад и султан. Абдул-Меџид беше тада човек мање него средовечан, болешљив, физички изнурен; докле је год са депутацијом говорио, пробијао га је зној крупан као грашак. На њему се огледала благост и доброта. На прсима је имао звезду ордена меџидије, што је изражавало пажњу, коју је српској депутацији указивао. Он изјави депутацији турски, да је желео да је види пре него што се она у Србију врати, а за тим продужи разговор до краја француски доста течно и у изабраним фразама. Он је, рече, задовољан верношћу кнежевине Србије, и нада се, да ће то задовољство и у напредак имати? На то шеф депутације одговори:

„Српска депутација, која је одликована да стане пред преузвишено лице Вашега царског Величанства, осећа да је срећна, што може да поднесе пред престол Вашега Цар. Величанства уверење непроменљиве оданости Кнеза и народа српског, а у исто време да изрази осе-

ћања дубокога признавања за доброчинства, којима Ваше Величанство не престаје да усрећава свој верни народ српски. И ову изванредну милост, коју Ваше Величанство указује депутацији сматра она као нов знак високог старања Вашега Величанства о стању Србије и лојалним жељама српскога народа.“

На овај поздрав одговори султан, да он жели, „да кнежевина Србија буде срећна и напредна.“ „И ми, прихвати члан депутације прота Павловић, и ми, кад се у отаџбину повратимо, бићемо срећни да послужимо као верни тумачи ових благонаклоних расположења Вашега Величанства и да, са својим земљацима, управљамо Небу топле молитве да се одрже и продуже дани Вашега Величанства тако драгоцени за срећу и напредак, који Ваше Величанство, задахнуто високом реформаторском мудрошћу, не престаје да умножава у своме царству коме је Србија саставни део.“

Декламаторски начин говора, којим се прота обично служаше и његова угледна и стасита личност, која поштовање улеваше, произведоше на султана изванредан утисак. Он је тражио, да му се свака реч тачно преведе са српскога на француски, а где у фрацускоме језику није био сигуран, захтевао је, да му се преведе на турски. Он се с великом љубазношћу извештавао о Кнезу владаоцу и Кнезу на-

следнику; давао је израза надању, да ће Кнез Милош још дуго поживети, да указује своје услуге — не рекавши коме; поздрављао је Њихове Светлости, па није пропустио да изрази и задовољство, које осећа, што је учинио познанство депутације.

По свршетку аудијенције, депутација буде опет одведена у један салон и послужена. Ту јој сад Арифи-беј, изјави, да се он често при аудијенцијама налази, али се сада осећа особито срећан, што је видео тако дирљив призор (une scène si touchante). Било да је драгоман портин говорио по убеђењу, било да је говорио да осигура добар утисак на депутацију, стоји изван сваке сумње, да се аудијенција, према тадашњим приликама и обичајима, сматрала као изванредно предусретљива. Не треба заборавити, да нас од тога времена дели четвртина столећа, кад ни највећи посланици нису лако пред султана излазили. Од куда дакле толика пажња депутацији? Онда је, па и после тога до проглашења саме независности, у Порте владала политика, да одвоји ствар кнежеву од ствари првака народних, или „народа“, као што се она изражавала, и овај призор инсценовао је Али-паша да поласка „првацима“ (notables); али није добро рачунао, јер кнез Милош научен искуством, није и овај пут саставио депутацију и од својих противника, као што

је учинио 1838 год. кад је, унутрашњим трвењем и саветима енглеске дипломатије, наведен на погрешку, да у Порте тражи Устав за своју отаџбину, ма да је она, по хатишерифу од 1830 имала право, да се самостално уређује. Шта више, да се не би догодило, да чланови депутације раде, као 1838, једни у једном а други у другом, са свим противположеном правцу, једни са руским а други са енглеским посланством, Кнез, ма да беше саставио депутацију од поузданих људи, опет је толико смотрен био, да јој је у писменим инструкцијама препоручио, да чланови њени све кораке заједнички предузимљу. Ну и без ове смотрености остао би бесплодан сваки покушај Портин, да баци клицу раздора између Кнеза и народних првака: времена су се била из основа променила.

Најпосле дошло је било време да се депутацији преда и одговор Портин на њену мисију. Одговор је био у облику вел. везирског писма. По што оно претреса три кардинална питања Србије са гледишта портиног, мислимо, да ћемо најбоље послужити ствари историје, ако га овде у целини донесемо. Управљено Кнезу Милошу, „баш — кнезу“ Србије, носи оно датум 16, мухарема 1277, или 23 јула 1860 г. и гласи овако:

„В. Порта примила је пријатељско писмо, које јој је В. Св. послала преко депута-

ције земаљских првака, којој је она поверила мисију да поднесе овде жеље В. Светлости, односне на уређење неких послова књежевине. Депутати су српски поднели в. Порти један меморандум односан на предмете, које су они овлашћени били да изложе.

„Ови документи били су поднесени Његовом Величанству Султану, и по његовој наредби били су они предмет саветовања у министарском Савету.

„Питања изложена у овоме меморандуму своде се на три тачке:

1., Да се сталним начином обезбеди породици В. Св. кнежевско достојанство;

2., да се уреде неизвршене тачке раније издатих царских фермана односне на гарнизоне царских градова у Србији;

3., да се преиначе одредбе царскога фермана, који постоји као основни земаљски закон, а кнежевини да се остави старање, да мења и уређује српски органски статут (Канун-наме).

„Колико год царска влада жели да одржи у свој пуноћи света права, која њој припадају, толико исто жели она, да умножи благостање српскога народа, а да се не нанесе ни најмања повреда повластицама, које су Србији обезбеђене и које су јој у последње време и потврђене. Са тога смо ми и узели, са самога почетка,

ово правило за основу испитивања и оцењивања оних питања, која су нам поднесена.

„Што се тиче првога питања, по коме би се имало осигурати породици В. Св. наследство кнежевскога достојанства, царска је влада свагда прилагођавала своја дела жељама и захтевима српскога народа, и сматрајући изборност као право стечено становницима земље, она је предусретљиво примила и задовољила жеље, које су јој они поднели за повратак В. Св. на чело кнежевини, те вам тако дала сјајни доказ о осећањима благовољења, које Њег. Вел. Султан гаји за В. Светлост. Исто тако, разумевши, да би било сообразно жељама народним, да се кнежевско достојанство после В. Св. повери вашем сину, кнезу Михаилу, царска је влада дала још један знак суверенога благовољења, обнародовавши, да ће овај последњи следовати (succéder) В. Светлости. По што природа ове ствари није допустила, да се учини што више, ми смо ову тачку ставили изван претреса (hors de discussion), убеђени, да ће и Ваша Светлост, вођена својим патриотизмом, делити великодушна осећања, која су побудила царску владу, да не одузима за свагда (d' une manière permanente) народу српском право изборно, које она сматра као право, које улази у број народних повластица.

„Што се тиче друге тачке односне на гарнизоне царских градова, позитивно је, да се в. Порта неће устезати да изврши потпуно одредбе царских фермана, који садрже повластице дате и осигуране Србији. Пре свега, она је заповедила власницима земаља у унутрашњости Србије, као што су имаоци феуда познатих под именом тимара и зијамета, да оставе ова добра, те су тако суверенска обећања у овоме погледу потпуно извршена. Што се тиче Musломанâ, који се налазе у тврђавама, речено је у једној тачци царскога фермана од 1-ог реџепа 1249 (новембра 1833): „Musломани настањени у београдском предграђу нису само одређени да буду део гарнизона ове тврђаве, но они воде још и корисну трговину са Србима, а ова су два народа поданици мога царства, који имају једнака права. Опет, да би се довољно осигурало добро понашање означених Musломана, они ће за свагда остати да станују у предграђу београдском, а стајаће под влашћу београдскога заповедника, мога везира Вецишаше. А да би се наш главни смер, одржање јавнога спокојства, сачувао од сваке повреде, становаће и Срби у предграђима београдским као и до сада. И ти, кнеже, као и други главари, имаћете слободан улазак и излазак, па ће се предузети и мере, да се нико не усуди да вас ту, ма како, узнемирује“. Тако је, да-

кле, београдска тврђава стављена у начелу на изузетну ногу, а сем тога, по што нико не станује у староме рејону ових утврђења, то се о овој тачци нема шта ни да претреса. Међу тим, узимајући у обзир, да се, по једноме царскоме ферману допушта и Србима, да станују у унутрашњости овога рејона, одлучено је, да српска управа (влада) и београдски командант предузму заједнички мере за одржање доброга реда. По што царска влада има на срцу, да одржи слогу између Мусломана и Срба, у једноме месту, у коме живи тако мешовито становништво, и да осигура спокојство земље, ми не видимо, да може бити препрека, које би сметале, да В. Св. и паша, београдски командант, искрено претресу и реше тачке, које још остају да се у овоме погледу на месту уреде под условом, да се не чини вреда правилима и основима, који већ постоје. Што се тиче Мусломанâ, који зависе од осталих тврђава, они су домородци, као што су у већини царских градова, то јест, солдати гарнизона, који ту живе са својим породицама. Српска је управа одузела од највећега дêла ових људи земље и добра, што леже изван градских рејонâ, а они сами налазе се у обиму тврђавâ, које они чувају. Само становници тврђава Сокола и Ужица имају нешто имања изван градских рејона.

„Једна тачка царскога фермана од 1 реџепа 1249 садржи што иде: „„Мусломани који би се желели иселити пре него што истече рок од пет година, добиће све потребне олакшице, да могу продати своју својину и отићи са својим породицама. А по истеку означенога рока Мусломани, који станују у варошима Србије, отићи ће у друге области, а они, који станују у рејону градском, изузимајући Београд, преселиће се са својим породицама у унутрашњост тврђавâ, или у друге области (провинције), а у напредак неће се Мусломани моћи, ни у ком случају понова настањивати у Србији. Са своје стране, Срби ће имати да накнаде потпуно оне Мусломане, који се иселе, платившн им правичну цену за земље и друге њихове својине.““

„Извршење претходних наредаба ферманских, односно градских гарнизона, било је потчињено уређењу питања о имању, које би имали да изврше комесари в. Порте и Србије. Ну ово уређење није ни извршено, а већина имања, које је припадало војницима градских гарнизона, било је одузето. И ма какво било решење, које се има учинити за солдате она два напред поменута гарнизона, чије ће се место становања претресати, треба ће извидети ово питање у исто време кад и права, која имају војници других гарнизона, настањени у след царских фермана у унутрашњости тврђава, да траже за

имање, које им је одузето. Са тога налазимо, да је у реду, да одмах означимо комесаре, о којима је реч, те да испитају ову ствар у овоме двојаком одношају и да је уреде према исходу твог извиђења. Ако ова комисија не узможе свршити овај посао за шест месеца, онда ће питања, за која ће она бити овлашћена од обеју страна, бити решена непосредним споразумом између Отоманске владе и Гарантних сила.

„Трећа тачка тиче се приначења основних закона. И ако је Србија добила повластицу, да има своју властиту унутрашњу управу (администрацију), издавање и обнародовање основнога закона, који уређује управу (l' administration) и владу (le gouvernement) улазе у положна права сузеренства царске владе. За то је и издат царски ферман, који обухвата овај закон онако, како је био претресан са првацима земаљским, и његове су одредбе стављене под гарантију силâ. И ако припада кнежевској влади и земаљским првацима, да претресају и да усвајају специјалне уредбе, које иште унутрашња управа, у границама које су обележене основним законом, ипак укиштити потпуно један закон, који је већ у животу па оставити кнежевини старање, да изда нов (основни) закон, — то позитивно не би било ништа друго, но повредити једно начело везано за права в. Порте. За то се овај захтев не може ни одо-

брити. Ну ако би прилике искале, да се преиначе неки делови овога закона односни на управу, онда ће требати да се означи природа жељених преинакâ, па да се оне поднесу на оцену в. Порти. Ови ће се предлози саопштити и Гарантним силама, те да их и оне потврде. Ако в. Порта нађе, да имају места и да не садрже ничега, што би било противно њеним правима сузеренства, она ће их обнародовати царским ферманом и нотификовати гарантним силама. У случају да би Србија, под условом да ни на који начин не претреса питања, која се тичу права Портиних, и да не наноси вреда надзору, који припада царској влади да води над одржањем повластица целога народа, поднела мемоар в. Порти, захтевајући преинаке о засебним предметима, као што су преуређење Савета земаљских првака, познатога под именом Сената, подела јавне службе, уређење судова и степена њихове јурисдикције, предложене мере биће и овде претресене, па ако се нађу за умесне, препоручиће се Вашој Светлости новим царским ферманом, да их уведете у живот.

„Разлози, који претходе, поднесени су Њ. Ц. Величанству. Оно је благоволело наредити, да се доставе до знања В. Светлости. Сходно његовим наредбама, ми дакле имамо част, да известимо Вашу Светлост овим писмом

о одлукама, које је царска влада донела о означеним овде стварима, и не сумњамо, да ће В. Светлост у њима видети доказ о благонаклономе расположењу, које Њ. В. Султан гаји спрам вас, као и о старању, које царска влада води о благостању српскога народа“.

Одговор овај био је два пут у рукама представникâ гарантних сила, докле је добио свој дефинитивни облик. Првобитни пројекат претрпео је не незнатне измене од стране гараната. Најважније су биле у томе, што су они по настојавању депутације, одредили рок, до кога би се имало извршити исељење Турака настањених изван градова, и што се за преговоре о изменама и допунама Устава условљава пристанак гарантних сила. Добивши пристанак свију сила, акат се сматрао као основа, на којој би се имали преговори водити између Србије и Порте.

На прагу да се одлучи на једну или на другу страну, Србији су се наметала питања: стоје ли оне три тачке, које су депутацији на расправљање поверене биле, у каквој нераздвучној вези? Може ли се питање о наследству одвојити од питања о исељењу Турака, а ово опет од питања о Уставу? Треба ли примити једно без другога?

Депутација, спроводећи в. везирски одговор, оцењивала је ова питања са свију гле-

дишта. За питање о наследству, она је изјавила, да не остаје ништа друго, но сматрати се у притежању свога права на основу хатишерифâ, који нигде нису оборени, па поступати по закону о наследству. Што год ми, на овоме путу, код своје куће учинимо, можемо бити сигурни, кад пређе у свршено дело, да ће имати пристанак и Порте и Европе. Противност њихова не пада толико на вршење овога права, колико на признање начела; јер докле европска политика не допушта, да у Турској оживе начела, из којих извире живот постојанство, снага, развитак, дотле пропушта она, доста пута и намерно, примену појединости.

У тачци о исељењу Турака депутација је била у потпуној супротности са владом. Кад је ова (24 јуна) писала, да Порта за исељење Турака „чини само оно, на што је јасним и неоспорним актима обвезана,“ депутација јој је сад (27 јула), одговорила, да она и не мисли, да има од Порте очекивати какво уздарје, већ само оно, на што је она „обвезана“. И депутација сумња, као и влада, да ли ће Порта ту „искрено и поштено поступити“, али држи, да је прека потреба приступити делу, па, ако Порта не буде искрено радила, добити прилику те убедити Европу о њеној неискрености.

Исцрпемо ли сва мирна средства, онда шта би нам остало? Оно, што је кнез Милош из Алексинца писао депутацији: „Ја Портин ферман имам отворен, и кад год хоћу имам и право и снаге да их (Турке) уклоним и отерам оданде, где се сада налазе." Европа могла би тада наш поступак само са тачке човечности осуђивати, али не и са тачке права. које признаје да је на нашој страни. Депутација дакле мисли, да треба примити комисију, коју Порта предлаже за извршење друге тачке. Поступивши другачије, Србија би се ставила у опреку не само спрам Порте, но и спрам гарантних сила, које све сагласно саветују, да се комисија прими, па би их наша наглост могла противу нас окренути. А за што би Србија и одбила комисију? Да ли са изгледом на скори заплет источнога питања? По уверењу депутације нема изгледа, да би се у Турској такво стање скоро развило, којим би се Србија могла користити за расправу својих потреба. Одбијајући комисију, значило би ни више ни мање, него окренути леђа и Порти и Европи; тиме бисмо ослабили свој положај, изгубивши потпору наклоњених сила, а оснаживши и своје противнике. Сардински посланик Дурандо, вазда живо заузет за успех Србије, говорио је депутацији: „Треба вам добити времена, а време је за вас. Не дајте извесно за неизвесно. Уре-

ђујте и развијајте своју снагу унутрашњу, а не обраћајте на себе сумњу каквим неразборитим поступцима. Вама су признате две ствари у начелу: исељење Турака и право иницијативе у своме конституисању: видите, како ће се извршити та признања, па према томе регулишите своје даље поступање. Вешти људи труде се свагда, да свога противника оставе у неправу: тиме се задобија мишљење света, па и политике.“ И руски посланик, кнез Лабанов, препоручивао је тај исти пут. Иначе би силе, које спрам Србије нису добро расположене, добиле маха против ње, а врло је потребно, да се одржи право на својој страни у толико пре, што су тај пут све силе сагласно означиле.

Депутација је предлагала влади, да се питања издвоје, па што Порта одбија, да се резервише за будућност са изречним оградама, а на што она пристаје, или се чини да пристаје, то да се прими без обзира на то, што она „све“ не прима. Ну докле је депутација у другој тачци заузела одсудно гледиште, у трећој била је мање опредељена. 1838 година однела је била Србији много, отела јој је најдрагоценије право, право самосталнога конституисања: никакве жртве не би скупе биле да се то право поврати. Али за то не беше изгледа. Порта га више није признавала,

а и Европа је уз њу пристајала, да је формално право на њеној страни онако исто, као што је признавала, да је у другој тачци право на страни Србије.

Питање се сводило на то: да ли је корисније задржати Устав од 1838, па са њим чекати срећнија времена; или примити опет из туђих руку бољи Устав, па и са њим чекати повољније дане за самостално конституисање? Депутација одговара на то питање, да би чекање са старим Уставом значило чекати са везаним рукама а отвореним вратима за Портино мешање, а чекати са бољим Уставом да би значило чекати са одрешеним рукама и затвореним вратима за Портино мешање. Депутација је дошла до уверења, да има изгледа да се може доћи до „бољега“ Устава; она обраћа пажњу на „општност“ свога пројекта, којом се остављају Србији врата отворена, да се може слободно да развија путем специјалних закона, и на укинуће 17-г члана Устава од 1838, које има сигурна изгледа.

С друге стране депутација мери и оцењује обзире, који се противе да се Порти подноси пројекат уставних измена и допуна. На првом месту стајало би правно оснажење положаја који би Порта добила према Србији, дајући јој Устав по други пут; ну депута-

ција не узима тај обзир у оцену по свој прилици за то, што Порта то право већ има у рукама; има га и Европом освештано, па вршила га она једним или у више пута, оно тиме нити губи нити добија већу снагу. Много је важнији обзир, на који депутација обраћа пажњу, обзир на достојанство Србије. Сав политични свет гледао би пред собом Србију пониженy, кад би она у сред распадања отоманске царевине тражила своје уређење; кад би из дезорганизације Турске црпла своју организацију. Најпосле, депутација не губи из очију ни време, које би било потребно, да се дође до коначнога уређења питања. Не само да би представници гарантних сила потребовали доста времена, да по два пут и три ишту настављења од својих дворова, него би још и сама Порта протегла преговоре нешто по својој обичној тромости, а нешто и са нарочитом намером, да депутацију што дуже задржи у Цариграду као залогу (таоца) мира од стране Србије. У таквим приликама једва да би се посао за годину дана могао крају привести.

У сваком случају, депутација је живо наваљивала, да се у Београду судбина свију тачака, које су њој поверене биле, уједно не смеша, него да се оне раздвоје, па да се одлука Портина сврх друге тачке прими.

Ну није се тако мислило и у Београду. Тек што је у српску престоницу стигао вел. везирски одговор, депутацији је по телеграфу отправљена заповест (4 авг.), да поднесе протест противу свију одлука Портиних и да резервише Србији као већ стечено право њено, све оно, што је она органом депутације тражила, па да се одмах на пут крене. Акат, којим је депутација налог овај (10-г авг.) извршила, гласио је овако:

„Писмом њег. светлости, вел. Везира, од 3 авг. (16 мухарема) ов. г. управљеним Његовој Светлости, Кнезу српском, Милошу Обреновићу I, одговорила је вис. Порта на захтеве Српскога народа, које је српска депутација изложила царској влади у своме меморандуму од 15 априла ове године.

„Његова Светлост кнез Милош, примивши овај одговор, био је дубоко ожалошћен, нашавши да се њиме одбацује све оно, што он и Српски народ сматрају као своја неоспорна и најдрагоценија права. Ново освештање, које је Србија тражила за повластицу наследства, три пут свечано уступљену, на чисто је одбијено, као год и право, које припада кнежевини, да се у својој унутрашњости самостално конституише саобразно хатишерифу од 1830. Исто тако, одлука в. Порте односна на Мусломане настањене у Србији, ставивши изван питања

више места, у којима они у Србији станују, очевидно на супрот подјемченим хатишерифима, тако је стешњена и окружена тегобама, да она, сведена на свој прави израз, покрива одлуку, којом се одбацује и ова тражбина, као што су и остале одбачене.

„Према тако негативном одговору, према својим светим дужностима спроћу земље, као и према обзирима на своје и народно достојанство, не остаје Српскоме Кнезу ништа друго, но да прогласи мисију депутације за свршену.

„Њег. Светлост, Кнез, веома жали, што мисија депутације није оцењена са више тачке интересâ целе царевине, и што лојалне намере, које је он имао, кад је депутацију у Цариград слао, нису схваћене у правоме значењу њиховом; те постављен одговором Портиним, у овај неочекивани положај, налази се сада принуђен изјавити, органом депутације, да ни он ни Српски народ не могу никада престати, да сматрају све, што је депутација имала част да изложи в. Порти у своме означеном меморандуму, као већ стечена и неопоречива права Србије.

„Чинећи овако све могуће предохране, потхрањујемо тврду наду, да ће се в. Порта повратити на осећања, која ће је довести да ублажи онај болни утисак, који је њен одговор у Србији произвео, те да ће одати правду за-

конитим жељама књежевине, као год и лојалноме понашању, којим су се свагда одликовали Кнез Милош и Српски народ спрођу светлога престола Његовог Царског Величанства, преузвишеног Сузерена Србије."

Кад је депутација (10 авг.) предала протест Савфет-ефендији, заступнику министра спољ. послова, опазила се на њему, као и на његовим чиновницима, велика узнемиреност. макар да је он човек врло тих, коме се лако не познају на лицу трагови душевних покрета. Расположењу Портином у томе тренутку давао је израза Кабули-ефендија, помоћник (мустешар) министарства. Он је уверавао депутацију, да Порта даје чисто и искрено све што обећава: питане о исељењу Мусломанâ извршило би се у свима местима, где год их има изван градова, а одношаји, у којима би Муслomани у београдској вароши остали да живе, уредили би се онако, како би Србија предложила; најпосле', извеле би се и уставне измене по жељи Србије тако, да не би било тегобâ ни око 17-г члана Устава од 1838.

Ну те узнемирености не беше на Порти. кад се депутација, после три дана, (13 авг.) праштала са Али-пашом, заступником вел. везира. Порти је била од некуда уливена нова храброст; Али-паша држао се хладно и достојанствено, не показујући ни најмање страховања,

што Србија прекида преговоре. Он жали, што се даје онако тумачење одговору Портином. Има нешто, што стоји као извесно, а то је, да Порта не мисли дирати (empieter) у права народна, јер поред толиких тегоба, које има, не може она мислити, да их себи умножава. Најчудноватије му се чини сматрање, по коме све остаје стечено, за што се Србија обраћа Порти; па кад је већ стечено, онда, за што, рече, иштете оно, што велите, да већ имате? Депутација му одговори, да није ништа ново ни искала, но или извршење или освештање већ стечених права, али да се мора жалити, што одговор Портин није такве природе, да би се могао и у колико сматрати, као поволjан. Него да је, на против, произвео жалостан утисак и на Кнеза, и на његову владу и на цео народ. Али-паша није хтео примити уверавања, да ће кнез Милош, и преко свега тога, остати на путу лојалности; он налази да поступак кнежев стоји у противоречности са тим уверавањем, по што се из меморандума (протеста) види, да се даље не ће да зна ни за што, и ако су, у одговору Портином, отворена врата рекурсу гарантним силама. Депутација, да би доказала, да се није имало шта примити, уђе у ближу анализу Портиних одлука. Наследство је не само одбијено, него још и на

штету Србије протумачено тиме, што се право изборности представља као стечено право Србије. Кад одговор није хтео задовољити, није се имао ни у противно тумачење упуштати. У осталом, и за што да одговор не би био повољан: в. Порта тражи од нас „само мир“, ми, са своје стране, тражимо утврђење наследства, да се предохранимо од немира, и ту се са в. Портом сусретамо. И по што ново признање наследства не би за њу било никаква жртва, за што би нам и одрекла ново освештање, које смо тражили?

— Али-паша одговори, да би се поносио правом изборности, да је Србин. У осталом, наследство постоји у ствари: кнезу Милошу следоваће кнез Михаило, а овај деце нема.

— Хоће ли кн. Михаило имати деце или не, шта ће после њега следовати, то је у руци Промисла; то није питање, које је на среду изнесено, него је изнесено питање о начелу. В. Светлост и Њег. Превасходство Фуад-паша чешће сте нам примећавали, да је в. Порта суревњива спрођу својих права; сигурно је и нама допуштено, да и ми, са своје стране, смемо бити суревњиви спрођу својих права, а не може се одрећи да право наследства

није стечено, по што га три најглавнија хатишерифа изричу.

— Ну Париски уговор гарантовао је Србији стање, у коме се затекла, одговори Али-паша.

— Јест, прихвати депутација, стање, у коме се затекла, али стање легално, онако, као што га садрже хатишерифи (Conformément aux Hatts Impériaux qui existent).

За тим је депутација прешла на другу тачку. Макар да има много места, у којима станују Мусломани изван градова, у одговору Портином помињу се само Соко и Ужице. Тражи се накнада за догађаје, који су се збили пре 20 година, који дакле припадају историји. Одлука о Турцима, који остају да станују у вароши београдској, такођер је негативна, јер не даје јемства за трајање, по што није извесно, да ли би поредак, на који би један мухафис пристао, хтео држати његов последник и т. д. И кад је депутација хтела прећи и на трећу тачку, Али-паша, по својој прилици, збуњен јачином њених разлога, прекинуо је говорника депутације, приметивши, да све те појединости не би ништа сметале, кад би се хтео споразум, а он сажаљева што се то не ће. За тим се опростио са депутацијом, не пруживши руку ни једноме од њених чланова, докле други

пут, и на обичним растанцима, није никада изостао, а да се са свима њима не рукује. То је био неми израз ако не прекида, а оно свакојако — израз запетих односаја, у које улази царевина са кнежевином.

Дипломатија је била српским актом не мање изненађена. Кнез Лабанов, поред све своје резервности, није се могао уздржати, а да не изјави, колико жали, што је свршено прекидањем преговора; он то жали нарочито због друге тачке, која би била добивена. Комисија би имала ићи од места до места, где год има Турака изван градова, не искључивши ни она места, која у вел. везирском писму нису именована. Питање о накнади, на коју Порта полаже неко право за пређе исељене Турке из Србије, морало би пасти, јер и то питање, као и они изрази, који изгледају као неко ограничавање, нису ништа друго но фразеологија намењена да покрије частољубивост Портину. И у Уставу могле би се постићи с в е и з м е н е, задржавши његов садашњи оквир. Са тога је више пута понављао, да жали, што се овако поступило.

Гроф је Голц изјавио депутацији да је предвиђао оваки исход ствари и осуђивао је поступак Портин као неразуман. Али је налазио, да је и Србија погрешила, јер или остаје status quo, и онда је Србија у губитку, што

није комисију примила, кад нема сумње, да би њоме у другој тачци добила; или, кад кажете, да сматрате права, која сте на среду изнели, као већ стечена, имали бисте их сами и да остварите, а то би био предузетак врло опасан.

Генерал Дурандо налазио је, да се Србија, својим поступком, дипломатски усамила. У друго време овакав поступак не би се примио тако озбиљно, као што се прима данас; али у садашњим заплетима Турске царевине, изгледа он као покушај, да се експлоатише Портин положај; тумачи се као први корак к оцепљењу. Овоме би кораку сутра следовало одрицање данка, прекосутра напад на Турску и т. д. Дурандо је мислио, да би се то озбиљно стање имало исправити мирним понашањем и обавештавањем јавнога мишљења преко великих европских журнала. Ако би Србија изашла из граница законитости, он предвиђа озбиљне последице. Ако мање административне измене, које би Уставу биле противне, и не би донеле за собом никаквих опасности, ове не би изостале ако би Србија употребила силу противу Муслимана у Србији настањених, ако би подстицала буну у суседним областима турским, ако би прешла преко границе, или ако би мењала главне установе државне, као што је Сенат. Онда можете, вели, бити извесни, да

ће Европа употребити принудне мере противу вас. Шта више, ако би Србија употребила насиље противу Мусломана, својих становника, имала би још и јавно мишљење против себе, јер докле једна крсташка војна иде у Сирију, да заштити хришћане од Мусломана, појавила би се потреба, да се у Србији Мусломани заштићују од хришћана. Дејство би било страшно; оно би служило на одбрану и самој турској влади, којој се сад пребацује, да је немоћна да угуши варварства против хришћанâ; а кад би се то исто и против Мусломанâ појавило, видело би се, да Турска влада није крива, но фанатизам и једне и друге стране. Ви бисте против своје воље оправдали Турску и њен опстанак.

Највише се показао изненађен француски посланик Лавалет. Он је изјавио депутацији, да у највећој мери жали, што је тако поступљено: „Ово је несмислено, нагло, опасно; ово је нека врста објаве рата.“! Пред оваквом оштром пресудом, појмљиво је, да се депутација трудила да умири посланика, доказујући, да има изречне налоге од Кнеза, да увери и в. Порту и представнике гарантних сила, да Кнез не мисли остављати пута лојалности, него да ће и у напредак одржавати с Портом добре односаје и давати фактичних доказа о својим

мирољубивим расположењима, а што Портиних одлука није примио, то је са тога, што одлукâ никаквих и нема, изложивши потанко смисао и ограничења Портиног одговора.

— „Хвала вам, прихвати Лавалет, на тим уверењима о умерености кн. Милоша, ну Кнез је требао да промисли, да она стаје у супротности са његовим поступком. Он није до краја прочитао одговор Портин са стрпљењем, но поведен за осећањем, даје одговоре, којима није довољно измерио важност. — То није само одговор кнеза Милоша; његова уверења дели и његова влада, и сва Србија.

— Он руководи, он одговара, као што и мора бити у свакој уредној држави, настави Лавалет. За тим додаде, да је Кнез изгубио из очију најбитнију ствар, а то је, да све има доћи пред гаранте на коначно решење. Посланик није ни сам задовољан са одговором Портиним, који и не садржи никаквог решења, али су га и он, и његови другови пропустили, надајући се, да ће сва питања опет доћи пред њих, где се не би лако узимала. Начело наследства врло је корисно, нарочито у источним земљама, где се личности страсно тару, али у овоме случају нема практичне вредности, по што кнез Михаило нема деце. За кога да се утврђује то начело? Ради адоп-

ције? Треба најпре видети, хоће ли народ пристати на усвојено лице: иначе би се жртвовало народно право. Што се тиче питања о Турцима, можете бити уверени, да је Француска готова, да вас потпомогне у свему, што се клони на оснажење Србије. Ствар би се свршила на ваше задовољство. Предлог измена уставних, које бисте поднели, испитао би се озбиљно, врло озбиљно. У место да тако поступи, Кнез не ће ни да зна, да смо ми у ствар ушли; обилази нас с презирањем. Онда на што смо ми овде? Кад прибегавате оружју, није се требало ни обраћати нама.“

Кад је депутација дужим разлагањем покушала да увери посланика, да у Србији нема никога, који би смео на себе узети одговорност, да прими Портине привидне концесије, посланик одговори, да је требало прибећи силама, па настави даље: „ја сам рекао и понављам, да је будућност за вас. И моја влада, и ја лично имамо симпатије за вас, видећи у вама народ, који има животне снаге. Према једној земљи без финанције, без војске, без полиције и судова уредите се како да будете обратни (противни) пример. Што год будете имали, макар и мало, нека буде добро. На супрот нереду, који видите на другом месту, поставите ред, на супрот незаконитости, поставите законитост. Макар имали два пука војске, нека буду добри,

макар четири топа. нека су као што треба. У земљи будите сложни, па кад вас свет види у томе стању, одаће вам правду. Стрпљење, па, показујући прстом на небо, надање: тамо је све! Ну поступајући као што поступате, ви нисте на томе путу. Узевши за тим акат депутације у своје руке, ово је, рече, анахронизам! Оваквим поступцима ви се можете претурити, а то би у толико штетније било, што ствар тога не вреди. Ну што је учињено, учињено; сад треба да гледате, како ћете ствар да поправите."

— Депутација је одговорила француском посланику, да она нема начина, да Портин поступак исправља. Утисак, који је њен одговор произвео, не може се лако изгладити; према писменом, формалном акту њеном, ничија усмена уверавања не могу имати вредности у Србији.

— „Онда, преузе Лавалет, морамо ми. Ствар је озбиљна. Ја идем сутра Али-паши с предлогом, да Порта објасни свој одговор. Говорићу му као поштен човек. Све што чиним, чинићу из љубави к вама, јер се бојим од последица̂ за вас. Француска нема у Србији ни политичних, ни трговачких интереса. Ми нећемо да будете ни Французи, ни Руси, ни Енглези, ни Аустријанци. Будите Срби; мерите ваше интересе не дајући се ни коме за оруђе које се обично одбацује кад се цел по-

стигне. Не имајући интереса у Србији, ми ипак не ћемо престати да се бавимо вашим стварма а свагда полазећи са начела народности која се у вама подиже.“

Аустријски посланик Прокеш Остен, био је на одсуству, а његов заступник гроф Лудолф сажаљевао је, као и сви други представници гарантних сила, поступак српски, који је, по њему, Кнез морао учинити у љутини; налазио је, да је корак озбиљан и да смера на отцепљење Србије од Турске.

Енглески посланик био је пун озбиљности и претње. Прочитавши протест депутације, предузе он говорити без гнева и љутине: „Ја немам шта о томе да рекнем, ви се проглашујете за независне од целога света. Изгледа, као да се Кнез на нешто одлучио; то је сада ствар силâ.“ (1)

Сир Хенри Булвер доказивао је депутацији, да је он сагласан са посланицима француским и руским, и да је Србија имала учинити двоје: поднети предлоге и примити комисију, па чекати решење силâ; дотле све друго не садржи у себи ништа одлучно. А кад је бра-

---

(1) Vous vous declarez indépendants de tout le monde. Il parait que le Prince a pris ses résolutions; a present, c'est l'affaire des Puissances.

нећи корак кнежев, депутација ушла у опширније разлоге, посланик је приметио, да је то све требало изложити гарантним силама, а не предузимати нешто на свој рачун. Што ви нисте учинили, то ће учинити Порта, и ми ћемо је подржавати, а то ће имати за вас својих последица̂; то вам кажем ја, који вам свагда искрено говорим. Ну да бисте то избегли, тражите средства.“

— Ми немамо начина да исправљамо Портине погрешке; на њој је, да их поправи: не рекурирањем на силе, но искреним и правичним одзивом према Србији.

— Дакле не можете дати никакву другу ноту? запита посланик, а кад депутација остаде при томе, да је Портино да поправља, Булвер запита да ли би могла депутација причекати писмо, у коме би се Порта објаснила.

— У среду полазимо неизоставно.

— Онда има времена. Видећу шта може бити. Биће зло, ако не изађете из незгодног положаја, у који сте запали.

Са овим опроштајима свршила се мисија депутације. Сад је она могла себи да објасни храброст, коју је опазила на Али-паши, на место малодушности, која се показала на Порти под првим утиском српске протестације. Сва скоро дипломатија стала је уз Порту, а окре-

нула фронат противу Србије. Депутација се кренула на пут, али исправке Портине није било; нити је успео Лавалет да склони Порту на кораке намењене да ублажи утисак свога одговора, нити Булвер, да изради у Порте писмо за кнеза Милоша са смером да ближе објасни своје одлуке садржане у вел. везирском писму. Представници гарантних сила узимали су корак Кнеза Милоша озбиљно, па су стали уз Порту да предупреде сукоб, по што тада ни једна сила не налажаше интереса, да се покреће источно питање; ну силе су очевидно, прецењивале значај Милошевога корака. Одбивши Портине одлуке, кнез Милош није смерао на то, да отцепи Србију од Турске. Он је и за време своје друге владавине, стајао у кругу оних истих политичних идеја и планова, у којима је живео и радио и за прве своје владавине: да Србију очисти од Турака, да јој сâм даје уређење, како налази за најбоље, и да својој породици осигура кнежевски престол. Преко тих граница нису тежње Милошеве прелазиле другчије већ као жеље, које је он са свима другим Србима делио. Даље није тада ишла ни она приправа и готовина идејâ, које је Милош затекао. Ма да је био старац од осамдесет година, он је на томе пољу, био савременик и са најмлађим појасом, који је, пре свега, био

задовољан да види своју отаџбину, да једном изађе из оних тесних одношаја̂ у којима је олигархија држала Србију везану за отоманску Порту. Ну није било од штете, што је дипломатија Милошев поступак тумачила озбиљније него што је требало: ако је наваљивала на Србију, да се повуче, наваљивала је она и на Порту да изађе споразуму на сусрет. Ако и није успела да склони Порту на необичан корак да за својим вел. везирским писмом одмах пошље и коментар, којим би ублажила први утисак, она је опет у неколико успела. Мехмед-Али-паша, министар марине, а зет султанов, позвао је депутацију на растанку да поздрави Милоша, да ће му он кроз који дан писати. То је био канал, који је Порта била изабрала, да настави прекинути конац, а Мехмед-Алија био је лични пријатељ Милошев од врсте Риза-пашине, о коме већ знамо, како у благородној успомени на Милоша показује на свој џеп. Дипломатија се трудила да изради споразум, притискујући обадве стране у размирици. И Порта се чинила да попушта пресији дипломатитије, али није хитала. Она је нешто очекивала.

Стање здравља Милошева почело је још од јула месеца тако нагло да опада, да је у то доба већ постало било критично. То депутација није знала; нико није смео ни приватно

ни службено, да јој јави, да стари господар лежи на самртној постељи, али је Порта о тој значајној чињеници била тачно извештена. Опасно стање болести Милошеве њој је уливало неко надање, да ће се заплет размрсити са свим природним путем, без жртава и концесија од њене стране. Ако, са тога, Мехмед-Алија и није хитао са својим писмом, које би било намењено да успокоји Милоша о намерама Портиним, и у Београду су још високо држали тон. Кад се депутација у Београд вратила, „Српске Новине“ донеле су противу одлука Портиних врло озбиљан чланак, којим се апеловало на расположења суседних хришћанских народа у Турској; још и у последњем тренутку хтео се употребити велики аукторитет Милошев, који је Порти импоновао. Али је другачије хтела воља божја. Милош је тако био пао у самртну болест, да није могао ни познати, својих депутираца кад су они преда њ изашли, а за њихову се мисију толико интересовао, да је још у Бањи Алексиначкој молио Бога, да га само још толико окрени, да може на коња сести. Дан 14 септембра прекинуо је конац његовоме заслужном животу. Ако му и није пошло за руком, да поврати у живот сва она права Србије, за која се, беше онако живо заузео, његова друга владавина, и ако је била кратка, ипак је толико потрајала, да се може

са основом назвати влада рестаурације. Милош је повратио стари углед Србији и српскоме престолу: он је прокрчио стазу народне мисли, која беше тако већ зарасла, да се једва могаше познати. Те стазе није више могла никоја влада српска остављати: могла је бити реч о разним путовима и средствима, али је био успостављен народни правац, правац плодан и благословен.

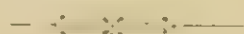

Погрешке штампарске које су се у овој књизи поткрале, исправиће се у другој књизи.

СПОЉАШЊИ ОДНОШАЈИ СРБИЈЕ

НОВИЈЕГА ВРЕМЕНА.

ДРУГА КЊИГА

1860 - 1868

НАПИСАО

ЈОВ. РИСТИЋ.

У БЕОГРАДУ

У ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

1887

Садржај

СТРАНА:

ДРУГА КЊИГА

I.

НОВО ДОБА

1860—1862

Са смрћу кнеза Милоша завршује се најважнији одсек у историји кнежевине Србије. У основу, тај је одсек свршен још 1839, да се понови после двадесет година, које је кнежевина провела у процесу мешовитих појмова државнога живота. Ту се мешало старо и ново доба: патријархалност са почетцима просвете, свемогућност олигархије са тежњом к либерализму. С повратком Милошевим на престо, та се струја прекинула, да, за кратко време од не пуне две године, уступи опет место самодржавноме апсолутизму, који беше са свим својим aукторитетом понова стао у службу народне идеје.

Са доласком Михаиловим на престо, завладали су нови државни облици, усвојени су нови путови. Унутра, стала је законитост на место самодржавности; с поља, што су догађаји

били савладали у области начелâ, то је из програма избрисано, па у једној главној тачци кристалисано.

Докле је Милош радио, да му Порта призна начело престоне наследности, Михаило је то питање сматрао као решено специјалним домаћим законом, тражећи за њега гарантије у учвршћењу унутрашњих одношаја; докле је Милош радио, да га Порта ослободи хатишерифа од 1838 (Устава), па да Србији призна право самосталнога конструисања државног, Михаило је то питање резервисао времену, предузевши о с н о в н о уређивање земље путем специјалних закона. За успех великога питања коначне независности државне, он је управио све своје напоре најпре противу опстанка Мусломанâ у Србији настањених изван градова, а за тим и противу самих војних посада турских. То је била у Србији снага турска, коју је требало сломити пре свега другог, пошав наравно стазом оне поступности, коју сама природа ствари собом доноси.

Разликовали су се и сами путови, којима су се служила ова два Кнеза српска. Депутације су биле Милошеви органи и за друге владе његове као и за прве; преговоре је он водио непосредно с Портом, осврћући се мање на гарантне силе, докле је Михаило своје путове прилагођавао захтевима новога времена и међународном положају, који је Србији створио

париски уговор (1856). Он је држао потребнога рачуна и од великих сила, које су 1856 примиле биле под своју гарантију политично биће наше кнежевине, а у свој концерат узеле и отоманску царевину, у чији је састав и улазила наша држава.

На кратко, с Михаилом је настало у Србији са свим ново доба. Овладали су нови савремени појмови и погледи како на унутрашње, тако и на спољашње прилике и потребе земаљске.

Кад је кнез Михаило ступио на владу (14 септ. 1860), издао је он прокламацију, у којој је скоро ћутањем прешао свој поглед на спољашње одношаје Србије. Васални положај кнежевине искључивао је сваку манифестацију те врсте, као што ју је искључивала и потреба, да се прерано не обелодањују никакви пространији замишљаји на пољу народне идеје. Не обзирући се на резерве Портине, Михаило је обзнанио да прима владу као наследни Кнез српски, колико по царским хатишерифима, толико и по закону о наследству; али није изоставио додати, да ће се обратити Порти за прописани берат, у намери, да савесно испуни дужности, које наша отаџбина има спрам сузеренога двора.

У главноме, прокламација се ограничила на то, да, у крупним цртама, објасни унутрашњи

правац, кога се кнез Михаило мислио у својој управи држати. Пред њим стоји, вели он, тешки задатак. Унутрашњи раздори, непоштовање права ближњега, гажење закона и малоуважавање власти, освете и гоњења растројили су отачаство наше и задржали га у великом назатку. Кнез ступа на престо с тврдом вољом, да зла ова искорени: да оснује владу, која ће умети да одржи себе у уважењу, законе у снази и задобивена права у поштовању, и која ће, презирући освете и гоњења, придружити себи све, који љубе своје отачаство и желе му напретка. За то Кнез прашта сваку политичну кривицу и баца у заборав све политичне преступе; позива све, да се ставе под заштиту закона. Он обриче, да ће његовој влади бити једна од првих брига, да се постара за најбољи начин, како да се, по могућству, дâ правда и онима, који мисле, да су били оштећени владом, која му је претходила, било повредом јавнога, или приватнога права њиховог.

Мудрим и срећним обртом, много и самом својом појавом на престолу, Кнез је успео да упути унутрашњу струју правцем, који је скоро све духове са собом измирио изузимајући један незнатан део од онога кола људи, који су били или опијени великим успехом од 1858, или су

се осећањима освете и онда заводили, кад се бујица страсти већ у природно корито повратила била. Што није могла да стиша превртљива самовоља Милошева, то је једним махом постигао сам проглас државоправних начела Михаиловних. Стари противници били су коначно успокојени и у својим интересима обезбеђени, неправде, које су „под претходном владом“ почињене, биле су с места исправљене и личним жртвама кнеза Михаила, који је, у то име, притекао држави у помоћ са четири хиљаде дуката ћесарских ([1]); угрожени интереси били су ослобођени од свакога страховања; административна анархија била је уклоњена: било је повраћено „јединство власти и јединство одговорности“ — као што је тада био поздрављен кнез Михаило у име чиновништва ([2]). А што је најглавније, докле је, под владом оца, књежева воља била највиши закон, сад је син прогласио закон за највишу вољу.

После не пуне двогодишње владавине кнеза Милоша, која се није била обележила сталношћу начелâ и правца унутрашњег, ови су основи морали, са свим природно, изазвати најрадоснији одзив поверења и поуздања у памет и у патриотизам новога Кнеза. Није то више

([1]) «Српске Новине» за 1860.
([2]) «Српске Новине« за 1860.

био млади Михаило од прве владавине своје (1839); сад је свак пред собом гледао човека свршена, искуством егзила сазрела, светски образована, у народним предањима очврсла, и ако на пољу унутрашњих слобода не мало задахнута доста крутим аристократизмом.

Првим срећним корацима рашчистивши унутрашње земљиште, он се могао попети на ону висину, са које је могао да баци поглед на стање српскога живља свуда око Србије, па да му упути било своју потпору, било знаке саучешћа, који би му подржали наду на боље и срећније дане. Далеко око Суторине, на Јадранском мору, гледао је он тада заметак борбе, коју је, под вођством Луке Вукаловића, зачињао за своју слободу један део Херцеговачких Срба. Борба ова, ушавши и у 1861 и 1862 год. није могла проћи а да не види руку помоћи, коју јој је кнез Михаило, према приликама, могао пружити. На јужној граници, у Старој Србији, управа турска гонила је Србе из пашалука Нишког у Србију; самовоља их је у 1861 дотле била притеснила, да их је хиљадама тражило и нашло гостољубивог пријма у материнском крилу Србије. На Северу од Саве и Дунава налазила се аустријска монархија у пуном процесу свога преображавања. Удари Наполеонови беху уздрмали Хапсбургову монархију, која сад тражаше да изађе из апсо-

лутне управе, у коју после револуције од 1848 беше прибегла, и покушаваше, да се измири са својим народима нешто на либералним, нешто на историјским основама. И те прилике није Кнез пропустио, а да не покуша окренути их, колико се могло, у корист Српству.

Ми нећемо тврдити, да је кнез Михаило дошао са каквим готовим планом, из кога би вадио један по један распоред и уводио га у живот; у њега је било патриотскога расположења готовог да употреби све прилике у корист свога народа, ма где он био, а из тога патриотскога духа развијала се, мало по мало, слика његове народне политике, како су јој допуштале прилике. Што је год идејâ доспело било до зрелости, оне су му долазиле у службу; сваки се осећао срећан, да му се стави на расположење са својим мислима, својим знањем и својим услугама.

А време је већ било наткрилило погледе и планове кнеза Милоша. Као што смо већ имали прилику изразити се, нема сумње, да је и кнез Милош, као велики српски патриота, делио жеље и носио предања, која народ српски гаји од Косова за својим потпуним ослобођењем, али су се његови планови ограничавали на коначно истребљење Турака из Србије и на потпуни развитак њене аутономије; у даљу могућност није стари Кнез веровао, напуњен

горким искуством, обремењен патњама, прожмат тегобама, са којима се морао борити, да може довести Србију и до саме унутрашње самосталности. Ако је и веровала Србија у моћ кнеза Милоша, тој вери полагала је границу старост и слабост човечја.

Другачије се све то јавило са кнезом Михаилом. Готово је сва Србија веровала, а нарочито млађи нараштај, да кнез Михаило нема ни у чем препрека, да се са њим све може постићи: и потпуна аутономија, и независност Србије, и ослобођење потлачене браће. Овај општи дух носио је Кнеза на својим крилима напред; ова вера била је донекле захватила ... сам старији нараштај, који се у служби ње... вој налазио. Време је духове пробудило, на...тю ...илане жеље оживело, и ако јаче но што су ...ђе ...ства допуштала; оно је развијене идеје сред... ...брило оптимизмом, који дотле није био охра... позна...

Т... нова струја обележава и међу између владави... на̂ очине и синовље. Из те струје ницали су п... ланови, прихватане су прилике и предузимани ... кораци у различним облицима, тако, да са сврш...етком седме године Михаилове владавине Бал...канско полуострво беше покривено читавом мреж...ом уговора̂, које Србија беше подвезала са хр...ишћанским државама: Црном Гором, Румуниј...ом и Грчком, са задатком, да за-

једнички раде на остварењу својих народних идеала. Светли се изгледи беху отворили Балканским народима; од како су Мусломани завладали нашим полуострвом, дух његових хришћана не беше се никада до те висине успео, да себи тражи спасења у заједници народа сродних и по прошлости и по садашњости. У овоме правцу вазда се Србија сусретала са Грчком и Ц. Гором, докле, најпосле, није и Румунија на тај пут изашла.

Обележивши ово ново доба, у главним цртама, ми ћемо прећи на развитак појединих питања и догађаја̂.

Јавнога и свечанога израза дао је кнез Михаило први пут својој спољашњој политици, кад је примио берат инвеституре (од 7 окт. 1860). Сам берат није више носио на себи маглорити карактер цариградске канцеларије: био је сух, јасан и одрешит; обилазио је ћутањем наследство, које је Порта постојано и Михаилу, као и оцу му, одрицала. С друге стране, ни кнез Михаило није се више држао источнога церемонијала, који је употребљаван при читању султанових фермана. Читање није било ни у граду, ни на пољу градском (Калимегдану); није било ни у присуству српске, ни турске војске. Оно је извршено (7 нов.) у двору кнежеву, у присуству султановога изасланика, пуковника Енис-беја, мухафиса градскога Осман-

паше и српских виших чиновника, без и какe друге параде.

Догађају je дао прави смисао сȁм кнез Михаило, кад je, примајући берат из руку султановога изасланика, изговорио ове речи: „En recevant de vos mains le haut Bérat Impérial, je vou sprie, m. le Colonel, d'assurer Sa Majesté que, fidèle à la double tradition de ma dynastie, je ne cesserai pas de professer les sentiments de loyauté et de dévouement envers le haut suzerain de la Serbie, ainsi que de régner en Prince jaloux des droits et des institutions nationales". (т. j. примајући из ваших руку високи царски берат, ја вас молим, господине пуковниче, да уверите Његово Величанство, да ја, веран двогубом предању моје династије, нећу престати да исповедам чуства лојалности и предaности према в. Сузерену Србије, нити ћу престати да владам као Кнез, који суревњиво чува и брани права и установе народне).

Гледиште кнежево, и ако није било неочекивано, било je у земљи добро примљено; оно би требало, да je било добро примљено и у Цариграду, јер после жестоких протеста кнеза Милоша и његових нота пуних претње и опорости, изјава кнеза Михаила звонила je благо и смотрено. Али се тако у Цариграду није схватио дух Михаилових речи. Порта je

била изненађена, јер је у кнезу Михаилу гледала европскога дипломату, па је од њега очекивала највећу резерву. Ако је патриотске тежње Милошеве и слушала нерадо, није их се толико плашила, гледајући у староме и болешљивоме Кнезу само једну успомену, којој избројени дани не допуштаху да оживи; у Михаилу пак гледала је она на престолу српском мужа у најбољим годинама, постојана и чврста у своме правцу. И најблажи наговештај народнога правца њу је почео испуњавати озбиљном зебњом. Ту зебњу потхрањивало је и присуство хришћанске емиграције у Србији, заостале још из времена Милошеве владавине.

С друге стране, Турци насељени у Србији око градова продужавали су нереде, које су до 1858 год. мање више некажњено чинили. Они су отимали имање од Срба, насртали на грађане, па и на саму власт српску. Противу овога стања влада је кнеза Михаила морала предузимати строге мере.

Све ове појаве здружене: манифестација кнежева при читању берата, кретање хришћанске емиграције, као и мере противу иступа турских по Србији, толико изазову гнев Портин, да се она не могаше уздржати, а да му, у своме званичном органу, не дâ јеткога израза пунога прекора, па и саме претње.

Струја се под кнезом Михаилом развијала брзо у правцу к размирици и сукобу. Изненађење Портино било је толико, да ју је извело из такта, те место да умирује и уздржава кризу у своме властитом интересу, она узме пут, који је кризу ускорио. 7 нов. 1860 она је предала Кнезу свој берат, а после не пуна три месеца (25 јан. 1861) она га напада јавно и нештедно. Кнез Михаило, изазван, бранио се на истоме пољу, у своме званичном органу. Европски политични свет гледао је пред собом необичан призор: јавну полемику између сузерена и васала, огорчену борбу, која је у даљини навештавала буру.

Важност ове полемике иште, да јој скренемо пажњу, јер је то била она полазна тачка, која је одвела к сукобу.

Journal de Constantinople од 25 јануара 1861 год. писао је у своме уводном чланку:

„При смрти кнеза Милоша озбиљни унутрашњи заплети претијаху Србији; велики раздор беше на прагу да поцепа ову област, и народ српски беше опет у опасности, да падне у ову ужасну трзавицу, која га је тако често сналазила са супарништва и частољубивости појединаца.

„Ово стање ствари не бејаше никоме непознато, и сва Европа бејаше о њему обавештена.

„У таквим приликама в. Порта, одушевљена спрам народа српског (над чијим повластицама она стоји будна од толико векова) бригом, која се никад није порекла, и о којој историја у више прилика пружа сјајне доказе, да би осигурала спокојство ове земље, прими избор кнеза Михаила као последника (successeur) покојноме кнезу.

„Од онда су једно за другим чињена извесна дела, која, да су се продужила сваки дан, могла би одвећ неповољно предубедити царску владу. Права, повластице и наследне правице народа често су угрожаване самовласним (апсолутним) мерама, које производе у земљи чуђење и незадовољство, и које смерају на то, да се забораве административни услови, под којима се увек налазила влада ове земље, а тако исто и права, под којима их народ жели и да сачува.

„Сувише, докле се в. Порта непрестано усиљава, да на основима правде и правице утемељи ред и добру управу у Босни, да уништи злоупотребе и да их казни са највећом строгошћу, да подвргне сваки округ надзору најстроже контроле: дотле се права разбојништва још чине на границама Србије.

„Ова организована отимања, и наравно праћена раздражавањем на неред и на мржњу

међу поданицима једнога истог владаоца, нису могла дуго остати непримећена од више власти, која је с болним изненађењем могла опазити, да ову систему изазивања и разбојништва врше људе, који, по што се повуку преко границе српске, као да остају са свим некажњени.

„Нереди, које ваља толико сажаљевати, и који се понављају тако често у садашњим приликама, кад в. Порта употребљава све своје старање, да утемељи ред, правду и једнакост стања у својим областима, имају важност, која се не сме непризнати, и кнез Михаило мора јамачно сматрати за част, да они буду строго кажњени пре, него што би се могле извести из њиховог непрестаног понављања све последице, које они могу задахнути. Овај ће задатак бити тим лакши Кнезу, који по своме са свим европском васпитању, не може не бити живо дирнут оваквим стањем ствари, што народ српски неће да има никакве заједнице у системи трпљења, која би начинила од Србије неповредно уточиште злочинаца, оскудицом енергије или воље власничке.

„Енергично решена да иде, у унутрашњости. брзим кораком на путу реформама, и да не узмиче ни пред каквом жртвом, да би се међу поданицима царства без разлике распространило благостање, али и чуство дужности — царска је влада мање него икада вољна трпети, да се

на самим њеним границама могу чинити убиства, разбојништва и подстицања на буну, па још да то долази из провинција, које живе под туторским заклоном њенога сузеренства.

„С једне и с друге стране кривци, који се редовно за такве нађу, ваља да буду предани или кажњени, јер је нужно да се нарушиоци реда не навикавају на мисао, да могу учинити нереде на земљи Портиној, а после извлачити се лако изван њезинога домашаја.

„Царска влада, по што је обезбедила унутрашње спокојство свуда у царству, не мисли ни по што допустити, да се са стране Босне начини стално огњиште нових сплетака и крвавих нереда.

„Најпосле, још мање може она разумети, како се могу ове сплетке и ови нереди производити баш због самог понашања власти у једној области, која мисли, да је више, него друге тачке царства, посвећена у благодети европске просвете.“

Напади Портини произвели су врло немио утисак у Србији; нарочито се кнез Михаило осећао до дна срца увређен. Тек што је примио владу, видео се он нападнут од Порте, која га криви да својим апсолутизмом прети наследним повластицама Србије пре него што је он имао времена, и шта да предузме на пољу унутрашњега законодавства,

докле отоманска влада сама себе, на против, износи Србији као неког доброг генија, који од памтивека стоји будан над правицама народа српског. Порта није ни сада остављала политику раздора, којом је, под кнезом Милошем, одвајала жеље народне од жеља владаочевих, и бацала је пред целом Европом одговорност на српске власти за своју злочесту управу у Босни, подмећући им, да заклањају разбојништво и да подстичу буне и немире на граници босанскј.

Није требало много говорити, да се изнесе на видело брига, коју је Порта водила о народу српском од Косова до Карађорђа и Милоша. То зна сав свет из историје, зна из песама, у којима је народ српски нацртао у појединостима сву нежност музломанску према своме јавном животу („својим повластицама“), према својој вери и богомољама, према својим обичајима и према своме огњишту. И кад Порта није изнела никаквих доказа о своме старању, које је водила о народу српском, одговор српски штампан у читавом низу чланака у „Српским Новинама“ ([1]) подсећао је на све оне кораке, који су у Цариграду чињени, да се одрже неповређене повластице, које су Србији царским хатишерифима признате биле, па не само

([1]) "Српске Новине" од јануара 1861.

што се не могаше ни до каквог резултата доћи, већ, на против, Порта не престајаше да представља и оптужује свакога оног Кнеза српског као у толико опаснијег за права народна, у колико се који од њих за њихово одржање чешће обраћао и живље заузимао. На сваки корак, којим је Србија Порти на сусрет излазила, следовали су нови замашаји у њене повластице. На честа и јасна питања долазили су замотани оријентални одговори; Порта се користила сваком приликом, да окрњи или да стесни по коју повластицу народну, утуривши, у своме тумачењу хатишерифа, час ово, час оно ограничење. Овде се сад опширно претресају сва три она питања, која је кнез Милош, пред своју смрт, покушавао да расправи и уреди у Цариграду преко нарочите депутације, а на име: престоно наследство, самостално конституисање земље и излазак из Србије Мусломана настањених око градова.

Не мислимо, да је потребно, да износимо овде правни претрес ових питања онако, као што је изложен у званичном органу српском. Она су довољно објашњена у меморандуму, који је, као што смо видели, српска депутација предала Порти априла 1860 г. И као што је овај одговор на нападе Портине потекао из онога истог пера, из кога је потекао и меморандум српске депутације, то бисмо понављањем

скоро истоветне аргументације без потребе морили пажњу читалачку.

У осталом, кнез Михаило није ни полагао велике важности, да питања о наследству и о Уставу претреса с Портом; једно од тих питања већ је било законом уређено, а и друго је Кнез задржао, да са̂м с народом расправи. Он је, како у својој даљој радњи, као што ћемо доцније видети, тако и у својој полемици с Портом највећу пажњу обратио трећем питању, изласку из Србије Мусломана настањених око српских градова. По што је дакле, у одговору српском, бачен кратак поглед на историјски развитак овога питања, нацртано је у појединостима оно стање, које је створено раузданим понашањем мусломанскога становништва у Србији. Како је двобој вођен јавно, Кнез је хтео, да се изнесу пред Европу факта, која би је могла убедити о потреби, да се Муслимани из Србије селе, кад се то не могаше да постигне само правним разлозима. За то нека је допуштено, да се при овоме делу полемике задржимо дуже, јер нам није познато, да је гдегод у целини овако изнесена слика, коју представљаху одношаји између Срба и њихових мусломанских суграђана све од 1842 па до 1860 године.

„У место, говори званични орган српски, у место да се угледају на Србе, па да, по при-

роди развитка људског, попримају од њих питомост њихове нарави и обичај њихове вредноће: Мусломани у Србији стадоше, као насилници и убојице, живети на рачун живота, части и имања српског. Земља наша, којој је домаћа влада сваки дан уређивала свестручне одношаје, налажаше у њима непрестано камен спотицања за свој напредак. Где год беше Турака, беше и немогућности да се одржи ред, немогућности да се сачува имање српско, а поврх свега сваки дан показиваше очевидних примера, да ничија личност не беше безбедна.

„Полицијске уредбе наше бејаху само над Турцима немоћне; они једини, презирући ред, презирући опште уведене прописе, не престајаху ходити по земљи нашој без путних исправа, као силеџије. Сва напрезања полиције наше за утврђењем полицијско-санитетског реда остадоше бесплодна само у Београду, у Шапцу и у Ужицу (и не спомињући неки део соколског предела, који је изван домашаја њеног). Ту се још виде гробља посред вароши у извесним крајевима њиховим; ту још не могу да се уреде пијаце и улице свуда калдрмишу; ту се још осећа задах заразне нечистоће по улицама; ту се још пролази ноћу по неосветљеним крајевима. У тима нарочито варошима види се још стока, где, као пуста, тумара, чинећи штету по сењацима, по њивама и по баштама засађеним

најблагороднијим воћем; ту још продире она у куће људма па и у саме, елегантном трговином искићене дућане наше. Докле су наши становници ограничени у држању ствари опасних за живот људски и општу безбедност: у Турака може се наћи, кад год се хоће, и отрова и барута у великим количинама на једном месту. Још само Турци носе по варошима нашим оружје, и при најмањем споречкању са Србима стичу се у раздражене гомиле; још само они по улицама варошким трчу коње; они се ноћним патролама не покоравају; они ред на јавним пазарима кваре; у кратко, још само Мусломани у Србији не знају за власт.

„Не само да они на овај начин у полицијским погледима сметају правилном реду односаја грађанских у отаџбини нашој; но од првог дана оног, кад су се иселити имали, не престају они живети о зноју и труду својих српских сажитеља, крадући им, грабећи и отимајући законито имање. Густим шумама покривена Србија нарочито је у оним крајевима прорешетана, где Турци живе. Много би се примера могло навести сад из предела соколског, где су они по три, четири пет или више стотина жиророднпх древета у један пут обарали сад из крајине фетисламске, сад из шуме шабачке, коју су они, обарајући јој читаве редове, па и читаве стотине жиророднпх древета, сатирали,

каткад за своју праву потребу, често за своју спекулацију, а најчешће злурадо и пакосно. Докле су Срби, ограничени законом, били принуђени носити из шуме сухарке и огранке, докле су они за најмању горосечу затвора и робије допадали: Турци су некажњено потпаљивали столетне грмове, највеће богатство земље наше, и немилосрдно обарали јелову и букову гору око Ужица до Таре и Ивице, и скоро је у корен сатрли. Предео соколски, а нарочито општине баставска, царинска, шљивовска и друге, које имају несрећу бити у додиру са атаром соколским, лишене су скоро коначно оних благодети, које су од богатих својих шума негда имале. И у Шапцу пловидба по Сави олакшава Мусломанима немилице односити у град, или и даље одвозити сирову гору нашу.

„Не задовољавајући се, што засушују главни извор нашега богатства, шуму нашу затирући, — они су још разбојнички отимали земље наше. Тако се 1857 године дознало, да су Турци фетисламски, осим што им је иза града знатан простор земље за уживање остављен, још и 300 дана орања које чисте, које шумарицама покривене земље, притисли. Тако су и у пределу соколском преко онога простора, који им је, по милосрђу српском, док се не иселе, за уживање остављен, још са 1000 плугова земље мирољубиве грађане наше притеснили. Много пута

они су у четама из села својих излетали, па сељанима нашим њиве разваљивали, пуцањем из пушака људе са крчевина њихових терали, а после их заузимали. Нападали су на стоку, а нарочито на свиње наших људи, па их по читаве чопоре сатирали. Тако су прошлога месеца Турци соколски дигли у планину хајку на свиње, и побили их 26 комада; по барама општинским они силом рибу лове, и арендаторе риболова по рекама знатно оштећавају. Они нарочито земље своје не држе у загради, него напуштају стоку наших људи, те је хватају, и Србе грдно глобе, наплаћујући по 20, 30 и 40 гроша оборије. Сиромашак наш, коме су два вочића још као два последња средства за опстанак и његов и породице му служила, долази често у несрећу, да се види лишен и те потпоре. И без тражења зна он, да ће им на касапницама турским моћи кожу познати.

„Насиља ове врсте испуњавају гневом свакога, који за њих чује. Ну и ту још неисцрпљује се злонамерна вештина српских Мусломана. Они су нашим људма на њивама незрео кукуруз секли; они су им по подрумима пиће пакосно источавали, и по 50—100 снопова пшенице на њивама пламену предавали; шта више, има случајева, да су и куће људма нашим из освете палили, као што је један 1857 године

и у самој престоној вароши нашој ватру под куће злонамерно подметао.

„Ну није само ред и имање наших људи оваким опасностима изложено; не задовољавају се наши мусломански суграђани само отимањем имања нашег, но морамо још и чашћу и животом својим да потхрањујемо њихов незаконити опстанак у нашој, од њих крвљу већ једном одбрањеној земљи. Нема дана, нема месеца и недеље, кад под насртљивим оружјем њиховим не падне по која невина жртва наша. Ако таласи Дрине, ако таласи Саве или Дунава пронесу по који леш, извесно је у напред, да је то жртва, коју су Турци смакли с овога света у помрчини или из прикрајка. Кад сва земља у најдубљем миру благује, само око Београда, око Шапца, Сокола и Ужица севају ханџари, чује се праска оружја; само испод града шабачког, око Кленка и на Мишару, само на Дорћолу, само око Ћетиње и Сокола освићу мртва телеса.

„Мусломани не траже Србе од мегдана, но понајвише слабомоћне жене и нејаку децу. Ено н. пр. 1855 год. исекоше они на најнемилостивији начин теретну Василију, жену Јована Токовића из Љубовије. 1856 год. нападе Турчин под самом престоном вароши нашом жену једну, те је злостави и похара. Ено ономад под Ужицем заклаше они двоје слабе момчади,

што сав свет зна да није првина. Велики је дневник њихових убистава; а још већи онај од силовања жена и деце, који кад би се излагали, морала би се згрозити свака хришћанска душа! .

„Излишно је напомињати, да су власти српске, уздржавајући увређене и оштећене од праведнога гнева, тражиле редовним путем од турских власти, да се штете накнаде и злочинства казне. Срби су сваку готовост показивали к држању добрих одношаја. Они су изазивали мешовите комисије за Ужице, Соко и Шабац, и давали им најмиролубивије људе за чланове од своје стране. Ну узалуд! сва готовост српска наседала је на противности и неискрености турских власти. Докле нема примера, да је суд српски између Турчина и Србина разлику правио: пред меџлисом турским, у терби са Турчином, нема опет примера, да је Србин до свога права дошао. Власти турске, састављене из простих предрасудљивих урођеника, чиниле су се учесницама не само у гажењу грађанскога права против Србина, но се примерима доказати може да су оне бивале још и савиновнице у нападају на личност његову. 1855 год. отима Салко Заимовић, с оружјем у руци, од људи наших земље по Соколу, и Салко некажњен остаје! 1856 са ножем у руци Салко хвата Максима из Шљивове за гушу, и кесу му са новцима отима.

А ко је тај Салко убојица? Салко је члан меџлиса сокolског, који, под окриљем старешине градског, Али-аге, као највећи зликовац и силеџија, по свету слободно ходи. Турска патрола, коју официр предводи да одржи мир и безбедност по турском крају вароши наше, обија дућане и хара их; лопови турски налазе у градовима заштите, лопови наши гоњени руком закона, тамо прибежишта траже и налазе га. Зликовци турски, на послетку, насрћу и на саме власти наше као што су н. пр. 1856 год. ранили они 3 полицијска агента наша који су у једној кафани хтели стишати кавгу, коју су исти зликовци били заметнули. И убица нађе заштите у граду, и изађе из града да нашим људима наново пркоси! Неки Уско рани у Шапцу 1858 године једног младића, а другог погуби, па Уско и данас слободан ходи по вароши!

„Може ли се и мислити, да Срби ове неправде и оволика безакоња равнодушно сносе? Може ли се мислити, да из овога илегалног стања може ницати мир и љубав? Општи покољ био би одавно одговор на ова изазивања турска, да власти српске нису гвозденом руком, ако и с рањеним срцем, уздржавале народ, који је више пута гомилама тражио, да се са својим нападачима сâм суди. кад од власти њихове правице не добива. И последњи чести

сукоби у Шапцу, и крвава она сцена од августа пр. године у Београду, одговарају да је немогуће већ и даље одржати у границама закона народ онај, коме се заштита закона не прибавља. И заиста, поред све вештине и енергије полиције наше, само редовној војсци би могуће иштчупати летос Турке кавгације из руку дубоко увређених Срба.

„Србија није никада престајала представљати озбиљно в. Порти преку нужду, да се правима народа српског поврати првобитно задобивено стање; она јој је нарочито обраћала пажњу на лек, којим би се отклонило непрестано трвење између Турака и Срба у Србији, како да се не понове у овој земљи несрећне сцене сиријске. У тој цели кнез Милош посла прошле године нарочиту депутацију у Цариград, коју „Ж. д. К.“ прими онаквим истим поздравима, какве нам и сада шаље. Важно је напоменути, како је он и онда одвојио ствар народну од кнежеве, и мисију депутације као личну потребу кнежеву свету представио. Divide et impera — била је политика његова и онда, као и сада. Да је „Ж. д. К.“ у име в. Порте говорио, показао је исход ове мисије, јер, после петомесечних преговора, депутација би принуђена дати у име народа српског протестацију против решења, које је привидно изгледало као задовољење, а у ствари није ништа

више садржавало, но оно, што означава њена протестација.“

Имајући пред очима ову слику самовоље Турске, ми сад можемо потпуно замислити стање, из кога се изродио сукоб између царства и кнежевине. Ну није то било само понашање мусломанских становника настањених око градова, што је довело до бомбардања српске престонице, коме смо се ми, са својим успоменама, већ на једну годину примакли; уз самовољу наших мусломанских суседа ишла је упоредо и радња турских власти на свима пругама, почевши од централне управе у Цариграду па све до мудирâ у пограничним областима турским. Кад је већ једном завладало међусобно неповерење, спорна питања између Цариграда и Београда ницала су из дана у дан. Заповедник београдске тврђаве беше заузео скоро непријатељски положај; он се беше дотле заборавио, да је ґрад београдски отворио и злочинцима најпростије врсте. И дипломатски заступници турски у иностранству, и власти царске по унутрашњости нису хтеле поштовати српских путних исправа, докле, најпосле, и сама Порта није предузела једну политичну меру, која је њене непријатељске намере на видело изнела: на непосредној граници српској она је почела гомилама насељавати дивље елементе татарске и черкеске.

Сва ова питања додирнуо је званични орган српски, у својој полемици са органом Портиним, на најаутентичнији начин. Ми се морамо на њ повратити; тиме ћемо попунити ону слику, коју смо напред изнели, и свестрано појмити одношаје, из којих се изродила српско-турска размирица.

„Докле овако в. Порта није налазила за нужно, да обрати и најмању пажњу захтевима народним: агенти њени наносили су нове повреде унутрашњој самосталности земље наше, показивали су у замашајима својим у српска права толико ревности, да је изгледало, као да им је цел да изазову сукобе са Србијом. Тако на прилику, посланик турски у Паризу и дан данашњи одузима путницима нашим пасоше српске, па им намеће своје, ако и јесте изван сваке сумње право српско, да с пасошима своје владе свуда могу путовати. Тако је мухафис београдске тврдиње лане, противно и хатишерифима и дојакошњем обичају, на три места шанчева варошких наместио по један топ, снабдео их стражама и стражарама, те подигао линију, што граничи на ступањ градског бедема. Није ли то најпростије изазивање на бој?

„Не изгледа ли тако исто, кад мухафис покушава вршити полицију у вароши над поданицима српским; кад на мешовите патроле,

по договору, не пристаје; кад уговоре закључене у надлежној форми између Срба и Мусломана уништава; кад град свој отвора свакоме, који хоће у њему прибежишта да потражи?

„У овом последњем погледу занимљиво ће бити да се чује, на који начин бивају ови збегови:

„Прошле године лице једно, које је касу једног окружног начелства похарало и под присмотром полицијском било, измакне се испод надзора полицијског, допре до града, где му се капија отвори, и злочинац буде примљен у град са још једним другом својим. Кад се, сутра-дан, мухафису примети, да су злочинци у граду прибежиште нашли, одговори он, да их у граду нема, нити су ноћу у град доћи могли, по што кључеви од капија градских ноћу код њега стоје. Ну кад злочинце власт аустријска, поштујући основе међународног права, из Земуна овамо пошаље, признаду они пред влашћу нашом, да су те исте ноћи, о којој је реч, у граду били, а отуда са знањем власти турске у Земун прешли.

„Исто тако несташко један побегне у град 3 фебруара прошле године. На захтевање власти наше одговори власт турска, да бегунца тамо нема, а после 20 дана представе сâм бегунац, и покаже власти нашој тескеру, коју му је власт турска за Цариград издала, са

овим писмом: „Господине! Изволите примити тезћера за Цариград и малко трошка до Видина да можете путовати у суми 18 ф. 80 х. Ö. W. Желим вам срећан пут. Ваш пријатељ А. Рашид.“

„Не бисмо скоро готови били, кад бисмо се упустили у набрајања свију замашаја власти турских у наша народна права. Сукоби су тако чести, да се управо не зна кад их није било; а од куда они истичу, и шта могу собом донети, то ће најбоље показати писмо, које је сам кнежев Представник и министар иностраних послова под 29 нов. 1860 г. био принуђен послати у Цариград капућехаји нашем. Оно гласи:

„Господине!

Ретко се кад могло хвалити правитељство српско владањем турских паша, који су овамо слати. Они се нису никад умели наћи у своме положају у Београду, нити у одношајима с правитељством српским заузети положење, које им према њиховом званичном карактеру приличи, и које им правитељство српско признати може. Пуни погрешних идеја о положењу нашем у турском царству, и сећајући се једнако свог недавног неограниченог господарења у Србији, они су непрестано претендовали на некакво господареће положење у Србији, како за себе, тако и за Турке у опште.

Из овог рђавог схватања свога положења ницали су једнако сукоби и неспоразумљења. Но ако се правитељство ни до сад није могло хвалити овдашњим мухафисима, опет није налазило у владању њиховом толико једнакости и рачуна, као што налази од једно две године. То нам даје мислити, да непријатељства ова не долазе лично од мухафиса, већ да су то појави у Цариграду усвојене политике спроћу нас. С тога ћете ви улучити прву прилику, да о томе говорите Али-паши.

„Гола непријатељства овд. мухафиса неће нам за цело нахудити, а међу тим она распаљују страсти и мржње народне, које би требало стишавати. У колико је пак разумно владање овдашњег мухафиса, најбоље се даје решити по практичном успеху. Нека Порта потражи, у колико је прилика, при којима су сукоби између нас и паше могли најважније последице имати, јавно мишљење или дипломатија паши за право дала, па нека по томе пресуди, колико је разумно и даље остати при таквом владању. Какву цељ може имати, кад се из такве ствари, као што је полиција (ствар реда и сигурности) на Дорћолу, прави важно питање? Шта ли значи предузимати насилне кораке, који могу запалити целу варош, за то, што Србин подиже кућу онде, где је већ имао куће, и то

на основу јавнога документа? Таквим ситницама не само да се ништа не добија, него се само челичи непријатељство између нас, и спремају се катастрофе, које добро измерена политика не може зацело желети. Разумна је политика овде, умети се наћи у већ створеном и од воље Портине независном положењу. Тежња Портина, да на овако незгодном терену за себе боље положење створи него што га има, може само противно дејство имати. Слажући се у питањима, која су од важности и за нас и за Порту, не би требало никад да нас овакве ситнице раздвајају. Међутим Порта је једина, да у оваквим ситницама концесије чини. Њој је довољно, да сачува у Србији начело; ми пак не можемо да се задовољавамо начелом само, нити смемо пред очима свога народа и ситнице из вида губити. Порта не може тражити од правитељства српског, да јој буде искрено и одано, ако га неоснованим и неважним претенсијама својим буде метала једнако у неприлике спрам свога народа. Докле год имали будемо, да зебемо од закачивања Портиних, и не будемо видели на Порти политику, која, чувајући оно, што је стварно и од начела за њу, баца у заборав ситнице и претеране претенсије, за љубав доброга споразумљења:

донде наравно не може бити између нас политике поверења.“

„Ето како је Србија имала свагда узрока жалити се, што јој се најдрагоценије повластице не само у заборав бацају, но још сваком приликом крње и немилице вређају. Па има ли каквог год факта, који би доказао, да је она изашла из граница молбе и понизног представљања? Толике примамљиве прилике проујаше поред Србије, и она се никада не даде завести с правог пута. Ни револуција грчка, ни рат од 1828 год. са Русијом, ни оне велике побуне, које се појављиваху на непосредним границама Србије, ни страховити рат кримски, ни многи други учестани покрети, за које Европа и не зна много, али који за то не бејаху мање примамљиви, не могоше отргнути Србију са пута строге законитости и лојалнога понашања према интересима царства.

„У место, да се помеша са противницима Султановим, Србија не имаде никада друге политике, до политику неутралну. Шта више, историја прве владе кнеза Милоша пуна је доказа, како је он пружао в. Порти и саму материјалну помоћ, а потпора морална није никада од Србије изостала интересима царства, кад је год требало предупредити или стишати немире на границама Србије.

„Ну у место, да се ове овако важне услуге признаду остварењем законитих жеља народних, у Цариграду нису никада престајали приписивати Србији све немире, који су се на границама догађали. Па тако и сада ево долази званични орган, да баца на нас нове клевете, пребацујући Србији и властима њеним незадовољство, које у царству не престаје да се појављује.

„Ми заштитници разбојништва, ми бунтовници царства онда, кад сав свет мирује, а мирни онда, кад је сав свет на оружју!“

Сад званични орган српски прелази да доказује, шта је све српска граница од Турака подносила.

„И сама в. Порта имала је узрока одавати нам правду за разбојништва, која су се из њених области противу нас догађала, кад је 1851 године окружни начелник наш са великим гомилама оштећених људи из округа крушевачког у Арнаутлук прелазио, те отету стоку од Арнаута враћао, а наша нишки топове извукао, да разбојнике на послушност принуди? Има ли подобних разбојништава и од стране Србије? Ну ако су ово догађаји од старијих датума, у Цариграду не може бити непознато, шта и последњих година, па и самих последњих дана, Србија из суседних провинција царства трпи. До лане беше војска турска duж

целе границе наше, од ушћа Дрине па до Тимока, по свима важнијим местима расута. Колико се зна, ње беше и у Новом Пазару, у Вучитрну, Приштини, у селу Баоцу, које је само један час од Јанкове Клисуре удаљено, у Куршумлији, Лесковцу, Прокупљу, Пироту, Нишу и т. д. Она се свуда налажаше у неком нападном кретању. Путови неки, који Србији воде, бејаху прокрчени и поправљени, шума око њих исечена, мостови подигнути и т. даље. Природно је, да необично присуство оволике војске на нашој граници није могло не учинити на народ наш најнепријатнији утисак, који су гласови из станова турских у право неспокојство преобратили. Од свуда се слушало, како је војска она одређена била да на Србију удари. У томе смислу изражаваше се како становништво појединих пограничних места у Турској, тако и сама војска, које поједини војници сваком приликом изјављиваху непријатељско расположење спроћу нас, претећи, да ће за који дан на Србију ударити. И већ се беху на граници нашој учиниле нужне предохране: људи из пограничних села беху већ склонили нејаку чељад своју у шуму у збегове. Две године скоро трајаше то стање ствари, и Србија чињаше се и невешта оволиком изазивању!

„Шта више, кад су границе Србији одређене, изреком је речено, да она граничи:

„врхом Ивице у реку Дрину; Дрином у реку Саву," па ипак 3 јула пређе војска турска Дрину из Великог Зворника у Сакар, место, у коме Турци по злоупотреби живе, и постави страже своје против наших. И у томе тако озбиљном случају, кад Србија имаде право тражити задовољења за повреду границе, она се ограничи на просто представљање в. Порти незгодних последица од оваквог поступања."

Ми не ћемо даље морити пажњу читалаца, пратећи оптужни акат српски и у набрајању штета, које су српским становницима нанесене из пограничних области турских. Доста је напоменути, да су оне само за једну годину изнеле 275.111 гроша!

„Све ово догађа се јавно. Разбојници пркосе нашим људма, а власти их турске некажњене остављају. Људи наши у срезовима ариљском и моравичком тако су похарани и сваки дан још харају се, да су се морали молбама обратити за допуштење, да се, ма куд, оданде раселе. Бедно стање, у које су они због својих заграничних суседа дошли, у толико се лакше разуме, што они, путем власти, до правице не долазе, а самима не само не да им се да себи задовољења набаве, но, и кад би то покушали, што н. п. последњих дана би, уређеност односаја у земљи нашој не трпи, да они под строгост закона не дођу. Не види ли се из

овога најбоље, на којој су страни разбојништва, која се нама пребацују; не види ли се, да наши људи трпе и од разбојника турских и од закона наших, а Турци чине све, што хоће; не види ли се, да се наши људи и харају и казне, а Турци и харају и некажњени остају?“

Свагда је влада српска издавала строге наредбе за одржање реда на граници, свагда па и под другом кратковременом владом кнеза Милоша у више прилика, а из новијег времена доноси зван. орган српски распис, који је издао мин. унутр. послова кнеза Михаила, пограничним начелствима 2 јануара 1861, где, између осталога, стоји:

„Покуша ли наш поданик насрнути на личност и имање свога заграничног суседа, треба да искуси она иста следства, која би га постигла, да је наше законе повредио. Оставе ли га власти наше некажњена, одговараће, као кад би и наших закона повреду неосвећену оставиле.

„Одајући на овај начин правду увређеним од нас суседима, ми смо у пуноме праву одбијати и казнити и њихова насртања на нас свом жестином народа свесног о својим правима, а готовог, да поштује и уважава што је туђе.

„Са овога гледишта сматрајући све, што се догађа на граници, јасно је, да се од стране наше не смеју чинити ни самовољне освете над онима, који би у нашу земљу упадали ради краће или других безакоња. Пређе ли ко у злој намери границу нашу, власти ће свагда заслужити хвалу, ако га ухвате, па, држећи га у сигурности, овамо јаве и даља упутства очекују; јер неодзивање власти турских на многобројне тужбе наше, намеће нам дужност, над кривцима излити сву строгост положних закона без призрења на веру и поданство. Не могне ли се кривац ухватити, тада је слободно оружјем казнити повреду границе; не може ли му ни оружје доскочити, не треба ни по што врећати неприкосновеност границе, вијајући га и преко ње, но својим путем јавити овамо, па ће влада Његове Светлости мислити на начин, како да злочинац кад тад претрпи што је заслужио.

„Догоде ли се озбиљнији насртаји на границу, треба и озбиљније отпоре учинити. На који се начин имају отпори предузимати, зна се из уредбе од 21 јула 1841 год. В. № 950 (Зборник II стр. 121). С тога ову уредбу треба стражама поощтрити.

„Ну чувајући овако што је наше, а поштујући што је туђе, ми се не можемо одрећи дужности једне, коју нам намеће сама човеч-

ност. Не догађа се т. ј. ретко, да браћа наша у суседним провинцијама, немогући сносити угњетавање турско, које би и сама в. Порта жестоко казнила, кад би о њему истинито уверење имала, прибегавају к нама под заштиту. Затворити врата овако страдалној браћи својој, било би неверство спрам дужности и човечности и хришћанства. Може интересована страна представљати те патње хришћанске као измишљотину, могу тој страни поклонити веровање они, који их из далека слушају, ну ми бар, који смо непосредни суседи, гледамо сваки дан очима својим у крајњу беду доведени народ и слушамо ушима својим јаук, гоњене и мучене браће наше српске, што срце пара; ми бар, који знамо шта је јарам турски, не можемо им одрећи пријам братински. Ми их не ћемо дражити, не ћемо их звати, али кад на област нашу ступе, они су слободни чланови земље, која их прима, ну којој су они опет дужни поштовати мир и законе, па не мислити више на осветољубиве планове, но прекинути све даље везе са старим завичајем. Спасени страдалници имали би се спроводити начелству окружном, које би их имало од границе удаљити или им занимања наћи.

„Један је само ред људи, коме би се имала одрећи оваква заштита, а то су криминалисте

Чим се начелништво поуздано увери, да је ко пребегао к нама од казни за злочинство какво, оно ће га редовним путем власти турској вратити, јер, ако не смемо страдалној невиности врата затворити, никаква призрења не могу нам наложити, да и злу закриље своје дајемо.“

Србија је свагда издавала кривце, на захтевање власти турских; шта више, по што злочинце ретко и траже власти турске, већ они, који што од њих претрпе, то је Србија, на захтевање и самих тужилаца, кривце у Турску враћала, кад се год о кривици њиховој уверила. Она је на томе правцу била и под владом кнеза Михаила, озбиљније но икада. О томе даје најбоље сведочанство овај званичан акат кнежевога министарства спољашњих послова, српскоме заступнику у Цариграду од 27 јан. 1861:

„Господине,

„Ви сте ми званично јавили, да нисте могли успети на Порти, да нам се Добрњац изда, и да вам је Али-паша одговорио, да Порта не мисли Србији издавати криминалне бегунце, јер ни Србија Порти такве не издаје. Правитељство српско не мисли ни најмање даље наваљивати, да Порта Добрњца изда; ну оно не може ни по што примити на-

вод Али-паше, да ни Србија Порти криминалне бегунце не издаје. Ако речи имају свуда једно значење, ми с поуздањем кажемо, да нити смо до сад заклањали Портине криминалисте, нити их од сад мислимо заклањати. С те стране правитељство кнеза Михаила не мисли никад остати иза других правитељстава. Ми смо свагда позивали овд. мухафиса, а сад позивамо и Порту, да нам примерима докаже, кад смо заклањали криминалне преступнике. Ну правитељство српско не сматра за криминалне преступнике беднике, који од насиља и гоњења прибежишта код нас траже. Тима је свагда давало прибежишта, нити ће му човечност и хришћанске дужности дозволити, да им га кадгод одрече. Нека се не варамо у појмовима речи, па ће онда ствар бити на чисто.

Ја вас позивам, да се у првој прилици објасните с Али-пашом у овоме смислу.“

Најпосле, српски оптужни акат изнео је и Портину политику насељавања Татара на граници, и по што се она не давно хвалила званично, да домородци насељеницима излазе радосно на сусрет, Србија је доказивала, да је „радост урођеника према својим незваним гостима била толика, да су се читава села обраћала на најближу власт српску с питањем: хоће ли их она примити као насељенике, јер им опстанак у својим кућама постаде немогућан. Они припо-

ведаху, како су, принуђени, куће своје Татарима уступити морали, а по две и три фамилије хришћанске да су се у једну рђавију кућу тога ради преселиле. У име хране морала им је свака глава хришћанска дати по 200 ока жита, 5 ока пасуља, 3 оке лука, оку соли, по оке масла и т. д. Па кад све то не бејаше од онакве каквоће, каква се тражаше, незвани гости нападаху и злостављаху бедне домородце.

Тако приповедаху патничка браћа наша, и власти наше посаветоваше их на мир и упутише на послушност, јер нема сумње, да би се ова емиграција хришћанских села у Србију извртала и на то изопачавала, као да је од српске стране подстакнута, а да би се стање Хришћана побољшало, у интересу самога царства, кнежев мин. спољ. послова, по заповести кнеза Михаила, препоручи заступнику Србије у Цариграду, да в. Порти обрати пажњу на опасне последице, које се могу родити из оваквог угњетавања. Ево како гласи и само писмо (од 23 дек. 1860):

„Господине,

„Вама је позната традиционална политика правитељства српског, које се држало при појавима раздражености и незадовољства пограничних нам провинција словенских у Турској. Ви знате, како је нарочито било озбиљно настајавање правитељства пок. кнеза Милоша, да

се у последњим појавима незадовољства, који су се тако јако осећали на границама нашим, својим осудним и лојалним држањем на стишање подејствује. Од овога пута није оно одустало ни онда, кад су у Цариграду, место признања и захвалности, најнеоснованији гласови противу нас веровања налазили. Правитељство српско има убеђење, да је оваквим својим држањем више пута до сада учинило знатне услуге в. Порти, и они, који добро познају месне околности и одношаје, не ће му их никад ни порицати.

„Ну ма колика била лојалност правитељства српског, оно ће моћи само онда са успехом дејствовати, ако буде озбиљно потпомогнуто од в. Порте. У том уверењу правитељство српско мисли, да ће само дати Порти нове доказе своје лојалности, ако је буде чинило пажљивом на све оне мере, које могу имати рђаовг дејства. Логика догађајâ тако је јака, да би било са свим неполитично не држати од ње озбиљна рачуна.

„Ви знате, да је у пашалуку видинском насељено више стотина фамилија татарских у растојању од 2 до 6 часова од наше границе. Татари су ови насељени по бугарским селима, смештени по бугарским кућама, и живе за сада мање или више о трошку Бугара.

„Ово насељавање тако страног елемента међу Бугарима произвело је страх и очајање не само по местима, где су Татари насељени,

но на далеко међу Хришћанима дуж наших граница. Гласови, који се разносе и о даљем насељавању Татара по нишком пашалуку и даље, умножили су још више страх и очајање. — У оваквом пак стању ништа неће природније бити, него да они, које страх узнемирује, очи на Србију обрате и у њој прибежишта потраже. Узевши ствар с ове стране, правитељство српско не може да не сматра као политичну меру предузето колонизовање Татара. Оно нам ставља пред очи природне и неизбежне своје последице, а ми нисмо у стању ништа противу њих учинити, ма како да су нам непријатне. Јер симпатија народа нашег за сродни му народ погранични тако је природна и јака, да никакво правитељство не би могло узети на себе, да се стави у отворену борбу с њом.

„Ја не ћу додирати ово колонизовање са чисто наше тачке. Наша је свест о сталности нашег задобивеног положења и о вољи Портиној да га неповређено сачува, тако јака, да нам оно не може никакве бриге задавати за нас саме. Ја сам га узео само с тачке интереса целокупне царевине.

„Изволите се са свим отворено изјаснити о овој ствари Њег. Светлости Али-паши. Приметите му при томе само, да ово не долази од нас ни као тужба ни као протестација. Правитељство српско види из близа

дејства овог колонизовања, предвиђа и у делу већ осећа његове неизбежне последице, па у интересу целе царевине чини Порту на то пажљивом. Ми имамо тврдо убеђење, да и овом приликом чинимо Порти једну услугу.

„Ви ћете најбоље урадити, да ово писмо на француски преведете и Али-паши прочитате, па и копију му оставите, ако вам је затражи."

Од оваквог поступања владе кнеза Михаила, може ли што бити човечније и лојалније? „Правитељство српско види из близа дејства овога колонизовања, предвиђа и у делу већ осећа његове неизбежне последице, па у интересу целе царевине, чини Порту на то пажљивом." Све то није могло бити непознато на надлежном месту онда, кад је званични орган отом. Порте бацио у свет оне велике увреде противу Србије и владаоца њеног. Откуда дакле све то?

„Кад су год сличне појаве из Цариграда долазиле, (а њима није сад првина), јавно мишљење у Србији није их другојачије сматрало, но као прорачуњене у тој двогубој цели, да, с једне стране, збаце са власти отоманских одговорност за догађаје, који се, с дана на дан, у царству могу догодити; а с друге стране, да увере Европу, како је политички опстанак кнежевине велика препрека за

одржање мира на Истоку, те да се тиме угуши влада једна, која самим бићем својим износи на видик мане туђе администрације.

„То је сакривена цел! Није званичном органу Портином ни до разбојништава, којих, као што видесмо, на нашој страни и нема, ни до бегунаца, јер њему не може непознато бити, да су они у Србији са свим безопасни за интересе царства, и да Србија има основа за много озбиљније жалбе у овоме обзиру. Није „Србија свагдашње уточиште зликоваца,“ но прибежиште страдалника̂. На против, град београдски, као што напред доказасмо, јесте уточиште правих зликоваца, који касу народну харају. И докле им мухафис овде капије отвора, влада отоманска у Цариграду издржава их, множи им друштво незадовољницима сваке врсте, те тако ствара у Србији јавно мишљење, и ако, можда, и неправедно, као да се у Цариграду има намера, да се подржавају људи, који би се могли употребити противу свагдашње владе у Србији.

„Нова историја Србије показује непрестано, како су свагда, кад је влада отоманска дала збега и заштите коловођама буна из Србије, неизбежно следовале катастрофе у земљи. Тако је било у 1839 год., тако у 1842, па тако и у 1858.

„Ови рђави, ну неспорни резултати, морали су задати народу српском о политици цариградској неко неповерење, можда претерано, али које се не може ни извинити.

„На против, кад је год кнежевина дала прибежишта политичним незадовољницима из суседних области турских, задржавши их у својој области, сачувано је царство од непрорачуњивих незгода.“

Ми смо се подуже задржали при овој расправи између Србије и Порте са тога, што је она имала већи значај, но што би је имала проста полемика. Њу је тада европска журналистика назвала манифестом кнеза Михаила, што је она, заиста, и била. Порта је Кнеза доста непромишљено зачикала, а он је без устезања прихватио рукавицу, те обележио јасно и одсудно међусобне одношаје између царства и кнежевине; обележио их је онако, како су фактички постојали, али их је обележио и онако, како треба правно да постоје. То је био политични програм Михаилове Србије, која је пред лицем Европе гласно исказала:

1.) да се тековине Србије имају увести у живот у свој својој чистоти, без магловитог тумачења, без сваког ограничавања;

2.) Порта треба да се у Србији задовољи начелом, а у неважним питањима да чини

концесије; влада пак српска **не сме** да се задовољи само начелом, јер не сме пред очима народа ни ситнице из вида да губи; и

3.) Хришћанима, који од злочесте управе пребегавају из суседних области царства, остају врата Србије широм отворена, јер би она, другојачије поступајући, учинила неверство спрам дужности и човечности и хришћанства.

Овај програм имао се извршити на један или на други начин. Од стране Србије бачена је једна реч, која је давала разумети, да се она неће зауставити **ни пред крајњим средством.** У званичној ноти, коју напред видесмо, влада кнежева поручује Порти, да, по њеноме разумевању, непријатељства мухафиса београдске тврђаве не долазе **лично** од њега, већ **да су то изрази политике у Цариграду спрам Србије усвојене.** Таквим понашањем само се челичи непријатељство између нас и **спремају се катастрофе.**

То је била реч, која је карактерисала ситуацију: катастрофа се заиста и примицала!

Морамо приметити, да Кнез још није желео сукоба, нити га је могао желети. Одбранска средства земаљска беху још врло недовољна, а кратка владавина његова, која бројаше тек неколико месеца, беше његову радњу на све стране апсорбовала. Кнез је желео, да остави стварма са свим природан развитак, и-

дући напред одлучно, али и измерено, ништа не пренагљујући. У томе смеру, он се реши, да најпре покуша, не би ли се одношаји с Портом могли на чисто извести дипломатским путем; то је, у осталом, био пут, који он није ни могао обићи, а да одмах у почетку не окрене право на страну свога противника. Кнез пошље у Цариград Илију Гарашанина са задатком, да настави мисију, која је, под кнезом Милошем, депутацији поверена била, али да је настави у тешњим границама.

Питање о престоном наследству беше, као што знамо, у преговорима депутације, ударило на одсудан отпор у Цариграду; настављати преговоре о њему, значило би излагати се новом отказу. А и за што? У хатишерифима је оно признато и стоји још непоречено, а рестаурацијом личном (1858) оно се могло сматрати да је и начелно рестаурисано (успостављено). У осталом, ако је кнез Милош, који је све до смрти живео у појмовима свога првог времена, и могао полагати изванредну важност на ново освештање те повластице од стране Портине, кнез Михаило, са својим нараштајем, знао је, да то питање, по превасходству, може само у земљи имати практичне вредности, а ову му даје народ без обзира на то, да ли оно има претходне санкције сузеренске или нема. Питање дакле о престоном наслед-

ству остало је искључено из поновљених преговора.

Исто тако није ни питање о уставном уређењу земље ушло у мисију поверену И. Гарашанину. Знамо, да и оно није било расправљено у Цариграду онако, како је кнез Милош предлагао, а знамо узроке са којих се кнез Михаило, познатим својим писмом, одлучно успротивио, да се оно расправи у смислу предлога, којим је Порта Србији остављала иницијативу пројекта, али је себи и гарантним силама задржавала последњу реч о уставу кнежевине.

Остало је дакле још треће питање, на које је Кнез усредсредио сву своју пажњу. Мисија Гарашанинова сведена је на питање о изласку Турака настањених у Србији изван градова, на једино питање, које се сматраше као хитно, јер већ беше постало опасно за јавни мир у Србији. За њега је требало договора, јер се оно не могаше расправити једнострано, а да се не дође до крвавога сукоба извесног у унутрашњости, а вероватног и на граници земље. Па и овоме питању дао је Кнез облик савременији, не тражећи да наши мусломански суграђани остављају Србију, већ да остану на својим огњиштима, али да се потчине јурисдикцији кнежевине. Постављајући питање на ову

основу, Кнез је држао рачуна и од обзира, које му налагаху човечност и напредак времена, као и од савета, које је дипломатија, нарочито руска и сардинска, давала депутацији Милошевој у Цариграду. У опште, Кнез је поновљене преговоре поставио у такве услове, који су били намењени да олакшају успех; он није био пропустио да обрати пажњу и на избор лица, које би у Цариграду угодно било. Са тога их је и поверио Гарашанину, који се тек беше повратио са друге једне мисије, која такођер, по своме значају, заслужује, да је у неколико речи узгред додирнемо.

1861 године уговарала се државоправна погодба између Мађара и Аустрије; Сабор је угарски био на окупу, али се још није било дошло ни до какве сагласности. Међу Србима у Угарској показивало се такођер неко кретање духова, које је било наклоњено споразуму са Мађарима. 14 година горког искуства од знамените 1848-ме године створило је било нове назоре и у Срба и у Мађарâ о потреби, да се међусобно споразумеју. У Србији су такођер била заузела место старих антипатија боља расположења према Мађарима. У томе правцу духао је ветар и у публици и у круговима владиним. Овде се чинило, да би пад бечкога апсолутизма олакшао и наш положај на Истоку, јер, мишљаше се, ма како да буду

расположени Мађари према источном питању, њихова слога са Србима угарским с једне стране, а с друге либерална Аустрија на равној нози са либералном Угарском не могу тако штетно утицати на источно питање, као што је то чинила централисана, апсолутна Аустрија под Метернихом и Бахом, који су дражили народе један противу другога. Најзад је и сам кнез Михаило, проживевши последње године своје, пре повратка у Србију, у круговима мађарске аристократије, одакле се и оженио, био лично лепо расположен према Мађарима. Чињаше се, да све спрема слогу између Срба и Мађарȁ.

У тој струји духова реши се кнез Михаило, да предузме формално посредовање између Срба и Мађарȁ. Тада се Гарашанин случајно (због слабости свога сина) задржавао у Бечу. Кнез ме пошаље њему са упутством, да покушамо привести потпуно споразумљење између Срба и Мађарȁ, остављајући, да ми сами за ту намеру изберемо подесне путове. Ово је било у месецу марту 1861.

Угарски канцелар (члан владе за Угарску) био је тада барон Вај. Гарашанин и ја походимо га, и изложивши му налоге, које имађасмо од Кнеза, представимо потребу, да се сложе Мађари и Срби угарски, и станемо доказивати, да би он учинио не малу услугу и Угарској и монархији у опште, ако би сазвао Српски на-

родни Конгрес, те отворио пута договору и споразумљењу. Мисија је била тугаљива, јер ма колико да је смерала на мир и успокојење народâ, тада је још мирисала на демократизам и револуцију, узимајући за своју основу братство народâ, на које се још није био навикао у апсолутизму окорели Беч. Сва тугаљивост изађе на средину, кад нас барон Вај запита: „Смем ли од овог саопштења учинити употребу код Његовог Величанства?“. И само је питање показивало, да је мисија наша била тако деликатна, да један министар не зна шта да ради с њоме: да ли да је саопшти своме суверену или не. Ми објаснисмо, да је наша мисија више приватне но званичне природе, али да њему остављамо да оцени, какву ће од ње употребу учинити. Ми смо од стране Кнеза обећали симпатично понашање Србије према царевини као уздарје за политику, која би задовољила народ српски у Угарској, а такво се обећање у оним ровитим приликама монархије радо примало.

Барон Вај нам обећа, да ће кроз који дан учинити корак, да се Српски Конгрес сазове. Ова нас је готовост толико изненадила, да је нисмо могли искључно приписати својој мисији, но смо држали да је ствар морала бити и раније приуготовљена.

Похода, коју је тада Гарашанин са̂м учинио своме познанику, политички тада најважнијем у Бечу Србину Стојаковићу, није имала никаква следства, јер се Гарашанину учинило, да је он одсудно противан сваком договарању са Мађарима, као што се доцније и осведочило.

На повратку из Беча заустависмо се у Пешти. Шурак кнежев гроф Ласло Хуњади, упозна нас са првацима мађарским. Гроф Јулије Андрашија позове нас на вечеру, где буду позвани још и барон Етвеш (доцнији министар просвете), барон Подманицки (доцнији председник угарског Сабора) и гроф Ласло Хуњади. После вечере уђе се у разговор, који је трајао 4—5 часова. Претресани су односаји између Мађара и Срба угарских, као и односаји између Угарске и Србије. Ови последњи лако су и брзо прецизовани, јер се чињаше, да ништа не смета доброј хармонији двеју суседних држава, које ће се, кад Угарска дође до своје народне владе, искрено потпомагати. Ну односаји унутрашњи у Угарској нису се могли тако платонски одредити. Срби су били изнели питање о успостављењу војводства, а прваци мађарски изјаснише се одмах, да се о „држави у држави“ не може ни говорити. Најпосле предложе они заокружење жупанија по народностима, у коме би облику и Срби своју народност могли видети осигурану.

Ми смо походили. сутра дан, Деака, са којим смо у опште измењали мисли, и бесмо уверени, да се он саглашава у свему са својим пријатељима Андрашијем и Етвешем.

По што смо неколико дана провели у овом послу у Пешти сиђемо у Нови-Сад, где живљаху најважнији Срби, представници партије, која пристајаше на слогу са Мађарима. Светић (Јов. Хаџић) и Милетић беху на челу покрета, и прем да су они били у главној идеји сагласни, лично се опет налажаху у раздору. Ми смо покушали, да их помиримо, али Србе мирити, зна се, да није лак задатак, те је тако и наш покушај остао без великога успеха.

Док смо се ми још у Н. Саду бавили, стигне глас, да је већ изашло царско решење о сазиву Српскога Конгреса. Ствар је народна узимала све бољи изглед. За кратко време, па се и конгрес у Карловцима састао. Кнез Михаило, желећи, да и даље прати и, колико се може, руководи ствар угарских Срба, одреди мене, да за време Сабора будем у Карловцима, и да стојим у додиру са Патријархом Рајачићем и народним посланицима, који буду за договарање са Мађарима.

Кад је Конгрес отворен, ми смо издали свој савет прекосавској браћи у једном плакату под именом „Глас из Србије“. И ако их

нисмо нигде саветовали, да напусте своја права на војводину и одвојену аутономну територију, налазили смо, да је слога могућа, у даним околностима, само тако, ако се тада прећуте та питања, али и ту се ми нисмо истрчавали са програмом, но смо их свагда остављали, да сами нађу основа за погодбу, па смо подупирали ону странку, која је била ближе погодби. На челу те странке стајали су Светић и Милетић, који су били у мањини, а на челу странке, која је хтела обићи Мађаре и тражити само с Бечем да има договора, стајао је Стојаковић, човек научен, вредан и речит, али „чиновник бечки“ из Бахова времена, па као такав доста једностран. Уза њ је стајала већина саборска, која се састојала поглавито из чиновништва.

У Бечу су врло немило гледали на суделовање Србије у овом важном питању, па је с тога генерал Филиповић, који је у Земуну командовао и био царски комесар на Сабору Карловачком, често ударао на Србију и на мене, као њеног заступника, који сам код Патријарха кнежевим писмом редовно био акредитован. Често ми је положај био врло тугаљив, а можда бих што био и претрпео, да није наш тадашњи министар унутрашњих послова, Никола Христић, поручио поверљиво генералу Филиповићу, да би он првом приликом

генералу, кад у Београд дође, повратио жао за срамоту, ако би српски заступник у Карловцима и најмању неповољност поднео од стране ц. и кр. власти.

Стојаковић се није могао уздржати, а да не осуди понашање српске владе у српско-мађарском питању. Он је у томе духу писао кнезу Михаилу доста јетко писмо, а овај му опет одговорио писмом, које сам ја био позват да саставим ([1]).

По што не може бити места овде, да се даље прати развитак саборских послова, то ћу се ограничити још да додам, да је споразум, који смо ми у Пешти с првацима мађарским поставили у погледу на одношаје између Србије и Угарске, остао подуже меродаван, а односно друге тачке споразума, објаснио ми је гроф Андрашија, кад сам га у почетку 1868 год. видео у Будиму као председника угарског министарства, да се она показала неостварљива. По њему нигде нема Срба у Угарској у толиком броју, да би могли саставити за себе жупанију; најјача је њихова група у Шајкашком батаљону, а иначе су или у појединим селима усамљени, или и ту измешани са другим народностима. —

([1]) По свој прилици мора се ова преписка налазити у хартијама и кнеза Михаила и Стојаковића.

Пре него што је моја карловачка мисија завршена, отпочела је мисија Гарашанинова у Цариграду.

Изванредни кнежев посланик кренуо се у Цариград у априлу 1861, а влада српска приступила је да спрема послове за унутрашње уређење државно, где је на првоме месту стајало питање о уставном преображају земље.

У томе погледу имала је радња да се развије у двогубом правцу: споља и унутра.

Кад је кнез Михаило ступио на владу, послао је он Јована Мариновића, члана државнога Савета, гарантним дворовима, да их поздрави и да им обзнани своје ступање на престо. Уз ову формалну мисију, имао је Мариновић да изврши и другу, која се односила на унутрашње конституисање кнежевине. Мариновић је имао да извиди, да ли би дипломатски расположај био повољан, да се Устав од 1838 замени Уставом, који би Србија сама себи дала без свакога суделовања Порте и гарантних силâ.

У томе духу спремало се земљиште и путем домаће штампе. Званичне „Српске Новине“(¹) донесоше два низа чланака отштампаних и у за-

(¹) Види бројеве 117—120 и 131—134 за 1861 год. (Од 27 септ. до 4 окт. и од 29 до 5 нов.

себним брошурама под именом „Законитост“ и „Реформе у Србији.“ Ту се анализовао и строго критиковао Портом октроисани Устав од 1838; износили су се основи, на којима би Србија имала себи дати други савременији и напреднији органски закон, и излагао се, у опште, правац, у коме би се реформе имале да покрену. Да се не бисмо понављали, не ћемо се овде враћати на критику Устава, кад је већ познајемо из меморандума депутације Милошеве, но што су и ове обадве брошуре потекле из онога истог пера, из кога је потекао и меморандум; али ћемо летимице бацити поглед на идеје, које проничу ову званичну приправу Михаилових реформама. То ће нам помоћи, да познамо струју, која је у онај мах превлађивала, па и у самога Кнеза владаоца, бар у главноме, налазила допадања. Узев у главним потезима, ово би био ред мисли, које се износе у званичном органу кнежевине:

Прогласивши закон за највишу вољу у Србији, кнез је Михаило погодио тежњу, која нашу нову историју од по века прониче. Ко год гледа на честе покрете, који се у Србији збивају, мора се питати: да ли ови јаки и врло озбиљни потреси имају каквога дубљег значења; да ли су карактера чисто личнога, или представљају какву год идеју, која се

можда, још мраком страсти покривена, и не провиђа?

Никада ствари људске не иду без опште мисли, која их прониче. Она наступа час у овој, час у оној одећи, узимајући за израз свој сад ове, сад оне личности. Наступа, бори се, уклања сметње, застаје, затаји се, па се опет појави често преображена споља шње, али свагда у суштини она иста. Неосновано је мислити, да се догађаји људски обрћу око људи, као својих смерова; неосновано, јер од куда долази, да се догађаји виђени једном, опет на ново виђају, само под другим носиоцима? Од куда је то, што се чује често у нас, да се новија историја српска повраћа? У овоме понављању не треба видети ништа друго, но борбу оне основне мисли, која на препреке наилази, па се кроз остављени простор враћа, да се на ново прикупи.

Није потребно доказивати, да у народâ туђином потлачених, та главна мисао није никоја друга, но тежња за ослобођењем. Она превлађује све остале, а кад се до ње дође, она се, по карактеру, који сваки народ одвојено има, појављује у различним правцима. Једни теже онда за уређењем слобода, други за развитком материјалним, једни за успесима славе од оружја, а други за мирним освајањем духа. Све то стоји у свези са разним околностима и предањима историјским.

И ми, по што смо довршили дело ослобођења свога и оградили га нужним јемствима с поља, помислили смо најпре, како да уредимо своје унутрашње стање. Нисмо се толико на то обзирали, колико ћемо себи дати слободе, колико на то, како ћемо је утврдити, каквим границама обележити. Основање законитости била је наша главна брига.

Под овом заставом, свесно или несвесно, боримо се сви. Сваки приноси свој део по мери своје моћи и позива свог. Природно је, да се у ову борбу мешају страсти и дају јој ову или ону боју, ну начело стоји и кад истроши своје борце и отупи њихова оружја. Нове силе прирашћују међу тим и настављају дело, узимајући нове путове и обрте. Свака епоха има свој символ и своје вође. Свесни пристају уз њих са разлогом, већина сматра у символу цел. Она приноси своје несвесно.

Цео нараштај један истроши се у овој борби. Гробови врсних синова растурише се по свој земљи, подсећајући на све стране за што су жртве ове пале. Омладина саспеваше под утицајем ове идеје, а остатци истрошенога нараштаја крепише свест, која се час блаже, час живље појављиваше: све је приносило, све радило, да сазри мисао законитости. Она је била логика догађајâ наших. Ну ова тежња таласаше се тамно и несигурно као лађа без једра

и думена по пространству морском. Не бејаше бедема̂, који би је зауставили, ни руке, која би је упутила. Отуда прво дело наше самосталне скупштине би, да се ова установа народна утврди. То се држало за најбоље јемство законитости, или бар могла је скупштина бити свагда отворено поље, на коме би се с нова и с нова бој за законитост отворити могао.

Не треба променити законитост са слободом. Од ове људи не траже много, задовољавају се и мањим дѐлом њеним, а ону хоће сву, потпуну. Слобода не опстаје без законитости, а ова ону може и ограничити. Све то има свој основ у страсти, по којој људи теже живо и ненаситно, да су једнаки између себе. Отуда она чудновата појава, што се Французи, после својих слободњачких идеја од 1789, задовољише владом Наполеона I, који им место слободе даде једнакост у законитости.

Да се законитост утврди, треба јој подићи снажна јемства. Који народи знадоше тај лек наћи, они остадоше најсрећнији, најспокојнији, као н. пр. Американци и Енглези. А каква јемства имамо ми противу незаконитости? Скоро никаква, осим задане речи кнеза Михаила и његова познатог карактера. За то, како да их нађемо, мора бити велико и важно питање, које треба све нас да занима искрено и озбиљно.

Најпреча је потреба, да се Србија снабде органским законом, који би у себи садржавао стихије способне за неспречен развитак живота и снажнија јемства законитости.

Најпре примимо из руку правде прво јемство. Судови нека су нам независни, судије безбедне. Неразумно је притешњавати судије, као што у нас бејаше, а стидно и недостојно видети их, како су се они сами, и непозвани, утркивали, да по ћуди влациној суде. Ну усред оваковог унижења, које нас по кад што обузимаше, има примера и за утеху. С поносом ћемо се свагда сећати, како су судови наши, на супрот неким незаконим наредбама попечитељским, јуначки одржавали независност своју. Пред судовима нека се поклони администрација, којој би се имала одузети повластица одвојене јурисдикције. Чиновника нека не даје под суд само администрација, чија су заклањања већ у злоупотребе прешла, особито ако је чиновник сматран као потпора ове или оне партије. Између приватних и званичних иступа нека не буде разлике, но како за приватне тако и за званичне иступе да може и сваки грађанин, у свако доба, довести пред суд агента власти и приморати га да поштује закон. Нека се нико не покорава човеку, но правди и закону:

али за то нека се и чиновници ограде од клевета и неоснованих тужаба.

Одговорност министарска свуда се сматра као најбоље оружје противу самовољне администрације. Нема примера, да се игде могло толико некажњено радити по ћуди, као у нас. Министри су законе без обнародовања остављали, министри су законе не само обилазили, но газили и пуштали да и млађи њихови то чине. Памти се с каквим су утркивањем рушили они ограде личне безбедности; памти се, како су административним путем лишавали људе права и грађанских и јавних, па, тим истим путем, и на робију их слали. Може се рећи, да највећу суму одговорности за безакоња у Србији вођена, носе министри, и опет они ником не одговараше! Један само озбиљан пример застрашио би све, који би вољу имали одупирати се општој вољи. Ова одговорност имала би се кроз цело чиновничко тело логично провести тако, да нико двојици не одговара, а врх одговорности да се заврши на министру.

Ну зар скупштина народна не стоји у првоме реду, кад се говори о јемствима законитости?

Ова прастара установа народна задржала се у Срба кроз сва времена. И по што су Срби независност своју изгубили и сами упра-

вители турски нису смели пропустити а да бар локалне скупштине не сазивају на којима су тегобе народа саслушаване.

Од устанка српског 1804 год. па кроз сву новију историју, и под Карађорђем и Милошем, налазимо установу ову у свези са свима важнијим питањима народног живота.

После овако непобедног тежења, да се утврди и у сталну институцију претвори, скупштина је у томе 1858 год. потпуно успела. Овај успех ми радосно поздрављамо, прем да не можемо не приметити, да скупштинско унутрашње уређење потребује још знатног развијања и усавршивања, јер није тешко доказати, да би оно, у садањем облику свом, остало извором несасутљивих незгода. Као установа пак, она је велики добитак земље наше. То је свагда појмио и кнез Милош. Он, који ју је свагда сматрао као сталну установу, није изоставио обраћати јој велику пажњу и при другој влади својој. И нови владалац наш означи јој у прокламацији својој достојно место. Доследан своме начелу законитости, он јој даде нову посвету.

Успостављењем на владу народне династије, скупштина је учинила акат законитости; ну кроз велике просторе, које је себи оставила, она је оставила пут отворен, који и к незаконитости води. Није вила никаквих бедема подигла, који

би уздржавали изливе у незаконитост, није ништа учинила, што би страсти разблажавало. По што се начинила бојиштем законитости, она се узвисила над законом, а ко се тако високо попне, тај је већ прешао у незаконитост. Хоћемо ли, да и од установе скупштинске створимо довољно јемство законитости, онда сграђанин наш, који оде на скупштину, да нас заклони од иступâ власти, не треба да опседне и власт и нас, да створи демократску тиранију, да заклони својим леђима опаке маневре демагошке властољубивости, а још мање да подигне глас најсвиреније деспотизма, деспотизма гомиле без одговорности!

С тога би логичније, савршеније и практичније уређење установе скупштинске имало бити једна од важнијих реформа, које нам предстоје.

Штампа би имала бити слободна, а ограничења би јој била колико у нарочитом закону и у кауцији, толико и у конкуренцији новинарској, јер и у највећој разузданости својој, она није никада опасна светлости и истини. Издавање новина нека буде посао прост и лак, па би тако слободно обртање било најбоље средство, да штампа не буде и од штете, по што би угушивала сама собом своје иступе.

Ну каква јемства дајемо ми, од своје стране, за законито понашање? Шта значе све оне гарантије, које ми набројисмо? У чему се оне састоје? У законима. Законе дакле хоћемо да оградимо законима. Чудновата гарантија! Изгледа, као да би се човек сâм собом против себе самога хтео да обезбеди!

За то је и речено за законе, да без нарави ништа не вреде. На што најбољи закони кад се не поштују? У краљевству Неапољском заведен је најбољи законик, што вреди у Европи, законик француски, па опет видесмо, како две највеће флоте европске дођоше пред Неапољ, да повређеним законима поврате силу и важност, докле, с друге стране, видимо земље, у којима се најсрећније живи и напредује и под законима, који нису сви најлибералнији. Кажу да осим Енглеске, нема земље, у којој се налази већа смеша закона либералних са законима апсолутним, као остатцима средњега века, па ипак какав је ту напредак, какве ли гарантије законитости! А од куда тај необични појав? Од питомих нарави, од обичаја, који је свима Енглезима у крв прешао, да поштују законе. Отуда и јесу у Енглезâ тако тврде гарантије, које они себи поставише за неповредност закона.

А јесмо ли и ми у стању дати овакве гарантије за себе? Треба да докажемо. Будућност нека нам боље осведочи ову способност, но што

нам прошлост јемчи. Јер туга нас обузима сећајући се, како ми сви, кад хоћемо закон за друге, не ћемо га и за себе, а кад га хоћемо за себе , не ћемо га и за друге.

Треба да нам потреба поштовати законе пређе у убеђење, у крв, у нарав; име закона да нам је поврх свега свето, и узвишено, па и кад страдамо, ако је воља закона, радо да сносимо, знајући да се осveћава правда, у које ћемо и ми наћи заштите, кад је год затребамо. Тада ће само бити гарантије, које напред побројисмо, оне тврде стене, под чијим ћемо заклоном безбедно уживати доброворства законитости, а без овакве народне свести, најтврђа воља владалачка остаће бесплодна, најбољи закони биће мртва слова, пред којима ће глас страдалника остајати свагда глас који вапије у пустињи“.

У другој брошури („Реформе у Србији“) испитују се путови и методи, којима би се Србија имала да послужи у своме уставном преображавању, као и у опште у својим политичним и социјалним реформама. Потребно ће бити, да и овај ред мисли у изводу овде изнесемо; јер питање о конституисању кнежевине, које, при ступању кнеза Михаила на престо, заузимаше једно од првих места у дневноме реду његових задатака, беше неизбежно везано за међународни положај Срби-

је. Природно је, да нам при излагању спољашњих одношаја не може бити равнодушан ни дух, у коме се спремала грађа за нови Устав Србије.

Свако време, говори писац „Реформа“, прима по које наследство од претходних дана својих. На томе наследству прираштују нови добитци, ту једрају они и развијају се, па кад им час приспе, доносе и плод свој. Измене, које се добивају овим природним процесом, зову се реформе. Срећни су народи, који их извршују смотрено, разборито; велики су и заслужни владаоци, који схваћају задатак времена, па не сметају току идеја људских!

Долазећи природним путем, измене су ове корисне реформе; долазећи силом и потресом, оне су буна и преврат. Част, за то, увиђавности, која потребу њихову из далека опажа, а слава, по три пут слава крепости, која их уздржи, да странпутицом не зађу! Видео си тиху благословену кишу, која свуда наплођава докле год допре, а видео си бујицу, кад плодна поља прелије, па земљу и неоквашену остави. Оно су мудре и плодне реформе, а ово реформе, које руше и обарају, нигде не остављајући трага за собом.

Кад 1789 год. идеје француске револуције поплавише Француску, не бејаше бедема за њих. Оне се расуше по свему Западу. Ну

оставише ли свуда и плодне трагове, уђоше ли све у живот? Где су идеје комунизма, где оне страховите теорије, где нова вера Робеспијерова? Све се то повратило у своје природно корито. Бујица не остави дубокога трага, а она мирна плодна кишица, која је вековима орошавала благодетна поља цивилизације француске, остави узвишена јемства данашње среће слободних народа; остави човеку неспречено право да располаже својим имањем; остави поштовање личне слободе, независност судова, представништво народно, остави слободу беседе: добитке, који не дођоше од револуције, но од мирнога рада онога века, који се назвао веком светлости, од осамнаестог столећа. Четрдесет година за тим, појави се опет навала бујних идеја. Што први пут прође као бујица кроз Европу, то 1830 године имаде плодније резултате. И Шпањолска и Португалска и јужна Немачка бише задахнуте покретом нових идеја. Ну ако се тада и утврди грађанска уставност, не изосташе ни иступи, којима свагда узастопце следује реакција. Што у новоме покрету би коренитога и плодног, то се задржа, а пропаде све, што немаше јемства за трајање. Требаше за тим осамнаест година, па да се појави још једна поплава и устава. 1848 године покрет не застаде на Средоземноме мору,

не застаде на Рајни; он доипре и до саме границе наше. И опет где где реакција противу иступа једностраности, као у Угарској, осујети успехе, новим идејама, где где, до душе, покрет произведе тријумфе, ну само ономе, што беше смишљено и плодно, као у Пруској. Један само народ би срећан да ужива потпун успех новога века: народ италијански. Њему реформе не дођоше оздо, не потресом и превратом, но се развише под заставом просветљене крунисане главе. Владалац сâм стави се у први ред бораца за реформе, а сви народи те лепе земље стекоше се око њега. И сад, кад неред попрети њиховом делу ослобођења, он се стави на чело покрета, одупре се растројству и рушењу. Догађаји Италије потврдише стару истину: хоћеш ли, да одгајиш чедо револуције, истргни јој га из руку, докле га није прогутала.

Пред оваквим догађајима треба ли нам се мислити, којим путем да пођемо?

Читао сам негде, како је некакав равин чисто духовно објашњавао заповест божју: поштуј оца својега и матер своју, па да дуго поживиш на земљи. Син, који слуша своје родитеље, говораше честити равин, користи се њиховим искуством, он прима у себе мудрост и живот прошлих векова, а несгатко, који их презире, живи само о своме слабом искуству; он остаје свагда дете.

Сад, пред реформама, које нам прокламација новога владаоца обриче, стоји нам погледати на своју прошлост, а погледати на развитак других народа, па се решити, који правац да узмемо. Да л' да останемо на дединој постељи, са које ћемо, презајући од сваке новости, спокојно дивити се свему староме и прошлом, па са прекрштеним рукама задовољавати се стањем својим за то, што и наши стари нису за боље знали, па су живели; или још и за то, што ће нам сваку потребу накнадити сласт обичаја, у коме би нас новости могле потрести? Да л' тако, или да прекинемо са искуством света и векова, па да пођемо неком пустоловном логиком, која не застаје ни пред каквим замишљајем; да се стропоштамо у валове агитације, која ће нас једнако држати у неком врењу, из кога се ништа стално не рађа? Или ћемо, на послетку, корак по корак ићи напред, па разборито и смотрено, не врeђајући интересе једне класе за љубав другој, свршивати спокојно најсмелије реформе?

То су три пута, на раскршћу којих ми сада стојимо. Не ћемо ли да будемо несташко у тумачењу равиновом, који презире искуство векова, него послушан син, који не ће да се одрече крви родитељске, већ се користи саветима прошлости, онда је онај трећи пут наш пут, пут реформа, пут напретка.

Ко је дакле прави пријатељ напретку, тај не сме бити ни староводља ни демагог; ко хоће да олакша задатак, који нам је нови владалац наш положио, да се дође до реформама сходних „духу времена и потребама земље," тај нити сме исповедати полумере ни теорије рушења, већ потребу поузданога а смелог поступања.

Реформе, које се у земљи каквој могу извршити, врло су различне, ну све скупа дају се свести или под реформе политичке или друштвене.

Како су непотпуне наше политичке установе, разложили смо довољно, тражећи јемства законитости. Поврх тога нека недоследна практика пореметила нам је појмове до тога ступња, да нам је тешко погодити, шта у нашим законима сада стоји, а шта не стоји.

Овом стању ствари, какав може бити други лек, до практика чиста и јасна, постојана и доследна, којој би био задатак да поврати поремећени ред појмова, као што је нови владалац наш, васпоставивши светињу закона, већ повратио поверење међусобних друштвених одношаја.

У исти мах предстоји нам предузети основне преображаје на трошној згради наших политичких установа. То би била прва реформа после доста горког искуства, које је изложено у ре-

довима о „Законитости.“ Да та реформа буде од потпунога успеха, главно нам је питање, какве треба да буду те установе: да ли да се задрже садашње са потребним усавршењем, или да се све збришу, па да се усвоје установе из темеља нове? Да ли да нам Скупштина буде чисто законодавна или без Савета или са њим, ну тада са значајем другог дома, као н. пр. у Грчкој и Сардинији?

Наш садашњи развитак представља стање преласка, па и установе наше треба да добију прелазан карактер. С тога је потребно задржати и Савет и Скупштину, ну обоје у напреднијем и савршенијем облику. Овако напредујући не бисмо почињали с краја, већ с почетка.

Слабо ће ко захтевати, да му се доказује потреба савршенијег уређења Савета према познатим недостатцима његовим. С тога се може само о томе радити, како ови да се исправе.

Размишљање о томе одвело би нас далеко, ну као што се ипак све своди на три најважнија момента, ми бисмо на то троје и обратили пажњу, а на име:

1.) Ово тело имало би се ограничити чисто на власт законодавну. У тој цели имала би отпасти сва она опредељења, која му остављају неке неодређене атрибуције, н. пр. да „расуђује, да потпомаже Кнеза“ и т. д.

јер таки општи изрази олакшавају сукобе између власти, и подносе само за новине, а не и за уставе, где треба све да је тачно означено и на извесне границе сведено.

2.) Врло би корисно било размислити о узроцима, са којих ово тело није имало нигда оне самосталности, коју, по своме позиву треба да има. Откуда н. пр. долази, да Савет наш свагда мораде бити сенка, која често праћаше по кога великаша, а нигда не беше на својим властитим ногама. Место да буде тело самостално, законодавно, он беше свагда нечије оруђе.

3.) Лични састав Савета имао би бити такођер предмет великога размишљања. Као свуда, морале би се и у нас означити категорије, из којих би се узимала лица за Савет. Тиме би се добиле гарантије за часност, за патриотизам и способност њихову. Неопредељени пак услови, које садањи наш Устав полаже за избор саветника, доводе само земљу у забуну, а од ове највише земаљске установе стварају планднште, у које се шаљу људи на одмор.

Законодавство, у правоме смислу, имало би се оставити Кнезу и Савету, а виша оптенародна питања још и скупштини. У онај ред улазе н. пр. закони грађански, административни и т. д. а у овај питања о данку, отуђењу земаљских добара, задуживању земље и т. д. На

тај начин, Скупштина би долазила у помоћ Савету и Кнезу, као трећа политичка установа.

Као што нам дакле независност судова и безбедност судија, одговорност министарска, добро уређена Скупштина и слободна штампа, бејаху на другом месту гарантије законитости, тако су нам овде заједно са добро уређеним Саветом, по себи, напредак и корисне реформе, а за друштвено преображење темељ, на који би се влада одупрла, да чврстим кораком пође даље.

Ако је истина, да је она земља најбоље уређена, где се све напредне идеје могу слободно расути: истина је такођер, да и остварење њихово мора бити везано за услове, који су друштву људском јемство реда и напретка разумнога а сигурног. Ова јемства ми мислимо да смо нашли у преображају главних установа у ономе духу, који смо назначили; јер је извесно, да су за развитак људски потребне двогубе силе: силе радне и силе чуварне, штедљиве.

Није ни мислити, да би ко могао и побројити све, што би у нашој земљи ваљало усавршивати. Ту претенсију могао би имати само онај, који би делио варљиво убеђење, да се ток развића људског може закључити. Од векова стоје земље, од векова се реформишу

оне, па ипак видимо, где се махом корисне реформе уводе.

При социјалном напретку, може се само о правцу говорити, у коме би се он имао предузети.

Не треба да мислимо, да за један тренутак можемо прогласити падеж свему, што би или у истини или у нашем уображењу тромно било. Тешко нам н. пр. беше одржавати општинске кошеве, и предложи се: нека се оборе кошеви, и ако ће се разнети тридесет милиона ока жита и запустити зграде, које су стале око два милиона гроша; тешко нам беше штедети шуму, и предложи се: да се оборе таксе шумске; тешко нам беше не добивати, кад год хоћемо, земље општинске, и предложи се: да се поврати стари нештедни обичај о заузимању земаља.

Разумемо ли овако реформе? Напредује ли овако Белгија?

Ну зар ви, рећи ће нам когод, зар ви, који, с историјом у руци, тражите реформе, не знате, да су рушењем извршене највеће измене у летописима напретка?

Извршивана су, заиста, и рушењем побољшања, ну скупо, прескупо, и где? онде, где је био отворен рат столетним предрасудама и повластицама. И ми, докле је требало рушити,

рушили смо; оборили смо злоупотребе и у многоме поставили нов ред ствари. Ну нагле измене нису могле остати без великих премашаја, који сада треба да уђу у правилно корито, да се подвргну хладноме прегледу.

Преко тога куда би нас завеле теорије рушења? кроз вртлоге сањарија и обмана, надања и страха, уображења и привиђања, дошли бисмо до стања, где већ не бисмо имали ни правила ни врховнога закона, где не бисмо ни у што веровали, где бисмо остали без и какe ограде. У име напретка, пошли бисмо натраг, јер из свега што до сад рекосмо, види се да мере ванредне нама не могу бити мере напретка. Ми не држимо, да се стање законитости постиже ни изванредним комисијама, ни преким судовима. Ено примера у историји тероризма француског. Данас једноме преки суд, а сутра другоме, и цвет народа оде на губилиште, по што је на изред био час гонилац, а час гоњени. Није чудо, што свагда гонилац призиваше име чистоте, но чудо је, што то не беше претворство: тако беху опустошене савести, тако побркани духови, да се и порок зваше врлина! Далеко нека су од нас установе, приличне времену, које, као Сатурно, децу своју прогутава! Оне, ако и пронађу по ког кривца, који би иначе под мраком редовнога тока ствари остао, потресају из ду-

бине живот свој земљи. Далеко нека су од нас преке мере, које би могле поколебати узајамност наших друштвених одношаја!

* *
*

Ове мисли о уставном преображају Србије ширене су путем јавне штампе у септембру и октомбру (1860), одмах по доласку Михаиловом на престо, а пре него што је он отпустио министре Милошеве. И ако је лако било појмити, да се Михаило не може служити органима Милошевим, син је, из пијетета према своме оцу, одгодио овај посао докле год нису прошли први дани жалости. Тек после шестонедељнога парастоса, наименује кнез Михаило (27 окт. 1860) своје министарство, које се састојало из тако разноврсних и завађених елемената, да се они, на првом састанку своме, ни поздравили нису.

Сви су држали, да мисли изложене у „Законитости" и у „Реформама" изражавају правац кн. Михаила. То убеђење делили су и нови министри кнежеви, па су неки од њих почели и спремати, у својим струкама, реформе у томе духу. Ну на скоро се открило да Кнез, и ако је, у опште, одобравао тон и правац, који препоручиваху оне публицистичне расправе, ипак није до краја делио и њихове закључке.

Кнез је приступио делу уставнога преображавања. Он је одмах првих дана по своме проглашењу дозвао из Беча адвоката Стојаковића и поверио му задатак, да састави потпун пројекат Устава. Према важности свога задатка, био је Стојаковић врло брзо готов. Његов рад био је формално беспрекоран, али се, у основу, сводио на просту кодификацију основних законâ, што већ стајаху, не унесав у установе Србије никаквих приновљених чињеница, нити каквог битног побољшања. Све, што се затекло, добиваше своје ново освештање, изузевши утицај Портин, коме беху сва врата затворена. Нема сумње, да је Стојаковић или знао, или погодио интимна убеђења Михаилова, оставивши унутрашње реформе у њиховим старим колосецима, а обративши главну пажњу међународној страни свога задатка.

Међу тим је и Мариновићева мисија била свршена. Он је од гарантних сила, а нарочито од Русије, донео савет, да се не мења цео Устав кнежевине, по што би такав покушај ударио на отпор и код Порте и код већине гарантних сила, него да се приступи конституисању земље путем специјалних закона, оставивши изван дискусије Устав од 1838. Кнез Михаило, који је желео, да се одгађа сукоб, усвоји савет рускога кабинета

и нареди, да се спремају пројекти специјалних основних закона. Писац ових успомена био је и сâм позван, да суделује у спремању тих послова, радећи, у обележеним границама, на пројектима за преуређење Народне Скупштине и Државнога Савета. Радови су ови пролазили кроз многе мéне, а кад су, најпосле, у једној седници, под кнежевим председништвом, били коначно утврђени, реши се да се на Преображење (6 авг. 1861) састане Народна Скупштина у Крагујевцу, а пред њу да се изнесу ова четири основна закона: 1.) о Народној Скупштини; 2.) о Државном Савету; 3.) о уређењу народне војске; и 4.) о порезу по имућности.

II

БОМБА̀РДАЊЕ БЕОГРАДА

1862

Размирица турско-српска, из које се родило бомбардање Београда, не може се разумети, док се, ма узгред, не баци поглед на знаменита закључења Преображенске скупштине од 1861 године. Овај важан збор народни имао је двојаке велике резултате. Поновивши старе, или прогласивши нове установе земаљске, он је Србију изнутра преобразио, а спољашњој политици њеној дао снаге и јасно јој обележио правац.

Саставши се на скоро после догађаја̂ од 1858, и после Малогоспојинске скупштине од 1859, Преображенска скупштина није ни могла имати задатак, да настави потрес, но да положи темељ јак, здрав, реформама, које би биле у сагласности са правим позивом народним. Четири основна закона: о Народној Скупштини, о

Државном Савету, о порезу по имућности и о народној војсци, образују четири стуба новоме стању ствари, које је она осветала.

Не може се одрећи, да и у овим законима може бити људскога несавршенства; оно је у овоме случају у толико природније, што се радило у живој жељи, да се исправе погрешке једне усколебане епохе, која је, у не мањој жељи за добром, грешила. Развитак људски тешко погађа средину; он је срећан, ако себи није затворио пут даљем кретању. У ову погрешку пре пада наглост, којој је тешко вратити се к средини, но разложност, којој остаје свагда слободан пут да к њој коракне, ако је заостала. Овај карактер умерености носи неоспорно рад Преображенске скупштине. Ако он, у духу либерализма, и није задовољио захтевања свију ватрених патриота, он ни мало није затворио пут поправци и даљем развитку, који ће у толико јачи и поузданији бити, у колико се брижљивије и смотреније примицао последњим оградама слободе.

Преображенска је скупштина тачно одредила атрибуције Државноме Савету; означила је границе између највиших државних установа; осветгала је начела одговорности министарске и слободније штампе, предавши их с поверењем у руке владаоцу на даљу негу; она је положила основ праведном разрезивању данка

и бацила поглед на небројена питања, која замашају у живот народни.

Ови резултати могу се са разних гледишта оцењивати, ну ни које гледиште не може им одрећи важан значај.

Скупштина, која се са оволиком готовошћу одазвала владаоцу свом за унутрашње реформе, није могла мање показати жеље, да се и међународни положај земље рашчисти и уреди. Одзив њен на престону беседу проникнут је најплеменитијим осећањима, која су обухватила не само земаљске одношаје к сузереном двору, но и страдања једноплемене браће, што у крилу Србије тражите тада збега и заклона. Народ српски на овоме састанку показао се у великој бризи и за своје домаће спокојство, јер посланици из свију девет округа, што поред границе турске лежаху, представише Скупштини ово што иде:

„Отоманска влада опасала је од неког времена границу српску, од ушћа Тимока до утока Дрине, многом војском, која се по највише из башибозука састоји. Мере те нису ничим изазване из унутрашњости земље и народа нашег, по чем је у нас у свему потпун мир и поредак. Народ наш, особито погранични, онеспокојава се и изазива, па и сам такве мере предузима и границу оружаном руком надгледа, а то му је не само теретно и забаца га у по-

словима његовим, но може још произвести велики неред, кад се људи тако теретним чувањем границе, а још више изазивачким поступцима турске војске, озлоједе, па потраже да досаде и зла та од себе одбију средствима, којима узмогу."

Народ овако забринут за свој положај, није могао не осетити потребу средстава, којима би се обезбедио. Отуда је, што је он са правим усхићењем акламовао пројекат, који му је, у след више пута изражених жеља народних, поднесен био о установљењу народне војске. 50.000 народних војника имало је одмах предузети вежбање, а толико исто бити у приправности, да им се придруже, ако би бићу народном запретиле опасности ма с које стране. Одавно у Србији није никаква установа тако популарна била као ова. Тамно неко предосећање казивало је, да ће дрво српске слободе скоро требати одбране од непријатељских напада.

Докле су се овако владалац и народ сусретали у патриотским осећањима, у Цариграду се налазио изванредни кнежев посланик И. Гарашанин, који је имао мисију да ради за извршење хатишерифа о исељењу Турака, настањених у Србији ван градова. Из обзира на човечност, коју је време налагало, Србија је нудила Порти ту концесију, да Турци ови остану у земљи, где су, ну да се ставе под

јурисдикцију српску. На то је била сведена мисија депутације, коју је 1860 кнез Милош слао у Цариград, ну која је, после полугодишњих преговора, морала дати протестацију и оставити Цариград.

Није ни мало боље среће био ни посланик кнеза Михаила. За сада је кнез Михаило нашао за добро да прими с резервом оно, што је 1860 године одбијено било. Питање о опстанку Турака београдских остало је нерешено, јер је Порта нудила за београђане некакав мешовити турско-српски суд, који би имао расправљати сукобе између Срба и Турака по законима турским! Понуду Портину да се нерегуларна војска у градовима замени низамима, добио је посланик кнежев налог да одбије, а за Мусломане изван градова имала је Порта своје нарочите основе, које ћемо доцније познати, да не прими понуђену концесију, но да јој претпостави исељење. Са тога се дође до сагласности, да се оно изврши средством мешовите (турско-српске) комисије, коју још хатишериф од 1830 год. прописује.

Резултат се овај предвиђао у Србији, али још није био познат, кад је кнез Михаило 7 августа 1861 године објавио скупштини ову изванредну мисију, приметивши, да сада до бл. Порте стоји, да оцени велике интересе, којима је он руковођен био при

томе кораку; ну ма какав исход био тога посланства додао је Кнез, брига за остварењем задобивених права народних не ће престати, да буде један од најглавнијих задатака његове владе.

Тако се свечано заверио владалац народу, а народ, у одговору свом на престону беседу, нашао је, „да је са свим природно, што Обреновић један није могао ни политичка права отачаства свога заборавити. Двапут је, каже адреса, народ српски на својим скупштинама изјављивао најсвечанију жељу, да се његова политичка права једном већ потпуно остваре. Што је двапут рекао, то сад по трећи пут, свечано потврђује; ну овај пут ставља се још, у то име, и на безгранично расположење Вашој Светлости, и готов је следовати вам свуда и свагда и делом, и имањем и животом.“

Ово није ништа мање но неограничено овлашћење (carte blanche) владаоцу од народа, који у напред изјављује пристанак свој на све, што би Кнез, у име политичких права земаљских, хтео предузети.

Ну тек што су се народни посланици на своја огњишта повратили били, у Цариграду се подигну протестације против закључења,

која они у Крагујевцу потписаше. На једној конференцији представника великих сила, која је држана о питању сједињења Подунавских кнежевина, Али-паша, тада велики везир, изјави, да в. Порта има узрока, да буде незадовољна Србијом. Разборити Немац, гроф Голц, посланик пруски, не налазећи у тужби никаквих опредељених података, захтевао је, да се министар турски боље објасни, по што би иначе посланицима немогућно било учинити употребе од тако опште тужбе код својих влада, и Али-паша сведе све на понашање (attitude) кнеза Михаила и закључења Преображенске скупштине у опште.

Покушај овај чинио је, без сумње, Али-паша у намери, да опипа расположења сила за дипломатски поход, који је Порта противу кнеза Михаила спремила била, ну корак овај није за онда имао даљих последица. Али-паша није у овоме случају ништа формулисао, ну како је Порта тада радила, да добије право оружане интервенције, у Влашкој и Молдавији, разумело се доста јасно, да је Али-паша сондирао, не би ли се то пројектовано право и на Србију распрострети могло.

Не нашавши одзива на конференцији, министар турски имао је о Србији разговара на по се са посланицима, где су му неки од њих доказивали, да су ствари српске безопасне,

и саветовали, да кнеза Михаила не нагони на крајности, ну Али-паша није им могао не открити страховање своје, да је кнез Михаило лично опасан за Турску.

Поводом протестације Портине против закључења Преображенске скупштине, кнез Михаило постави за свога агента у Цариграду писца ових успоменâ, препоручивши му, да се што пре крене на пут ради одбране и објашњавања оних закључења народних, у којима је он и сâм, као секретар скупштински, суделовао. 3 новембра 1861 био је нови заступник српски на своме месту у Цариграду.

Међу тим се Гарашанин био повратио у Србију, а ја сам имао настајавати да Порта што пре пошље комесара, који би, заједно са комесаром српским, имао приступити исељењу Турака; и по што усмена представљања осташе бесплодна, 4 децембра (1861) обратим се ја за то званичном нотом, којој од Порте следова обећање, да ће се комесар скоро послати.

Ну на скоро се покаже, да Порту ни мало не занима мешовита комисија, која би њене обвезе имала да изврши. Око половине истога месеца консули аустријски и енглески објаве влади српској турску протестацију противу закључака Преображенске скупштине.

Корак је овај изненадио и саму дипломатију цариградску, која је мислила, да ће Порта,

после првога неуспеха, предати ствар ћутању у толико пре, што је српски министар спољашњих послова одмах после скупштине ускорио да објасни закључења њена нарочитом нотом, која је предата и Порти и гарантима, и у кругу српских пријатеља повољно оцењена била.

Не јавивши ништа посланицима у Цариграду, не јавивши ништа ни влади српској, шта мисли о објашњивој ноти њеној, што је свакојако требало да учини, Порта се обратила преко својих представника великим силама, тужећи им се на закључења о наследству кнежевскога престола, на измене учињене у унутрашњем уређењу Србије и на образовање народне војске српске. Две прве тачке задавале су не малу бригу Порти, ну народна војска била је највећи извор свему неспокојству турском.

Кабинети енглески и аустријски, налазећи да је протестација турска упутна, изјаве преко својих консула у Београду влади српској, у облику вербалне ноте, да је Кнез са Скупштином на погрешном путу кад тако основно мења земаљски Устав, не држећи рачуна од сузеренских и гарантских права: шта више да члан X устројења Државнога Савета, по коме је Кнез једини представник народни према страним силама, показује намеру да се начини од Србије држава „независна“. С тога може Србија, по нахођењу двеју сила, бити достојна

пажње европске само тако, ако се поврати на пут законитости и уђе у границе оних установа, које су стављене под гарантију сила.

У Београду били су међу тим нови министри на управи послова. Филип Христић, кнежевски представник и министар спољашњих послова, и другови му били су одступили од управе са тога, што се нису слагали са Николом Христићем, министром унутрашњих послова, у назорима сврх неких унутрашњих питања државних. На чело министарства дошао је био И. Гарашанин, који је задржао и Николу у своме друштву као министра унутрашњих послова.

Промена ова произвела је у Цариграду најпријатнији утисак. Али-паша је изјавио кнезу Михаилу задовољство в. Порте на срећноме избору. Ну промена није ни у Петрограду немило примљена била; јер Гарашанин, прилагођавајући се политици кнеза Михаила, почео се одмах успешно приближавати Русији, а остављати своју политику наслона на Запад, нашав у Влангалија, рускога генералног консула, предусретљивог одзива.

Овако наклони одзив могао је само олакшати Гарашанину задатак да брани народну војску, и да се одупре сложним протестацијама. Пре свега пак требало је сазнати, како су друге силе примиле протестацију турску, што

није много времена требало. Министар Наполеонов Тувнел, дао је турскоме посланику у Паризу одговор, који је Србе потпуно задовољио, а царски представник у Цариграду поновио је оцену своје владе, која у закључењима скупштинским не налажаше стварне важности (gravité réelle). Кнез Горчаков одбио је Порту још одсудније. Наследство је, приметио је руски министар, право Србији одавно стечено и нигде до сада непоречено; измене, које је Србија у својим установама учинила, сматра Русија као српско унутрашње питање; а кад је представник турски приметио, да те измене вређају права, која је Порта рада народу неповређена да сачува, одговорио је кнез да Порта не ће, ваљада, хтети да буде у томе ревноснија и од самих Срба (plus catholique que le pape), будући је Скупштина народ. За одбрану народне војске наводио је кнез, да је установа та намењена реду и безбедности Србије, која се до сада свагда ограничавала на одбрану свога огњишта.

Колико је Србима могло пријатно бити, кад су разумели, како су добро брањени, толико им је мило било, што су тада први пут видели, да им руска дипломатија и начело наследства заступа.

Пруски консул није никаквога корака у Србији чинио, што јасно показује, да влада

пруска, ако није хтела бранити закључења српска, није се ни турској протестацији придружила. Италија пак, коју је Порта обишла, одговорила је на ноту српску, о којој је напред реч била, одазвавши се с благовољењем свима закључењима српским, изузимајући протестацију српску противу опсервационе војске турске на граници Србије, што је, мислио је барон Риказоли, свака влада у праву да чини на својој граници.

Установа народне војске имала је дакле да се брани од Аустрије и Енглеске, а нарочито од ове, јер прва, ма колико да нерадо гледаше војне реформе у Србији, не би се од других сила одвајала, да није било Енглеске. Са овом имао је да се издржи неједнак бој.

Аустрија је доводила образовање народне војске у свезу са покретом италијанским. Она је већ гледала Гарибалда на обалама Саве и Дунава.

Непојмљиво је, како озбиљни и искусни људи често падају у привиђења као и простота. Гарибалди је могао маћијском силом свога имена у Италији чуда чинити, где му се народ листом придруживао, ну ко познаје Гарибалда у Црној Гори, у Херцеговини, у Србији? Ко би ту за њим пошао, ван ако не би он и довољно војске са собом довео? Барон Прокеш био је здраво узнемирен револуционом репутацијом,

коју је носио нови српски први министар, ну смирио се, кад му је Булвер представио Гарашанина као човека са свим конзервативна, а Али-паша му изјавио о њему најнаклонитије мишљење. И турске и енглеске дипломате изражавали су поверење, које им је ванредни српски посланик, за време свога задржавања у Цариграду, улио био.

Није са те стране ни Енглеска нападала ствар. Она је у народној војсци српској налазила дубоко смишљене планове против реда што у Турској постоји.

Уверивши се, да извијање не производи никаква ефекта, будући се њиме служе само силни и велики, којима се верује, (јер им се не сме не веровати), ја узмем на свој одговор, да прибегнем разлозима, који пре тога нису били у обичају. Ја сам мислио, да ми се треба послужити говором, који ће моћи и убедити. Нисам крио енглескоме посланику, да Србија мисли на бољу и срећнију будућност, ну да она не живи нимало у обмани, да са својим силама досеже, да промени облик Истока: она не ће догађаје да изазива, али не жели ни да је тренутак нађе неспремну. Она није лакоумна да што предузме, што би јој стављало на коцку стечени положај, нити је иоле вољна да пушта у средину своју какве туђе утицаје, да само једно господарство замени другим. Докле нам је год

суђено, рекао сам, да будемо под чијим господарством, ми турско претпостављамо свачијем другом. Ни српска расположења не кипе толиким непријатељством према Турској, да би им замутило чак и распознавање интереса њихових. Шта више. Срби увиђају, да има прилика, у којима су њихови интереси сагласни са турскима, па би у стању били са Турцима заједно их и бранити. То би н. пр. био случај, кад би се обистинио нечији пројекат, да се Босна или која друга провинција турска уступи коме другом као нека накнада. Не ћу рећи, да бисмо то чинили по каквој симпатији за Турску, но што бисмо имали интереса одупирати се политици, којој би сутра могао доћи ред и на нас, који се такођер налазимо у саставу Отоманскога царства.

Овај отворени начин одбране производио је утиска у противничким круговима, а у кнеза Михаила нашао је одобрења.

У објашњењима, која сма имао са Портом, султанов министар дао ми је разумети, да је сав гнев управљен противу кнеза Михаила лично. При свем том, по невољи, и више преговорно но искрено, задовољио се он објашњењем, и ако није крио, да образовање народне војске, у свези са скупом појава, не може а да не задаје сумње Порти.

Међу тим се влада српска старала да успокоји силе и предала је консулима енгле-

ском и аустријском одговор на њихову вербалну ноту. Српском агенту пошље се налог у Цариград, да преда Порти копију овога одговора, те се овим кораком Порта привидно умири; ну Енглези још се нису били потпуно стишали. Они су једнако остајали у страховању, и представљали су Турцима, да се у Србији спрема катастрофа Турској.

Недолазак комесаров у Србију био је повод, те сам ја управио и другу ноту Порти 23 марта 1862, подсећајући, да је отворена дунавска пловидба, која је преко зиме била обустављена, па да се комесар може у Србију кренути, а време да је угодно, да се предмет на лицу места може испитати.

Ну Порта, неисцрпљива у вештинама одуговлачења и довијања, прибегавала је непрестано којекаквим изговорима. Најпре је одговорила, да је за комесара назначен неки Саид ефендија, а кад је пловидба отворена, следство новога посредног и непосредног наваљивања би други нов изговор, а на име, да је назначено друго лице, које се има наименовати; за тим би јављено, да је наименован Али-беј, и ако тада још не беше никаква акта о његовом наименовању.

Пријатељи Портини нису сумњали о искрености њеној, но су јој све пребацивали на обичну спорост, а ја сам јавио у Београд, да се

в е ћ с т и д и м м о љ а к а т и. При свем том, добивши нове налоге, ја сам поновио кораке, давши Али-паши разумети, да је достојније казати отворено, ако се не мисли слати комесар, но прибегавати којекаквим изговорима. И шта је био пашин одговор на то? О н ћ е ј а в и т и н а д в а д а н а п р е н е г о ш т о п о ђ е к о м е с а р у С р б и ј у!!

Је ли овако поступање допуштало мислити, да би комесар, све и да би дошао у Србију, што свршио? Ну довољно се већ видело, да је Порта тражила само средства, да одбија наваљивање Срба и представника гарантних сила, којима сам се ја обраћао за посредовање. У дубини своје душе, она је нешто чекала. Или је рачунала на срећан исход Црногорскога рата, у коме је, у то доба, предузимала офенсиву, или је очекивала какав унутрашњи потрес у Србији, који као да је комбиновала одмах после Преображенске скупштине, пославши за губернатора тврдињи београдској Ашир-пашу, човека из своје канцеларије, посвећена у интимну политику и начине њене. Великаши турски извештавали су се брижљиво о расположењу духова у Србији, о последицама, које може донети нова пореска система, о одношајима и положајима појединих личности у земљи. Је ли веровати, да је ова радозналост истицала из

очинске бриге, коју турски министри имађаху обичај да афектују према Србији?

Међу тим била се наново отворила против Турака борба херцеговачких Срба, која се преко зиме ућутала била. Уза српску браћу пристајали су жељама сви околни сродни народи. И Порта, докле је мислила, да јој противу тога врења треба тражити лека у стези, почела је и противу Србије предузимати мере. Она није тражила помоћи у побољшању своје распуштене, поткупљиве и тиранске администрације, но је, као обично налазила, да је биће Србије извор свему злу. Фазли-паша буде одређен, да подигне кордон око Србије. Он негде умножи, негде постави из нова војску на више пограничних места, а дуж целе босанске границе подигне високе мотке са запаљивим материјама, које би имале, у један мах, ватром обзнанити свуда најмању опасност, што би од Србије запретила. Неким необјашњивим маневрама војници турски, понајвише башибозуци, преоблачили су се у српско одело, одлазили кућама хришћанским и позивали хришћане, у име кнеза Михаила, на устанак, па за тим преварене злостављали.

Кад су доказивања српска, да се ватра зејтином не гаси, код Порте остала бесплодна, Србија није смела скрштених руку гледати, како је Порта опасује бајонетима и разузданим еле-

7*

ментом башибозучким. Народна војска била је још на хартији, ну Порта, својим поступком, побуди владу српску, да се о њеном уређењу живље побрине. У Србији се, с тога, приступи рекрутовању, образују се кадри за народну војску, и она се, мало по мало, почне вежбати у оружју. Ово још више узбуди осетљивост Портину. Мерама неповерења турског следоваше мере неповерења српског.

Уз неповерење ишле су узајамне рекриминације. Ако је који кривац из Србије, гоњен руком власти, пребегао у Турску, Порта је у тој појави видела чете, налазила почетак рата. „Ако хоћете рат, поштено је да нам јавите, а не да напуштате чете на нас,“ викао ми је Али-паша, а ја сам му објашњавао, да нема узрока онеспокојавати се: да ствар није ништа више но олуја у чаши воде; да је Србија, ако је прелазак криваца с једне стране на другу, почетак рата или рат сам, у непрестаном рату са Турском, јер такве појаве не бивају сада први пут, но ако се ствар озбиљније узме, онда, да је један поглед на стање границе довољан да покаже, ко према коме стоји нападно (агресивно).

На прелазак једне чете српске у Турску, следовала је на скоро једна чета Арнаута, која је у Крушевачки округ ушла и бојем сузби-

јена била. Та појава тумачила се у Србији као репресалија турска.

Од овога тренутка отворила се права дипломатска борба између Србије и Турске. Пред дипломатијом представљала је једна страна другу као изазивача. Страх Србије могао је у толико вероватнији бити, што је Турска од свуда на њу била запела пушку, а у град београдски непрестано се муниција из аустријске стране довлачила, докле влада српска није никакве озбиљне припреме за рат учинила била, као што су скори догађаји и сувише посведочили. А што је Турска Србију кривила? Она је имала правога страха, имала је ипокризије, а и маневрисала је да дипломатију за себе расположи, доказујући јој, да је Србија на прагу устанка, да јој све зло од ње долази, да је она „чир, око кога се на здравоме телу њеном сва кожа успаљује“.

Туркофилска дипломатија не само што није одвраћала Порту од ових заблуда, но ју је још у њима утврђивала. Аустријанци су се, као што је већ речено, бојали Гарибалдиних планова, и не имајући отуда мира, не само што нису чекали, да их Порта узбуњује, но су ту улогу они према њој узимали. Свакојако пак опажало се, да је у цариградској интернунцијатури страх био већи од револуционих планова но и у Бечу. Енглези су опет мислили, да је Србија на прагу

да учини какву диверсију, исповедајући при томе као и Порта, да све то бива мимо првог министра Гарашанина, у кога су другачија расположења претпостављали.

Док је ова парница трајала пред судом гараната, сукоби су се већ у велико појављивали у Србији. Око Сокола чинили су Турци, у својој разузданости, сваки дан иступе; они су чак дотле ишли, да су и на старешину Рађевскога среза пуцали. При најбољој вољи није турска власт у стању била, да их одржи у запту. Само изванредне мере, мислило се, да би могле помоћи. Жртава је већ било и ту и у Ужицу, а облачило се и у Београду око капија. Ту су, на Стамбол-капији, низами истргли из руку агената српске полиције два турска преступника, који су из предграђа били вођени турској полицији. За мало је остало, што тада није проливена крв. Запетост у одношајима, као и догађаји спољашњи раздражили су били јако духове. При свем том мислило се, да у Београду не може доћи до озбиљних сукоба, ко је свак стрепио од Сокола, где је непрестано трајало као неко ратно стање.

Потреба је била крајња, да се комесар пошље, а надање на долазак његов мање но икада. Тешко је било мислити, да ће Порта, усред вреве хришћанских народа, иселити из

Србије на 15.000 Муслomана, ну одлагање прешло је већ било у опасност.

У овима тешким околностима кнез Михаило у једној седници министарској, пребаци отворено своме министру, да за долазак комесаров ништа озбиљно не ради, на што овај одмах изда налоге агенту у Цариграду, да учини последњи корак.

22 маја, на састанку са Али-пашом, ја извршим примљени налог. Изложивши догађаје у појединостима, ја изјавим, да је Соколски крај на прагу неизбежне експлозије, и за то да су потребне озбиљне мере, а на име: 1) неодложни одлазак комесаров, и 2) одржање Турака Соколских у највећем запту, докле се питање о исељењу коначно не реши.

Али-паша је мислио, да ће доста бити, ако и овај пут одговори као и свагда, ну кад ме неопредељени израз незадовољи, ја му представим, како је Србија све чинила, да склони Порту на извршење хатишерифа, ну како ова, ма да је давала свечаних обећавања, није ништа предузела, чиме би одала правду правима књажевине. Догађаји међу тим нарасли су толико, да је стање ствари постало врло тешко. У таквом положају српска влада не сме да заборави, шта дугује и себи и народу своме. Она не сме допустити, да овлада анархија на једноме крају Србије поступањем људи, који су ту против сва-

кога права земаљског. Ако би, дакле, Порта задржала и даље комесара, влада би кнежевска била принуђена да прогласи српску јурисдикцију над Musломанима, који се налазе изван градова, но што им остави довољан рок, да могу продати своја добра и оставити Србију, ако би то желели. Српска влада не вара се о важности корака, који намерава да предузме, ну она воли да прими на себе одговорност и ове мере, но да дочека озбиљне последице, које ће се из овога стања неизбежно изродити.

Мирни Алија претвори се, на ову изјаву, сав у пламен и ватру. „Ви нам дакле, одговори он, објављујете непријатељство! Знајте и јавите, да ћемо ми такав акат сматрати као крваву увреду (comme un affront sanglant)“.

Ну при свем гневу његовом изгледало је, да је корак постигао своју цел. Турски министар умири се и обећа, да ће комесар поћи првим паробродом, а то је имало бити 28 ист. месеца.

Успех, коме су се у Београду обрадовали, био је само привидан. Комесар не пође, као што се очекивало, ни 28 ни 31 маја, ни 4 јуна, кад пароброди из Цариграда полазе. Другу судбину спремала је Порта Србији.

Паша је у Београду био удвојио страже на варошким капијама, ставио се у положај као

да ће сваки час нападати, а Турци, ерлије, виђали су се ноћу наоружани, где по улицама тумарају. Скуп ових појава само је дражио Србе. Соко је сад изгубио био своју опасну важност према Београду. Ту су се, сваки дан, овде онде, између Срба и Турака појављивали судари. Један Србин убио је Турчина за само задовољство да Турчина убије. 24 маја изазову низами опет сукоб на Стамбол-капији, затворе капију и ставе се под оружје. Будући се већ чинило, да све с планом бива, јер је пре два дана огледано, могу ли се капије затворити, то сугра-дан влада српска буде принуђена да нарочитом нотом обрати најживље агентима сила у Београду пажњу на опасност, која постоји у вароши, апелујући, у тешкоћи свога положаја, на мудрост и благонаклоност сила, и молећи, да се, у интересу човечности, у интересу и Срба и Турака, час пре учини крај томе неприродном стању ствари.

Ова нота буде од консула у Београду наклоно примљена, али не и од свију влада и њихових представника у Цариграду. Енглески посланик, кад не могне склонити своје колеге, да је колективно осуде, учини то сам партикуларним писмом, које је управио српскоме агенту, а гроф Рехберг јави телеграфом у Цариград, како не може да се начуди ноти српској,

која не садржи ни речи сажаљења за догађаје, о којима говори.

Дипломатија није дакле тражила лека, за који јој се Србија обратила била. Као што је она често неспособна, да се нађе са радикалним средствима, тако је била и сада. За њу је важно било, што Гарашанин није сажаљевао догађаје, на које се тужио, а друго јој је све било од мањег или никаквог значаја. Она као да је пустила, да даље говоре догађаји, које Порта спремаше.

Значајно беше у свима београдским сукобима, што они не долажаху од ерлија, но од низама, којима као да беше задатак, да створе изговор за катастрофу, која није дуго изостала.

3-г јуна, у недељу после подне, кад се сав свет беше које куд разишао, низами се заваде на чесми са једним момчетом српским, и убију га. Драгоман српске полиције, који је са једним официром и два жандарма потрчао био на лице места, прође поред турске полиције и узгред стане корити Турке за њихово поступање, ну у тај мах из турске полиције отворе се спремљене мазгале и проспе се ватра из њих. Драгоман падне мртав, а један жандарм буде рањен.

Догађај овај буде сигнал општој борби. Она се отвори и продужи, преко целе ноћи, по највећој олуји око џамија, по улицама и на ва-

рошким капијама, од којих две, Савска и Варошка, бише још с вечера порушене.

Поставивши себи за задатак да представимо развитак догађаја у основима, који су их привели, и у најближим последицама њиховим, ми обилазимо приповетку појединих појава. Још је свакоме у памћењу, како је са зором, посредовањем консула, а нарочито трудом министра Гарашанина, престала ова борба, која се са великим огорчењем са обе стране водила. Конвенција, потписана мухафисом тврђиње и српским министром, учини крај проливању крви. Уговори се, да се турске страже са непорушених капија и становништво музломанско из вароши повуку у град, а српска власт да прими на се јемство за безбедност у вароши преосталог имања мусломанског, које је, међу тим, за време боја, много претрпело пљачком од стране Срба, као год што су и Срби од Турака, што се у град повукоше, не мање пљачкани и убијани бивали.

И ако је, по конвенцији, имало престати пуцање и с једне и с друге стране, ерлије су пуцале још једнако из својих кућа. Тек око четири часа после подне поврати се потпуни ред, који се, преко ноћ, примерно одржао. Ну сутра дан, 5 јуна, чула се са зором по која пушка с града, и што је дан већма освајао, оне су све више учеставале. При свем том

власт српска саветовала је варошане, да чаршију отворе, што су они били почели и чинити. У то паша пошље из града човека, да позове к себи на договор консуле и Гарашанина. Ови су се већ почели искупљати у полицији, из које је, оставивши град за леђима, полазила многобројна пратња, да сахрани погинуле, драгомана и жандармског официра, који је још с вечера у недељу од низама убијен, кад их је у град, ради њихове безбедности, спроводио. У тај мах покаже се узрујаност у вароши. „Турци излазе из града,“ пролети глас на све стране; на то се чује пуцањ из пушака, а за овим загрме с града топови на варош.

Четири часа и по просипана је на варош ужасна ватра; она је била више страшна но опасна. Око два часа после подне била је престала, али се с вечера опет за неколико тренутака поновила. Највећи неред био је обузео београдско становништво, ну опет се брзо искупе јуначки борци и стану одговарати из пушака страшној грмљавини градских топова. Свак је био зачуђен и изненађен, јер после конвенције, мишљаше се, да се може мирно отпочинути од потреса, који је био све пореметио. Огорчење Срба пређе сваку меру кад се чу, да у граду нема никакве буне, као што се претпостављало, но да се варош бомбарда по заповести мухафисовој. Аустријски агенат Ва-

сић, који је у град преко Земуна продрьо био, донесе поруку, да паша не ће више бомбардати, ако Срби не нападну на град, и да позива к себи консуле; ну ови, оставивши на страну све различне интересе, које су онде представљали, у достојном осећању човечности, одговоре писмено: „да не могу имати одношаја с човеком, који је погазио веру, и који је онако варварски напао на варош без икаког повода.“ Овај је акат довољан одговор на све изговоре, којима су Турци доцније тежили, да Србе представе као нападаче. У овој племенитој изјави предњачио је енглески консул Лонгворт, који је, на жалост, доцније морао да усвоји другачији правац у след налогâ, које му је из Цариграда послао сер Хенри Булвер.

Страшна сцена бомбардања извршила се у одсуству кнеза Михаила, који се налазио на путу кроз округе, које још није био походио.

Топовима дакле и лубардама одговорила је Порта на српска настајавања, да се комесар пошље; бомбама имао је да се збрише онај „чир, око кога се здраво тело турско упаљивало“. Ну да није бомбардање било дело наглости самога паше? При средствима лакога и брзог саобраћаја, која су данас на расположењу света, тешко је веровати, да један потчињени агенат може узети на своју одговорност

тако крајњу меру, а и доцнији поступак Портин са њим осведочио је, да је он налоге својих старијих вршио. Шта више, на сами дан тога варварства, и пре него што је у Цариград стигао глас о њему, Портин министар спољашњих послова изјавио је мени, да је паши издат налог да одговори (riposter), ако би Срби напали „на турске куће или на град“; ну град се држао мирно кроз целу крваву ноћ од недеље, топови су ћутали у понедељник, они су ћутали и у уторник до 9 часова из јутра, и та а тек, у сред најдубљега мира и тишине, кад су пале жртве гробљу спровођене, они су загрмели. Никакав повод дакле није био бомбардању од стране Срба; оно се могло извршити само по заповести из Цариграда, где се, можда, помислило, да је добра прилика, да се Србија једним ударом учини за свагда безопасном; најмање што се желело, било је то, да се капије опет заузму, за што су на први топ и низами, као што је речено, у варош ући хтели.

Била Порта руковођена једном или другом жељом, ефекат, на који је она рачунала, изостао је: варош је остала у рукама српским, а Србија? „Ако је, рекао сам одмах сутра дан Али-паши, ако је Ашир-паша мислио, да ће рушећи Београд, Србију срушити, он се преварио: Србија није у Београду.“ И заиста, одзив Србије на глас београдских топова показао

је довољно, да је српски заступник истину говорио.

У Цариград стигао је глас о бомбардању тек у вече. Ја разашљем на Босфор свима посланицима гарантних сила писма, тражећи њихова посредовања код Порте да се бомбардање заустави, а сам, у исто име, полетим лично Булверу, који је тада на Порту највише утицаја имао. Енглески посланик, изненађен, као и све његове колеге, по молби мојој. управи ноћу из Пере на Босфор Али-паши поруку, да се непријатељства зауставе; то исто учине и посланици руски и француски. Турци се покажу смућени и ожалошћени, остану до по ноћи у министарском савету и, да предупреде већу сатисфакцију, закључе: да се Ашир-паша збаци, Ахмед Вефик-ефендија да иде у Београд као изванредни комесар, те да ствар извиди, а Алибеј да пође такођер у Београд својом мисијом (за исељење Турака настањених изван градова).

Сутра дан имали су већ консули у Београду налог, да зауставе непријатељства. Да то изврше, они се сагласе, да један од њих отиде у град, двојица да се стане под шаторима на Калимегдану, а двојица да остану у вароши, те тако да се ставе између две непријатељске стране ради веће сигурности.

Кнез, који је на дан бомбардања ноћу из Шапца у варош долетео био, прими сутра дан из руку законодавнога тела неограничену власт.

За Београд и околину његову прогласи се ратно стање, а за целу земљу преки судови противу пљачке и разбојништва. Овој другој мери био је нарочити повод тај, што су неки разбојници, код Гроцке, напали на аустријске татаре (курире), од којих су двојица и погинула.

У Београду осване на 20.000 људи из околних округа, али по што је ова гомила више сметала но користила, сазову се само ислужени војници, а од народне војске само београдски округ. На овај начин могло је бити у Београду са регуларном војском до 15.000 људи под пушком. Они се разреде према граду и заузму барикаде, које су, за неколико тренутака, биле подигнуте на дан напада. У првој забуни у Београду се мислило само на одбрану. Од свију страна опажало се кретање турске војске српској граници, а нарочито од Видина и Босне, где се, само у Бељини било стекло на 5000 нерегуларне војске. У српским градовима Турци су били заузели положај нападан, а нарочито у Ужицу, где су из града изашли, покрили околне висове и пресекли пут к Бајиној башти и Босни. Где се могло, умножаван је у градовима гарнизон, као у Фетисламу.

Изјашњења, која је Порта сврх свега тога давала на српске рекламације, била су опора. Ако Видински губернатор креће војску, он, одговарао је Али-паша, чини своју дужност; ако су Ужички

Турци изашли из града, учинили су то, да не помру од глади у зидовима градским; ако соколски Турци праве мостове на Дрини, они, у својој усамљености, траже свезе са својим природним елементом.

Говор овакав није био ништа мање но мирољубив. Са тога, 11 јуна, Гарашанин отправи у Цариград депешу, која је између осталога гласила: „Ако Порта не жели да ствара и увећава заплете, она треба одмах да престане са сличним демонстрацијама; иначе, и ако смо у миру са сузереном, ми ћемо бити принуђени, да предузмемо мере за одбрану на свима угроженим тачкама.“

Прем да је противу форме ове депеше Алипаша изјавио гневно осуђивање, ништа мање, корак је произвео свој ефекат, јер је турски министар тада први пут спустио тон и дао уверења, која су смерала на умирење.

Од свуда се с нестрпљењем изгледало, какав ће правац узети ствар. Колико је Вефик-ефендијина мисија по себи мало обећавала, толико је и сам плаховити карактер комесаров улевао сумњу свима, који су га ближе познавали. Опште се мислило, да је избор пао на незгодно лице. Ну Вефик је отпочео на начин, који је Порту задовољио, да, који ју је изненадио и усхитио. Комесар прими Гарашанина под градском капијом; он очупа српској влади писмену де-

кларацију, којом је резервисао Портина права, а решење питања оставио дипломатији. Акат српски налазио је живога осуђивања у круговима ватрених патриота. Говорило се, да Србија показује слабост сувише мудрујући, да, као побеђена, излази победиоцу на сусрет с документом, којим се предаје на милост и немилост Порти и дипломатији.

И ако је могло свакога изненадити, што нападнути излази нападачу своме на сусрет са жељом, да прекинуте одношаје настави, биле су ипак ове осуде врло строге. У првој забуни, у коју је неочекивани догађај Србију бацио био, влада српска морала је пре свега мислити, како да прикупи снагу земаљску, па тек онда да се на што реши.

Декларација Гарашанинова била је прва и последња комесарова заслуга за своју владу у овоме заплету, будући је Вефик на скоро, својим охолим разметањем, обелоданио своју невештину, иштући на пр. да не само неке Србе београђане, но чак и српске министре подвргне своме испиту. Да, он је био толико неразуман, те је рекао у једној ноти, коју је српској влади управио, да „његов цар прашта Србима за прошасто.“

Глас београдских топова пробудио је дипломатију. Она је живо пренула и узела ствар преда се. На један пут се чуло, да се ради о

томе, да Аустрија заузме војском Београд, а европски комесари, под заштитом њених бајонета, да извиде сукоб. То је био предлог лорда Русела. Је ли иницијативу узела Порта не зна се, ну извесно је, да она предлогу није била противна.

Ну шта се има извиђати поред консулског акта, који је довољно осведочио, да је Аширпаша погазио конвенцију? Је ли од испита могло бити какве практичне вредности? Узмимо за тренутак, да су Срби криви: је ли бомбардање било средство, да се духови, и сувише раздражени, стишају? Шта више, бомбардање се, у данашњем веку, не сматра више, у оваквим приликама, ни као мера војна, но као проста освета. Ко зна још, да ли не би окупација и на отпор наишла, те дала знак општој борби на Дунаву!

Тако је морала мислити француска влада, кад је дошла на ту мисао, да предложи конференцију, на којој би се представници гарантних сила договорили о мерама, које би кадре биле, да предупреде повратак оних жалосних догађаја од почетка месеца јуна.

И око половине тога месеца силе се сагласе да посаветују Порту, да у Цариграду отвори конференцију од представникâ гарантних сила, „која би испитала резултат извиђења учињеног у Београду.“ Кад се представници ови састану да се договоре,

како да се позове Порта, да приступи конференцији, сагласе се, да се то учини истоветном нотом, ну одмах, при саставу позивнога акта, покаже се разлика, која их дељаше. По енглеско-аустријском пројекту изгледало је, као да се имала сазвати конференција против Србије, докле француско-руски акат искаше, да се београдски догађаји узму у расуђење. Следство је ове несагласности било, да је сваки свој пројекат потписао, а Енглез и Аустријанац раздвоје се и међу собом тиме, што први говораше о конференцији гараната, а други помињаше само пет великих сила, желећи искључити Италију, коју Аустрија тада још не беше признала.

Могло се напред знати, да конференција није по вољи Порти. Она ту није имала ништа да очекује до осуђивање за злу вољу, коју је показала, не извршивши за 30 година својих обвеза према Србији, но оставивши изворе, из којих и последњи сукоби поникоше. Она се бојала, да се „повратак догађаја̂“ не може „предупредити“, а да она у то име не мора што и жртвовати. Да би таква жртва и по Турску корисна била, не треба доказивати, ну зна се, да није у обичају Портином, да испитује ствари пространијим погледима: њена је брига управљена свагда на данас и на спољашњу привидност. С тога се обрати она кабинетима иштући:

1, да јој се подјемчи status quo у Србији, јер Срби, представљаше она, чине огромне припреме за рат, дижу војску и барикаде, новине своје пуне прокламацијама, опсађују градове, не дајући им ни храном да се снабдевају, при свем том, што је Порта војску своју од српских граница удаљила и у околину Србије послала комесаре да духове стишавају;

2, докле се међу кабинетима не реши питање: хоће ли Италија суделовати у конференцији, да се учини неко „привремено уређење,“ које би имало вредити до коначног решења ствари; и

3, да Порти буду руке одрешене, ако би је Срби напали.

Није потребно тумачити, на што је Порта смерала овим маневрима. Мора свак питати: па кад се Порти напред подјемчи status quo, из кога се и родило бомбардање, на што онда конференција? С тога није турски корак нигде, па ни у самом Лондону, био добро примљен. Опште се осуђивало, што Порта напред тражи јемства, али Европа, која још довољно не познаје финоћу источне дипломатије, није се, можда, ни сећала, да је главна тежина овоме кораку била у захтевању „привременог уређења“, које би Порта нашла, или бар тражила начина, да коначно утврди.

Корак овај буде од свуда одбијен, а Русија и Француска још примете, да задржавају себи право оценити побуде, са којих би Турска држала, да може што против Србије предузети.

Докле је Порта ствар овако развлачила, индискрецијом њених званичника допрьо је глас у посланства, да она на нешто рачуна. То нешто није било ништа мање, но преврат унутрашњега стања у Србији: какав год покушај против кнеза Михаила.

Ну увидевши зар, да јој је ово надање варљиво, а притегнута од свуда, Порта изјави 8 јула званично, да пристаје на сазив конференције, изразивши при свем том у акту пристанка своје резерве. Узимајући, вели, у обзир то, што се революционе маневре и знаци непријатељства у Србији множе и продужавају, што се настављају ратне припреме, које су противне датим уверењима, Порта је дужна да објави, да сви преговори и свако наређење, у таквим приликама, не само што наносе повреду достојанству сузеренога двора и гарантних сила, но су још противни духу онога великог међународног акта, који је под своју гаранцију узео установе Србије. Са тога мисли султанова влада, да је пре света потребно, да то стање ствари престане. При свем том, она, као највише интересована, и имајући да заштићује права, живот и имање хиљадама својих

поданика, не би могла, вели, равнодушно гледати, ако би зачетници последњих немира, уз пркос њеном мирољубивом владању, напали јој на градове или на поданике. У таквом случају, оставивши одговорност онима, који би погазили своје обавезе, она би се нашла у невољи, да прибегне средствима, која би искала безбедност њених градова и њених поданика.

Ово је била, у неколико, још она прва предохрана, што беше изражена непосредно кабинетима, па је природно било, да је и ту вредила она примедба, којом су Француска и Русија изјавиле, да задржавају себи право, да оцене побуде Портине евентуалне разрешности.

III

КОНФЕРЕНЦИЈА У КАНЛИЦИ.

—

10-г јула отвори се конференција у Канлици, на летниковцу вел. везира Фуад-паше,

Турску је представљао Фуад-паша са министром спољашњих послова Али-пашом, а гарантне силе заступали су њихови представници код отоманске Порте. Италија је била такођер представљена, јер се Аустрија задовољила, да изјави, да њеног посланика не сматра као италијанскога, но само као сардинског пуномоћника.

Преговори међу кабинетима довели су били ствар до неке сагласности, ну та је још далеко била од онога, што су Срби сматрали као средство, да се предупреде појаве од јуна месеца. Француски министар Тувнел, личнам састанком са лордом Руселом у Лондону, привео је био неко зближење између два њихова

кабинета, ну ипак међа, која их је раздвајала, била је велика, а доцније се видело, да је међу њима било и неспоразумљења.

Чим се отворила конференција у Цариграду, Тувнел, испитујући природу савета̂, који би се имали дати Порти, обраћа се кабинетима и изјављује наду, да ће они уважити српске тужбе против положаја, „који заузимају Турци у Србији на супрот хатишерифу од 1830.“ Он не одриче право Портино на држање гарнизона у српским градовима, и не види друге пресије, која би се, у овоме случају, на Порту могла учинити, до ту, да јој се изразе савети и опомене сила̂, али очекује, да ће она увидети, колико би јој корисније било, кад би хтела сама себи у Србији да створи положај, који има у кнежевинама Румунским и у Египту.

Тувнел је мислио, де се и лорд Русел показао склон, да пристане на овај начин сматрања, или бар на то, да се пусте неки, ако не и већина градова по Србији растурених, ну брзо се увидело, да енглески министар није био готов дотле ићи за министром француским.

Под овим изгледима отворила се конференција. Србија је, пред отвор, предала један акат и Порти и гарантним силама, којим моли за уређење, које би предупредило повратак сукоба, и не формулишући својих захтева, ослања се на „мудрост и правичност сила.“

Сви знаци показивали су, да између кнеза Михаила и његове владе није било потпуне сагласности о питању шта да се ради, а јасно је, да је то питање било најважније. Колико су расположења кнеза Михаила била одсудна, најбоље ће показати својеручно писмо, које је он 18 јуна (1862) писао мени у Цариград. Оно гласи:

„Господине посланиче!

„Судећи по свему видимоме и невидимоме, рекао бих, да се мртви узао, који између нас и Турака постоји, неће дати одрешити, докле се са сабљом не пресече. Ја се за овај могући и вероватни евентуалитет спремам, и то са радосним срцем спремам, при свему томе, што не налазим одзива у овоме мом спремању у мојој најближој околини, као што би требало да нађем у данашњим околностима. Међу тим ја велим са monsieur Guizot: „vous épuiserez mes forces, mais vous n'abattrez pas mon courage.“

„Док је турских градова у Србији, нити њој може бити напретка, нити мени у њој опстанка. Овако се бар мени чини.

Поздрављајући вас, остајем

Вам доброжелећи

М. М. Обреновић.“

Садржај овога писма само је за вас.

По нарочитој заповести кнеза Михаила захтевања Србије буду у томе смислу изражена, да се градови у Србији поруше, ну агенту у Цариграду препоручи се толико смопрености у предавању акта, да је брзи развитак ствари на конференцији предају српске ноте излишном учинио. Доста је, чинило се у Београду, ако се усмено представницима пријатељских сила изрази, да треба градове у Србији срушити. Свакојако, жалити је, што се то тако догодило, јер није тешко увидети, да ће изостанак тога акта бити штетан за Србију: такав акат имао би да остане вечита протестација противу опстанка турских градова у Србији. Кад та протестација живи у души свега српског народа, није се, у оваквој прилици, ни мало требало устручавати, да јој се, без оклевања, да и формални званични израз.

На првом састанку конференције турски пуномоћници, и по трећи пут, обнове тужбе против Србије, наводећи, да је она ставила под оружје 80.000 људи, да се под самим градским зидовима чине припреме за нападај и т. д.

После дугога наваљивања турског сви се представници сила сагласе, те једним телеграмом препоруче својим консулима у Београду, да изјаве влади кнеза Михаила, како се они надају, да влада не ће учинити ништа, што би преиначило тадашњи положај, и да ће сачувати

над народом ауктoритет, који је потребан, да га уздржи од свакога покушаја противу права и својине турскога царства; а представници турски на конференцији да су дали уверења, да Порта не ће чинити ништа, што би претило Србији и доводило у опасност било живот, било имање српских поданика.

Одмах се, на овоме првом састанку, могао приметити дух, који се доцније кроз све саветовање продужио. Нико се није задржавао око питања, као што је пребивање Турака изван градова: таква су се питања сматрала већ као добивена за Србију. О градове разбијала се слога конференције. Посланици руски и француски представљали су, да би за саму Порту било корисније, да их пусти. Турски министри одупирали су се, позивајући се на уговоре и сузеренство. Ну ово, одговарано им је, не само не би се ослабило, већ на против, уклонивши тачке сукоба, добили би се потребни услови за мир и добре одношаје између васала и сузерена. За поткрепљење ових савета узимало се за доказ стање ствари у Румунским кнежевинама и у Египту.

Енглески посланик притицао је у помоћ турским представницима, изјављујући, да би енглеска влада протестовала све да би Турска и пристала да градове пусти. Ну противећи се овако пуштању гра-

дова и осуђујући Србе, енглески посланик није изоставио отворено изразити своје сажаљење, што је Турска оклевала да пошље комесара, те је ствар дотле доведена.

Такав је био дух саветовања. Ну исто се тако и физиономија конференције на овоме првом састанку јасно показала. Кнез Лабанов није ни мало штедео Турке, докле је маркиз Мутије био од њега блажи у речима. Барон Прокеш био је у изразима жив, а у ствари пуштао је преда се Булвера, који је обично тих.

Од Турака био је Али-паша једовитији од Фуада.

Барон Вертерн, представник пруски, и гроф Грепи, заступник италијански, ћутали су.

Ова физиономија није се до краја изменила, ван у толико што је, на трећем састанку, гроф Грепи уступио место маркизу Карачиолу, редовном италијанском посланику, који је, што се дубље у развитак предмета улазило, узимао све више удела у саветовању, и то у духу за Србију по све наклоном, јер су му упутства, која је од своје владе имао, налагала, да се ономе посланику придружи, који би највише за Србију захтевао.

Само српског пуномоћника не видесмо у конференцији, ма да су, по уговорима и хатишерифима, српски послови свагда уређивани бивали у договору са српским депута-

цијама. И овај пут Србија је у праву била, да буде представљена. У спору са Турском. Србија види свога противника, где седи на суду европском, а сама нема приступа ни као парничар: она се суди и осуђује и несаслушана.

Ну није без основа, што српска влада није настојавала, да бар објашњиви глас свој уведе у конференцију, јер кад се помисли, да би такво захтевање ударило на непобедан отпор, не може се не одобрити, што није покушаван корак, коме је неуспех напред известан био.

Турски комесар Вефик-ефендија говорио је, истина, српском министру, да се когод пошље из Београда у Цариград, а у исти мах и у Цариграду, на Порти и у енглеском посланству, чула се жеља, да сам први министар српски тамо оде, наравно не да заузме место у конференцији, већ да даје потребна објашњења члановима њеним. Кнез Михаило није делио ни енглеско ни Портино мишљење, но је претпоставио да остави свога министра на челу послова у Београду, и задовољио се, да редовни агенат српски у Цариграду заступи Србију и у овоме важном тренутку. И не може се одрећи, да је за тим искуством осведочено, да је и било приличније редовном агенту, да трчи, моли, објашњава, но првом министру да, у оним тешким приликама,

често прегорева обзире званичнога положаја свог, да би могао, ма и с досадом, представљати догађаје у истинитој светлости, од намерног потварања противничког прављати их, и погрешна схватања и самих пријатеља исправљати.

Не имајући никаква основа, на коме би посао отпочела, конференција позове Порту, да јој она свој предлог на другоме састанку поднесе, прем да су већ у првој седници многи чланови били испуњени уверењем, да се не ће доћи ни до какве резултата, јер су се биле открилe велике противности.

Ну ни тада представници турски не поднесу никаква предлога, већ изнесу тужбу против Србије, која је садржавала резултат комесарова извиђења, исписан правим источним бојама. Овај пространи акат[1] представља, како се у Србији изодавна не спрема ништа мање, но рат противу Турске. Измишљеним фактима, па чак и појединостима, представља се вешто, како је град редовно нападнут тако, да су многи од дипломатије цариградске били потресени у веровању, које су најпре о невиности српској имали; потресени су били у толико више, што „историјски излог“ српски, који им је пре-

[1] Печатан је у «Видов-дану« од 21 августа 1862.

дат о бомбардању Београда, остаје на површини, не улазећи дубље у расправу догађаја.

Карактерна је црта турске тужбе што раздваја народ од владаоца, и докле народ правда,на владаоца обара сву тежину кривице. Да докаже, „да је народ с Турцима увек лепо живео,“ обраћа се на поштене мужеве српске, и „као што је,“ вели, „Гарашанин један од таквих у највећем ступњу,“ Порта наводи, како је он не давно рекао: „да у Београду за двадесет прошлих година није било између Срба и Турака више од два сукоба и једног убиства.“ Свак лако увиђа, да се овим подиже разлика између владе Обреновића и владе врачарске; ну што је, при томе, још лукавије, то је, што се Порта позива на речи самога Обреновићевог министра противу Обреновића!

Поводом публикације депешà енглескога консула, Гарашанин, да опровргне овај навод турски, управио је српскоме заступнику у Цариграду нарочити акат, који је такођер јавности био предат, али само на енглеском језику.

Под таквим утисцима приступало се делу. Место пројекта, Порта је износила тужбе против Срба, а њени пријатељи снажно су је подржавали.

Најпосле сер Хенри Булвер предложи оно, што је турски комесар у Београду предлагао, а то је: да се у Србији поврати нор-

мално стање, да се сруше барикаде, распусти војска и т. д. И као што је комесар у Београду, са својим предлогом, одбијен био, тако је прошао и енглески посланик пред отпором представника̂ француског и руског, који су успели доказати, да такве мере треба да следују, а не да претходе коначном уређењу.

Кад ни ове маневре не нађоше одзива, уђе се једном у ствар, и по што Турци не формуловаше никаква предлога, то га поднесе енглески посланик.

Остављајући овде ред састанка, ми ћемо ући у анализу енглескога предлога, па ићи даље за развитком саме ствари.

Што је енглески посланик, било у с м е н о, било п и с м е н о, предложио, своди се на овај ред мисли:

Заплет у Србији приведен је међусобним неповерењем. Ово се може избећи, ако се утврди ново уређење на обезбеђењу града и раздвојењу Срба од Турака. Прво се може постићи, ако се турска махала сруши, а Србе, који у њој имају непокретнога имања, ако Порта накнади, као што би опет Србија имала да накнади Турке, који би се из српских крајева вароши имали да иселе. Простор тиме упражњен према тврђави, оградио би се опкопом, који би означавао границу градском рејону, а заузео би од вароши две трећине. Срби од Ту-

рака раздвојиће се, ако се ови из вароши иселе, па искључива управа изван рејона остави Србији. Порта би се имала обвезати силама, да не ће прибегавати бомбардању, докле не би град био нападнут, а Србија по што, по своме географијском положају, може само с једне (аустријске) стране да буде нападнута, у коме би се случају с Пором заједнички бранила нема потребе да без допуштења Портина држи већу војску од 12.000 људи.

Што се тиче градова по унутрашњости Србије, енглески посланик налази, да морају остати: Фетислам, који образује део одбранске системе видинске; Смедерево, као војна тачка на Дунаву; и Шабац, као стратегијско место на Сави. Комисија једна испитала би: има ли какве користи од Сокола и Ужица, па ако ове две тврдиње не би биле од преке потребе за општу одбрану, оне би се имале срушити, а да се више не подижу.

Булвер је примећавао, да би се београдски рејон имао окружити утврђењима, ну ова је тачка на толики отпор ударила, да је и сам интернунције изјавио, да нова утврђења нису средство, да се дође до помирења.

Што се тиче Турака стањених изван градова они, би се имали иселити за три месеца, рок, за који би се имало да сврши и свако друго питање, које отуда истиче.

Нема сумње, да је енглески предлог спремљен био у договору са турским пуномоћницима, јер, после дужега претресања, Фуад-паша изјави, да је Порта, следећи саветима својих пријатеља и савезника, готова да учини све могуће концесије, и по томе пристаје:

1, да поднесе потребна уверења за безбедност вароши од стране града;

2, да сруши турску махалу на начин, који је напред означен;

3, да сруши тврђаве Соко и Ужице, али не и друге, будући да оне улазе у одбранску систему царства: и најпосле

4, да исели Турке изван градова стањење.

Кад Турска све то уступа, она, додао је Фуад, не уступа мало: она жртвује на 5000 у Београду свога народа, руши у турској махали многе споменике славе музломанске; она се излаже плаћању накнада, а све за љубав мира. Па да би мир био и утврђен, нужно је, да и Србија од своје стране да јемство, а то би се, по његовом суђењу, нашло, ако би се војна снага српска свела, по предлогу енглеског посланика, на 12.000 људи. Осим тога велики везир ишге, као и енглески посланик, да Србија накнади Турке пљачком оштећене.

Посланици француски и руски изјаве, да ће о понуђеним концесијама известити своје владе, а што се тиче уређења војне снаге српске, при-

мете, да конференција није надлежна, да се упушта у то питање. Порта пак може, ако хоће, да се обрати кабинетима, као што је чинила и кад је установљавана та војска, па се показало да њихове владе не деле њено мишљење.

Није потребе ни помињати, да су пуномоћници енглески и аустријски снажно подржавали турску понуду. Италијански заступник био је сагласан са посланицима француским и руским, а пруски, који се био завио у неко необјашњиво ћутање, био је живо импресионован углађеним речма Фуадовим. Шта више, ма да су му инструкције биле наклоне Србима, будући су га овлашћивале да може потписати измену и самога 29 члана париског уговора, (који Порти подјемчава право, да у тврђавама српским држи гарнизоне), он је на једном састанку предложио, да се пита војни министар (турски) за мишљење о градовима! У опште, његово је држање испадало у корист турску, и што је Шабац и даље остао у Портиним рукама, приписати је много пасивности овога агента, за кога се мислило, да је био подлегао утицају барона Прокеша.

Сазнавши стање дискусије, ја сам обраћао члановима конференције пажњу на ове тачке:

1, У коме би се облику изразила гарантија за варош Београд, да ли би т. ј. она имала доћи под члан 29 априскога уговора, или би се иначе формулисала; да ли би се ближе одредио појам нападања на град, и да ли би силе задржале себи право да оцене узроке, којима би се град могао наћи побуђен да напада на варош;

2, Докле Турска иште од Србије материјалне гарантије, желећи јој свести војску, она њој нуди само моралне;

3, Рушењем Сокола и Ужица Турска уклања само један и то незнатнији део оних тачака, са којих могу сукоби доћи, и чини корак, који није концесија Србији, но природан последак изласку Турака, стањених око тих градова, по што се у њима војска и не може држати; докле, на против, Турска задржава све градове на рекама, под чијим топовима остају многољудне и најживље вароши српске; и

4, Пљачкање било је узајамно за време боја, па ако се усвоји начело накнађавања, потребно је, да и оно буде узајамно.

Конференција, дошавши до ове тачке, није могла даље корачати. Преговори су се отворили непосредно међу кабинетима. Посланици руски и француски имали су инструкције, да не потписују никакву погодбу, која не би Србији осигурала порушење бар свију мањих гра-

дова: или су дакле њих двојица имали примити нова упутства, или њихове колеге енглески и аустријски.

Међу тим је француски посланик нашао за добро, да, на једном састанку, разјасни гледиште своје владе писмено. Најважније је у овоме акту, што се Француска изражава, и ако само у облику жеље, противу опстанка не само малих градова но и самога града Београда. Француска изјављује, да Београд не служи ни на што друго, но да врши притисак на варош и владу српску, по чем се и сама она сила (Аустрија), против које је он првобитно намењен, изражава за опстанак његов. У опште, посланик француски ставља се на гледиште, које приличи гаранту. Докле енглески, све што предлаже, чини да осигура град, француски тражи и осигурање вароши. С тога и иште он гарантије и материјалне и моралне за безбедност њену, захтева да се у српски крај вароши не дира без крајње невоље, не да никаквих опкопа између ње и града; он не иште излазак Турака (стањених изван градога), но српску јурисдикцију над њима, представљајући као извор сукобима двојство власти, а не што се ове расе не могу да подносе. За мање пак градове представља, да је прека потреба порушити их

у толико пре, што Турској нису ни од какве користи.

Ови основни разлози, изражени великом вештином, потресли су живо Турке и њихове пријатеље. Булвер, лупивши шеширом о сто, повикао је: „та ми идемо натраг, у место да се један другоме приближујемо!“ На то је Мутије изјавио, да жали, што су они један од другога тако далеко, докле су се њихови министри у Лондону споразумели. Ову примедбу примио је енглески посланик као протестацију против свога поштења (bonne foi) и понудио се, да изнесе инструкције у духу којих ради.

Може бити да би Енглеска и пристала, као што се Тувнелу у Лондону учинило, да се, осим Ужица и Сокола, још који мањи град (ако не сви мањи) сруши, ну у тој тачци ударало се највише на аустријске препреке. Барон је Прокеш изјавио, да би оставио конференцију, ако би се пустили градови на рекама. Чудновата појава! Аустрија брани баш оне градове, који су против ње подигнути. Ако је и шта у стању да навуче подазрења на њено пријатељство према Турској, онда је заиста овај догађај. Не мора ли се ту питати: да ли није у намери њеној имати кад тад те градове у својим рукама, па њима, с једне стране, пречити слободу дунавске пловидбе, а с друге, држати српски народ под руком? Било шта му

драго, јасно је, да је конференција за Аустрију радила, што су и сами чланови конференције увиђали. И сам Булвер признавао је, у поверљивим разговорима, да се не врши посао турски но аустријски. Представник аустријски није, у осталом, то ни крио. Он је отворено у конференцији изјавио, да сваки добитак Срба у Турској разгрева Србе у Аустрији. Није Аустрија дакле ни крила, да њу не занима Турска: њој је било искључно до својих интереса, а не као Француској, Русији и Италији до тога, да се изнађу солидни основи, на којима би се српско-турски интереси измирили, што би се, по уверењу ових сила постигло, чим би Порта дала Србији положај, који имају њени румунски суседи; јер сама разлика, говорено је на конференцији, коју она између својих васала прави, производи према Србији ефекат расположења, које има маћија према пасторци.

Преговори међу кабинетима нису ствар ни мало унапредили; и тамо се показаше исте тегобе, које и у конференцији. Француска, предвиђајући немогућност успеха, предложи кнезу Михаилу, да одустане од захтевања да се Београд сруши, обећавајући му материјалне гарантије тиме, што би се предњи крај града, вароши окренут, порушио.

Занимљиво је познати лично мишљење кнеза Михаила о овоме француском предлогу, са чега ћемо овде саопштити својеручно писмо, које ми је он 21 јула писао у Цариград:

„Господине посланиче,

Прошасте недеље био је код мене г. фр. консул Tastu, по налогу г. Тувнела, да ме пита, би ли ја пристао на слeдујући arrangement између нас и Турака: да се Турци из Србије иселе и сви градови поруше, осим Београда, који би се имао дезармирати од стране вароши, и у коме би се гарнизон имао на неколико стотина људи редуцирати (он управо рече на сто и педесет људи! не помисливши, да би се Турци таквом предлогу смејали). Ја сам му одговорио, да ја не налазим, да је Србији дата довољна сатисфакција без порушења свију градова у Србији, нити да ми можемо бити успокојени, док је београдскога града, који нас је бомбардирао; али да ја, на послетку, примам предлог г. Тувнела као minimum, на који се наша размирица са Турцима даје свести, и то јединствено примам за то, што г. Тувнел предлаже, резервирајући себи право, да могу примјечанија чинити, кад би до тога дошло, да се подробности претресају од овога arrangement-а, који ја примам en principe. Ово вам саопштавам само ва-

шега знања ради, како би се према томе ви управљати знали.

Мени се чини, да су се Енглези, видећи наше спремање, нећу рећи поплашили, али, на сваки начин, мало забринули. С тога ја мојој најближој околини не престајем предиковати спремање, као да ћемо се сутра ухватити са Турцима за перчине. Не има сумње, да наше озбиљно спремање производи умјереније совјете, које Порти њени пријатељи дају.

Ја очекујем, да ми скорим повратите бруј-љон моје беседе, поправљен по вашем нахо-ђењу. И ја сам нешто ових дана преиначавао и додавао. Тако н. пр. налазим, да је нужно више и подробније описати патње хришћана у Турској, и то не тога ради, да аудиторијум, пред којим ћу ову беседу држати, већма под-стрекнем; него странога света ради, који о овим патњама не има правога појатија, и кога сау-частије вреди много пути више, него неколико наоружаних баталиона([1]).

Поздрављајући вас, остајем

Вам доброжелећи

М. М. Обреновић.“

([1]) Реч је о беседи, којом је Кнез мислио да објави земљи, да ступа у рат са Турском. Она се саопштава на крају ове главе.

Француска, док је у Београду радила, да кнез Михаило пристане на овај предлог, наваљивала је, заједно с Пруском, на Русију, да га и она усвоји, ако би се бар још шабачки град пустити хтео. Русија, не могући се одвајати од сила, попусти и пристане, ну противници су полагали, и за тај минимум, тежак услов. Они су објавили, да би и у томе и у многоме другом били попустљивији, ако би се, с друге стране, пристало на то, да се смањи војна снага српска; и по што се то не би могло примити без опасности за мир, преговори се поврате на тачку, на којој беху и пре прекида конференције.

У то време изнемогла је Црна Гора и тражила мира. У Србији показивао се, у управним круговима, дух несагласности. Није непознато, да је кнез Михаило, још од почетка размирице, решен био да зарати, ако не би добио повољно закључење од конференције, ну Гарашанин је, са другим колегама својим, изузимајући министра унутрашњих послова, налазио, да је миран исход заплета по Србију најпробитачнији. Ако би се Кнез решио на рат, и он би пристао, али гласа, рекао је, за рат не би дао.

Овај раздор у мишљењу показао се и даље. У највишим круговима биле су се образовале две странке, од којих је једна била за мир,

а друга за рат. Присталице прве странке приповедали су јавно мир по улицама, и исмевали све оне, који би били за рат. Говорено је чак и то, да народ не ће рата и да ће се сам разићи. И заиста, 3 септембра, узрујаше се три батаљона народне војске, иштући или замену или бој. Ну на част народу српском, војска није тражила да иде кући, већ да не труне у нерадњи.

Та миролубива пропаганда почела је и у унутрашњост земље да продире, и, ако и није налазила одзива, свет, уморен неизвесношћу, тражио је ма какво решење.

Зле беху ове појаве, зле и погибаоне беху оне за ствар народну; а најгоре беше, што се оне догађаху у тренутку, кад се међу кабинетима ствар кидала, а у Цариграду је имала да се рекне последња реч о судбини Србије. Кад је требало показати највише слоге, стизали су у Цариград извештаји, који су противнике на отпор храбрили.

О рату и миру могу свагда мишљења различна бити, јер ма какви да су изгледи, излазак рата свагда је више или мање неизвестан. Ако је дакле и зависило од успеха да се зна опредељено, да ли је ватри ватром требало одговорити, сав ће свет, сигурно, бити сагласан у томе, да је ствар, по што је једном прешла у руке дипломатији, требало подупи-

рати чврстим држањем, које би свакога тренутка имало наветатавати озбиљност намера српских.

Порта није могла не знати за стање ствари у Србији; она није могла не знати, да се у Паризу хоће мир, па да се отуда тој жељи и преговори потчињавају. Охрабрена тиме, охрабрена успесима свога оружја у Црној Гори, одупре се она, са својим пријатељима, даљим концесијама, те Тувнел препоручи Мутију, да пристане на оно, што је Порта понудила, обративши нарочити позор на обезбеђење вароши Београда.

Према томе Мутије спреми, у договору са кнезом Лабановим, пројекат протокола, који поднесу конференцији. Предлог овај разликује се од енглеског пројекта у томе: што не допушта, да је бомбардање средство законите одбране; што иште материјалне гаранције за обезбеђење вароши; захтева јурисдикцију српску над Турцима, а не излазак њихов из земље, и препоручује, да се извиди, да ли се, осим Сокола и Ужица, и други мали градови могу порушити.

Као што је у другим тачкама било више или мање сагласности, ове четири бише предмети озбиљних дебата.

Дуго су се исцрпавали разлози за и против законитости бомбардања у основу. И сам

Булвер изашао је већ био из своје обичне тишине, ну није могао повући за собом и Мутија, који је, усред најжешће препирке, сачувао своју мирноћу. У гневу своме пријатељи бомбардања толико су се били заборавили, да нису дали ни у питање доводити законитост његову; ну посланици руски и француски, видећи, да не би изашли ни мало победоносно из ове дипломатске борбе, ако би се усвојио основ њихових противника, објаве, „д а и с т у п а ј у и з к о н ф е р е н ц и ј е.

Докле су се пријатељи турски овако сложно у конференцији одупирали својим противницима, у Београду је царски комесар био узео тако претње пуни тон, да је већ више слабо ко могао веровати у миран исход заплета, нарочито од онога тренутка, кад је Вефик-ефендија почео утврђивати град опкопима, које је на градском пољу почео подизати са стране Видин-капије. Са тога кнез Михаило, својеручним писмом од 23 јула, препоручи мени да настанем како би се конференција продужила, те да Србија добије што више времена за војне спреме своје. То писмо гласи:

„Господине посланиче,

Турци почињу, а не, преварио сам се у речи, Турци продужују зло за нас радити, што сте из јучерашњег телеграма могли видити. По

свима њиховим поступцима судећи, они су намерни нас überrumpeln, било да закључење конференције за њих не испадне најбоље, било, на против, оно такво, да се ми са њиме задовољити не можемо. Сва јучерашња примјечанија г. г. консула, па и самога Л. Булвера (1), противу поступака турских, противних закључењу конференције од прве седнице, уђоше Вефик-ефендији на једно уво, а изиђоше на друго. Сво његово аргументирање резумирало се је у томе, што је господину Tastu непрестано одговарао: „Ви мислите тако, а ја опет мислим овако.“ И с тога, кад се не бих надао, да од предлога г. Тувнеловог, о коме је реч у моме прекјуче писаноме вам писму, неће бити ништа, ја бих одмах звао к себи г. Tastu и казао му, да мој пристанак на предлог г. Тувнела сматра comme non avenu: јер, као што сте из напоменутога јучерашњег телеграма могли видити, при најбољој вољи правитељства србског, не би нам могуће било под једним кровом поднебија србског са Турцима на миру остати.

Ја не увиђам другога исхода (а ово увиђање је од јуче и у моју мирољубиву околину

(1) Литон Булвер, синовац посланика цариградског, био је секретар енглеског посланства у Бечу, а у то доба налазио се у Београду, као заступник консула.

прешло), него рат с Турцима, и то, по себи се разуме, une guerre à mort. Али у нашему је интересу, да се овај entre-acte сада постојећег примирија јоште продужи. С тога нужно је, да ви код посланика благонаклоних нам гарантних сила настојавате, да би се конференције одуговлачиле, у чему ћете бојим се (судећи по телеграму, који је јуче Л. Булвер од свога стрица из Цариграда добио), тешко moћи успјети.

Поздрављајући вас, остајем

Вам доброжелећи

М. М. Обреновић."

Жеља кнеза Михаила да се конференција протегне, стигла је доцне у Цариград, јер је дипломатија већ била постала нестрпљива, да дође крају ствари, а и поменута претња посланикâ руског и француског, да ће иступити из конференције, учини, те противници српски спусте тон, избришу из свога програма „законитост" бомбардања, и саветовање се настави.

Тачка пројекта француско-руског о мањим градовима ишчезне брзо, а питање о материјалним гаранцијама развијало се тешко и споро, по што за гаранције „моралне," т. ј. обећања и уверавања, Турци нису никада ни полагали тегобâ. Француски је посланик захтевао, да се поруши предњи део београдског града, што

има облик „полу-месеца,“ доказујући, да је он сазидан по старој системи Вобановој, и да само слаби град, јер кад тај део падне, предаје у руке нападачу и остатак тврдиње.

Турци, после дугог отпора, зажеле да развиде и „р е ш е,“ да ли могу што од града београдског порушити, што буде и примљено, али тако. да најпре ствар испита војна комисија, састављена из официра̂, од којих би свака гарантна сила назначила по једнога, а Порта двојицу, па од тих један да буде српски официр. Турски пуномоћници противили су се одсудно присуству српскога официра, те Тувнел овласти Мутија да попусти, уздајући се, да ће и иначе српски интереси бити добро заштићени.

Овај је задатак остављен оној истој комисији, која је имала да одреди рејон граду београдском. Конференција је обвезала Србе да уступе, у то име, један део вароши, познат под именом т у р с к е м а х а л е, према да је у њој српских кућа било готово толико исто, колико и турских. Продужење одатле до Барјак-џамије учињено је било зависним од суда војне комисије. Турци су доказивали, да не желе оставити у српским рукама најпре прве џамије, а кад су њих добили, ни друге, да не би Муслимани то пуштање обрнули против отоманске владе. Све, у ствари, чињено је у сакривеној намери, да би се доцније имало узрока

захтевати, да се и српски крајеви жртвују као потребни, да се линија исправи. Много је олакшавано ово захтевање тиме, што је аустријски посланик имао извештаја, да би Срби једва дочекали, да своје куће по добру цену уступе, и будући сам ја то порицао, рушење српских кућа ван турске махале остави се договору двеју влада, српске и турске, јер све да би се и нашао какав злехуди Србин, који би на штету своје земље спекулисати хтео, за питање, као општенародно, надлежна је влада а не појединп грађани.

Јурисдикција српска не прими се, но излазак Турака из земље. Пуномоћници турски доказивали су конференцији, да Мусломани не би ни хтели остати под српским законима, прем да се, при исељењу, доказало, да би многи од њих радо остао на својим добрима, да му је власт турска хтела допустити. Ну са свим други, основнији обзири одвраћали су Порту од српске јурисдикције. Њу је плашило начело, да се Мусломани нађу под законима хришћанским, где би се брзо развили, где би се видели као грађани, као чиновници, као скупштинари; на кратко, где би њихов живот био живи контраст са животом раје па и самих Турака у царству. Тако само може се објаснити, што је Порта одбила једну меру, која јој не би од стране мусломанства

никакве незгоде нанела, па претпоставила изложити онолике хиљаде свога народа незгодама сеобе, а себе клетвама ових несрећника, растурених сад по Босни и Румелији; изложила се последицама појаве, која је на Мусломане у опште само рђаво деловала, а хришћане, на против, охрабрила и испунила благим надањем.

У осталом, јурисдикција се није могла ни наметати Порти, по што је исељење одговарало смислу хатишерифа.

Најбурније су биле препирке о народној војсци српској. Турска је изјављивала, да Србија има 80.000 људи под оружјем: ако их и у напредак уздржи, Порта би морала имати на српској граници 40.000 војске, што би јој удило финанцијама и могло давати повода сукобима. Али-паша је узимао за пример Румунске кнежевине, којима је број војске актом међународним утврђен. „Порушите," одговорио му је кнез Лабанов, „градове у Србији, па ни Срби не би, јамачно, противни били, да им се војска смањи."

Ја сам изјављивао члановима конференције, да ни најмиролубивији Србин не би смео у тој тачци попустити. Да су Срби, говорио сам, Турке напали, Портина би логика била доследна, ну они су нападнути, па треба ли још да изгубе и свако средство одбране? Навaљивањем турским, да се Србија разоружа,

не само да се не може повратити поверење, које се тражи, но се још умножавају сумње и подазрења.

При свем том пријатељи српски нису могли не пристати, да се питање уведе у протокол, али тако, да остане нерешено. Они су најпре желели изразити, да се између Србије и Порте могу водити поверљиви и пријатељски преговори о предметима, које није конференција предвидела, па и о народној војсци, колика би потребна била за безбедност (sécurité) земље. Противна страна предлагала је реч спокојство (tranquillité), као терм хатишерифâ, што се и прими, али с додатком: „према духу хатишерифâ.“ Противници су тешко пристали на тај додатак, бојећи се, да се хатишерифи могу различно тумачити. И заиста, тумачење и може бити само у смислу првога предлога, јер хатишериф од 1838 год. признаје српском Кнезу врховну команду над српском војском, потребном за одржање унутрашњег реда и спокојства, па додаје изреком: и „за одбрану од сваког нападаја“.

Из велике дискусије, која се о овом питању водила, изникла је она обилатост речи, која се опажа у чланку протокола, односном на милицију. Узајамним надметањем представника енглескога са францускимa, који је на овоме месту осведочио не малу вештину, нарасло је

богатство речи толико, да смисао томе члану скоро претрпава. Тек кад се растури та утрпаност, која скоро до противоречности долази, види се, да он има рећи: ако Србија своју војску сведе (смањи), умањиће и Турска војну посаду у градовима српским.

Треба додати, да су представници француски и руски изјавили, да они оно, што је речено о народној војсци, сматрају као лично мишљење Портино, које ни у чем не веже силе у тумачењу хатишерифâ, кад би се појавила потреба тумачењâ, по што се конференција чисто и просто позвала на дух ових докумената ([1]).

Из ових трудних и спорих дебата излазио је мало по мало операт конференције. Још је требао само један састанак, па да се он последњи пут развиди и потпише.

На велико своје упрепашћење дознам ја, да у приуготовљеном акту не стоји рок за исељење Турака, и да се, за накнаду оштећених Муслимана у пљачки, хоће да стави округла сума, па тај терет само на Србе да падне.

Никоме се не може измаћи важност ове две тачке. Србија је имала и рокове за исе-

---

([1]) Види циркулар Туванелов од $^{6}/_{18}$ септембра 1862, наштампан у 12 броју „Српских новина" од 1863.

љење Турака, па се оно ипак више од 30 година протезало, а сад, после толиких жртава, нема јој ни те гаранције. Поред тога, Србија плаћа накнаде за штете, а сама и пљачкана и бомбардана, не прима никакве накнаде, већ плаћа своме нападачу на начин (округлом сумом), као да се на војну контрибуцију осуђује!

С тога ја настанем, да се (тако назване) концесије осигурају роковима: да се порушење барикада, о коме је реч у уводу протокола, изврши онда, кад Порта Србији обезбеди материјална јемства и, ако се приватне штете имају накнађавати, да накнада буде узајамна и по доказима. Будући сам од француског посланика имао очекивати најснажнију потпору, то представим њему и писмено важност ствари.

У Београду се изјави консулима, да српска влада усваја примедбе моје, ну консулу француском тешко је било веровати, да се питање може свести и на оно, што је напред било изложено.

Разуме се, да је појава заиста и била непојмљива, по што се све на мање силазило, ну она се објашњава, кад се сазна, да је снага српских пријатеља већ изнемагала. Положај Русије у Турској, после кримскога рата, није давао оноликога утицаја њеном представнику у Цариграду, колико је имао посланик Фран-

цуски, ну ни овај није могао никоје веће тегобе савладати без потпоре свога руског друга, који га је обично пуштао преда се. Посланик италијански, ма да је имао упутства да пристане уз онога, који би највише за Србију тражио, био је још мање у положају, да узме иницијативу. Владање пруског посланика било је предмет осуђивања толико, да је кнез Горчаков, на једном састанку представника великих сила у Петрограду, тако био устао на барона Вертерна, да је гроф Голц, тада већ пруски посланик код руског двора, молио, «да се поштеди представник краљев“, ма да је и сам (Голц), поступањем свога друга у Цариграду, био немило дирнут у својим пријатељским осећањима према Србији. Остао је још био посланик француски, у друштву са својим другом руским, као главно прибежиште за Србију у овим тешким приликама.

Речитост Мутијева одбила је од Срба многи тежак услов, који би им се био наметнуо; његова вештина израдила им је по гдекоју корист, која је надмашила очекивања и саме француске владе. И овај пут Мутије, ако се и био истрошио у појединостима, прими к срцу моје примедбе и на последњем састанку управо очупа рок од четири месеца за исељење Турака. Разумевши, тако исто, из моје ноте, како би болан утисак произвело на Србе плаћање окру-

гле суме Турцима, од којих они не би никакве накнаде примили, и ако је пљачкање било са обе стране, а поврх тога да много турских ствари има влашћу пронађених, које би се у натури могле повратити, Мутије продре са начелом узајамности, ну не могне успети, да то начело распростре и на штете бомбардањем причињене, будући је Фуадпаша изјавио, да би он пре оставио садразамство, но на то пристао.

Лако је разумети, да се Турци нису толико бојали накнаде, што су у овој тачци такав отпор чинили: они су се бојали, да не би пристанком таквим посредно признали кривицу своју, што су варош бомбардали. И заиста, доцније је била реч, да је султан намеран био, да из властитог побуђења накнади штете бомбама нанесене, али се говор тај ућутао, чим се није нашло готовости у Србији, да се прими та милост.

Најзад, није имало успеха моје заузимање, да се решење питања о материјалним гарантијама остави и гарантним силама а не самој Порти, којој протокол ово право прећутно задржава. Чланови су конференције већ били заморени, па су желели, да се што пре закључи та неисцрпљива распра.

На десетом и последњем састанку 23 августа потпише се Канлички протокол од 12 чла-

нака. Време је, да му на кратко резумиштемо садржину.

Соко и Ужице руше се; изузимајући градове, Турци излазе из Србије од свуда па и из вароши Београда. Добитак овај правно није нов, ван ако се не би као такав сматрао одлазак Турака и из вароши Београда. Зна се, да су се по хатишерифу од 1830 год. сви Турци, што осташе у Србији изван градова, имали иселити, па и они из вароши Београда, за годину дана; ну то се не само није извршило за остављени рок, већ видимо да хатишериф од 1833 год. тај рок продужава још за пет година, а Турке у вароши Београду оставља за свагда, представљајући као да се Срби само трпе, да ту поред Турака живе. Ова измена учињена је у договору са петроградским кабинетом, који је, као што руски извори гласе, у преговорима о придружењу Србији шест познатих округа, оставио Турцима београдску варош у размену за три предела: гургусовачки, сврљишки и алексиначки, на које су Турци Србима право одрицали.

Порушење она два градића, Сокола и Ужица, не може се одрећи да је добитак, прем да и то стоји, да би опстанак турске војске у њиховим зидовима био материјално немогућан, кад би се Турци, који су око њих живели, иселили

по праву, које Србији обезбеђују оба хатишерифа од 1830 и 1833 године. Извршење дакле права српскога на овим тачкама имало би тај природни последак, да би се ова два замка и без нарочитога решења морала пустити.

На то се своде све користи, које Србији доноси протокол од 23 августа 1862. Користи су ове фактичне, и ако, као што рекосмо, и нису правно са свим нове.

Ну користи су ове скупо плаћене. Пре свега, Србија има да жртвује један знатан део своје престонице на ојачање града; она има да плати накнаде за оштећене у ономе нереду Турке, докле за жртве и штете бомбама Србији нанесене, она никакве накнаде не прима. Њој остаје главна варош осакаћена, без трговине, без кредита; остаје јој друга (Ужице) спаљена не мало сва; дефицит државни покрива се изванредним прирезом од 400.000 дуката. Поврх свега, место башибозука улази редовна војска у градове Шабац, Смедерево, Фетислам, а Београд прима нову снагу. На кратко, место нешто нередовних војника у малим градовима, Србија добија редовну посаду турску у свима својим градовима.

Овако решење донео је у почетку септембра царски ферман у Београд. Кнезу Михаилу предстојало је решити: хоће ли га примити или не.

Не примити царски ферман не би значило ништа мање но заратити се с Турском. Је ли се то могло у оно доба учинити? Да бисмо на то питање одговорили, треба да подсетимо на стање ствари, које је било, кад је Србија нападнута, па да видимо како је било оно стање, кад је ферман у Београд стигао. Црна Гора налазила се у време бомбардања у најжешћем рату с Турском. Пуцњавом топова поздрављен је на Цетињу крвави дан од 5 јуна. У Црној Гори било је, истина, једва до 15.000 људи под оружјем, ну сурадња онда још крепке и неуморене Црне Горе вредила би Србији доста. По Бугарској, на глас београдских топова, почеле су се одмах састајати чете, које су се по Балкану просипале. Краљ Отон, нарочито после науплијске буне, хтео не хтео, не би смео не поћи за „великом идејом“.

Уз то се Турска налазила и иначе у стању доста критичном. У Сирији су ствари биле још ровите, а нису ни са Крита долазили спокојни гласови. Поврх свега, криза јој је у финанци јама била једна од најопаснијих. Зајам, који се онда у Лондону са кућом Дево уговарао, могао је свакога тренутка пасти на глас, да је Србија заставу развила.

У дивану држало се саветовање, које је показивало, да ни сами министри султанови нису имали вере у стање царства. „Да узмемо нај-

пре,“ говорио је вел. везир Фуад-паша, „да узмемо најпре у оцену стање финанције и војске, за тим стање земље, па онда да решавамо ствар.“ И сам шеих-ул-ислам није се устезао да светује попуштање. „Треба“ рекао је, „чинити што год треба, само да се ватра не шири“.

Такви су се изгледи представљали у почетку сукоба. Ну у септембру био се положај већ знатно изменио. Црна Гора била је побеђена и малаксала; чете бугарске биле су се растуриле. Златом енглеским биле су извучене из обрта фабулозне масе каима (папирног новца), и Турска уздржана од банкротства. Мало за тим и Грчка, оборивши краља Отона, бацила се била у руке Енглеској, најжешћем тада туркофилу.

Све се то, истина, може повратити у земљи, где међудогађаји праве историју, ну тешко да се то може скоро и у један исти мах појавити. И сама Европа, ма колико да јој је ситуација била склона на мир, не би толико сметајући у покрет српски улазила у јуну, колико је то могло бити у септембру. Не треба, шта више, изгубити из вида још једну важну, можда најважнију околност. У јуну су биле силе подељене: никакав потпис није их везивао да бране Турску од варварскога дела њеног. Пријатељи су могли

отворено и незазорно подржавати нападнуте Србе. Колико би Србима вредила ова морална потпора! Ну све то у септембру није већ могло бити. Истина, да је Србија радила, да представници пријатељских сила не потписују полумере, што је у неколико и обећано било, ну силе немају ни обичаја ни интереса да се усамљују. Оне су тада све биле потписале Канлички протокол, који је Порта одмах примила била. Је ли га Србија смела одбацити па прибећи оружју? Право, које је дотле било на страни њеној, прешло би формално на страну турску заједно са моралном потпором сила; бар јавно и легално не би јој ништа смели пребацивати они, којима је она пресуду примила.

У таквом стању ствари кнез Михаило није смео дуго двоумити, хоће ли примити закључења Европе. У почетку сукоба спрема Србије није била довољна да се рат отпочне; при закључењу конференције Кнез је још на покрет помишљао, али је увиђао и измене, које су се, у ситуацији преко лета извршиле биле. Његово срце било је пуно једа, ну „доцне“! звонила је фатална реч. Њему је још остало било мислити, како с достојанством да прими протокол и резервама да остави себи врата отворена, па је, у себе дубоко затворен, ћутао. Његово ћутање плашило је про-

тивнике, са чега је сер Хенри Булвер, поплашен за чедо своје дипломатије, долетео био у Београд, да му својим присуством олакша пријам, па одовуда, упрепашћен, јављао је у Цариград, да је све у опасности лично од Кнеза.

Кнез Михаило прими и мораде примити закључења конференције, ну прими их с достојанством, протестова противу њих и изјави Турској, „да у решеном уређењу не види нове ере свезама поверљивим и наклоњеним, постојаним и трајним.“

Уз кнеза Михаила пристала је и земља на мир, јер поуздање њено у патриотскога владаоца стајало је непоколебано. Не треба заборавити, да је земља пристала уза њ у уверењу, да ће је господар брзо позвати, да освети крваву увреду. Колико је њему морало бити тешко, што ту патриотску дужност није могао одмах да изврши, најбоље се може разумети из беседе, коју је био спремио за случај рата са Турском. Саопштићемо овде овај важни документ, као најјасније сведочанство о великом родољубљу, које је испуњавало груди кнежеве:

„Браћо!

„Кад је српски народ повратио на престо династију Обреновића, први му је корак био,

да јој препоручи своја стечена, призната и подјемчена, ал' неостварена права. Та је жеља изражавана не један пут, но на свима народним скупштинама.

„Шта је отац мој, славнога спомена, у то име чинио, не треба ја да казујем: сви знате, да је при последњем издисају распитивао за успех депутације, коју је у Цариград послао био.

„Кад Промислу би угодно, да се судбина Србије мени у руке положи, повереници народни, на првоме састанку са мном, повторише ми жеље ове, и ја им тада рекох: „мени лежи на срцу, да, ако Србији што привредити не могу, бар сачувам и остварим она права, која јој је мој отац са великим трудом стекао.“ И заиста, од како сам ступио на владу, па до данас, настајавао сам најживље, да испуним аманет народни. Од њега се нисам удаљавао: нисам тражио никаквих нових политичких тековина; оставши на путу најсавесније законитости, трудих се ја, да се остваре права, с т е ч е н а ј о ш п р е 30 г о д и н а. Но какав одзив нађох ја у отоманске Порте? И ако све високе гарантне силе саветоваше министрима султановим да не одлажу данас извршити оно, што се још од када извршити имало; и ако сам ја, преко својих представника у Цариграду, исцрпао све путове молбе и доказивања, труд мој остаде залудан. В. Порти требаше неколико месеца

да се предомишља, шта ће одговорити посланику моме, који је за тај посао у Цариграду пола године провео; неколико јој месеци требаше да нађе комесара, који би имао овамо доћи, да с нама изврши исељење неправедно у Србији настањених Турака; неколико јој месеци требаше да за тај посао одређенога већ комесара другим замени; на послетку и овоме другом комесару, да се спреми на пут, требаше више месеци, него што би чиновнику ма које друге државе дана требало. Тако од дана на дан, од месеца на месец умишљено нехајање и зла воља нађоше начина, те неоспорна права народа српског и данас, после тридесет година, нису ништа више но мртво слово на хартији.

„Неосетна беше в. Порта за жртве српске, које падаше око Сокола и Ужица, за зла, која ви патисте од својих musломанских суседа под Београдом, Смедеревом, Фетисламом и Шапцем. Патње ваше превршиваше меру трпљења вашег, но праведан гнев ваш обустављах ја у својим сопственим прсима, јер се још надах на Портину правду и очекивах њена одговора.

„У томе стању бисмо ми, кад 5 јуна имадосмо да чујемо овај одговор. Какав је био тај одговор; шта се збило тога дана у српској главној вароши, у столици српскога Кнеза, на очиглед упрепашћених представника гаран-

тних сила? Треба ли да још из мојих уста чујете, како су тога дана топови с града београдског сипали неколико часова ватру разоравања на варош, рушећи и палећи грађанима куће, уништавајући им имање, годинама трудно течено, да се на миру ужива, потирући трговину и кредит? Ето, то је браћо, био прави одговор на наша праведна захтевања, који нам Порта посла са оних клетих бедема, око којих је крв наших отаца потоцима текла, да би се једном зауставио онај дивљи и свирепи мач, коме је био свагда први задатак да свакога преполови, који му није вољан бити роб, да би се зауставио мач, намењен кад је кован, да буде оруђе искорењавања свега, што у себи и на себи носи знак хришћански, знак напретка, знак богодане светлости.

„Ето, то смо доживели ми, потомци тих јунака, што попадаше у уверењу, да земљи јарам варварски скидоше; то смо доживели, по што смо толико година гледали, како градови турски у слободној Србији бише заклон злочинцима, прибежиште крадљивцима приватних и државних каса, стално седиште свију зломисленика, који у њима с пашама комплотирају, како да књажеве српске прогоне и из њих се извлаче као из змијиног гнезда, да сковане планове врше!

„У очајању дакле, што се не може сплеткама да смета напредак Србији, прибеже се

јавно ватри и рушењу, да се она коначно опустоши! И шта учиних ја после овако злонамерног напада? Ја опет уздржах ваш праведан гнев, који је за осветом вапио; ја ступих опет у сношења са Портом. Не остављајући ни у овом тренутку пута умерености, шта захтевах ја од Порте за страшну увреду земљи нашој нанесену? Ништа више но колико је нужно, да се један пут за свагда отклони могућност повратка оваквих ужаса: захтевах да се поруше ови градови, што Србији као страшило прете крајњом пропашћу.

„Јесам ли могао ја, коме на савести лежи одговорност за срећу и несрећу народну, коме је народ судбину своју у руке положио, јесам ли могао, јесам ли смео што мање захтевати? Заиста не. Али Порта, у место да са сажаљењем увиди, како нас је паша њен мучки напао без повода, без претходне објаве, да би смо бар децу спасти могли (што су овде настањени консули засведочили и потврдили); у место да се достојно одзове умерености, којој сав свет правду одаде, па да, по савету сила, испуни праведно захтевање наше, Порта, органом свога комесара, Вефик-ефендије, изјављује у писму, управљеном мојему министру: „да царско правитељство заборавља кривице Срба за прошасто“!!!

„Чујте, Срби! Ашир-паша вас пали и руши, а цар вам прашта кривице! Хоћемо л' се поклонити оваквој милости?!

„Срби! после неправде, која нас постиже, после штете, која нам се учини, после срамоте, која нам се нанесе, после свега тога, нема нама напретка под турским топовима, нема Србији мира, док је у њој и једне стопе земље, над којом би Турци господарили.

„Опште је мишљење за нас. наша ће праведна ствар, без сваке сумње, наћи одјека код свега изображеног света, а где је правда, онде је извесна победа.

„Ви видите, браћо, да ја Турцима рат објављујем! Ја ћу с вама и пред вама, захтевајући од вас свију, без разлике, безусловну послушност, а то захтевати овлашћује ме оно велико поверење, које је народ српски свагда у мене полагао.

„Срби! мост, преко којега сада с вама прелазим, ја иза себе дижем, да се преко њега не можемо вратити. —

„Срби војници! свет, који је на наше поступке до сада мотрио и праведно их оцењивао, упрьо је очи сад још више на нас, да види. јесмо ли народ, који заслужује његове симпатије и његову наклоност, јесмо ли људи свесни данашњега века. До нас стоји показати му и једно и друго: показаћемо му тиме, што

ћемо се борити тражећи своје, не робећи и палећи, но угњетенима, за већу поругу рајом названима, носећи утеху и слободу, а побеђеном непријатељу заштиту и безбедност наших хришћанских закона. Јунацима доликује великодушност и узвишеност над побеђеним непријатељем, а милосрђе правим хришћанима.

„Мој је отац, године 1815, изашао пред ваше оцеве, заставу у земљу побо и рекао: „ево мене, а ето вам рата са Турцима!“. Данас, ево мене, Милошева сина, који излазим пред вас, синове сабораца његових, са голом сабљом у руци, одбацујући корице од себе, док с вама не извршим свети, велики задатак свој.

„Милошеву сину пред Србима не може бити другога пута, осим пута победе и славе!

Напред, браћо! Напред, војници! Бог је с нама!“

IV

СРБИЈА И ПОРТА

ПОСЛЕ БОМБАРДАЊА БЕОГРАДА

1862—1864

—

Прокламацијом од 24 септ. 1862 г. обзнанио је кнез Михаило, да прима наређење, које је учињено, услед бомбардања Београда, „по сагласном закључењу сузереног двора и свију гарантних сила.“ Ово је наређење садржавало у себи закључења Канличке конференције, која смо исцрпно изложили у претходној глави. Докле је Кнез у одговору своме (од 21 септ.) отписао великом везиру, да „у решеном уређењу не може поздравити нову еру свезама повер љивим и наклоњеним, постојаним и трајним“, био је он у прокламацији, коју је управио народу, више уздржљив, упутивши на царски ферман, који је заједно са протоко-

лом конференције предат био јавности. Шта више, Кнез у прокламацији признаје изреком, да наређење (сила), и ако не одговара у пуној мери жељама и очекивањима његовим, опет оно „неоспорно садржава испуњење неких до сад неостварених права Србије, као и неке нове добитке.“

Сутра дан (25 септ.) Кнез је примио царски ферман; барикаде, које су биле подигнуте у одбрану према граду, биле су порушене, војска (народна) распуштена. У земљи је поврађено редовно стање.

Ватра је била угашена, али је рана, коју је она оставила, била дубоко задрла у одношаје између Србије и Порте. Кад сам отишао на Порту, да објавим, како се кнез Михаило решио, да се „не противи закључењима конференције“, Али-паша примио ме је готово са неком демонстрацијом задовољства. Пружајући ми руку, „сад, рече, можемо се руковати без скрупула.“ Од како се изродила размирица, ово је био други догађај, који је Порту пријатно изненадио. Као што јој је био неочекивано драг одзив, који је, одмах после бомбардања, њен комесар Вефик ефендија нашао у Београду од стране српске владе, тако се сад успокојила повратком редовних одношаја — не с тога, што не би још и раније имала надања на по-

вратак мира, но што ју је Булвер из Београда у томе надању био пореметио.

И вел. везир и министар спољашњих послова говорили су ми о некој новој ери, која у нашим одношајима од сада наступа, ну они су се варали било то хотимице или нехотице; јер и ако је заиста бомбардање Београда донело „нову“ еру, она није била ера мира и поверења, као што су је министри турски желели, но је била ера „нове“ — хладноће и запетости. А закључења Канличке конференције далеко од тога, да нађу лека против повратка крвавих догађаја, оставила су, на против, својим недовољним мерама квасац за нове заплете између Порте и Србије.

Кнез Михаило није ову озбиљност новога положаја ни крио Порти. У одговору своме на писмо, којим му је велики везир саопштио закључења конференције, он их је (21 септ.) пропратио примедбама, у којима се жалио:

„1.) Што се дело бомбардања, које је узрок толиким несрећама, не куди, нити се осуђује ни посредно ни непосредно. Док се тражи, да се накнаде губитци, што их претрпеше Турци услед бомбардања, невине жртве бомбардања остављају се без и најмањега призрења и без накнаде својој жалосној судбини. Најпоглавитија тегоба Србије, узрок толиком упропашћивању, извор свеколиком неповерењу

за будућност, није се узела ни у какво призрење.

„2.) И ако је доказано било, да град београдски не само што није био нападнут од Срба, него је он са̂м напао на варош без одбране, опет за то побринуло се, да мерама материјалним, на уштрб вароши, порасте његова безбедност и јачина. По што је изјављено, да је за раширење градскога рејона потребно да се раскопа крај названи турски (у коме, међу тим, има више не турских кућа него чисто турских) до линије, која би прелазила преко текије Шеих-Хасанове и џамије Али-пашине к Дунаву, протокол даје власт војној комисији, да може линију раскопавања спустити мало даље, ако в. Порта нађе, да је то неопходно потребно, па тако рушење вароши може узети обим са свим неочекиван без праве потребе, а у сваком случају без свезе са слободним простором од стране других делова градских. Шта̂ више, протокол налаже српској влади, да се споразуме са турском владом о томе, како ће се накнадити неколике куће из краја чисто српског, за које би надлежне судије нашле, да су потрнебне, да се допуни градски рејон. Па тако не само што се Србија види преварена у свом праведном очекивању, да задобије заштиту од даљега нападања са града, него би се још српске куће морале жртвовати

градској угодности, и српска влада сама собом морала би суделовати, да још страшнијом постане претња, које се већ један пут могла некажњено остварити.

„3.) Што се тиче моралних гарантија, јединих, које има протокол против понављања неизазваног нападања, жалосно искуство од скорашњих догађаја довољно је показало, како изредне намере царске владе могу бити осујећене. и колико се дела, која се не могу оправдати, могу догодити, а да се не казне њихови виновници, нити да се да накнада за њихове жртве.“

Ми ћемо, у даљем току показати, како су се, заиста, и развиле тегобе при извршивању закључења Канличких; како су из њих извирали све нови и нови заплети, који су водили радикалном решењу било путем крвавога судара или мирног споразумљења.

Међу тим је искрснуо догађај један, који тек што је мир повраћен био, за мало што није нов сукоб изазвао. То није било у Соколу, но у Ужицу. Соко је био порушен, а његово мусломанско становништво исељено без великих тегоба; у Ужицу, на против, било је и крви, и ватре и жртава докле се до таквог резултата дошло.

Четири дана по што је потписан протокол Канличке конференције (27 авг.) појави се у Ужицу векики пожар. Турци су пуцали с града и џамија, а Срби су одговарали и пушкарали се с њима до мрака, и ако им је строг налог

издат био, да се само на дефенсиви држе. Подазрење је пало на Турке, да су били изазивачи, јер су они и своје куће палили, а Србима сметали да пожар гасе, по свој прилици у намери, да, као што сам ја Али-паши објашњавао, жртвују варош, коју им је предстојало оставити; ну турски министар није ми могао сакрити своју сумњу да може ко своју властиту кућу хтети да запали.

Како је стигао глас у Београд о судару ужичком, влада оправи тамо пуковника Жабарца, да стане на пут даљем развитку непријатељства, а комесар турски Али-беј пошље, са истим задатком, официра Ахмед-бега; ну сутра дан већ је окружни начелник био успео, да се састане са ужичким мудиром, који се обећао држати мир, што су и Срби, са своје стране, чинили. Мир је, заиста, и одржан десетину дана, ну 3-ег септ. у вече Турци нападну мучки на српску стражу постављену у договору са турским комесаром, и побију стражаре. То дâ повода новом пушкарању, које је трајало 4-ог до 10 часова пре подне. Наших је 7 погинуло, а 27 самртно рањено.

Како је тада мир повраћен, није се више ни реметио, али су духови били узнемирени гласовима, да се српској граници примиче турска војска од Босне, претећи да ужичким Турцима иде у помоћ. И ако се могло веровати Али-

паши, који ми је основаност тих гласова одрицао, кад сам ја код њега чинио кораке, да се кретање војске обустави, опет су гласови ови узнемиривали Србе и у њих потхрањивали раздраженост, а Турке ужичке обадравали на непријатељски положај, који су без сваке разумне сврхе били заузели.

У круговима цариградске дипломатије није, у осталом догађај овај велике сенсације ни учинио; и са̂м раздражљиви Прокеш налажаше „да су тегобе са свим природне." А ја сам, познајући недовољност мера, којима се дипломатија служи, писао Гарашанину (13 септ.), да треба посао вршити заузимајући положаје. Свагда ћемо, писах му, у толико више бити у добитку, у колико будемо мање питања остављали за расправљање дипломатији, јер можемо напред сигурни бити, да ће њен суд, по правилу, на нашу штету испадати.

Међу тим је догађај свој ефекат произвео. Порта је ускорила да пошље упутства своме комесару у Београд, те овај предложи влади српској, да се ужички град, сходно закључењу конференцијином, одмах раскопа, а становници мусломански у Босну иселе. 10-ог септембра Гарашанин и Али-беј, у присуству консула, потпишу конвенцију у томе смислу, а сутра дан државни саветник Гаја Јеремић и Портин комесар Али-бег отпутују у Ужице, да приступе делу, које су, без даљих запрека, и извршили.

Иселивши Соко и Ужице, комисија се заустави у своме задатку пред М. Зворником и Сакаром, што се комесар турски изговараше, да нема упутстава, да сме и та места иселити. Ми ћемо, доцније нацртати историју ових места, која у новијем спољашњем животу нашем играју не незнатну улогу, а за сада ћемо се ограничити само да наведемо, како се ту први пут опазило, да Порта хоће да одуговлачиизвршење обавеза, које јој је конференција наложила. Ова намера да се од јаснога права, протезањем, начини питање, још се више обелоданила. кад је Али-паша почео подизати нове жалбе на Србију. Он се жалио потписницима канличког протокола, да се кнез Михаило тако понаша, као да се опет на рат спрема. Као факта наводио је Али-паша, да се вежбање народне војске продужава; на Сипу да се утврђују батерије, које су за време бомбардања биле подигнуте, а новине српске да су пуне врло раздражљиве претње противу Турске.

Изгледало је, као да смо опет почели улазити у ону фазу рекриминација, у којој бесмо пред бомбардање, јер су, као и онда, тачке Портине оптужбе биле или измишљене или претеране, или су просто замашале у наша права. Тако је и сада глас о понављању батерија на Сипу био просто измишљен. Ако се егзерцир народне војске продужавао, Србија се није ни-

коме ни обвезала, да ће га обуставити; а претње новина београдских сводиле су се просто на полемику са полузваничним „Журналом Цариградским,“ који је изазивао одбрану од нападања и вређања.

Наступао је већ и новембар месец, кад смо се ми тако пред судом својих гараната нападали и бранили, а закључења конференцијина једва су само у онолико извршена била, у колико су их крвави догађаји ужички потиснули били. У то време доби Порта нову храну за своје сумње и подазревања. То је био нов догађај значајан и по опстанак мира опасан, а на име, српска набавка оружја и у опште војних потреба у Русији.

Око 7-ог новембра дође глас у Цариград, да је у околини Видина насео руски пароброд „Работник,“ који је, натоварен оловом и шалитром, ишао пут Србије, а товар да му је турска власт узаптила. Товар је припадао некој трговачкој кући француској, те су на тај начин и Русија и Француска биле интересоване, да се лађа са товаром избави; ну докле се још није ни знала судбина, коју „Работник“ могаше дефинитивно очекивати, 13 нов. стигоше други много немирнији извештаји. Јавише, да је преко 450 кола оружја прешло из Русије у Молдавију, и праћена Србима, кретаху се она, по некима, у Србију, а по другима и у Србију и

у Бугарску. Глас је овај деловао као прави пожар.

У Цариграду се мислило, да је то оружје било поручено за време бомбардања, али је оно имало свога ранијега порекла. Како је на Преображенској скупштини (1861) решено, да се заведе народна војска, одмах се почело мислити и на то, како ће се она наоружати. У то време била је забрана од стране Аустрије, да се оружје у Србију извози, скоро стална, па је, поред новчаних жртава, требало још савлађивати и скоро непрелазне тегобе преноса. Покушаји неки, које је прва влада кнеза Михаила код француске владе чинила, остали су безуспешни, ну по што овај покушај није био без политичнога значења, то не можемо пређи, а да га овде узгред не додирнемо. Преговори су ишли преко Манојла Јокића, који беше потпредседник Преображенске скупштине. Он је био веома одат Французима, на које је, по своме темпераменту, и налик био; и прилично вичан њиховом језику, он се трудио да Србију доведе у додир са Француском и у трговинским и у политичким одношајима. Отишавши одмах после скупштине у Париз, он је отуда јавио министру спољ. послова, да Француска влада допушта, да се из њених арсенала може откупити једна количина од 25.000 пушака, и по што је она и краљевини Грчкој, на кратко време пре тога,

20.000 пушака, испод фабричке цене такође из својих арсенала била продала, ми смо тумачили овај појав као важан, и у политичкоме обзиру по нас хришћанске источане благонаклон, јер, мишљасмо тада, било да многомоћна француска влада хоће, било да она само трпи, да ми будемо наоружани — свакако се показује према нама расположење, којим можемо бити задовољни. Тако смо се ми већ били почели предавати маштама, и ја сам већ имао налог да саопштим Порти, да ће то оружје проћи кроз Босфор. Ну кад сам се уверио, да француски посланик нема никаквих упутстава о овој набавци, ја се договорим са посланством, да одгодим саопштење, докле нам потпора француска не буде извесна, јер ако нам ова не би била, при проносу кроз Цариград, обезбрижена, више је било но вероватно, да би нам оружје било или узапћено или, што је најмање, натраг у Француску повраћено. Међу тим се покаже, да је и сама набавка у питању. Тувнел, Наполеонов министар спољ. послова, одговори телеграфом Мутију, да обећање француске владе, на које се Срби позивају, нема никаква основа, и да са француском владом није ни било преговора о тој набавци. 18 нов. саопшти ми Мутије Тувнелов одговор и изјави, да није овлашћен на никакву потпору за пронос оружја кроз Босфор.

Јасно је, да француска влада, и ако је била готова да и Србији, као што је учинила Грчкој, уступи неколико хиљада пушака из својих арсенала, није била готова дотле ићи, да се за своју услужност изложи ма и најмањој одговорности пред Портом, па се брзо повукла натраг, по што је, по свој прилици, ближе сазнала на какве замерке може наћи у Цариграду, ако би се заштитом транспорта јавно изложила.

После овог неуспеха у Француској, чинила је влада српска и друге неке ну све узалудне кораке да набави оружја за народну војску, док јој, најпосле, не пође за руком, да изради, да може дићи из руских арсенала знатну количину оружја. Само су транспортни и други узгредни трошкови нама на терет пали, а само оружје није нас никаквих жртава стало.

То је било оно оружје, које је у првој половини новембра (1862) узнемирило Порту, па и њој и посланствима три месеца задавало бриге и посла. Преговори су били тако занимљиви, пролазили су кроз тако разне мéне, да су за одношај сила у то време према Истоку у опште, а према Србији на по се, веома значајни, па за то мислимо, да не ће бити без користи, ако их опширније изнесемо на видик. И ове црте моћи ће зар нешто да објасне историју, која ће имати да покаже, с каквим се тегобама имао да бори, како се трудно развијао наш народни задатак.

Порта, чим дозна да је оружје ушло у Румунију, заиште од кнеза Кузе да га узапти. Њу потпомогну Аустрија и Енглеска, чијим консулима Кнез одговори, да му о ствари није ништа познато, ну ако се глас обистини, да ће оружје узаптити, али да га „овај пут“ не ће издати. Кнез је, на име, пре неколико месеци био узаптио у Галацу и Порти издао оружје, које је на француским паробродима унесено, а за италијанске потребе намењено било, па се због тога био Француској толико замерио, да су Французи његово дело именом денунцијације жигосали. Та околност приносила је много, те је кнез Куза у овој прилици смотреније поступао. Он је, истина, и кнезу Михаилу био претходно дао реч, да се проносу оружја не ће противити, али ко је познавао превртљив карактер овога, иначе заслужног кнеза, тај се није смео на њ с поуздањем ослонити. Није вероватно, да би и наше оружје Турцима издао, као што је учинио са италијанским, али је једна реч француска била довољна, да се оружје узапти и у Русију поврати.

Глас француске владе био је и у овој прилици за наше послове меродаван. Пре кратког времена био је, истина, пао Тувнел, пријатељ и наш и начела народности у опште, а на његово место дошао за Наполеоновог министра спољ. послова, Друен де Луис, којим је Алп-

паша био усхићен, очекујући, да ће он повратити Турској старо пријатељство француско; ну радост Алијина била је за кратко, јер први акат што дође у Цариград са потписом новога министра, опомињаше Порту, да се не размеће много у Црној Гори, коју она тада беше на мир принудила, већ да се окани кула и друмова, које смераше да подигне кроз Црну Гору; а Мутије, са своје стране, објашњаваше по Цариграду, да се промена министра тиче политике цареве у Италији, али да она у политици његовој на Истоку ништа не мења.

Агента румунског у Цариграду заступао је тада секретар Калимаки, млад, врло уљудан и солидан Молдавац. Ја сам се, на први глас о оружју, био са њим здружио и настајавао, да се, преко њега, кнез Куза одвраћа од секвестра, а доцније сам имао и налог од владе, да са румунским агентом радим сагласно.

Калимаки јави кнезу Кузи, да ће га Француска и Русија подржавати, ако би се он решио, да се одупре секвестру. Позитивнога уверења ми за ту потпору нисмо имали, али нам руска расположења није ни било тешко с поузданошћу погодити, а француска смо изводили колико из понашања њенога у опште на Истоку, толико и отуда, што се Мутије брижљиво извештавао о оружју у духу благонаклоном. Кнез, тако охрабрен, наложи своме агенту, те (25 нов.)

изјави Порти, да је он оружје, не знајући најпре чије је оно, и куда је намењено, био узаптио, ну кад је српско заступништво у Букурешту званично јавило, да је оружје за српску војску намењено, Кнез је наредио, да се скине секвестар у толико пре, што је и српски Кнез нарочитим писмом исту такву изјаву Кнезу румунском учинио. Кад је Калимаки додао, да је Кнез његов уверен, да је према Порти најлојалније поступио, побринувши се да дозна, да оружје не буде за провинције царства намењено, — Али-паша му је одговорио, да је то смешна лојалност, против које ће Порта протестовати, и захтевао, да му овај своје саопштење писмено учини.

Одмах после саопштења да је запт са оружја дигнут, Порта оправи (27 нов.) преко Варне четири хиљаде војника, од којих су 500 имали остати у Шумли, а 3500 ићи пут Видина. Ова експедиција војске није се, у то доба године, никако могла сматрати као редовна, но као мера Србији, или бар њеном оружју намењена.

Ствар је већ била узела озбиљан карактер. С тога сам из Цариграда телеграфисао у Београд, да је прека потреба да се оружје што пре преко Дунава претури. Ну узалуд су биле све мере, које је влада српска у томе смислу предузимала а румунска потпомагала: време је било мочарно, подвозна средства била

су слаба и бројем недовољна, па се транспорат врло споро напред кретао. Време је било за Порту. Она га је и употребила, да све дипломатске жице у покрет метне, обративши се силама непосредно за помоћ. И у почетку декембра заиста консули не само енглески и аустријски, но и пруски, па и француски, предаду кнезу Кузи колективну ноту, у којој ишту секвестар, и траже да се испита порекло (provenance) и опредељење оружја.

Корак овај добије у толико већу важност, што се у исто време велики везир, опет са своје стране, обрати писмено и кнезу Михаилу, тражећи такођер обавештења о опредељењу оружја, и кнезу Кузи, бацајући сву кривицу на Србију, и изражавајући надање, да Кнез румунски не ће допустити, да се његова територија вређа, али, ако се не би склонио на захтев Портин (да се оружје узапти), позива се, да се с њом заједно обрати гарантним силама.

Што је француски консул био у дружини, која протестује, то је било за нас најнепријатније изненађење. Сва је прилика, да је кнез Куза, својим несмотреним говором, принудио Француску, да се придружи другим силама, које су нам мање наклоне биле, јер кад је консулима енглеском и аустријском давао објашњења, он се трудио, да протури мисао, као да је то оружје француско-руско, намењено за

сврхе, које ове две силе имају на Истоку. Кнез је, по свој прилици, мислио, да му тако ваља разумети обадравање Калимакова, докле би много мудрије био поступио, да је ствар бранио са гледишта ђумручке независности своје земље. Онако пак принудио је Француску да уђе у редове наших противника само да спере са себе сумње, које је он на њу непромишљено набацио.

Сад је на нас дошао ред да прибегнемо силама, покушавши разбити њихову слогу, а нарочито одвратити Француску од њих. С тога сам ја молио Мутија, да одвоји свога консула од те дружине, бојећи се највише његовог утицаја на кн. Кузу. Доказивао сам свуда, да доба ове набавке (време бомбардања) не крије у себи никакве ратне намере, и да ће се оружје у арсенале сместити; најпосле, да влада сриска није без памети, да се пушта у какве оружане предузетке, које је могла пре мало месеци под много срећнијим околностима покушати, а не сада, кад побеђена Црна Гора тражи заштите у Бечу, а Грчка се са свим предаје у руке Енглеској.

Ова је одбрана налазила вере у пријатељским круговима, али не и у круговима туркофилске дипломатије. Ерскин, који је заступао Булвера, давао је велико значење корацима вел. везира и консула букурешких, и схватао

положај врло озбиљно. На једном састанку, кад сам се ја трудио, да га доведем да верује, да ми никада нисмо били даље од ратоборних пројеката, он ми изреком прећаше, да ће нас постићи судбина Црне Горе. Ми не ћемо, рекох му, никога нападати, а ако би Порта имала намеру да нас нападне као Црну Гору, ми ћемо се бранити, па ако будемо побеђени, пашћемо с надом, да ћемо опет кад тад устати, као што смо већ једном били четири века под турским јармом, па нам је промисао помогао да станемо опет на своје ноге.

„И то је политика, као и свака друга“, одговори ми хладнокрвно енглески дипломата.

Не мањи притисак правили су консули, нарочито енглески и аустријски, на кнеза Кузу, који је, и сам изненађен понашањем консула француског, одмах своме агенту у Цариграду наложио, да се објасни: где је црпао своје информације, које стоје у толикој противречности са делима француског агента. Било је тренутака, кад се могло сумњати, да се и сам Кнез, под разним претњама, не поколеба у своме правцу; при свем том, он је остајао постојан. Његов агенат у Цариграду, примив налог да и представницима гарантних сила саопшти одговор, који је дао Порти, учини то (4 дек.) актом, који показује, да Калимакија

питање кнежево није ни мало застрашило. Тамо он, између осталога, вели: „Si à la suite des déclarations dont il est fait mention dans cette note, la S. Porte, à l' aide des raisons spécieuses, continue á exiger la saisie des armes, on ne saurait attribuer son insistance qu' à des vues déguisées dont il est impossible de garantir l' équité.“ Ове врсте изазвале су агенту одговор енглескога заступника, који у њима налази „оцене мало наклоне за в. Порту“, па му напомиње, како енглеска влада не само дели назоре Портине, но је још наложила своме агенту, у Букурешту, да се придружи својим друговима, та да дâ осетити влади румунској озбиљну опасност, којој се она излаже, ако продужи одбијати тако законито захтевање сузерене силе.

У овим тешким околностима био је од пресуднога значења по судбину нашег оружја корак, који је кнез Михаило учинио. 4 дек. обрати се он телеграфом и вел. везиру и министрима спољ. послова гарантних сила. У овим телеграмима Кнез одбија од себе подазреве због набавке оружја; позива се на своју лојалност у поштовању обавеза: и изјашњава се, да набавку не треба сматрати као припрему ратну, нити као акат непријатељства против сузерена, но само као потребу реда и јавне

сигурности. Кнез моли, да се његово објашњење праведно оцени.

Брзо почну стизати у Београд, телеграфом, одговори на изјаву кнеза Михаила. Велики везир јавља, да је он о истоме предмету писао Кнезу поштом и да очекује његов одговор. Смисао и тон одговора енглеског био је врло опор и немио. Лорд Русел, одговарајући преко консула свога, каже: „изјавите г. Гарашанину, да све и да је влада кнеза Михаила са свим независна, не би она опет имала права, да се спрема за нападање па суседну државу. Каквих доказа он има, да Порта не ће да изврши решења Цариградске конференције? А хоће ли он да их изврши? Ако кнез Михаило не изврши своје обавезе, он ризикује, да види, како ће се против њега појавити тегобе, које ће му бити погибаоне (фаталне).“ Овако је претио енглески министар. Ну он је доцније писмом, које је управио Лонгворту, покушао да ублажи своје претње, којима се он, у осталом, радо служио према хришћанима на Истоку. Он у томе писму објашњава, да је узрок подазрењу, на које се жали Кнез у своме телеграму, велика количина оружја, које је пренесено преко Влашке, и тајност његовог проношања. „Да се, вели, Кнез обратио султану и потражио, да дође до споразумљења о ко-

ликоћи војске, коју може држати сходно протоколу Цариградском, па да је тражио да оружје за ту сврху може слободно проћи кроз Влашку, Порта, на сву прилику, не би чинила препреке тој мери, по што је оружје намењено, као што Кнез каже, за одржање реда и јавне безбедности у самој његовој земљи. Он не треба да оклева, да одмах испуни, по протоколу Цариградском, своје обавезе.“

И ако је овај одговор смерао да ублажи утисак првога одзива, лорд Русел остао је ипак противу нас, а у ствари оружја бивао је, по каткo, и смешан толико, да му је барон Брунов, руски посланик, приметио, да он, истражујући тако много од куда је дошло оружје, може најпосле наћи, да оно долази из Бирмингема (Birmingham у Енглеској), па му је разложко, како то није политично, но просто ђумручио питање, где гарантне силе нису позване да посредују. Ако би се оне мешале у сваку расправу ове врсте, оне би премашиле границу гарантије, којој је карактер више политичан но административан; другим речма, оне би се мешале у унутрашње послове, који их се не тичу.

Срећом били су већином назори других гарантних сила много повољнији. Одмах сутра дан (5 дек.) одговори кнез Горчаков кнезу

Михаилу, да је похитао, да достави и Порти и великим дворовима уверења садржана у његовој изјави, објавивши свуда, да им он потпуну веру поклања. Одговор пруски био је не мање повољан. Бизмарк јавља кнезу Михаилу, да је његов телеграм био у толико занимљивији за владу краљеву, „што нам је, вели, прибавио прве знаке (индиције) о опредељењу оружја, које је у питању. Услед ове вести ја сам препоручио нашем консулу у Букурешту, да ме извести о околностима које су дале повода дипломатском посредовању, а до нове наредбе да се уздржи од свакога даљег корака“. С највећим нестрпљењем очекивао се одговор француски, јер је, као што смо већ поменули, реч Наполеонове владе била у Цариграду од пресуднога значења. И одговор, који је (5 дек.) Друен де Луис послао Кнезу, није ни мало изостао иза других пријатељских одзива. Он гласи: „Француска влада примила је многе извештаје, који су јој обзнанили, да кроз кнежевине пролази оружје и муниција у знатним размерима, са непознатим опредељењем, а под подазривим околностима. Решена да припомогне свом својом снагом одржању мира, а не знајући да ли ово оружје има да послужи за редовно наоружање војске Ваше Светлости, — она је, у договору

са осталим савезницима, морала потражити од кнеза Кузе изјашњења о овоме делу. Ова законита брига не садржи у себи ништа, што би било несагласно са наклонитим осећањима (les sentiments affectueux), који одушевљавају спрам Ваше Светлости Његово Величанство, које ми налаже, да вам поновим израз тих осећања.“ И заиста, у духу ових осећања прими сутра дан (6 дек.) и Мутије упутства, која су у толико значајнија била, што су му дошла отвореним телеграмом. Друен де Луис препоручује му, да не чини никаквих корака, докле га Порта не позове, а и тада да не потпомаже другачије њених рекламација, но ако би обзнањена експедиција оружја прелазила размер редовног наоружања српске милиције (народне војске). Овим упутствима дао је Мутије следства оним вештим и пријатељским начином, који нам је већ познат из његове радње у Канличкој конференцији.

Очевидно, корак је кнеза Михаила код гарантних сила окренуо ствар у нашу корист. Све, што нам је у овој прилици потребно било, то је било њихово пасивно држање, њихово ћутање, докле оружје не пређе румунску територију. И то је сад било постигнуто. Мутије је и до сада ћутао, али је мање био уздржљив

и консул француски у Букурешту, Тило, коме су лични одношаји са кнезом Кузом били поремећени, па се мисли, да је прелазио границе својих упутстава. Сад се и он повуче, а и пруски консул. Уз рекламације Портине остану у Букурешту само консули енглески и аустријски. Очајавајући за успех, ови предложе својим посланствима у Цариграду, да се кнезу Кузи преда ултимат, али кад посланици позову своје другове на заједницу, положе им ови питање: Ко ће ултимату дати следства, ако му се румунски Кнез не покори? Ако би то морала бити Порта, какву јој потпору обећавају пријатељи кад се она завади и са Румунијом и са Србијом? И по што ни једна сила није била готова да развије заставу против хришћанских народа, или у опште да изазива рат на Истоку, то се и овај покушај разбије.

У то су се доба и војске почеле кретати у кнежевинама и с једне и с друге стране Дунава, јер се мислило да ће Порта, не успевши да спречи експедицију путем дипломатским, покушати оружје силом да узапти, кад се оно буде преко Дунава преносило, а сећамо се, да је одмах, на први глас о оружју, нову војску у Видин оправила. Сад и кнез Куза, нешто за то, што је већ дубоко ушао у ствар, а поглавито, што је био охрабрен попаштањем француске дипломатије, која га је заштићавала, —

сад и он крене нешто војске к Дунаву, а и српска влада пошље једну батерију са нешто војске у Неготин да транспорат заклањају. Изгледало је, да је сукоб неизбежан; само се очекивало, кад ће се чути да је пушка пукла.

С тога је гнев у круговима турским и туркофилским растао и против Србије и против кнеза Кузе лично,ну против овога много више, јер говораху, да Кнез, шаљући војску српској граници, смера да начини од ствари народно питање. Па докле се нама прећаше судбином Црне Горе, „будући се ствари морају већ једном начисто да изведу“, мишљаше се, да је с Кузом, уз многе унутрашње непријатеље, које он у земљи имађаше, за петнаест дана свршено. За то ме нуђаше Ерскин, да предложим својој влади, не би ли она хтела извести Кнеза из овога тешког положаја, што сам ја, наравно, одбио под изговором, да ни Кнез сам не би хтео подлећи спољашњој пресији, ни у опште пустити права своје земље.

Не зна се, да ли је Енглеска, да ли Аустрија била више против нас. У реду телеграфских одговора, које смо напред изложили, сетићемо се, да не беше аустријскога. Он је тек 15 дек. дошао Кнезу у облику писма, које му је предао заступник консулатски Васић. Ово је био Србин католик; био је човек врло

лукав, и развијао је сву ренегатску ревност, коју су обично показивали наши суплеменици, кад су вршили туђу службу у нашој земљи. Предавши Кнезу одговор грофа Рехберга, он је, по налогу своје владе, и сам чинио примедбе, те изазвао одговор, који нам се чини, да је толико важан, да не можемо преко њега прећи, а да га овде подробније не изнесемо, јер изредно карактерише наш тадашњи спољашњи положај.

По што је Кнез казао Васићу, да остаје при уверењима, која је дао и Порти и силама у своме телеграму, приметио је, како му је тешко разумети, што се гаранција само против Србије призива, докле се она протеже тако исто и на Порту. Кад Васић признаде ово тумачење као исправно, Кнез му рече: „па и опет ја вас никад не видех, да ви рекламујете и код Порте против неизвршења њених обавеза према Србији; наведите ми један једини пример, где је Аустрија посредовала код Порте у корист Србије! Ми смо рекламовали толико година против неизвршења хатишерифа од 1833, па ми није познато, да се Аустрија кадгод придружила нашим протестима код Порте.“ На примедбу Васићеву, да су то старе ствари, које су већ уређене, и за које се ваља надати, да се више не ће поновити, Кнез прихвати: „опростите, баш у овоме тренутку оне се појављују“,

па показавши му једно место из писма Рехберговог, настави: „ви ме подсећате на решење конференције о ограничењу народне војске (милиције), а ви као да заборављате, да ограничење народне војске има свој corollaire у ограничењу турских гарнизона и т. д. и ви то толико заборављате, да, докле код мене наваљујете око ове тачке, ви допуштате, да се на вашим паробродима преноси војска и муниција турска у српске градове, а то ми се ни мало не чини, да је једнака правда.“ Пошто је, у току разговора, Васић силом разлога кнежевих био принуђен, да призна логику његовом доказивању, да Аустрија рекламује само за Турску, дошло се и на питање о оружју, где му је Кнез изјавио, како би требало да Аустрија, бар у томе питању, мање рекламује, но ма која друга сила, јер по што нам је дала (1856) формално уверење на писмено, да ће пустити кроз своју државу једну количину оружја у Белгији порученога, и по што је један део и пустила, она је друге партије задржала у Земуну, Бечу и Боденбаху, и влада српска, по што је много времена изгубила и са многим тегобама борила се, била је принуђена да поврати оружје у Белгију и да га прода са великом штетом. Ако дакле ми данас тражимо да ценом великих новчаних жртава, заменимо у нашим магацинима оружје, кога смо лишени во-

љом Аустрије, то онда за цело Аустрија нема права, да нам тај поступак у грех упише." Васић одговоривши, да му је непозната та околност, обратио је пажњу Кнезу на тајност транспорта, која у силâ пробуђује подазрење; ну Кнез је и у томе обзиру одбио сваки прекор, јер поручивши оружје, није, рекао је, ни био дужан, да поруку своју публикује, или да о њој говори онима, који га и не питају, али како је ствар ударила на препреке, он је објавио истину коме је требало, ни једног тренутка не затежући се. А кад је Васић приметио, да је број оружја несразмерно велики према потребама Србије, Кнез га је запитао: „Како можете ви то знати? Знате ли ви шта ми имамо од оружја, колико нам долази, те да можете учинити такво закључење?" Васић је признао, да само прави претпоставке (супозиције), а Кнез је наставио: „Ви рекламујете, што ми купујемо оружје за наше потребе, ну ако се ми, уморени вашим рекламацијама, решимо да га у земљи фабрикујемо, у место да га са стране доносимо, као што радимо за топове, можете ли нам ви и тада стати на пут, а да не повредите нашу аутономију, коју сте се ви подвезали да гарантујете? Зар није услед самих хатишерифа, које ви подјемчавате, у Србији са свим слободна трговина? Зар и сами приватни не би имали права да подигну фабрику оружја у Србији и т. д.

и т. д? Васић је и овде признао логику разлозима кнежевим, па је напоменуо, да понашање његово задаје страха Порти. „А је ли то довољан разлог? запита га Кнез. „Споразумејте се међу собом ви гаранти, па ако нађете, да страх извињава застрашивања, онда ћу ја знати на чему сам. Тако се обично правда понашање турско. По речма самога г. Лонгворта, на кога се не може подазревати, да је пристрастан против Турака, Турци се баве непрестано припремама војним. Овде понављају стара утврђења, онде опет подижу нова, а скоро свуда умножавају број своје војске, и ја сам у стању, да вам то званичним документима докажем. Они су то чинили и онда, кад није код нас ни питања било, да се уреди народна војска, а све под изговором, да их плаши наше понашање. Кад нас Ашир-паша бомбарда, каже се да погрешка једног човека не може повући за собом одговорност владину. То је, заиста, красан положај, у коме се ми находимо, да се све то, под европском гаранцијом, може објашњавати или правдати час страхом, час опет личним погрешкама једног чиновника!“

По свршетку разговора, Кнез се растао са аустријским заступником на леп начин, поновивши уверења садржана у његовом телеграму од 4 дек.

Ну у дипломатији логични разлози нису свагда нај јача средства за убеђавање. Мора бити да је гроф Рехберг на томе гледишту стајао, кад је противу Србије нове кораке предузео. Ни кнез Метерних није ваљада тако систематично радио против сваког знака живота, који је Србија давала. као овај ћесарев министар спољ. послова. Кад ни оно отворено објашњење кнеза Михаила не могаше разбити његове сумње о опредељењу оружја, он предложи гарантним силама, да се преко консула управи српској влади било заједнички, било посебице, нота строге опомене, која би садржавала четири главне тачке. Консулима би било препоручено: 1.) да узму на знање, у име својих влада, мирољубива уверавања садржана у кнежевом телеграму од 4 дек.; 2.) да ишту, да Кнез делима докаже своја уверавања о поштовању, које има за решења гарантних сила, као и своју попустљивост према сузереној сили; 3.) да одмах прекине своје оружање, потчинивши се закључењима Цариградске конференције, нарочито уколико се она односе на члан XI протокола; и 4.) да изјаве, да ће силе строго мотрити над извршењем његових обавеза.

Као што се види сва тежина предлогу Рехбергову падала је на члан XI протокола, који даје израза жељи, „да се кнез Михаило постара, да отклони плашње, које је ново војно

устројство Србије породило у Цариграду.“ Смерало се, да се сведе број народне војске путем преговора, које тај члан протокола предвиђа; на то се вазда поглавито нишанило, кад се год говорило о обавезама, које је Канличка конференција Србији наметнула, и ако ова обавеза није формално Србији прописана, но се у опште остављало, да се изменом поверљивих и пријатељских саопштавања између Порте и Србије дође до наређења, „које би, уклањајући, и с једне и с друге стране, све сумње, и не наносећи повреде никаквом праву кнежевине, могло успокојити Порту о броју и о употреби војне снаге, која треба да је сагласна са духом хатишерифа.“ Овај је последњи израз с намером додао протоколу француски посланик, јер су Турци и њихови пријатељи тврдили, да Србија може само онолико војске држати, „колико треба за одржање спокојства и унутрашњег реда земаљског, а ја сам посланике подсећао на хатишериф од 1838 год. који Србији даје право, да може држати војску потребну за одржање реда „и мира земаљског од сваког нападања и сваког нарушавања“.

У посланствима гарантних сила наваљивало се и од самих наших пријатеља, да се у томе питању споразумемо с Портом, те да се оно не износи пред конференцију гараната,

која га може на нашу штету решити, по што околности не беху повољне за нас. Ми смо, одговарао сам, готови да уђемо у преговоре и да успокојимо Порту о правоме значењу наше народне војске, као што смо то и до сада у свакој прилици чинили, ну ако би се захтевало, да се број милиције сведе, то се захтевање не би могло у практици извршити, по што милиција није редовна војска, којој би се војници могли својим кућама распустити, но се састоји из људи, који су обично **код својих кућа**. Она је свагда у Србији постојала, а сада је само боље уређена, па као што народна гарда нигде нема задатка да напада, тако ни наша народна војска не може имати тога опредељења. Набављено оружје долази у арсенале, а милиција је на своме огњишту; ништа више нема од ње но закон, по коме она, у случају потребе, долази под заставу да брани земљу од спољашњих или унутрашњих опасности. Ако дакле има у земљи какве војне снаге, она потпуно постоји, па или јој се број сводио или не; а ако је у ствари нема, онда би се претресале само уображене ствари. Готови смо дакле, да успокојимо Порту, да за њу од такве установе нема никакве опасности.

Француска је још у Канличкој конференцији одсудно сузбијала све покушаје, који су били управљени против установе, која је наша

узданица, па је лако појмити, да она ни сад није могла усвојити предлог грофа Рехберга, који је смерао, да јој зада самртан удар. И ако је дакле енглеска влада пристала на аустријски предлог без предохране, француска га није хтела усвојити са оним принудним изразима, у којима су биле формулисане оне четири тачке. Друен де Луис прими, истина, предлог у основи, али препоручи посланику у Цариграду, да га састави у духу, који би био сагласан са дојакошњим назорима француске владе.

Под вештим пером Мутијевим, које нам је још у Канлици учинило не малих услуга, преобразе се оне опсре четири тачке у пријатељске савете. Ту је речено, да је француска влада са задовољством узела на знање уверења садржана у телеграму кнеза Михаила од 4 дек.; да је Кнез, одбијајући подазрења, као да има нападних намера, дао нов доказ свога поштовања према решењима гарантних сила, и да се он, без сумње, не ће устезати, да изађе на сусрет Портиној зебњи, приставши на пријатељске преговоре са њом на основу члана XI. цариградског протокола ([1]).

Француски посланик био је већ и послао ову ноту своме консулу у Београд с препору-

([1]) Подвучене речи показују разлику између назора француских и аустријских.

ком, да је преда, кад остали његови другови буду учинили сличан корак. Ну мени није познато, да је било он, било ма који други консул, учинио какав корак у томе смислу. По свој прилици морала је Аустрија, а са њом и Енглеска, са свим пустити свој пројекат, кад је видела, како је он на мало сведен у пројекту француском, а још на мање у пројекту руском, који се имао извршити усмено у најблагонаклонитијим изразима, а да и не помиње члана XI протокола Цариградскога.

Онога истога дана (15 дек.), кад је кнез Михаило имао онај важан разговор са аустријским заступником Васићем, одговорио је он и на писмо вел. везира од 3 дек. И у овој прилици Кнез понавља уверавања, која је дао у своме телеграму, да је набавка учињена за обичне потребе реда и јавне безбедности, а да искључава сваку мисао о ратним припремама од стране Србије. Кнез се даље позива на поштовање, које има за своје обавезе, али додаје, да он, поред обавеза, које има спрођу сузерена, има и дужности спрођу земље, којој на челу стоји, па не сме оставити, да тек онда помишља на мере смотрености за интересе реда и јавне безбедности, кад се каква спољашња претња већ изврши. За то је био дубоко ожалошћен коментарима, којима се његово понашање објашњава у прилици, каква до сада није

никада давала повода рекламацијама. Јер то није првина, да се Србија снабдева оружјем са стране, па до сада в. Порта није никад подизала гласа против тога, а још се мање могло изводити закључење, да би то била повреда уређењима, која се на кнежевину односе. „Тешко би ми, вели Кнез, било и разумети, да Србија може имати права да држи војску за ред и јавну безбедност, а да нема права, да за њу и потребна средства набавља.“ Прелазећи на начин проноса оружја, Кнез примећује кратко, да је то ствар набављача (лиферанта), па мисли, да нити Порта може имати намере, нити он дужности, да улази у претрес питања и у томе погледу. Факат је да се он, како је дознао, да је транспорат ударио на препреке, обратио и њему (вел. везиру) и кнезу Кузи, и молио, да се сметње не полажу. Најпосле, завршујући предусретљивим речма, Кнез изражава надање, да в. везир, у својој високој мудрости, не ће више придавати овој ствари важности, које она нема, нити може имати.

Са прикривеном тугом примила је Порта овај одговор, који се у Пери сматрао као опор и пун презирања за царску владу; али је она ћутала, јер је мало по мало слабио њен ослонац, — слабила је рев-

ност дипломатије, којој се слога разбијала о отпор кнеза Кузе. Кнеза је његов агенат у Цариграду на том путу све једнако храбрио; али највећа заслуга за његов отпор припада Француској. Како се ова повукла из онога кола, које беше у Букурешту предало колективну ноту за узапћење оружја, италијански је посланик примио налог да и сам ништа не предузима, будући да је Француска ту ствар са свим напустила; Пруска се била такођер повукла, као што већ знамо из телеграма Бисмарковог, а Русија је била уз нас.

Све су ове силе биле Порту очевидно оставиле; она је остала усамљена уз Енглеску и Аустрију. За то је сад, у место претњâ и оштрих речи, настао неки елегијски тон, којим се она служи кад се год усами. Жалила се посланицима за што се није искало допуштење за пренос оружја, па би нам га она дала и сада као што је „и других пута“ чинила. Ну та је жалба била неоснована. Кад год смо, одговарао сам ја у посланствима, могли унети оружје мимо Порту, ми је нисмо ни питали, а кад год смо је питали, она нам није допустила, да оружје кроз Цариград пренесемо. Тако је 1848 г. влада српска искала, да нам Порта или прода или позајми 5000 пушака, па је она одбила и ту владу, која јој није ни мало могла бити подазрива; а за време кримскога

рата требало је труда, док се израдило допуштење, да се могу пронети само 50 (педесет) комада пушака, које су, по свој прилици, за образац имале служити.

Улазили смо већ и у последњу трећину месеца декембра кад су се за нас овако повољно изгледи окретали. Требало нам је само материјалног времена, али су декембарски природни елементи војевали против нас. Транспорат се кретао трудно и споро. У то у Цариграду искрсне појава једна која мало забуни Порту.

Здравље султаново било је тада у врло раздражљивом стању; свакојаке анегдоте, које су о падиши просипане по земљи, одузимале су му потребни aукторитет. У његовом савету био је најмоћнији министар Мехмед-Али-паша, министар марине. Као зет султанов (имао је сестру Абдул-Азисову за жену), он је преко жена био предузео сав утицај у сарају, а кад је он опет посрнуо у милости султановој, остали се министри договоре, да се не освређу на вољу суверенову, но да раде што међу собом закључе. Султану буде донесено, да су се његови власници договорили, да га прогласе за луда и замене сином Абдул-Меџидовим. То је био довољан узрок, да им он, на најопорији начин, излије сву жестину гнева свог, а у исти мах да се окрене против жена. Нашав матер своју, он

јој изјави, како није без примера, да су султанке валиде ишле у прогнанство за то, што су се мешале у политику.

За овом сценом следовала је велика промена министарства, која је имала личног значења, јер ни у спољашњој ни у унутрашњој политици није ништа мењала, по што је на челу прве остао Али-паша, а за вел. везира, т. ј. председника министарског савета и министра унутрашњих дела, дошао је Ћамил-паша, човек од оне исте боје, коју представљаху Фуад и Алија; он је био ђак из оне школе, која има за основ својој политици: да оклева, да развлачи, да крпи.

И ако дакле ова промена министарска није начелно била од утицаја по наше питање, она га је опет нешто олакшала тиме, што је Порту збунила, а нама мало више времена добавила. Међу тим се оружје примицало Дунаву и преносило на српску страну баш на месту, које представљаше чудноват призор. На тромеђи Румуније, Србије и Турске стајаху три војске једна другој готово на доглед: две да бране, а трећа да смета преносу! И опет се оружје мирно пренело. На сами дан нове 1863-ће године био је и последњи сандук са оружјем на српској обали, а пушка ни једна није пукла, и ако је било тренутака, кад се мислило, да је судар неизбежан!

Ну и ако се крв није пролила, дипломатска војна још није била свршена; да, она се сад тек најозбиљније развила. Још кад је посланик француски одбио предлог, да се кнезу Кузи пошље ултимат, Порта је дигла руке од оружја, па стала мислити на средства, којима би бар за у напред предупредила сличне догађаје. Она је нашла у конвенцији од 1859 год. закљученој услед двогубог избора кнеза Кузе, члан један, који је овлашћује, да сазове комисију од гараната, кад год би јој се учинило потребно, да се извиди какав случај, у коме би се показала несагласност у тумачењу конвенције (од 1858) односно на организацију кнежевина, па је желела, да се тим чланом користи. Ну који је тај члан, који се несагласно тумачи? То је било питање, на које нико није умео да одговори, јер нико није могао наћи ништа, што би могло дати довољнога основа сазиву комисије. Јасно је било свакоме, да је Порта тражила пута, којим би, с једне стране, потресла јединство румунско, без кога се за цело пронос оружја не би могао остварити, а с друге стране, желела је да се освети кнезу Кузи. Она је, при томе пројекту, рачунала на ненаклоност гарантних сила према Кнезу, као и на партије у самој Румунији, које би, надала се она, једва дочекале прилику, да је потпомогну у непријатељским плановима спроћу

њихова владаоца. Због непостојанства, које се Кнезу пребацивало, наклоност није му заиста у већине сила ни била обезбрижна, а што се тиче унутрашњих партија, било их је и противу њега у опште, а било их је, које су у питању о оружју одобравале његов поступак, изузимајући демагогију, која му је замерала, што је пуштао, да се, проносом толиког оружја, оснажава словенски живаљ а без сваке накнаде за Румуне.

Аустрија и Енглеска толико су потпомагале овај предлог, да је у први мах изгледало, као да га хоће и Француска да усвоји. Ну Кнез је био заштићеник Наполеонов, а јединство румунско било је градиво, од кога је Француска смерала да начини бедем против Русије. С тога се напред могло знати да Француска не ће пристати, да се комисији оно у задатак постави, на што је Порта смерала, него је Мутије желео да задатак комисији сведе на извиђење броја и опредељења оружја; броја за то, што се није престајало доказивати, да је он грдно велики, а опредељења опет за то, што се говорило, да је транспорат оружја у више спровода растурен био, па се није веровало, да је свеколико оружје у Србију отишло.

Под овим условима Француска би била пристала на комисију, да Порта није желела, да јој још један предмет стави у задатак, а

на име, питање о добрима румунских манастира посвећених светим местима, које је румунска влада била узаптила. Оно је било резервисано претресању гараната за случај, да се интересоване стране не би могле сагласити; ну румунска скупштина, не обзирући се на жалбе светих места, реши, да се приходи од ових добара ставе у државни буџет. Скоро једним милионом дуката буџет се румунски без свакпх жртава ојачао. Порти је овај догађај већ и са тога био неугодан, што се Румунија оволиким средствима оснажила, а прилика била јој је добро дошла, те на тужбу калуђера спреми кнезу Кузи писмо једно, коме је не само тон био опор, но је још и увредљиве изразе садржавало, назвавши поступак кнежев отмицом (spoliation). С тога румунски заступник не хтедне примити писмо, но га поврати Али-паши, кад овај не пристане да му изразе ублажи, а Али-паша изјави, да тај поступак сматра као крваву увреду.

Овај заплет да повода те Булвер, који се међу тим био повратио са свога одсуства, предложи, без сумње у договору са Портом, да комисија, која би се у Букурешт послала, извиди, поред питања о оружју, и оно о манастирским добрима. Ово невешто захтевање наших противника сад тек са свим поколеба Француску против предлога о комисији. Она је на њ и

до сад противу воље пристајала, а сад се са свим окрене против њега кад види, да ће имати у тој комисији да се појави и као поборница за интересе православних манастира на Истоку.

Булвер позове себи све представнике гарантних сила на састанак (8 јан. 1863), за који се поуздано претпостављало, да ће бити нека врста конференције. Он, као дојен дипломатског тела, заиста и отвори саветовање, подсетивши своје другове на Портин предлог о комисији. Ту се говорило, да би она имала да извиди у Букурешту не само питање о оружју, но и предмет о добрима манастирским, а поред тога још и тужбе странаца настањених у Румунији, јер се Прокеш жалио, да су тамо поданици аустријски, којих има на двеста хиљада, изложени непрестаном гоњењу. Мутије прихвати, да он зна само за питање о оружју, ну да ни за то нема од Порте никакве изјаве, а кад му се примети, да се она обратила њиховим кабинетима, одговори он, да то није све једно. Приступивши за тим ствари, у облику приватног саветовања, а оставивши сваки претрес права, Мутије, потпомогнут својим друговима, италијанским и руским, представи, да од комисије нико не може имати користи: ни Европа, ни Турска, ни кнежевине, јер никоме није у интересу, да се ствари распаљују. С тога он

предлаже као средство стишања, да кнез Куза пошље у Цариград нарочито Порти угодно лице, које би јој имало дати сва објашњења, која би она желела; тиме би се и њено частољубље задовољило.

Булвер, који је од времена свога путовања у Београд, био ублажио своје назоре о Србији и њеном Кнезу, на не мало изненађење дружине, пристане на предлог Мутијев; пристане на њ и Прокеш, али аустријски посланик не заборави ни овде сетити се Србије у ономе мало наклономе духу, којим према њој дисаше и његов министар у Бечу: он захте да и српски Кнез то исто учини, што би и румунски имао учинити. Готово се хтео и овај предлог усвојити, да му руски заступник Новиков не стаде на супрот. Кад је Булвер хтео закључити говор питањем: „дакле прима се и тај предлог?“ Новиков одговори, да прима предлог у колико се односи на кнеза Кузу, па и то партикуларно до одобрења своје владе, јер нема овлашћења да може ма каквој конференцији приступити, али да не прима предлог и за Кнеза српског за то, што се комисија имала послати у Букурешт, а не и у Београд, и што је Кнез српски дао Порти сва потребна објашњења и у опште према њој предусретљиво поступао, а кнез Куза још никаквих објашњења није дао. Мутије је ћутао, бојећи се, да се

једностраним наваљивањем не би опет повратио предлог о комисији, па је само приметио, да за Србију није толико потребе хитати, колико за Румунију.

После овог састанка опазио сам, да и самим пријатељским круговима дипломатије беше завладало убеђење о потреби, да и ми што учинимо, те да ствар једном већ легне, ну поред те потребе стајаше за нас и друга, да ствар легне без нашег пониженя. После телеграма кнежевог, после његовог одговора (од 15 дек.) великом везиру, па и после мојих многобројних расветљавања питања, разуме се, да Порти не беше до новог објашњења српског, но до тога, да јој дође когод на подворење из „охоле“ Србије, од које, чињаше се Али-паши, да му само „презирање“ долази. Обраћајући пажњу посланицима на ове околности, ја сам изражавао сумњу, да ће се предлог у Београду примити. Наваљивањем би се само погоршала наша однешења с Портом, а намера је поправити их; ну ако би се, против мог очекивања, и примио у Београду предлог Прокешев, сумњам, да би се могао извршити, јер се тражи лице Порти „угодно“ (agréable), а ја не верујем, да би когод у Србији смео и после бомбардања Београда узети на себе титулу лица Порти „угодног.“

Кад је, међу тим, кнез Куза одговорио, да прима савет посланика, и шаље у Цариград Негрија, на означену већ сврху, ја сам добио новог основа за одбрану, примећујући, да Кнез шаље у Цариград свога редовног агента, који је код куће на одсуству био, па извршује савет сила без икаког понижења, докле бисмо ми морали тражити „нарочито" лице, чији би пут у Цариград обратио на се пажњу и навао опште осуђивање у земљи.

Разлози су ови толико оцењени од стране пријатељâ, да се почело мислити на друга средства, којима би се постигло, да „ствар легне." После ових објашњења са мном и са Новиковим, Мутије, по што није могао коначно одбити предлог Прокешев, ублажи га толико, да му је са свим други облик дао. Он је, преко заступника француског Дозона, саветовао кнезу Михаилу, да учини што год, што би Порти драго било, а његово чуство достојанства не би вређало. Мутије је држао, да је прека потреба оваквим кораком предупредити, да се Аустрија не поврати на ново на свој предлог. Прокеш је био једини, који је свој предлог сматрао као усвојен у конференцији, па је сутра дан одмах, у томе смислу, писао у Београд, и доцније му се, на велико наваљивање, придружио и Булвер; ну кад је дознао, како је Мутије „млако" писао, Прокеш се горко

жалио, што му није јављено, те је он сам онако категорички на среду изашао, али, као што је између њих било разлике и у конференцији, тако је, одговорио му је Мутије, морало ње бити и у извршењу. Новиков се до краја одупирао предлогу Прокешевом, докле му најпосле није дао следства са свим у приватном облику а посланик италијански, маркиз Карачиоло, и заступник пруски, барон Штефенс, усвоје пројекат депеше Мутијеве.

Сад је за нас настало питање: на који начин да дамо следства савету Мутијевом, од кога нам не беше могуће не држати озбиљнога рачуна. Прокеш препоручује, да Кнез пошље у Цариград нарочито, Порти „угодно“ лице, а из највишег положаја; Булвер пристаје, да Кнез учини Порти овај акат подворења и писмом, али под условом, да то писмо донесе један ађутанат кнежев мени, као заступнику српском, па ја да га предам вел. везиру, јер, наводио је енглески посланик, да је влада његова, ради свога оправдања пред парламентом, приморана захтевати, да се ма шта учини према Порти. По што је царски диван изгубио био суштину ствари, радило се, да јој се спасе форма — привидност; ну ми се после бомбардања, нисмо ни освртали много на Портину осетљивост. Овде је за нас било од важности то, што су скоро сви гаранти саветовали, да

се према Порти учини какав акат учтивости, а још нам је више било од значења, што су у реду тих гараната и наши пријатељи, па смо дужни били да очувамо положај људи, који ће нам вазда потребовати, а особито у оним приликама, у којима имађаху многобројна питања да се расправе између нас и Порте.

Свраћајући пажњу својој влади на ове обзире, ја сам се и сам њима руководио. Француски је посланик био свео све предлоге на мањак; природно је било, да је остало да чујемо његово мишљење о томе, шта он сматра да би Порту задовољило, а нас не би понизило, нити у опште одношаје раздражило. У томе духу ја сам предложио Мутију на оцену што следује:

1.) Није ни мислити, да ће се у Београду пристати на нарочиту мисију, коју саветује интернунцијe, из узрока, које сам напред изложио, и са којих француски посланик није ни спецификовао никакав начин у својој депеши, но га оставио избору Његове Светлости. Исто тако није вероватно, да ће се пристати на посланство ађутанта, што саветује Булвер, јер, с једне стране, та парада нема никакве практичне вредности, по што би у томе случају ађутанат вршио дужност простога курира, а с друге би ефекат те мисије био у земљи онакав

исти, као кад би се слало какво лице „из највиших кругова“;

2.) Нема разлога, да Кнез пише писмо вел. везиру, те да по други пут улази у објашњавања, која је већ двапут дао; но

3.) Не би ли било довољно, да министар, по налогу кнежевом, пошље мени специјалне инструкције, којих бих копију ја имао да предам Порти? На тај бих начин ја имао да извршим од стране Србије ону исту мисију, коју Негрија врши од стране Румуније.

Француски посланик, посаветовавши се свестрано о мојим примеобама са првим секретаром својим и првим драгоманом, као лицем, које добро познаје расположења турска, нашао је за добро, да се две последње тачке мојих примедаба тако споје, како бих ја био довољно наоружан, па да од њих само онолико употребим, колико се покаже као потребно. Кнез би, по савету Мутијевом, писао вел. везиру писмо, у коме би изјавио, да је своме агенту препоручио, да поднесе в. Порти потребна објашњења о свему, што би она желела, надајући се, да ће она у томе кораку наћи нов доказ његове лојалности, који ће бити довољан, да јој и последње сумње растури, а у инструкцијама могло би се мало више ући у појединости, али се не би спомињало, да се оне издају по налогу Њег. Светлости. Кад Негрија

изврши своју мисију, онда би се видело, по његовом пријаму, колико ће бити потребно, да се од тога употреби: да ли и кнежево писмо и инструкције, или само ове.

Новиков се потпуно придружио овоме мишљењу. Он је, у опште, у последњим преговорима развио радњу, која је смерала, да отклони од нас и најмање понижење. То је било појмљиво. Отклањајући од нас понижење, он га је отклањао и од Русије, јер је Али-паша њој поглавито и приписивао узроке овога заплета и жалио се, како Русија Порту никако на миру не оставља. А и аустријски посланик одбијао је отпор руски под истим изговором. Новиков је био и лично одан Србима, те нас је и по срцу заклањао, а у исти мах чувао је достојанство своје земље, што му је кнез Горчаков нарочито препоручио, кад му је заступништво у Цариграду поверио, подсетив га, како „на широком постољу стоји, па треба заставу Русије високо да држи“.

У почетку фебруара стигне Негрија у Цариград и изврши своју мисију и на Порти и код посланика гарантних сила. Да његова мисија није отклонила непријатељска расположења Портина, могло се одмах изводити из тога, што она није престала, под разним изговорима, радити, да пошље у Букурешт комисију, коју је била наменила и против румунског јединства и

против кнеза Кузе. А и при самоме објашњавању пребацивао је Али-паша једовито Негрију, што кнез Куза улази у савезе са Србијом, која Турској добра не жели, но тражи да с њоме свађу замеће. Посланик кнежев није боље прошао ни код енглеског посланика, који је прогласио, да је његова мисија без значења, кад нема никаквога акта.

Међу тим стигну и мени инструкције из Београда. Кнез Михаило није се склонио, да пише ново писмо вел. везиру, но се влада његова зауставила на томе, да мени, у његово име, пошље инструкције (1 февр.) раздвојене тако, да су једне од њих биле намењене за представнике гараната, а друге за Порту. Једне од других разликовале су се само у форми, а у суштини садржавале су један исти већ више пута поновљени ред мисли.

Кад сам овај акат саопштио Али-паши и изјавио наду, да ће в. Порта бити задовољна овако лојалним кораком и отвореним говором, који ни у најмањем детаљу, као што је на п. број оружја, неостављала неизвесности, Али-паша ми одговори, „да је задовољан, што се тиче одвојено овога питања.“ Не знам, наставих ја, шта би друго и могло бити, што би, с наше стране, задавало сумње? Гласова има који се разносе на рачун и једне и друге стране, ну ја се надам, да људи, који су позвани да по-

словима управљају, не ће приклањати ухо гласовима, но ће претпоставити, да траже поузданије изворе за своје информације. Одвојено пак у овоме питању, надам се, да ће корак овај закључити период немилих одношаја, па отворити одношаје искрене и поверљиве; докле год не прекинемо једном са прошлошћу, коју сажаљевамо и ми и в. Порта, не ћемо никада доћи до потпунога споразумевања, које желимо и једни и други. „То је истина, одговори ми паша, то желимо и ми. Ја ћу овај акат (кога је копију заискао и добио), поднети својим друговима и султану, и надам се, да ће он добар ефекат произвести“.

Овако изразивши се, а то беше у обичају Али-пашином више но добро, закључио је он говор у нади, „да ће од сада све на боље ићи“, што сам и ја, са своје стране, предусретљиво прихватио.

Код представника гарантних сила не мање сам добро прошао; они су ми честитали срећан исход заплета. Само је интернунције понављао своје примедбе, доказујући ми, да није требало сматрати у посланству нарочитога лица какво понижење, по што се и највећи суверени изјашњавају, као што је, на прилику, сад „Пруска дужна да се изјасни: за што скупља војску, па не држи, да је то изјашњење испод њеног достојанства“. Прокеш је и даље улазио

у критику и нашег понашања и овога акта, но ја, желећи му дати да разуме, да он ваљада не ће тражити, да буде ревноснији бранилац Турске и од самога Али-паше, приметим му, да ме одговор, који имам од царскога министра овлашћује веровати, да је Порта нашим кораком задовољна; а задовољан је и енглески посланик, који сад сматра ствар као свршену. Ова је примедба вредила више но и нај јаче умовање, јер на то Прокеш одмах изјави: „Кад је Порта задовољна, и кад је и Булвер истих мисли, онда ни ја не тражим ништа више, но и сâм сматрам ствар за свршену."

Тако се закључио овај дипломатски заплет, који је и Порти и силама задао готово онолико исто и бриге и посла, колико и само бомбардање Београда. И онда и сад вођене су три месеца ватрене препирке у дипломатији, а колика разлика беше у узроцима, који их изазваше: онда бомбардање престонице српске, а сад пронос неколико хиљада пушака! Ну пушке беху само спољашњи повод, а у суштини вођаше се ова војна око — будућности Србије. У души Порте и њених пријатеља имала је ова прилика послужити: да се Србија понизи, а њена народна војска да се уништи или бар сведе на мање; ну Србија је изашла с достојанством из ове кризе; њена је народна војска остала недодир-

нута, а 50.000 које пушака, које сабаља ушло је срећно у Србију. Пушке су доцније, под Намесништвом, претворене на Пибодину систему и раздате народној војсци.

Много смо за овај срећан излазак дужни да захвалимо заштити Француске и Русије; дужни смо за њ не мање поштовати и спомен кнеза Кузе због услуга, које нам је овај румунски Кнез указао. Кнез Михаило дао је израза својој захвалности, обдаривши богатим поклонима све органе кнежеве, који су нам били на услузи, а своме румунском брату послао је на дар скупоцену почасну сабљу. Кнез Куза, у жељи да покаже своме народу символ новога пријатељства, које је у Србији стекао, у првој прилици, кад је отворио народно представништво, носио је о бедрима припасану српску сабљу, на којој се блистао латински натпис: amico certo in re incerta. (поузданом пријатељу у приликама непоузданим).

*
* *

Победа, коју су Румунија и Србија одржале над Портом у питању о српском оружју, није могла проћи а да не остави у души владе отоманске дубоке трагове гнева и жеље за осветом. Ако је, привидно, мир учињен на једном бојном пољу, отворала су се друга боји-

шта под разним облицима. Извршени догађај проноса колико је био важан количином оружја, коју, у то време, ни сама Порта, према стању својих финанција, није могла лако набавити, толико је још значајнији био тиме, што је утрьо пут за тешње одношаје, па и за саму алијанцију између Србије и Румуније.

Руковођена овим побудама, а проникнута плашњом, Порта је сад почела разапињати своје мреже и против једне и против друге кнежевине и њихових владалаца; са чега ћемо се и ми морати чешће осврћати и на судбину наше суседе румунске.

Против Румуније давало је Порти маха само унутрашње стање, које су многобројни домаћи претенденти на престо експлоатовали, користећи се не малим слабостима кнеза Кузе. 36 народних посланика поднели су били против Кнеза тужбу Порти, која употреби ту прилику, да нотом од 11 фебруара свима представницима гарантних сила „обрати пажњу на стање ствари у кнежевинама.“ Усмено објашњавао је Али-паша, да је задатак ноти само тај, да се чује, шта се тамо догађа, докле није ни за кога било сумње, да јој је била намера, да изазове конференцију силâ, те да охрабри партије против Кузе. Два дана после те ноте (13 фебр.) Булвер, као дојен дипломатскога тела, заиста и сазове своје

другове на састанак привидно као за друге послове, а у ствари да понови питање о шиљању комисије у Букурешт; али му је француски посланик дао још пре састанка разумети, да ће се његова влада томе пројекту противити, по што би комисија изазвала преврат стања ствари, што у Румунији постоји и пад кнеза Кузе, а Француска да је решена да држи и једно и друго. Нешто поколебан овом изјавом, а нешто и плашњом да место Кузе не би какав стран принц дошао на на румунски престо, Булвер одустане од намере, па место комисије. предложи на састанку, да се преко консула у Букурешту настане да се одржи законити ред ствари. Ну као што би такав савет могла свака партија тумачити по својој потреби, француски посланик захте, да се у телеграму, који је с места отправљен, дода још и то, да се не вређају кнежева права. Колико овим додатком, толико и другима, које је вешто перо Мутијево увело у телеграм, корак, у место да буде управљен против Кнеза, као што је Порта са својим пријатељима желела, испадне у његову корист. Извесно је било у Цариграду, да је Булвер, од како се вратио из Србије, био мање заузет против кнеза Михаила, а више против кнеза Кузе, докле се Прокеш, не желећи зар видети странога принца на влади у суседству

Аустрије, показивао мање рђаво расположен против Кузе, али је против Србије постојано дисао одсудно непријатељским духом.

Пред овим дипломатским демонстрацијама кнез Куза држао се крепко и чврсто. Сазнав за пројекат о комисији, он јави у Цариград преко свога агента, да је он у стању одржати ред, па да комисија није потребна; ну као што би она, ако дође, охрабрила партије, он је решен, да се неумољиво против њих окрене, па за то напред скида са себе одговорност за мере, које буде приморан да предузме; шта више, скида са себе одговорност и за догађаје, који би се тим поводом унутра и с поља могли изазвати.

Претња кнежева, да ће против партија устати „неумољиво“, допала се представнику аустријском, али је мање по вољи било Порти и њеним пријатељима, што се претило „спољашњим“ догађајима, на које је, као што беше свак уверен, кнез Куза нишанио јаковним пријатељством, које у Србији беше стекао.

Тим се догађајем растурише облаци над главом кнеза Кузе, али је то било само до нове прилике. Међу тим беше на реду Србија. Земљиште у Србији не даваше никаква изгледа каквим комесарима на успех, јер је кнез Михаило био ауктократетом јак, а догађај бомбардања беше у земљи све духове уједно шљу-

био. Ту се морало дакле из далека спремати земљиште. Али је бомбардње било и озбиљна опомена, да се не сме у нераду успавати. Последњом набавком оружја она је још далеко била од тачке, на којој је могла мислити, да је свршила свој задатак око оружања; много је још што шта остајало. да се у томе реду ствари предузме. Природно је, да је та нова струја, коју је бомбардање покренуло, задавала бриге Порти и изазивала њене противне мере. Почеле су искрсавати разне комбинације о војном уређењу Турске. Било је решено, да се сва војна снага пренесе из Цариграда у Румелију, одакле би се имале пред очима Србија и Грчка. У Шумли био би главни стан, а друга три стана била би у Софији, Нишу и Монастиру. У колико су финанције допуштале, нису ни тренутка застајале војне припреме, међу којима је поклон Исмаил-пашин од 25.000 Минијевих пушака, био најважинији добитак.

Положај је наш био веома тежак. Дужност је била неизоставна, да се земља што пре наоружа, али још недовољно спремна, као што тада беше Србија, не смеђаше се она оружати јавно да не изазове Порту, којој је положај према нама био у толико јачи, што у то доба устанак пољски беше дошао, да раздвоји наше пријатеље Русију и Француску, те и оне саме свим својим утицајем наваљиваху на нас, да

Порту ничим не изазивамо. Та је потреба и за нас саме била довољно увиђавна, јер пријатељи наши с једне стране, међу собом у завади, а с друге, заузети пречим пословима, не могаху нам дати довољно потпоре, по што им реч, као што ми и сам Мутије говораше, не могаше имати онога ефекта, који би иначе имала.

Докле овако нама положај налагаше највећу смотреност, Порта предузимаше све, да нас и Грке, које такођер за опасне сматраше, усами од других источних народа. Црквена распра, која, по несрећи, раздвајаше Грке и Бугаре, ишла јој је удесно на руку, да свој нов . политички правац обилато развије. Главни спор, који је тада постојао, тицао се питања о попуњавању синода васељенске цркве, и Алипаша рећи га у корист Бугарима тако, да се за основ представништву у синоду узме број становништва у епархијама, које је свуда већином бугарско, а не, по старом обичају, број епархија, као што су Грци желели. Чомаков, главни вођ бугарски, који је дотле уз Русе и Србе чврсто стајао, промени у то време свој правац толико, да је и мени саветовао, да се са Турском тврђе вежемо, те да, с једне стране, причекамо већу зрелост народну, а с друге, да истиснемо елеменат грчки из надмоћнога положаја, који је у царству био зау-

зео. Узалуд су остала наша доказивања, да црквено питање има да дође за политичним, а раздор народа источних да може у неизвесност да баци, а можда и да осујети ослобођење њихово, — нова политична вера, којој се бугарске патриоте обрнуше, не остаде само у кругу поверљивом; она се поче и на јавност да износи. Бугарски орган „С ъ в ѣ т н и к ъ,“ проповедајући је јавно, преузношаше толеранцију „б л а г о р о д н о г п л е м е н а о с м а н с к о г.“ Ну и ако је то могло бити с рачуном, да се олакша успех у црквеном питању, не виђаше се ни мало потреба да се пише: „К а к о ће т е с н а в е з а с а Т у р с к о м с а ч у в а т и Б у г а р е, д а с е н е п р е л и ј у н и у С р б е н и у Г р к е.“ Ако се и могло посумњати, да је оваква политика налазила одзива и у средини самога народа бугарског, неоспорно је, да нам је она у случају каквих догађаја могла сметати, јер је утицај људи, који су стајали на челу црквеном покрету бугарском, био, у томе питању, толико одсудан и наредбен, да је мало по мало привео потпун антагонизам између цркава ова два народа, па је било бојати се, да би могао и у политичним стварима наћи одзива.

Исто тако трудила се Порта да привуче к себи, а од нас да одвоји и Црну Гору. У почетку марта био је дошао у Цариград сена-

тор Матановић са секретаром Вацликом, да, под заштитом Аустрије, исправи последице последњег уговора, који је Ц. Гора била приморана да потпише са Турском на своју штету. Порта је толико изашла на сусрет депутацији, да је Црној Гори учинила више но што је она и захтевала. Старе је карауле пустила, а нове, обећала је, да не ће подизати. Поред тога поклони Порта Ц. Гори по милиона ока жита, а султан 250.000 гроша. Кад је Султан примио депутацију, питао ју је, да ли је Црна Гора имала, у последњем рату, каква договора са Србијом, па је претио, да ће он сам собом повести војску на Србију, ако се она макне. Порта је држала у толико јаче, да је успела привући себи Црногорце, што је била уверена, да су они последњим ратом толико изнурени били, да су бар за 20 година за рат неспособни постали. Великаши турски, афектујући неки особити поверљив тон, дражили су Црногорце против Србије. Тако се Омер-паша исповедао депутирцима, да је при појаву лањских београдских догађаја (бомбардању Београда) тако рђаво стајао, да би известно био пропао, да је Србија устала: једва, рекао је, ако би доспео, да своју главу из Скадра изнесе. И стари Прокеш одзивао се својим турским пријатељима у истоме духу. Говорећи о истој евентуалности, рекао је и он

Црногорцима: „ich weiss nicht ob die Türkei diese Krisis überlebt hätte.“ И у Цариграду и у Бечу владало је тада уверење, да су односаји између Србије и Црне Горе до непријатељства раздражени, па је чињено све, да се Црногорци у томе расположењу одрже.

У тежњи, најпосле, да Србију и Грчку одвоји од сваке заједнице са источним народима, Порта у то доба предузме још једну меру од важности. Она разашље у све крајеве царевине комесаре, који су имали задатак, да извиде стање народа и контролишу власти. Сам избор лица показивао је озбиљност намере, јер су се међу комесарима налазили Суби-беј, Вефик-ефендија и Џевдет-ефендија, све личности озбиљне и уважене. По свој прилици Порта је била саветована, да задовољи своје народе, те да их, у случају сукоба са Србијом, за себе задобије, а у исти мах, мислило се, да је била прилика за Турску удесна, да одвоји Словене од утицаја, који се свуда назирао, т. ј. од утицаја Русије, која тада беше збуњена догађајима у Пољској.

Остала је дакле једина Грчка, на коју смо ми, у таквим приликама, смели рачунати; ну ту су Порту, без икаквога њеног суделовања, снажно потпомагали догађаји, који се збише приликом пада краља Отона. Беше прошло

више од пола године од тога догађаја, а стање у краљевини представљаше такво растројство, да ни реч анархија не беше довољна, да га потпуно обележи. Буре, посланик француски у Атини, овако сликаше то стање, у једном писму, које ми је Мутије показао: „Шта има да нађе тај бедни краљ (очекиван је тада краљ Ђорђе) кад овамо дође? војску разуздану, предану пљачки и разбојништву; народну гарду, која је својим фанфаронадама превазишла наше Гасконце; финанције уображене, у опште растројство и деморализацију“. Рецимо, да је Буре, који је познат био као противник грчки, правио и сувише црну слику, али је стање заиста тако било поремећено, да је и сам заступник грчки у Цариграду Занос исповедао, „да Грчкој требају године да се опорави и прибере.“

Кад нас је Порта овако војском опасала, кад је овако метнула руку раздора између нас и наше сuплемене браће, онда је поновила своју стару игру, подижући противу нас рекриминације пред представницима гарантних сила, да се Србија непрекидно за рат спрема и да јој о злу ради. Она је представљала свуда, да се 100.000 људи ставља на војну ногу; подижу се нова утврђења (опкопи) тако, да их има преко седамдесет; Ћуприја се (варош) утврђује, раскопани град ужички обнавља,

у војној фабрици у Крагујевцу раде 1500 радника дан ноћ под управом италијанских официра; са кнезом Кузом закључује се уговор о издавању бегунаца (traité d' extradition) у тренутку, кад се овај ставља на чело својој војсци; по Европи се агитује, а на име преко кнегиње Јулије. која је, праћена државним саветником Ф. Христићем, просула у Лондону гомилу брошура против Турске.

Све ове појединости заједно давале су повода, да се изводи закључење, да се у Србији појављује неко изванредно кретање. Мишљаше се, да се Србија спрема за неку евентуалност, а то или би било против Турске, или је увучена у ствар европске револуције. Ово друго закључење чинило се по појави генерала Тира на Дунаву, по присуству италијанских официра у српским војним радионицама, па чак и по том, што је италијанска влада предала јавности упутства, која је била издала својим агентима сврх питања о рејону града београдског. Држало се т. ј. да се онолике симпатије према Србији обелодањују за то, да се она лакше компромитује, па, хтела не хтела, у ствар револуције увуче.

Разуме се, да су се уз Порту осећале узнемирене Аустрија и Енглеска, а што би се можда мање очекивало, то је, да је у њиховом реду била и Русија. Њу је нагонио пољски

заплет, да сузбија сваки покрет на Истоку докле су јој год руке везане. С тога ми је Новиков живо и дуго разлагао потребу, да учинимо што год за успокојење узнемирене Порте. Као најснажније и најдовољније средство предлагао ми је, да се обустави вежбање народне војске. То не би, мишљаше он, никаква уштрба нанело нашем народном достојанству, јер није без примера да и велике силе чине сличне кораке, кад н. пр. објашњују своје војничко кретање, удаљују са границе војску и т. д.

Није тешко било објаснити се са послаником, који говораше колико са гледишта својих обзира, толико не мање из пријатељства и бриге за нас, па и доказати му, да би обустава егзерцира у неким приликама значила уништење народне војске. — али је теже било успокојити оне, који нас кривљаху или за то, што заиста беху против нас предубеђени, или за то, што с рачуном против нас тужбе подизаху. Кад сам свршио овај немио задатак у енглеском посланству (11 јуна), Булвер узимао ме је у сажаљење, што сам жртва неистинитих обавештавања, и толико је убеђен био о основаности информација, на које се заједно с Портом ослањао, да сам му морао изнети писмо Гарашаниново, у коме је писано, да од лане ни једна мотика није у шанчеве ударена. И будући, да је енглески посланик чешће пона-

вљао речи: „не говоре вам истину,“ морао сам му приметити, да се са овако позитивним уверавањима не ће ни која влада титрати ни за то, да не би излагала свога агента, који јој и за други пут треба. Најтеже је било бранити пред послаником мисију кнегиње Јулије, јер је она долазила у судар са његовом политиком. Он одаваше правду високим личним својствима кнегињиним; он не одрицаше да ми не можемо стећи нешто и партизана, јер има људи, којима је занат да траже прилику, да држе беседе; ну тврђаше, да можемо добити три рђава пријатеља, а изгубити пет добрих, а најпосле да ће платити трошак они, о којима се распра води, но што је у Енглеској спољашња политика у рукама неколико људи. Ну Булвер, и ако је био човек досетљив, није, бар овај пут, и погађао. Онаквих „добрих“ пријатеља, као што смо их ми имали у влади Палмерстоновој, могли смо и више од „пет“ дати — не за „три“ но за једнога новог, али правог пријатеља; а није се обистинило ни прорицање, да ће Србија трошак распре платити, но су постигнути резултати, које је, као што ћемо даље видети, Порта најбоље оценила.

У овоме процесу заслуживаше нарочито да се узме на знање, што ми турски министри никад не казиваху непосредно шта имађаху

против нас. Морао сам им дакле, у сред толиких маневара, сам изаћи на сусрет (27 јуна). И Али-паша, противу свога обичаја, прими смело бој. „Опажа се, одговори ми он, заиста неко изванредно оружање, и то може бити намењено само за нападање или против Аустрије или против Турске. Оно прво није вероватно, јер се Србија не може бојати од аустријског нападања, стојећи под заштитом трактата, а од Турске би била махнитост, кад би напала на Србију, те погазила своје обвезаности и раздражила против себе Европу. Остаје дакле мислити, да се Србија не боји нападања, но хоће да напада.“

„Аустрија, одговорим ја, сигурно се и не боји Србије, па није потребно ту тему ни испитивати, а ако би била погрешка од в. Порте да нападне на Србију, то колико би била већа погрешка од Србије да нападне на царство, коме је она само саставни део? Ну да се дође до тога питања, требало би најпре знати, има ли основа, да се оно постави: требало би видети, јесу ли претпоставке основане, на којима је утврђено закључење, да се Србија оружа, и у чему је то оружање.“ Кад ми паша изнесе на среду 100.000 народне војске и шанчеве, ја му разложих „како ни по закону нема више од 50.000, по што се од две класе народне војске, само једна вежба, па и то не свуда:

а у погледу на шанчеве, да Србија једва ако има простора хиљаду квадратних миља, па да се у њој замисле 70 шанчева, морало би се претпоставити, да је она сва шанчевима испрекрштана. Ко би до тога степена хтео на себе сумње навраћати? Ја се надам, да ми не ћемо требати шанчева, а ако бисмо их требали, не би ли мудрије било оставити, да се подигну у тренутку потребе, као што су и прошле године подигнути? Ако нам не верујете, барем нас не држите за тако просте."

Најпосле сам представио паши, „како би за обе стране корисно било сазнати, од куда извиру ти гласови! Изгледа као да их неко с намером износи; изгледа, као да има људи, који своје послове на наш рачун врше. Ако се Грци и Бугари свађају, они износе наше име на среду, називљући једни друге „следбеницима планова кнеза Михаила." Какви су ти планови? Да ли није ко са стране интересован, да нас не види у споразуму са в. Портом? Сваки експлоатише на своју корист положај, који нам створише догађаји од прошле године. Не би ли требало да в. Порта обрати пажњу, те да изнађе руку, која се између нас увлачи?"

„Ви говорите са убеђењем, одговори ми Али-паша, као човек савестан, али на жалост, ја морам додати, да ево од три четири

годмне не би ни једног корака, који би показао, да се хоће споразумљење с нама; но, на против, новине се српске отворају свакојаким клеветама против Порте, а нарочито у погледу на Босну, и кад се ми тужимо, Гарашанин одговара или одричући или извијајући. У Лондону се формално буни против нас: то чини једно лице, које прати кнегињу, један чиновник прве класе (државни саветник).

Ову је позицију најтеже било бранити, јер ту говораху јавна, необорива факта; ну по што се и ту трудих да одбијем напад, како се могаше, Али-паша ми одговори сетно невесело: „Не ће се дослук, не ће!“

„Јест, рекох му, има заиста међу нама једна препрека за дослук, а то је М. Зворник. Он је за нас од највеће важности, и докле се год не испразни, дослук је тешко постићи ма колико га ми желели.“

„Важан је за вас, али је важан и за нас,“ одговори ми он. „Кад изгубимо М. Зворник, изгубљен је и град (велики Зворник), а с друге опет стране чује се, да га Србија хоће да отме, па према таквом расположењу ствар се тешко решава.“

Ми прелазимо преко даље дискуције у овоме питању, које ћемо на другом месту у целини разложити, а што смо га овде додирнули,

то је било само за то, да покажемо у опште, колико је на свима тачкама било једовито расположење Портино спрођу Србије.

Неколико дана за тим (1 јула) јавио сам у Београд, да се војска знатно на Варну шаље, и да нема сумње, да је ова експедиција нама намењена у потрвду речи, које ми том приликом Али-паша такођер изусти, а на име, „да их наше оружање приморава да отворе очи.“

У исто време управи Порта мени ноту, којом се жаљаше, што је новине српске клеветају, докле оне говораху само о злоупотребама и притиску власти по царевини, а нарочито у Босни. Ова нас је жалба могла у толико више изненадити, што и новине, које излажаху у престоници турској, ни мало не изостајаху иза српских у томе погледу. Тако на. п. Courrier d' Orient јављаше у то исто време, како је Вефик-ефендији, на првом месту, које је походио у својој визитацији, предато било 6.000 тужаба, од којих се хиљада односило само на злоупотребе Хасан-паше, бившег губернатора; како из целога округа није ни један човек изостао, који није био дошао на тужбу тако, да је било нестало штемпловане хартије за тужбе, те је она из Цариграда поручена била.

У жалбама Портиним провиђавала се очита тенденција, да са сваке стране навали на нас одговорност. Она је у неколико могла и зазирати од војних припрема, које су тада, заиста, биле у Србији на дневном реду, али Порта није могла не знати, да Србија није могла тражити заваде ни због положаја, који јој беше створен, ни због прилика, које Наполеон III беше изазвао у Европи поводом пољскога устанка, покушавши да састави коалицију свију држава европских па и северне Америке против Русије. Плашње дакле њене претезала је тенденција, да што више стровали на нас терета, којим би се, у повољним околностима, могла користити пред судом гарантних сила.

С тога је била прва дужност влади српској да сузбија Портине тужбе, а пред гарантима да их опровргава и слаби. У томе духу спремим ја пројекат одговора на ноту против београдских новина и примим из Београда одобрење, да га могу предати. Али је не мање била потреба, да се у **једном акту** опровргну и друге жалбе Портине. За то ме Гарашанин и овласти, да, на основу његових обавештења, саставим такав акат у облику инструкција, које он на мене управља, па да их, у његово име, употребим где год нађем за потребно. Тај задатак није ми био тежак

јер Гарашанин, лак на перу, писао ми је често, а доста вешт дијалектичар, знао се он у невољи добро и довијати.

Инструкције сам себи брзо спремио. 11-ог јула прочитам Али-паши овај акат, којим се он чињаше да је задовољан, као што се готово свагда показивао, кад бих му год стишао са објашњавањем. Овај је министар нарочито представљао опали понос мусломански, који, кад није могао суштину ствари задобити, чинио се да прима и љуску њену за готово, прем да је овај мудри државник турски знао добро разликовати језгру од мехуне. Он ми не учини никакве примедбе, и ако ми се чињаше, да би имао што рећи, но се задовољи, да ми заиште копију, коју сам му ја доцније и предао.

Представници пријатељских сила примили су такође наша објашњења без поговора; али није тако било и код представника Енглеске и Аустрије. Обојица су ми они правили примедбе управљене поглавито против народне војске, а нарочито асутријски заступник гроф Лудолф, (који је доцније био и редовни посланик у Цариграду). Нешто по положају простог заступника у опште, а нешто и по своме темпераменту, овај је дипломата био у својој дискусији са мном врло ревностан; био је жив, па шта више, и насртљив. И будући, да су ми ови представници изјавили, да су се договорили,

да нам никакве потпоре не указују, докле год не извршимо својих обвезаности, које нам протокол налаже, ја сам обележио наше гледиште тако, да ми не тражимо од Порте, као што она тражаше од нас, да најпре ми наше обавезе поизвршујемо, па онда она да приступи својима, но да желимо, да се сва питања, и с једне и с друге стране, у исти мах развијају.

Кад сам се са аустријским заступником објашњавао, даде он израза убеђењу, као да се у народу српском и не опажа она мрзост против Турака, коју српска влада показује. Ово гледиште не беше ново. Ми смо већ на другом месту обележили, како и Порта мишљаше, да јој сва опасност долази лично од кнеза Михаила, па нам је понављање овог уверења од стране њених пријатеља требало узети на знање. И заиста, она, као што је у време бомбардања очекивала помоћи од унутрашњих потреса у Србији, тако је, и у овој запетости одношаја̂, своје очи на ту страну упрла. Кад нас је војском опасала, кад је, не без неког успеха, потражила савезника против нас у царевини и ван ње, она их је потражила и у Србији. Користећи се нашим унутрашњим трвењем, она се често служила овим средством можда успешније, но да је и самоме оружју прибегавала, па га се и сада прихвати.

Кад се кнез Милош повратио у Србију, једна шака чиновника, понајвише сродника пале династије, застрашена неразумном ревношћу потчињених органа нове владе, побегне (1859) у град београдски, а одатле оде у Цариград. Порта прими бегунце предусретљиво и одреди им плату, рачунајући да јој могу кадгод затребати. Кад кнез Михаило, ступајући на владу, обзнани у својој прокламацији (14 септ. 1860), општу амнестију, поврате се у Србију и ови бегунци, и неки од њих добију државну службу, а неки редовну пенсију.

Ови су људи живели мирно, под заштитом законитости, коју је кнез Михаило прогласио био. Сад, на три године после њихова повратка у крило своје отаџбине, сети се Порта негдашњих својих гостију, па почне за њих разбирати. 6 јула 1863 г. велики везир отправи Али-бегу, цивилном комесару у Београду, телеграм, који је овако гласио:

„Кад су Срби Н. Н. Н. Н. Порти у заштиту дошли, она им је одредила плату. Доцније су се они повратили у Србију. Вама се сад препоручује, да јавите: јесу ли они употребљени у српским службама; јесу ли код владе добро примљени, или их она гони и презире; како се владају, т. ј. како су расположени; шта раде; заслужују ли да им се плата и даље издаје или да се укине?

„Све ово имате најтачније и најбрже овамо јавити.“

Ова многобројна запиткивања довољно показују какви су планови према Србији тада занимали Порту, макар да она хоће свој корак да покрије питањем: да ли дотична лица заслужују, да им се плата и даље остави? Ово се питање у толико пре сме узети за оно, што јест а то је за просту образину намењену да заклони праву намеру, што се од бегунаца, о којима је реч, само један (Трифковић) није хтео користити амнестијом кн. Михаила, но је и даље плату турску примао, а о њему није могло бити питање у Београду, по што је он и даље у Цариграду живео.

И корак турски управљен против унутрашњега мира Србије, а поглавито против кн. Михаила, не остаде без икакога ефекта; ну као да се у оној дружини, којој су била намењена она љубазна питања турскога телеграма, само један нашао готов да изневери српска осећања. У току тога истога лета министар унутрашњих послова заиста и наиђе на неке тајне договоре између Мајсторовића и турских старешина у београдском граду, а под јесен те исте године открију се у земљи и неке мутње које су познате под именом „Мајсторовићеве завере.“

Тако је борба између Србије и Турске била отворена на свима позицијама. Порта је нападала негде тајно, као овде путем завере, а негде и јавно, поткопавајући Србију код гарантних сила; а Србија, притешњена околностима, морала се непрестано држати на дефенсиви. Положај јој је отежавало и понашање кнеза Кузе. Обвезан услугом, коју му је Куза учинио, кнез Михаило давао је сваком приликом израза своме осећању захвалности, а кнез Куза, у борби са тегобама и унутрашњим и спољашњим, трудио се да извуче свуколику корист из ових односа. И у званичним актима, и органом својих агената, он је често нишанио на српско пријатељство, које је представљао као *своју снагу*, па њоме претио Порти. То је задавало бриге Али-паши, ет се жалио посланицима, да српско-румунски одношаји постају озбиљни, и да *не смерају ни на што мање, но да пđ иуготове оцепљење трибутних кнежевина*. Нешто су ту веру подгревали и поклони српски, који су у то доба (под јесен) у Букурешту раздати били, а нешто и присуство наших официра на румунским маневрама тако, да су гласови о српско-румунској алијанцији постали најпосле опште вероватни. И у самом француском посланству толико се веровало у њихову основаност, да је мени говорено, да ми не можемо предупредити, да ствар

најзад не престане бити тајна; а Порту није знао Мутије ничим боље да успокоји, до тиме, што јој је разлагао, да одношаји између Србије и Румуније „могу имати значења само за будућност." Још је можда најблаже карактерисао ствар посланик пруски гроф Брасије де Сен Симон, који ми се изражаваше једном приликом, кад сам сузбијао Портине жалбе, да је са свим природно, што она нерадо гледа на наше добре одношаје с Румунима, као год што с друге стране, налажаше он, да су и ти одношаји природни тако исто, као што није ништа необично видети, да два стабла, што упоредо расту, један другоме гране пуштају. Па ако би прихватио сам ја, та стабла руке имала, она јамачно не би допустила, да им се гране подсецају. „По свој прилици не би" одговори ми Брасије.

Као што се види, јасније нам се не би могло рећи, да се на своме путу не дамо поколебати, него што нам је наговестио овај стари, искусни дипломата, који је своју земљу представљао у Италији за време њеног прерођења, и био лични пријатељ Кавуров.

Скоро би било излишно додавати, да се у овој алијанцији више видела озбиљност на страни Србије, но на страни наших румунских суседа, те, докле је Србија била у Цариграду предмет мрзости, на Румунију се гледало с

презирањем. Тако ми енглески заступник Ерскин говораше тада, да Порта нема право, што се онеспокојава оружањем Румуна, јер их се оружаних треба тако исто мало бојати, као и неоружаних.

Ну није тако равнодушно узимао ствар и мудри Алија. Он је делио са својим једноверцима и осећања мрзости противу Срба и презирања противу Румуна, али је био далеко од тога, да и њихове одношаје гледа с презирањем. То најбоље сведочи његов протест, који је у то доба подигао против оружања кнеза Кузе, за кога се тада у Цариграду било дознало, да је набавио до 30 топова и преко 50.000 пушака; то сведочи Алијино усиљавање, да румунску војску поврати на оно бројно стање, које је, по његовом нахођењу, предвиђено старим регламентом од 1830 и конвенцијом париском од 1858, а то је на 6000 војника. Нема сумње, да је и Али-паша налазио, да је, у овим одношајима, већа озбиљност на страни Србије, па, докле ни Румунију није из очију губио, трудио се да и Србију учини безопасном. За то су непрестано довлачени, са стране аустријске, топови и муниција у град београдски, а да се ефекат тога спремања покрије, Алија је продужио своју систему подривања, и жалио се посланицима, а ови су рапортовали својим кабинетима, да је кнез Михаило поручио у

Белгији сто опсадних топова, а семинарију, која лежи спрођу града, да намерава претворити у касарну. Све је давало основа, да се верује, да Порта разапиње замке и очекује прилике, које ће собом донети, да кнез Михаило плати рачун „дунавске алијанције".

Ну прилике европске, које су две последње године биле веома неповољне Србији, почеше се сад и против Порте по мало окретати. Наполеон III, који је непрестано размишљао, како би свој народ одвратио од унутрашњега трвења, усвојио је био и начело народности, као средство удесно за свој смер, па у томе правцу, отворајући (24 октобра 1863) законодавно тело, изнесе на среду предлог један, који уз Европу, узнемири и Порту, а народе охрабри и испуни благим надањем.

Говорећи „у име Француске", Наполеон тврђаше у својој беседи, „да је сила ствари оборила уговоре од 1815, или смера да их обори готово свуда. Они су поцепани у Грчкој, у Белгији, у Француској, у Италији, као и на Дунаву. Немачка се миче да их промени; Енглеска их је великодушно предругојачила уступањем Јонских острва, а Русија их гази ногама у Варшави."

Кад се овако на све стране дере основни уговор европски, бујне се страсти распаљују,

а моћни интереси на Северу као и на Југу траже решење за расправу тих питања, Наполеон предлаже врховни суд, конгрес европских суверена, који би учинио крај стању, које није ни рат ни мир. Ну најзначајније по Исток биле су цареве речи: „Не дајимо више привидне важности превратноме духу крајњих партија, одупирући се тесним рачуном законитим тежњама народним (aux légitimes aspirations des peuples).“

Дан пре него што је своју беседу изговорио, био је Наполеон већ отправио (23 октобра) свима сувегенима европским позив на конгрес. Већ и сама идеја о конгресу довољна је била, да потресе неугодно турске државнике, а кад су из Париза телеграмом извештени, да је и за султана отправљен позив на конгрес, дошли су они у не малу забуну. У разговору са Мутијем, нису они могли сакрити неодлучност и оклевање. И сам султан, примајући позив из руку посланикових, одговорио му је, да је његова свагдашња жеља била, да обиђе Еоропу, и да се позна лично са царем француским, али да не зна, да ли ће ту жељу моћи овом приликом да испуни. И од султана дакле имао је Мутије да чује затезања и оклевања. А и како би се могла у Цариграду наћи већа готовост, да се усвоји предлог, у коме се отворено чита наклоност к „тежњама народ-

ним?“ На ту су се тенденцију и жалили турски министри, представљајући какав ће она утисак учинити на хришћанске народе у царевини, а нарочито на Србију, коју су они као своју Пољску сматрали, а пољски је устанак и био повод да се конгрес сазове. За то се са свију страна и почело распитивати за осећања, која је у Србији покренула беседа царева. Ерскин нас је опомињао, да се не предајемо обманама, јер би, у каквим конгреским погодбама, Србија пре могла пристати коме као каква накнада, но што би имала изгледа да отуда што добије. Ја нисам ни крио енглеском заступнику, да и ако илузије нису наша слабост, ипак се ми надамо, да ћемо овом приликом бар толико успети, да се ослободимо топова, који су над нашим главама наперени, на што ни он мени не хтеде сакрити, да нам дојакошња расположења његове владе у тој тачци нису наклона.

Ну Порта није делила спокојство енглескога дипломате, нарочито од како је била извештена, да је намера Наполеонова да увуче и источно питање у програм парискога конгреса. Не зна се поуздано, да ли је Портин извештај био основан, али то стоји, да Србија не би ту прилику пропустила, а да не изнесе пред конгрес питање о градовима. Ми смо, од времена бомбардања, стајали као ловац са за-

нетом пушком те вребали прилике. И већ су се биле почеле наше мисли у томе правцу кретати. Кад сам у посланству француском сондовао земљиште, одговорено ми је начином, који нас није могао од тога пута одвраћати: речено ми је т. ј. да би наша ствар „могла наћи места на конгресу, кад би је која сила хтела предложити.“

Докле год није била извесна судбина Наполеоновога предлога, Порта се трудила, да му разбије сваки утисак на своје народе, који су се већ толико почели надати на конгрес, да је и грчки краљ Ђорђе, у одговору своме на позив, нашао за добро, да препоручи Наполеону „интересе и права источних хришћана“. И грчки одговор, као и остали био је одмах предат јавности, и производио је на народе свој учинак, које је опет Порта са своје стране побијала. Она је грчком заступнику објавила, да препоруку краља Ђорђа сматра као „увреду за султана“; а да се Србија сузбије, доказивала је негде, да Србија није „народ“, но „правитељство“; негде опет као у своме полузваничном органу (Journal de Constantinople), да у Турској нема народности, но да се она састоји из „верозаконих општина“ (Communautés réligieuses). Једва допушташе, да су Срби и Румуни неке „мале народности“, ну и оне су, говораше, доста

слободне, да могу бити срећне, и доста срећне, да су често незахвалне.

Нема никакве сумње, да би Порта ово гледиште изнела била и пред европски трибунал, да се он састао, али по што је предлог Наполеонов ударио на отпор великих сила, нама је ипак био од користи, што је струји народносној дао нову снагу, што је изнео на светлост назоре европске дипломатије, и у неколико почео на боље обртати ситуацију, која је дотле за нас била већ довољно тешка.

V

ИЗВРШЕЊЕ КАНЛИЧКОГА ПРОТОКОЛА

—

У запетим односајима, које смо до сада изложили, врло су се споро и трудно развијали послови, који су, по закључењима Канличке конференције, имали да се изврше преко нарочитих комисија. Свака је страна вршила своје обвезаности преко воље, заустављајући се на сваком кораку, и тражећи да, у току послова, нађе што више оружја, које би употребила противу своје супарнице.

Три су биле комисије, које су имале да изврше протокол од 23 авг. 1862 год. Прву су образовали по један официр од сваке гарантне силе и један официр отомански. Њен је задатак био, да нацрта нов обим есппланаде (калимегдана) за град београдски (члан V прот.), и да испита, да ли би се постројења овога града, која су највише к југу помакнута, могла с ко-

ришћу преиначити „без штете за безбедност града и за добре услове одбране“ (члан IV прот.). Друга је била мешовита турско-српска комисија, која је имала да расправи сва питања експропријација и накнада, која су предвиђена у протоколу (чл. V), осим питања, која би се породила између турске владе и ималаца, који би зависили од њене јурисдикције. А трећа је била такођер мешовита турско-српска комисија, која је имала да изврши задатак предвиђен још у хатишерифу од 1833 г. то јест да исели Музломане настањене у Србији ван градова (чл. VIII).

Све три комисије имале су да посвршују своје послове у року од четири месеца.

Енглески посланик, још док је у Београду био (септ. 1862) био је спремио упутства за свога члана војне међународне комисије, па их послао у Цариград своме заступнику Ерскину. Ова су упутства била обична репродукција дотичних чланака Канличког протокола са општим налозима, али се уз то обраћала парочита пажња на питање о српској махали, у колико би она потребна била за проширење градскога поља, па по што протокол (чл. V) обвезује Порту, да „с благовољењем“ прими све примедбе, које би влада српска нашла за добро, да јој поднесе, то Булвер препоручује своме комесару, да, у оцени српских примедаба, само их онда

уважава, ако би оне биле „стварне и основане.“

Ерскин је нудио друге представнике гарантних сила, да усвоје ова упутства, ну у круговима познатих пријатеља Србије није нашао одзива за то, што се, по духу протокола, не сме принуђавати влада српска, да у овој тачци пристане на штогод, што јој не би било угодно. Њу протокол и не обвезује, да, у погледу на српско имање, подноси каквих год разлога, а још мање таквих, које би политика, која је ишла на ојачање града, нашла да су „стварни и основани.“ Питање о уступању српских кућа за проширење калимегдана и уведено је, као што је примећавао кнез Лабанов, у протокол највише са тога, што је Прокеш у конференцији тврдио, да би Срби једва дочекали да своја добра уступе за добру накнаду. Само би се дакле у толико могло што употребити за градско поље од српских кућа, у колико би српска влада, без икаког притиска, драговољно пристала.

Војна комисија састала се у Београду у почетку 1863 године (24 јан.). У њој су били све људи војнога реда и то: Шарбоно (A. de Charbonneau) за Италију; Хофингер (Rud. Ch. de Hoffinger) за Аустрију; Д' Андло (D' Andlau) за Француску; Гордон (Edw. Z. Gordon) за Енглеску; Струберг (C. de Strubberg) за Пруску;

Тидебел (L. de Tiedeboele) за Русију и Мехмед-Алија ([1]) за Турску.

Поводом састанка војне комисије у Београду понови се у Цариграду мисао о потреби, да се комесарима издаду истоветна упутства. Булверов предлог изнео је сада на среду Прокеш, ну с тим додатком, да упутства за проширење есспланаде градске саставе људи вештаци како, по основима војне науке, нађу за сходно. Француски се посланик живо одупирао томе предлогу и изјавио, да се француски комесар, по упутствима из Париза, не сме ни за длаку удаљити од смисла протокола Канличког. Кад је Прокеш приметио, да ће онда официри имати да врше политику, одговорио му је Мутије, да је тако конференција решила, а Француска да је противна проширивању рејона. „Онда је боље узети, да треба град срушити," прихватио је Прокеш. „Та то смо ми, одговори му Мутије, већ и рекли, а што нисмо настајавали било је из призрења на вас, а не што не бисмо о потреби били убеђени."

Остало је дакле, да свака влада изда засебна упутства своме комесару, а знајући у коме је смислу која влада радила на конференцији Канличкој, није нам тешко погодити, у каквом су духу које инструкције биле изражене.

([1]) Пореклом Немац из Пруске; он је још као младић примио музломанску веру.

Комисија је, пре свега, изаслала турске и српске официре, да сниме план од оних махала, које окружавају град, и сама собом, на лицу места, прикупила обавештења, која су јој била потребна за извршење њене мисије. У овом испитивању комисија је дошла до убеђења, да нема преке потребе, да се раскопавање мусломанске махале протегне и преко оних граница, које је Цариградска конференција нашла као довољне, и да може наћи у основицама члана II. обим (периметар), који довољно одговара захтевима одбране, а да не падне на терет становништву.

Комисија, у своме рапорту, изјављује, да је, немогући следовати чисто војним обзирима, држала опет и од њих рачуна, колико јој је протокол допуштао, повећавши бранидбени појас (зону) градски на оним тачкама, на којима је нашла, да је то могућно. Може се читати између врста њеног извештаја, да би бранидбени услови искали, да се много даље задре у дубину вароши, али да јој политични обзири толико проширивање закраћују. Барон Швајниц, виши пруски официр,(¹) који је походио Србију одмах после бомбардања, изразио је, као стручник, мишљење, да би за оснажење града требало

(¹) Постао је доцније послаником немачким у Бечу, а сад је у Петрограду.

жртвовати пола вароши српске, ну као што је то политички немогуће, са свим је за град равнодушно, хоће ли се која кућа више или мање срушити.

С тога није било тегоба, да се чланови комисије сагласе о обиму есппланаде са источне и јужне стране градске. Комисија је могла, као што изјављује у своме извештају, повући еспланаду и преко пруге, која води преко Алипашине џамије и Шеик-хасанове текије, али како то знатно проширење не би било у сразмеру са другим деловима еспланаде, а ни услови одбране нису искали, да се жртвује јеврејска махала, у којој живљаше до 1200 душа, она је овај крај поштедела, усвојивши пругу, која иде од текије к Дунаву.

С југа проширена је еспланада само нешто са стране турске махале, па је узета за границу пруга, која води преко џамије и текије.

Кад је настало питање о еспланади западној, онда су се чланови комисије међу собом поделили. На подножју крајњих батерија с ове стране, а до саме савске капије градске, налази се појиште, које служи на употребу вароши, а које се због конфигурације обала не би могло на другу страну изместити. Комисија је признала потребу, да се варошанима одржи слободно уживање појишта тако, да се оно

изузме из есппланаде; само је турски комесар задржао Порти право на земљиште појишта, остављајући и сам варошанима слободан приступ к појишту.

Други предмет, који је, у погледу на западну еспланаду, још више раздвојио комесаре, била је једна група од петнаест кућа српских, које су лежале на један пушкомет од савске капије градске. Хофингер, граф д' Андло, Гордон и Мехмед-Али-беј изразили су се, да је у интересу одбране градске потребно, да се ове куће поруше, а њихови другови Струберг, Тидебел и Шарбоно налазили су, на против, да би се интереси одбране градске, и интереси вароши сачували делимитацијом, која би ове куће, које су лежале на источној страни пута, оставиле недирнуте, а да се, на томе крају, друге нове не подижу.

Ове су куће биле од слабе грађе, која је за одбрану градску могла бити равнодушна, али се Али паша изражавао, да би се оне могле с временом претворити у утврђења, која би могла за град бити опасна. И по што је и француски комесар био у реду оних, који су се изразили против опстанка ових кућа, то је и посланик француски изгубио мах, да се може за њихов опстанак заузимати. На тај начин те су куће и порушене, а њихови имаоци

примили су од Порте сразмерну накнаду, којом су били задовољни.

Комисија је 28 марта потписала извештај, коме је прикључила и тачно обележен план нове есспланаде градске; а за тим је, сходно члану IV протокола Канличког, приступила другој половини свога задатка, на име питању: да ли се може јужна страна града, која је вароши највише примакнута, корисно преиначити, а да се неоштети безбедност тврђаве, ни добри услови одбране.

Комисија се најпре сагласила о потреби, да се преиначе на јужној страни нека незнатна унутрашња постројења градска, која оружаности тврђаве дају карактер неповерења према вароши, па је за тим прешла на важно питање о „полумесецу", који се налази пред јужним фронтом града. Тидебел, д' Андло, Стуберг и и Шарбоно изразили су уверење, да „полумесец" и за то што је мали, и за то што је усамљен, више уди, но што користи одбрани, и да никаква стварна корист не може накнадити трошкове, који се морају годишње чинити око одржавања и оправке његове, а ни издатке, који би се могли учинити у неплодној тежњи, да се он поправи. Ако би се дакле „полумесец" уклонио, комесари ови налазе, да се услови градске одбране не би смањили, а тврђави би се одузео карактер неповерења

према вароши, која је без одбране. С тога они саветују као добру меру, да се „полумесец“ раскопа, његови опкопи да се затрпају, а његов сакривени пут да се запусти, предлажући, у исти мах, како би се заменио губитак, ако би се какав, порушењем „полумесеца“, претрпео. Три остала комесара, Хофингер, Гордон и Мехмед-Алија, налазећи на против, да је полумесец постројење од врло велике важности за цел, којој је намењен, изјашњавају се за опстанак његов; они побијају разлоге својих другова и поричу, да полумесец даје граду карактер неповерења, који би могао узнемиривати варош, за коју је све једно, да ли ће се убојна оруђа градска налазити на четрдесет метара ближе или даље од кућа варошких.

По што је комисија, у овоме реду ствари, претресала још нека питања, ушла је она у питање о томе: како и у колико да се разоружа град од стране вароши. Мере, које су у овоме погледу предлагане, биле су од незнатне практичне вредности, по што се убојна оруђа могу, по потреби, с једне стране лако на другу преносити; али је, при претресању овога питања, био од значења призор, који је у комисији, својим понашањем, представљао аустријски комесар. Докле је турски комесар доказивао, да не треба смањивати оружаност града, дижућа му топове са јужних бедема, за то, што се ова

тврђава налази у изузетном положају, лежећи на крајњој међи царевине, — аустријски се комесар противио разоружавању града са стране вароши, не тражећи ни овако привидних разлога, којима се његов турски колега трудио, да своје гледиште одбрани. Шта више, као што је негда Прокеш у конференцији Канличкој био ревноснији бранилац градова но и сами турски министри, тако је сад Хофингер, аустријски комесар, надмашио и самога Мехмед-Али-бега у заузимању, да се град не разоружава са стране вароши. Прем да ово сумњиво понашање аустријских представника одавно није било ни за кога тамно, оно се ипак могло тек сад потпуно разумети, кад су стручни људи добили прилику да загонетку разреше. Комесари, који су без икаке заузетости проучавали положај града, нашли су, да се услови одбране градске налазе у ономе истом стању, у које су их поставили Аустријанци, кад су град у својим рукама држали: од стране Аустрије нема скоро никакве одбране, а сва му је снага од стране вароши. Аустријанци су дакле били интересовани, да то стање и одрже, како би, у случају рата са Турском или са Србијом, употребили тај исти град, који је првобитно противу њих и намењен, за своју одбрану, по што не би скоро ни-

какве сметње имали, да га се са своје обале дочепају.

Кад је комисија завршила и овај други део задатка, она је $^3/_{15}$ априла потписала и нарочити акат о њему (Avis de la Commission militaire sur les modifications à apporter au front méridional de la forteresse de Belgrade).

Али-паша изјави сад Булверу, као дојену дипломатскога тела, да Порта прима периметар, који предлаже војна комисија; што Порта прима предлог, то чини, по објашњењу Али-пашином, у намери да угоди силама, ма да би била у праву, да тражи већи простор за град. Али-паша оставља посланицима, да они реше: да ли да се одмах сазове конференција, те да она ствар формално прекине, или да се предлог комисије саопшти најпре влади српској, па да се претходно њене примедбе саслушају. Услед ове изјаве посланици се сагласе, да је у духу протокола потреба, да се најпре саслуша влада српска, па онда да се предмет узима у разматрање.

После овог званичног корака од стране Портине, ми смо били у праву очекивати, да нам се званично саопшти рапорат; само сам још зебао, да нам Порта, по своме обичају, не достави какав извод, па сам на то обраћао члановима конференције пажњу, изјављујући потребу, да нам се достави извештај комисије у потпуности

како бисмо своје приметбе могли довести у савез са разлозима њеним. Доцније сам се уверио од самог Булвера, да је заиста била намера послужити се изводом. Ми нарочито наводимо овај детаљ, да се види, како су малодушно министри цариградски прибегавали и ситним средствима, кад су се бојали, да не би, пред судом дипломатије, упоредили Србију са Турском.

Ну Порта је имала својих разлога, да на скоро одустане од сваког саопштења. Око половине јуна обзнани она званично представницима гарантних сила, да је султан сакционисао предлог комисије о рејону града београдског, у след чега је турском комесару војном издат налог, да приступи извршењу комисијских закључења, а кнез Михаило је умољен, да у истоме смислу изда препоруке српским властима. У истој се ноти примећује, да се вароши оставља слободна употреба појитта, али да Порта не пристаје, да га неутралише, као што је комисија, већином гласова, предложила.

Сад је настало опште питање: од куда се, на један пут, говори о извршењу, кад је била реч, да ће се најпре саслушати примедбе владе српске, па тек онда приступити претресању предмета у конференцији? У први мах бојао сам се, да се у Београду не помисли, да сам био жртва какве обмане, а

да о конференцији можда није ни било речи! Ну против таквог закључивања говорила су и обавештења, која је српска влада од страних агената примала. Тако јој је био саопштен један телеграм руског заступника Новикова упућен (15 јула) рускоме консулу, у коме је изреком стајало, „да закључења војне комисије не ће имати обавезне силе пре него што их конференција потврди, а ова се неће састати пре него што влада српска поднесе своје примедбе на комисијин посао.“ Било је очевидно, да се Порта, поред све своје слабости не устеже, да се по катто и са силама протитра. Ну ко јој сада даде ту снагу? По свој прилици слога, па можда и наговор њених пријатеља, Енглеске и Аустрије, а поцепаност пријатеља наших, Русије и Француске, које је пољски устанак већ био раздвојио, па нашим питањима нису могле обраћати ону озбиљну, сложну пажњу, коју смо познали за време Канличке конференције. Са тога ако су представници ових двеју сила и самим поступком Портиним били изненађени, они су се уздржали од примедаба, саветујући и нама, да не правимо никаквих тегоба. „Султан је могао, говораше ми Мутије, санкционисати ствар за свој рачун, ну Србија је страна (партија) у питању,

на се има саслушати. Боље је, ако са њене стране не буде тегоба; ну пре него што се приступи извршењу, она је свакојако у праву, да се изјасни. Види се, да Порта и овде, као и у свему другом, није хтела ићи правим путем, већ кривуда.“ Може бити, да је Порта узела овај пут и за то, што је међу представницима гарантних сила опазила жељу, да конференција претресе и други рапорат војне комисије, где је питање о порушењу „полумесеца“ заузимало главно место, па је за то интернунције и доказивао својим друговима, да је Порта, саслушавши мишљење војне комисије и о томе предмету, извршила дужност, коју јој протокол и у томе погледу налаже, па сада да може, ако хоће, рапорат комисијин метнути у џеп. Да се не би дакле изложила закључењу сила, да се полумесец поруши, она је предупредила састанак конференције.

Али-паша је увидео неправилност свога поступка, па ми се правдао, да Порта није имала намеру, да вређа достојанство Кнеза српског; она је сматрала ствар као суштаствено своју по томе, што је турска махала главно питање, а за оно неколико српских кућа да је готова, да накнади имаоце њихове. При свем том, влада је српска на саопштење, да

је султан потврдио предлог комисије, поднела Порти непосредно своје примедбе — колико да учини употребу од права, које јој обезбеђује протокол конференције Канличке, толико и Порти да покаже, да није реч о накнади српских кућа, но о томе, може ли Порта издавати налог за рушење једног дела српске вароши.

Примедбе српске односиле су се на четири тачке: 1) на правац, који је војна комисија предложила да се дâ путу, који би опасивао есплананаду градску; 2) на српске куће пред савском капијом градском; 3) на појиште; и 4) на „полумесец“, који је узгред додирнут.

Дипломатија, са своје стране, прешла је Портин поступак ћутањем; а влада српска, кад се оградила, није имала узрока даље ни да наваљује, по што је Србија са закључењима комисије о есплананади могла, у основу, бити задовољна. Право службености на појиште вароши је осигурано било, рушење оне петнаестине, у осталом добро накнађених кућица српских могло се у толико мање жалити, што варош на ономе крају није ни имала будућности; а с других страна вароши интереси српски нису ни претрпели никаквих жртава.

Из другог рапорта комисије остало је на дневном реду једино питање о порушењу „полумесеца“, по што се на тему, како ће се по

бедемима градским растурити убојна оруђа, и друга слична питања није вредно било ни освртати. Гарашанин је желео, да Француска изнесе то питање пред конференцију, будући би Порта могла зазирати, ако би га Србија изнела. Он је имао право, што је тако мислио, јер је још у Канличкој конференцији, кад је онако дуго а бесплодно претресано питање о „материјалним гарантијама“, доказивано, да ће порушењем „полумесеца“ град само ојачати, па би могло узбудити сумњу, ако би и Србија дошла сад да захтева нешто, што би имало да послужи „за ојачање града“. Ну Мутије ми је саветовао, да ми сами формалан корак за порушење овога постројења градског учинимо, те да он узима основа позвати се на ту потребу, докле би његова иницијатива Турцима пала у подазрење као просто заузимање за Србе, а од тога се он, као што ми чешће у то доба говораше, мора да клони.

Али ја поднесем Гарашанину предлог са свим супротан, који учини крај питању. „Главна побуда, писао сам ја (22 јула 1863) своме министру, главна побуда, која би нас имала да уздржи од тога корака, била би та, што би попуштање Портино изгледало као нека концесија, докле у ствари не само не би била никаква, но би ослабила нашу протеста-

цију противу опстанка турских градова. Ова протестација, по моме мишљењу, треба да је стална и непромењљива. Лањско бомбардање назначило нам је најближи програм, од кога не треба да одустанемо. Ако га околности за које време и ућуткају, први угодан тренутак треба да га оживи, па је потребно, да се избегне све оно, што би се могло доцније представити као концесија учињена за успокојење вароши. Свакојако, ми треба да примимо порушење „полумесеца“, али никако и да га иштемо. Поврх тога, ако се и поруши „полумесец“, сва је прилика, да ће се то тако извршити, како ће град само јачи постати“.

Гарашанин ми је, на предлог овај, одговорио, да влада кнежева усваја моје назоре, па је, од тога времена, питање о „полумесецу потпуно предато ћутању, а Порта је била далеко од готовости, да рушењем ма и појединих делова градских Србе храбри и пуни надом на потпур успех,

Кад је војна мешовита комисија свршила свој задатак, цивилна турско-српска комисија, која је имала да расправи сва у протоколу Канличком предвиђена питања експропријације и накнада, није се била ни састала, ма да су, као што је напред навештено, све три комисије имале да сврше свој задатак у року од

четири месеца. Од стране Србије заустављало се питање о накнадама, којим се имала бавити ова друга комисија за то, што је Порта допустила трећој комисији, да са својим задатком застане код М. Зворника и Сакара. Тако је једна страна претурала одговорност на другу, ма да се ни једна није својих обвезаности одрицала. Хоће ли војна комисија свој посао свршити у одређеном року или не, то је могло Србији бити прилично равнодушно; још мање имала је она узрока наваљивати, да што пре плати неколико милиона за добра исељених Турака, и то после бомбардања, кад је финанцијско и трговачко стање земље, у след тога догађаја, било јако посрнуло; ну Порта је највећу важност полагала на питање о накнади својих исељених једноверaца, који су се били растурили по Босни, а поглавито по Румелији, и у својој беди и сиротињи носили по свету символ немоћи падишине. У то име Порта је често прибегавала посредовању посланикâ аустријског и енглеског, који су је, заиста, свом снагом и подупирали. али ствар опет нису могли много ускорити, ма да су у прекорима били доста живи, где се нарочито одликовао гроф Лудолф.

У свима крајевима, одакле су се Турци иселили, брзо се расправило питање о њиховом имању. Сами имаоци продавали су га српским

суграђанима непосредно: негде општинама, које су га после појединцима препродавале, као што је био случај у Ужицу; негде опет без посредовања општинског као у Соколу, Шапцу, Смедереву и Фетисламу. У свима овим местима текла је продаја без препрека, само што се у Соколу продужила кроз више година с тога, што су Турци, у околини соколској, били заузели многу шуму и утрину општинску, па су и те земље хтели продавати као приватну својину. Влада је упутила стране подринском суду, који је овај спор имао да расправи.

Ну праве тегобе појавиле су се око имања београдских Турака. У вароши, т. ј. у обиму варошких старих капија, било је тада 2.358 кућа, од којих је било српских 1.241 а турских 1.118. Српски грађани (разумевајући ту и Јевреје) живели су у 1509 кућа. Турци су многа своја добра давали хришћанима под кирију, а сами су живели у 849 кућа. Простор, који је био намењен за проширење рејона градског, обухватао је 427 кућа, од којих је турских било 206. По што је Порти пало на терет да накнади сву турску и српску имовину, која се за есппланаду заузме, то је остало Србији да откупи 911 турских кућа, које, по својој слабој грађи, не би могле претендовати на велике цене, али су положаји њихови били често за трговачке интересе врло важни, а и

земљишта многа била су од не мале вредности као лепо обрађене баште, воћњаци, виногради и ливаде.

Писмом од 25 јуна велики везир позове кнеза Михаила, да се приступи саставу комисије, која би имала, у смислу чл. 5 протокола, да расправи питања експропријације и накнада, па употреби ту прилику да додирне и питање о народној војсци. Кнез му одговори 14 авг. да је, од своје стране, одредио за чланове тој комисији државне саветнике Гају Јеремића и Димитрија Црнобарца, који стоје готови, да се придруже члановима, које буде Порта од своје стране наименовала. Кнез је уверавао вел. везира, да ће се живо интересовати, да ова комисија свој задатак изврши у духу правде и човечности. А кад она свој посао сврши, „не остаје, вели Кнез, ништа друго до питање о војном уређењу Србије, о коме протокол, у члану XI, предвиђа измену поверљивих и пријатељских саопштаја̂ између две стране«. Најзад, Кнез уверава вел. везира, да ће га наћи вољна, да уђе у ову измену мисли „са искреном жељом како да отуда изађе утврђење међусобног поверења, које, будући, вели, предметом моје жудне бриге, има, чини ми се права на високу благонаклону пажњу в. Порте.

Фуад-паша ми је на овај кнежев одговор примећавао, како опажа, да Кнез прави једно питање зависним од другога; али је, на моје објашњавање, пристао да верује, ако можда само и претворно, да у одговору кнежевом нема никаквих услова, а што се предмет милиције доводи у везу са другима, то да не бива са тога, што би се хтело једно питање другоме да потчини, но што се жели, да се иде оним редом ствари, који је прописан у протоколу.

За Портине комесаре буду на то одређени Али-беј и Ејуб-паша, заповедник града београдског, кога наскоро одмени пуковник Мехмед-Али-беј, који нам је већ познат из војне комисије. Први је посао био комисији, да преко поткомисија, процени имање, које се има откупити, ну разлика у процени једне и друге стране била је толика, да је опште у очи падала. Процена турске поткомисије износила је осамнаест милиона гроша, а процена српске комисије четири милиона и по. Докле се налазило, да је процена српска ниска, сам је Али-паша признавао, да је процена турска преко мере подигнута, не кријући, да су јој извор сами имаоци. Расправи питања стајала је нарочито та сметња на путу, што је догађај бомбардања био јако оборио цену имању у Београду, па је оно у опште у вредно-

сти пало, а нарочито у обиму варошких капија, докле су бомбе градске најуспешније допирале. Турци, не држећи никаква рачуна од ове околности, дизали су цену имању и преко оне, која је пре бомбардања постојала, докле се опет Србима, не без основа, пребацивало да су цену свели на меру, која је стајала испод „садање“ вредности.

Под јесен (15 нов.) будем ја овлашћен изјавити Порти, да је влада српска готова, исплатити турска добра по вредности, „коју она данас имају, и по којој се српска имања сваки дан продају“. Ова је готовост била добро примљена свуда у посланствима, па чак и у енглеском, ну понуда је била тако опште природе, да још није у стању била да тегобу реши. Примећавало нам се да није у реду, да Срби, као купци, сами процењују предмет куповине, па се наилазило на мисао, да се процена повери неком трећем, што сам ја одбијао, позивајући Турке, да они сами добра процене, али само у границама садашње вредности. Али-паша није пристао на ову меру. Докле је признавао, да процена турска може поднети појачу редукцију, захтевао је, да исељенима припадне накнада, каква се обично даје у случајима експропријације. С тога, по свој прилици, по молби Портиној, посланици ен-

глески, који је најпре налазио. да се садашња вредност може за основ узети, и аустријски овласте (11 дек.) своје консуле у Београду, да они посредују погодбу на основу средине, која се има узети између пређашњих и садашњих цена. Главни разлог, који су за ову основицу наводили, био је тај, што би било неправедно, да се оштете Турци, који су „без своје кривице“ исељени. Шта више Али-паша је изјавио француском посланику, да накнада треба да буде по цени, која је важила на годину дана пре бомбардања, а ако Срби узморају платити више, него што вреде добра „данас“, „за то да им није нико крив“, што другим речма значи, да су Срби криви, што су се Турци иселили.

Ову лажну логику требало нам је обарати. Питање о кривици, објашњавао сам ја у посланствима, отклонила је конференција (у Канлици), ну ако би Порта била вољна, да се оно поново предузме, ми се не ћемо ни мало устезати, да примимо испит о томе: ко је крив за бомбардање? Међу тим, ми, и без тога испита, можемо наћи кривца, ако упитамо: кад је исељење Турака настањених у Србији ван градова решено (1830), а кад извршено (1862)! Далеко би нас одвело, ако бисмо хтели овде излагати дискусију о томе: да ли је исељење

београдских Турака нова концесија, као што већина посланика тврђаше, или је оно основано на праву, које смо стекли хатишерифом од 1830, који Порта није могла доцније једнострано мењати хатишерифом од 1833. Највише су нам изношена на среду призрења човечности, ну она се, примећавао сам ја, призивају у помоћ само за једну страну, докле се губи из вида, како Србија остаје без икакве накнаде, ма да јој је у престоници око триста кућа више мање оштећено, трговина обустављена, радње поремећене; ако дакле Турци трпе, трпе и Срби, трпи и државна каса њихова, која још има да плаћа и накнаде. Много ми се потрзао пример у Сирији, где је, за сечу од 1860 г. у Цеди, била потпуна експропријација. Ну тамо, одговарао сам, има кривац. „Тамо плаћа влада“, рекоше ми. Она заступа кривца, који није у стању да плати; овде пак има да се изврши међународна трансакција, која нама даје карактер купца, а овај, као што се зна, никад не пита шта је куповни предмет вредио некад, но шта вреди сад, додајући да смо ми готови процену, где би год била испод садашње вредности, попунити у границама садашњих цена. Ма да су ова уверавања нешто ублажила наше противнике, опет их нису потпуно задовољила, те изјављиваху, да наша готовост није никаква концесија. То, при-

мећавах ја, ми и не тврдимо, јер не држимо, да нам чак и концесије у дужност спадају.

Била нам је у овој одбрани од не мале помоћи несмотреност проценилаца турских, која их је дотле одвела, да су пиринчану (развалине принца Евгенија) на Дорћолу у 40.000 дуката проценили. Ова је појава зачуђавала путнике, који су те зидине видели, а међу овима био је и први секретар посланства француског Бонијер, који је, у званичним круговима, тврдио, да оне ништа не вреде и целу процену турску, тим поводом, окретао на смех.

Поред других званичних мишљења, која су се о овоме питању чула, вредно је забележити и мишљење рускога заступника Новикова. Он нам је саветовао, да се не држимо ни старих ни „садашњих“ цена, но да се погађамо с Турцима, оставивши сваки основ на страну. Очевидно, овај савет није био за одбацивање. Ну ми можда не бисмо ни сами били у забуни да нађемо пут удесан за погодбу, али смо имали мислити и на то: шта нас чека после погодбе? С једне стране, Порта није показивала ни мало готовости за расправу питања о М. Зворнику, а с друге, кнез Михаило био је навестио в. везиру у своме писму од 14 авг. 1863 да је готов ући у измену мисли о војном уређењу Србије. кад цивилна комисија сврши свој задатак о накнадама. Међу тим су

околности спољашње биле пуне тегоба и неизвесности за нас, као што смо напред показали. Нарочито је била неповољна околност, што је између Русије и Француске устанком пољским била поколебана она добра слога, која је у нашој ствари 1862 год. владала. Запетост, која је тада постојала између Петрограда и Париза, опажала се и у Цариграду међу њиховим представницима, којима су састанци постали ређи, разговори измеренији. Поврх тога, и Порта је била увучена у ону коалицију, коју је Наполеон III био подигао (1863) противу Русије, толико, да је и она овластила свога посланика у Петрограду, да поднесе царско-руској влади скромне примедбе своје о потреби, да се што пре Пољска умири; а под јесен те године, као што је већ напред поменуто, био је султан позват и на конгрес суверена европских, које је Наполеон покушавао да искупи у Паризу опет поводом пољскога устанка.

У овим околностима свршити ствар накнада те отворити врата питању о војном уређењу Србије, не би значило ништа мање, но изложити установу наше народне војске извесној погибији. С тога се није смело хитати, с питањем о накнадама но се морала ствар протезати до бољих прилика. То је био мој задатак у Цариграду, а то Гарашанинов у Београду. Он је био, по својој природи, у вештини оклевања

неисцрпљив, остављајући често да најтеже ствари време само собом реши. Ако је ово својство негде могло бити и од штете, овде би његовом носиоцу могло с правом заслужити придев корисног кунктатора.

Под утицајем ових прилика преговори су се развијали веома споро. Почевши у 1863 години, они су се протезали кроз свуколику годину 1864, па су захватили и половину 1865 године. Турци су, у преговорима, допуштали, да њихова процена може бити и претерана, али су српску сматрали као ништавну, наводећи, можда не без основа, да су Срби процењивали добра турска тако ниско, да су, на прилику, она имања, која су хиљаду гроша годишњег прихода доносила, процењивали само у 500 гроша, докле смо, на против ми, доказивали, да су цену турску одређивали сами интересовани власници имања.

Порта је овом приликом покушавала, да тражи накнаду и за нека добра оних Турака, који су са обале Дрине исељени још 1834 г., ну за ову тражбину није нигде налазила одзива.

Чинило се, као да је и Порта тражила изговора, да развуче питање, јер ма да је она имала да прима, а не да плаћа, ипак од неког времена као да није показивала ни мало хитње, да ствар расправи. То оклевање лежало је у тромој природи турске управе, а могло се и

тиме објаснити, што је за овим предметом долазило на дневни ред питање о Малом Зворнику, па је Порта могла полагати више вредности на ово, по њеном мишљењу, „важно стратегијско“ место, но на то: хоће ли који дан или месец пре или после примити неколико милиона гроша за своје исељене једноверце. Она је њих већ била сместила по Турској о знoју хришћана, који су им свуда морали и општинског земљишта давати и куће подизати.

Чланови цивилне српско-турске комисије не само да нису могли доћи до сагласности, но нису се могли један другоме ни приближити, ма да су се и консули гарантних сила, и звани и незвани, мешали у њихов посао, покушавајући да посредују, једни у духу наклоном за Србе, а други за Турке. С тога су се преговори морали најпосле пренети у Цариград.

Србија је понудила најпре шест, па за тим седам и по милиона. Порта сад изнесе уз ово питање с непокретностима и друго, које се тицало покретности оних Турака, који су се 4-г јуна 1862 г. повукли били у град београдски кад се, пред бомбардање, отворила била борба по улицама београдским. И заиста, конвенцијом, коју је Гарашанин потписао тога дана са заповедником града београдског, власт је српска била примила на себе јемство за безбедност

имања ових Турака, које је у вароши остало, ну које је, на жалост, у време оних нереда разграбљено било. И Канлички протокол обвезивао је Србију (чл. III) да „повратиу натури или у вредности све покретне предмете, које су Мусломани оставили у својим кућама или дућанима кад су се повукли у град." Накнада, коју су оштећени тражили преко Порте, није износила мање од 16,000.000. Тако је Порта задуживала Србију са 34,000.000 гроша!

После дугих и досадних преговора, Порта, кад јој Србија понуди седам и по милиона, сведе своју тражбину на 9 милиона за непокретности, а за покретности заиште да буде сума одвојена. Уз то је желела, да се њеној „дискрецији" оставе гробља мусломанска и џамије у вароши.

Према обвези, коју је Србији наметао протокол конференције Канличке, влада српска није могла одбити тражбину накнаде за покретности, али смо настајавали најпре, да се накнаде за покретности пребију једна за другу, јер смо доказивали да има и Срба, који су у оним нередима опљачкани, а протокол и њима даје право на накнаду (чл. III); ну Турци су тврдили, не без икаквог основа, да би то био le marché des dupes, по што Срба и нема опљачканих но само Турака. Не успевши у овоме

покушају, ми смо тада неодступно захтевали, да се обадве тражбине турске споје уједно, по што би, представљао сам турским министрима, тешко било доказати многобројне претенсије, које би се, с једне и с друге стране, појавиле; оне би само створиле нов извор тегоба и препирака, које би можда много година требале да се расправе. Најпосле, захтевали смо, да се никакав изузетак не чини ни са гробљима и џамијама, које се не би могле оставити, да сметају регулисању вароши.

Писмом од 8 септ. 1864 Гарашанин понуди Али-паши 8 милиона у име свију накнада. Ово је била прва писмена понуда, јер су дотле преговори само усмено вођени. Порта пристане на понуђену суму али тако, да питање о покретностима остане одвојено, да би се, говораше турски министар, дало доказа оштећеним Мусломанима, да њихови интереси нису занемарени, и као последњу цену за покретности заиште 2 милиона. Кад сам ја изненађен овом цифром, питао за основ, на коме је ова процена штете учињена, паша ми је одговорио, да то није ни 20% од онога, што траже оштећени, међу којима само тројица захтевају више од 2 милиона. И ако овај одговор још није био довољан да оправда тражбину, основа је, на жалост, за њу било и других не мало снажних.

Ова нова размирица буде узрок, те се преговори продуже још десетину месеца. У том времену Порта је своју тражбину за покретности спустила најпре на 1½ милион, а за тим на милион и четврт. В. везир Фуад-паша апеловао је најпосле и на осећања човечности, која налажу, говораше ми он, да се помогне људма, који су оставили храмове своје, оставили кости својих праотаца, па голи изашли из својих кућа тако, да је и Порта на њих потрошила бар половину онога што им Србија има да накнади.

Кад је већ сав свет био уморан од ових дугих и досадних преговора, ми, најпосле, изјавимо, да с погледом на то, што се турске куће руше и у цени сваки дан опадају, Србија оставља Порти, да до 9 милиона узме колико хоће, у име накнаде за обадва предмета. У исто време изјавимо одсудно, да је та цифра последња реч српске владе.

И у јуну 1865 год. пристане Порта на ову цифру у име свију накнада, које је имала да тражи по протоколу Канличке конференције. Још онда се са основом држало, да је Србија овом погодбом могла бити потпуно задовољна, а кад је после неколико година (1869) само један део тога имања продаји изложен, онда се показало, да је могла бити и више него задовољна.

VI

МАЛИ ЗВОРНИК

На десној обали Дрине пружа се једна плодна долина, која заузима у дужину два и по, а у ширину један сахат хода. У тој долини леже на самој обали реке два села, Мали Зворник и Сакар, под самим топовима Великог Зворника, тврдиње, која лежи на левој (босанској) обали Дрине. Под заштитом зворничких топова могаше турска војска, у свако доба, да пређе реку безбедно на српску обалу, а да на сахат хода нигде не udари на српски отпор, јер толико требаше од Дрине до фактичке међе српске. Турци се 1859 г. и користише овим за се веома повољним положајем, претуривши на српску обалу две лађе војника у време, кад се кнез Милош беше повратио у Србију.

Поврх тога м. зворнички положај пресецаше нам врло важан трговачки пут, који води из Лознице у Ужички округ к Бајиној Башти, те се око М. Зворника морађаше врлетним крајем шест часова заходити, док се не изађе на друм поред Дрине.

Право Србије, да захвати овај положај у своје нове границе, стајаше ван сваке сумње, јер и граничном картом руско-турске комисије од 1831, и султанским хатишерифима, а нарочито оним од 1833 беше Дрина означена као међа кнежевини према Босни.

Трогуби дакле обзири примораваху кнежевину, да што пре своје право приведе у извршење: политички, који се тицаху једне политичке тековине земаљске; бранидбени, који смераху да умноже безбедност земље, и трговачки, који имађаху да отклоне значајне сметње нашем унутрашњем саобраћају ([1]).

Ну српско-турска комисија, која беше образована према члану VIII протокола Канличке конференције, по што исели Турке из Сокола и Ужица (1862), заустави се код М. Зворника, јер се турски комесар изговараше, да нема упутстава, да и томе задатку сме приступити.

([1]) Неке погледе овога састава, употребљене на другом месту, позајмили су неки писци не назначивши им извора.

Чудновата појава! Беше се те исте године навршило 28 година, кад је још једна српско-турска комисија на истоме месту, а са истоветним задатком, застала, ну онда са већом и штетом и опасношћу. То је било 7 новембра 1834.

Од тога времена јасно право Србије претворило се било у питање; оно је остало питањем пуних 45 година све докле није поново запечаћено крвљу српском на „Влашким Њивама“.

У одношајима између Србије и Порте играло је ово питање тако важну улогу, утицало је толико на међусобне послове њихове, да не ће бити ни без поуке, ни без интереса, ако бацимо бар узгредан поглед на ранији развитак његов.

На измаку 1833 г. Порта овласти Хусеин-пашу Видинског (познатог иначе под именом Ага-паше, истребиоца јаничара), да, у договору са кн. Милошем, одреди мешовиту комисију, која би тачно обележила границе кнежевини. Турски комесар био је Ћашиф-Ахмет ага, а кн. Милош, од своје стране, одреди у комисију Ђорђа Протића и Јована Вељковића, али на скоро за тим одмени Протића Јосиф Милосављевић, познат иначе под именом Јоксе.

Почевши свој посао од Вражогрнаца, ова је комисија осинорила нахије Црноречку, Гур-

гусовачку, Бањску, Новопазарску и Староблашку. Она је, у главноме, вршила свој задатак са успехом. Ну она је оставила преко граничне пруге обележене картом од 1831 један део Трнавачких, Вражогрначких и в. Изворских земаља у Турској тако, да су становници ових села, притешњени у земљишту, често производили сукобе на граници. Ова се погрешка мора у толико више сажаљевати, што комисија није знала да се, на основу саме граничне карте, држи водомеђе, која би нам много повољнију, а много и правилнију границу дала. У Клисури ушло је село Корито (са 40 кућа) у наше границе. По списку пограничних тачака, који јој је служио за правац, она је имала заузети и важан стратегијски положај Св. Николу, ну комисија је нашла да он дубоко у Турској лежи, па се са другим тачкама не слаже. Од Тимока до Грамаде захватила је комисија нешто њива, које су се биле увукле у Сврљишку нахију. Од Куршумлијске нахије заузела је село Брзеће, али кључ између Ибра и Рашке није могла захватити, као што јој је кн. Милош био живо препоручио. У накнаду она је од нахије Пазарске заузела Жарево, Плеш и Синожец, а идући косом Ивице увукла је у међе српске и Јагоштицу.

30 јуна 1834 одреди Кнез Тому Вучића Перишића и Лазара Тодоровића у комисију да

иселе Турке, који живљаху по селима нахије Соколске, и низ Дрину у Љешници, Лозници и Липници.

По што је узалуд чекао, да се српским комесарима придружи турски, Кнез им препоручи, да сами приступе делу, а комисија позове (3 јула) из Ваљева сердара Вула Глигоријевића, и капетане Мићића и Штула, да с војском дођу у Баурић.

Уза сами град Соко лежаху села: Лазе, Пећи, Козле и Бучије. Кнез препоручи комесарима, да и та четири села претерају преко Дрине, или да их сатерају у град, „а ако град опали топовима, они да беже“. Комесари одговоре, да су ова села тако близу града, да се од њега одвојити не могу. Место ових, они заузму друга турска села, међу којима беше и Петрц, али у даљем току ударе на отпор. На Дрину дође од Босне Али-паша са војском и 2 топа у намери, да удари на наше. За то Вуле, који је имао „само“ 2500 људи. замоли за помоћ. У исто време комисија ухвати писмо паше београдског, који заповедаше Турцима, да се не селе. То беше већ довољан доказ. да је отпор био организован, званичан.

У овоме трвењу дође и до боја код села Алуге; ну Мићић је ипак са исељавањем на-

предовао, а Вуле место помоћи, добио укор од кн. Милоша, што није Турке терао. Кнез му заповеди, да, изузев лозничке Турке, којима је неке олакшице био обећао, све друге одмах отера „па макар погинуо, иначе ће га он посећи“. Вуле исели сва места „од Старо-влашке до Бауриља,“ али је свуда ударао на отпор од стране босанских заповедника, јер му је, поред Али-паше, правио сметње и Махмуд-паша Видајић, који му је писао да је „те касабе ћестити цар свезао за Биоград, за то Турке из истих прихватити амо не смијемо“. Ну Вулу је стајало мрети било од Турака, било од кн. Милоша, ако их не претера, па за то је већ 12 јула могао јавити, да је иселио и Лозничане и Љешничане и Липничане.

Капетану Тешману пала је горка задаћа у део, да „дигне село Сакар“. А за М. Зворник јави комисија, да је под топовима града Зворника, па запита: „Хоћемо ли га дигнути, или очекивати да Ваша Светлост с пашом другим начином за исто село сврши“? Кнез (14 јула) остави М. Зворничанима рок до Митрова дна, а Сакарци, којих тада није било више од 11 кућа, одупру се на оружје, ослонивши се на М. Зворничане, који им послаше 100 људи у помоћ. Комисија видећи, да је место кршевито и врлетно, а Турци да су до-

бру позицију заузели, одложи исељавање, и заповеди капетану Тешману, у чијој је капетанији то село лежало, да који пут удари ноћу на Сакарце и да их отера преко Дрине.

Тако је свршено исељавање Турака, који су живели по селима нахије Соколске и низ Дрину у Љешници, Лозници и Липници. У овим сукобима одликовао се нарочито Мићић, који је турске куће око Сокола све до града попалио.

По што је кнез Милош овако преким путем од свуда, осим од М. Зворника и Сакара, очистио границу од Турака, јави он (31 јула из Пожаревца) ћаји Видинскога везира, Сеид-Ахмед-бегу, како је принуђен био да тера подринске Турке и „жали што је и до боја дошло."

Међу тим Махмуд-паша Видајић, заповедник в. зворнички, који је имао имање на десном брегу Дрине, а нарочито у М. Зворнику, бојећи се напада, затвори скелу код Зворника, а у М. Зворник шиљаше сваке ноћи по нешто војске. Турци, како се Срби одмакоше од обале, почну се враћати преко Дрине и зла чинити. Ниже Узовнице дође и до боја, који је трајао 4 часа.

У то јави Хусеин-паша, да ће одредити комисију за процену турских добара, и свршити распру. У тој комисији били су од стране Турске: Хаџи-Хасан-ефендија, чиновник видинског Хусеин-паше, и силиктар паше београдског

(онда Веџи-паше, који је у Меци умрьо као чувар гроба Мухамедова), а од стране српске беху у комисији Јосиф Милосављевић (Јокса), Тома Вучић Перишић и Коца Марковић са два нижа чиновника, Вулом и Јованом Гавриловићем, доцнијим Намесником кнежевскога достојанства.

Комисија ова имала је поћи од места, где је скела возила близу Сребрнице, па низ Дрину, позивајући исељене Мусломане, да своја добра уступају за накнаду, коју би им комисија одређивала на основу хатишерифа од 1833 г. Тако је хтела комисија, да прође и кроз М. Зворник, идући ушћу Дрине; али М. Зворничани и Сакарци ударе 7 нов. на комисију, растерају је, одсеку главу момку (Турчину) силиктара Веџипашиног, па хтедоше то исто да учине и са самим Хаџи-Хасаном, да их није кадија м. зворнички одвратио, да у царску комисију не дирају.

Растеравши комисију, нападачи јој отму сексапе са стварима и новцима, које је она понела, да исплаћује добра исељених Турака. Турци су се изговарали, да су били у одбрани, ну изговор је био без икаког основа, јер комисија није могла ни мислити, да нападне на тако тврд положај са својих 20 људи, од којих су шесторица били Мусломани. На против, доказано је доцније довољно, да је заседу спре-

мио био Махмуд-паша, који је, због својих добара био у питању лично интересован. На тужбу пострадалих комесара, он притегне бајаги Турке нападаче, узме од њих новце, али их не преда ни комесарима, а ни влади српској, него место 10.000 дуката, што је, по уверавању кн. Милоша било у бисагама, он призна, да их је било само 5.555.

Кн. Милош, извештен, да се исељени Турци устежу па и противе приступити процењивању својих добара, а сад, сазнав и за догађај на М. Зворнику, заповеди комесарима, да се „свега окане," па да се врате у Београд, где је намеравао и он да дође у Топчидер, како би покушао, да се с Веџи-пашом о ствари споразуме, ну на препоруку Ага-пашину из Видина, пошље тамо свога „представника," да не би изгледало, да са Веџи-пашом шурује, по што је Порта задатак овај поверила била Ага-паши. Кнез пошље Хасан-ефендији 25.000, а силиктару 15.000 гроша на поклон. И комисија се разиђе.

Судбина је хтела, да се 7 нов. 1834 на дуго време прекину покушаји око исељења М. Зворника. Кад је кн. Милош ишао 1835 г. у Цариград султану Махмуду, нема трага нигде, да је и то питање покретао. Преко свога агента он је и 1835 и 1836 год. чинио кораке да поврати новце, које је Махмуд-паша Видајић

био отео од комесара, ну за исељење М. Зворника он је остављао М. Зворничанима рокове, којима би, без икаке сумње, брзо крај учинио био, да нису за тим у Србији настали догађаји, који су земљи потресли и унутрашње и спољашње одношаје, те одвратили пажњу владе српске од задатка, да политичка права земаљска приводи у извршење и да их развија. Налази се, истина, довољно података, да је од 1846 г. рађено за повратак новаца од Махмуд-паше, (који је 1850. као саучесник побуне бегова босанских, у Србију пребегао био), ну нема нигде трага, да је покретано и политичко питање. Оно је преобраћено у грађански спор, а право земаљско изгледало је као запуштено. Тиме је оно ослабило и почело прелазити у застарелост. Махмуд-паша давао је изјашњења о новцима чак и из Брусе, где је био у заточењу, што показује како је питању дат погрешан правац. Махмуд-паша није био прост дужник владе српске; он је у Зворнику представљао власт, која је наредила, да се нападне комисија и осујети извршење хатишерифа. Влада српска имала је дакле с Портом да расправља политичко питање, а не с пашом да води парницу; или ако то није могла, требало је да одгоди сваку расправу питања до бољих времена. Узевши други, погрешан пут, влада

није дошла ни до новаца, ни до политичке тековине земаљске.

Као што је после догађаја од 1839 год. застало у опште извршење хатишерифа односних на исељење Турака настањених у Србији изван градова, тако је и питање М. Зворничко боравило дуг и дубок сан од 20 година. Тек 1860 године излази оно, са другим сродним питањима, опет на дневни ред, непознато тадашњем нараштају српском, али добро знано староме Милошу.

Све је сад ваљало изнова почети. Јасна, стечена права требало је, као нова питања, расправљати и доказивати. Тако се морало чинити и за исељење М. Зворника и Сакара.

Кад се 1862 г. српско-турска комисија заустави код М. Зворника, примим ја у Цариграду налог да настанем, да Порта пошље своме комесару потребна упутства. Турски министри будили су се као иза сна: од куда сада да искрсне то „ново“ питање; од куда да Србија тражи један крај, који стајаше под управом валије Босанског? За њих је питање заиста и било „ново,“ јер кад оно могаше бити непознато тадашњем нараштају српском, у колико мање може се замерити Турцима цариградским, што га не знађаху!

У честим састанцима, које сам овим поводом имао са Али-пашом, ја сам се позивао

на топографску карту руско-турске комисије од 1831, на инструкције издате Портом 1833 г. губернатору Видинском (Хусеин-паши), које, означавајући тачно границу кнежевине, изреком помињу Дрину, као границу њену према Босни; подсећао сам турског министра на хатишериф од 1833 г. који, набрајајући округе сједињене, у оно време, са Србијом, ставља у овај број и Дрински округ „састављен из Јадра и Рађевине.“ А како села М. Зворник и Сакар леже у Рађевини, право Србије беше јасно осведочено без потребе даљих доказа.

У овоме смислу ја предам Порти и ноту 18 дек. 1862 заједно са копијом карте од 1831, но што турски министар тврђаше, да се она не може да нађе у Портиној архиви. Карта имађаше три комада од којих један представљаше општи положај земље, а два друга назначаваху њене пограничне тачке тако, да је ишчезавала свака неизвесност о законитости српске тражбине.

Уз ову рекламацију будемо сад принуђени да подигнемо још једну. Према турској тврдињи Адакалу, што лежи на острву у средини Дунава, налажаше се на српској обали кастел један, који изгледаше као негдашња стамболкапија у Београду, и онако исто, као и ова, затвораше пролазак путницима, а над кастелом беше на брегу озидана кула, у којој вазда

стајаше турска стража. Ово утврђење, постањем аустријско, познато је и под именом Elisabethfort. Кад је генерал Хајстер 1689 г. бранио Оршаву од Турака, он је на острву подигао опкоп са палисадима колико да брани саму Оршаву, толико и Дунавом да влада. А г. 1736 генерал Хамилтон назида на српској обали два бастиона под именом Elisabethschanzen и уз њих куле, те се прозове Elisabethfort, а доцније Elisabeththurm. Кастел овај, као што га ми звасмо, имаћаше значења за јавни саобраћај Србије, јер лежећи између Дунава и десног високог брега, владаше он потпуно саобраћајем и на води и на суху. По што је пак протокол од 23 авг. 1862 све утврђене тачке отоманске у Србији свео на четири тврдиње: Београд, Шабац, Смедерево и Фетислам, то кастел, као пета утврђена тачка, не могаше правно даље ни опстати. Са тога смо и захтевали да се он поруши.

5 марта 1863 г. изјави ми отомански министар, да ће Порта кн. Михаилу учинити писмено своје примедбе о М. Зворнику; а што се тиче кастела, Али-паша одбије отворено наш захтев под изговором, да је то саставни део царскога града Адакала.

Протоколом конференције Канличке одређени рок за излазак Мусломана настањених изван градова, истекао је био још 4 јануара (1863).

Ми улажасмо већ у месец јул, и уз пркос свима поновљеним корацима, које сам чинио, питање се није ни помицало, а царски комесар Али-беј седео је мирно у граду београдском, очекујући упутства.

Осам месаца протекло је у објашњавању питања: да ли се спорни крај налази у Србији или у Босни, а кад се та тачка довољно осветлила, подигоше се друге сумње. По што спорна села нису нигде поменута у протоколу конференције Канличке, то она, говораху Турци, не могу доћи ни у питање. Додаваше се такођер, да М. Зворник влада великим Зворником, па да је Порта и стратегијским обзирима спречена, да задовољи тражбину српску.

После оваковог устезања Портиног настала је потреба, да се обратимо великим силама, као силама и гарантним и потписницама Канличког уговора. И ма да сам међу тим држао њихове представнике у току ствари, поднесем им 19 јуна 1863. и мемоар један, у коме разложим стање питања. Обарајући Портине разлоге, ја сам наводио, да је тежина питања у томе: је ли М. Зворник на територији кнежевине, на чим је то нај јаснијим начином осведочено, право се Србије не сме даље спорити, у толико мање, што овај крај није ни град, нити какво утврђење, но проста долина, која обухвата два села, коме су становници Му-

сломани. По што је пак одлазак Муслומана настањених у Србији „изван градова,“ предвиђен још хатишерифима од 1830 и 1833 смемо ли веровати, да је прошлогодишња конференција могла имати намеру, да стесни Србији једно право, које је она стекла била пре 30 и више година, и које јој је и уговор париски подјемчио? Далеко од тога да мисли на какво стешњавање, конференција потврђује и регулише кнежевини старе тековине. Њен протокол своди изреком опстанак Мусломана у Србији на четири града, које именује; у члану VIII он препоручује царском комесару да расправи са Србијом и друга питања „која су пређе ишчекивала на решење,“ па шта више, протокол потчињава српским законима и саме путнике Муслומане, који би. својим послом, ишли по унутрашњости кнежевине.

Представници гарантних сила брижљиво су проучавали спор, али ни један од њих није нам могао у помоћ притећи. Силе су биле задовољне, што су једном могле изаћи из оних дугих препирака, које су имале у конференцији држаној поводом бомбардања Београда у Канлици; да улазе сад с нова у наше спорове с Портом нису оне ни мало показивале склоности у толико мање, што су тада владале оне запете и тешке прилике, које смо напред нацртали.

После честих усмених опомена, које сам на Порти понављао, учинимо преко лета 1864 године нов писмени корак; 25 јула управи Гарашанин мени акат, у коме, понављајући нашу већ познату аргументацију, тужи се, за што комесар Портин није пристао да испразни М. Зворник још 1862. кад су раскопани градићи Ужице и Соко.

Ну и овај корак остао је без резултата. Кад сам турском министру спољ. послова предао копију, у место повољног или неповољног одговора, он је нашао за добро, да прави диверсије, тужећи се страним посланицима на опорост акта, ма да му је форма била са свим уљудна, а ако се какве опорости налазило, ова је, одговарао сам ја, више лежала у самоме стању ствари, за које није била крива Србија но Порта.

Турски министри, користећи се општом ситуацијом, затворили су се за тим у дубоко ћутање, не пославши кн. Михаилу ни онога писма, које беху још 1863 обећали. Али-паша, по своме обичају, или је извијао и развлачио или није вршио ни оно, што је обећавао. А посланици гарантних сила, или су се устезали, да што предузму, штедећи у оним тугаљивим околностима, и свој лични положај и свој званични утицај за интересе земаља, које су за-

ступали, или су се ограничавали да ствар по кашто напомињу Порти, али су те напомене пролазиле без икакога утиска на њу. Посланици руски, пруски и италијански имали су, истина, налоге од својих влада, да и у овоме питању буду уз нас, ну њихови савети нису могли покренути Али-пашу из његове обичне флегме. Потпора ова три посланика остала је у толико више безуспешна, у колико готовост њихова да нас потпомогну, није била тако непоколебљива, као што је чврст био савез наших противника у одлуци, да нам све дотле сметају, докле не задовољимо претенсије Портине о накнади добара исељеним Мусломанима, као и о народној војсци, т. ј. докле ову или не укинемо или не смањимо. Свак ће лако погодити, да су ови чврсти савезници били посланици аустријски и енглески, који су били неодступно противу нас у свима питањима, која су на среду излазила. Посланик француски, због антагонизма, који је тада владао између Француске и Русије, није био ни за нас ни противу нас; он је ћутао. Њему се чинило, да наше право више потиче из старих хатишерифа, но из Канличкога протокола, са којим се оно може само у свезу довести, тако, да Мутије као да осећаше, да му частољубље у томе питању беше мање ангажовано; ну нема

сумње, да би он у сваком случају свој глас дао за нас, кад би био позван да се изрази.

У почетку 1865 год. препоручи ми министар, да му јавим, какви се изгледи показују за сва питања у опште, која се тада расправљаху између Србије и Порте, а за М. Зворник на по се.

Описујући, у одговору своме од 17 фебруара, тадашњи дипломатски терен у Цариграду, ја сам испитивао два пута, која су се могла усвојити. Један би био, да се изазове конференција гарантних сила. Ну шта бисмо од ње могли очекивати? Дипломатске расправе свршују се обично узајамним попуштањем. Где дипломатија регулише, ту трпе и нај јаснија права; пут је њен пут трансакције. Све да бисмо за себе имали и већину гласова, није било изгледа, да бисмо дошли до свога права без каквих концесија; јер као што дипломатија не решава по већини гласова, но у потпуној сагласности, већина би морала попустити што мањини, колико за то, што дипломате имају потребу, да се узајамно штеде, толико и да сачувају осетљивост Портину, којој смо по њиховом суду требали свагда жртава да приносимо. Изгледаше, шта више, да би Порта, ако би видела, да би морала попустити, изнела пред конференцију и друга питања, као што беху народна војска и

рејони за градове Шабачки и Смедеревски; јер, у то доба, наваљиваше у Београду комесар Портин Али-беј, да се и овим градским развалинама обележи еспланада (калимегдан), доказујући, да нигде нема града без рејона. Ну као што ни рејона нигде нема без града, тако су и ове развалине остале без рејона.

Ја бејах у току ових многих спорова дошао до убеђења, да свако регулисање начелних питања за нас штетно испада, и да беше мање штетна и нејасност хатишерифâ и неодређеност наших одношаја према Порти, но регулисање наше аутономије и нашег положаја према царевини под утицајем дипломатије. Дипломатско објашњавање прећаше, да се сврши одредбама, које би нам могле везати руке и окрњити земаљска права.

Са ових разлога ја сам предлагао, да се не само не тражи конференција, но да се она управо избегава.

Остао је био још један пут, који се могаше покушати, то беше пут, који Порту истураше из њених мртвих маневара, — пут озбиљног говора, из кога се чита одсудна намера, да се не ће остати на речма. Предлагао сам дакле, да се да разумети Порти, да је пут мољакања и доказивања исцрпен, па се на томе путу даље остати не може. Представници пријатељских

сила, Русије, Пруске и Италије, остали би и у томе случају уз нас. Аустрија би се бојала сукоба, који би се могао даље развити, па би наваљивала на Порту да попусти. Вероватно је, да би се Енглеска нашла у истим расположењима, а Мутије, који је у конференцији играо онако значајну, Србији наклону улогу, неби за цело хтео, да са̂м са собом у сукоб долази.

Ако би у оваком случају Порта покушала какав експедијенат да нас завара, те да ствар с нова протегне, за Србију би наступио тренутак пресудне радње. У овом последњем тренутку врло је вероватно, да би Порта попустила; али ако би се и дошло до сукоба, шта имаћасмо да се плашимо? Ко би на нас завојштио, што смо прибегли делу, кад нам се законите и основане рекламације не примају? Ко би хтео распиривати ватру, док смо ми у својим границама? Догађај би узбунио званичне кругове цариградске, па могле би и из европских кабинета полетети речи строгих опомена и осуда. Ну сва би се узбуна свела на то, што би се у Цариграду састала конференција, — где би пријатељи остали пријатељи, а противници не би ни мислили, да Србији отргну оно, што би она већ имала у својим рукама, као право, које тада већ ни једна сила није спорила. И сама Француска, којој тада расположење спрам Србије беше не-

јасно постало, и ако, због тадашњих одношаја спрам Русије, не би била на дипломатском пољу **активна** за нас, по својој либералној и хришћанској (и ако католичкој) политици на Истоку, не би могла бити против нас, — овле у толико мање, што јој не би могло поднети, да руши закључења, у којима је њен посланик предњачио. И заиста, тада беху наступили дани, где ми налажасмо Француску често **пасивну** кад имађасмо што за се да свршимо, а ретко или никад противу нас.

Да би нам таква конференција могла наметнути какве кораке извињавања, то беше вероватно; ну не веровах ни онда, па не верујем ни сада, да би нам она могла донети каквих неугоднијих последица. Што бисмо имали да накнадимо добра М. Зворничанима и Сакарцима, које бисмо на ону страну претурили, то је ствар, која се не би ни у ком случају могла да избегне.

У овоме реду мисли остало је још једно питање, које се наметаше, а то беше: да ли у овако одсудном правцу требаше тражити напред сагласности наклоне дипломатије на оно, што бисмо предузели? Мој је одговор био негативан, јер ништа није кадро да веже руке држави, која постаје, ништа више не може да је успава но такво поступање. Ако дипломатија има што да зазире од саопштене јој намере,

она одвраћа; ако је равнодушна, а излазак намере неизвестан, она избегава да се изрази. Ни у ком случају она не изјављује свој пристанак на пројекат, па ни онда, кад би желела, да га види у делу. Кад одвраћа, одузима нам право на своју потпору, а добија друго, бар формално, да нас може у нашој невољи корити па и оставити; кад оћуткује, отвора себи врата, да своје резерве доцније објасни — у неуспеху као одвраћање, у успеху као благонаклоно одобравање.

Са тога и успевају они, који провиђају расположења дипломатије, па је знају за собом повући. Ако јој што и јаве напред, то је, да она чује намеру као закључење, као пут, на који их је извела сила ствари. Повијање под туђе утицаје није нам никада добра плода донело. У таквим приликама тумачила је и сама Порта нашу мирољубивост и нашу предусретљивост или као слабост, или као невољу, коју нам намеће туђ утицај. Кад је мислила да је слабост, она нас је презирала, не држећи од нас никаква рачуна; а кад је мислила да нас руководи спољашњи утттицај, онда није имала потребе, да нас за туђе заслуге награђује.

Ово је био пут, који сам ја предложио влади својој, услед њенога питања. Пут је, без сумње био озбиљан, али не и ризичан. Да

тражим овако одсудне мере, ја сам био овлашћен искуством, које сам био стекао вршећи послове и пратећи непосредно догађаје.

Ја нисам имао претенсије, да сам у у овим назорима изнео какве нове истине, примењиве на све прилике и сва времена, али позван да се изразим, ја сам то учинио као агенат, који је дужан брижљиво да проучава земљиште, на коме ради, а до владе је свагда да оцени, колико се може користити његовим извештајима.

Ја жалим, што влада није нашла за добро, да усвоји мој предлог. Она га, по свој прилици, није за то усвојила, што он можда није могао ући у целину политике њене. Међу тим, што је питање више старило, све је теже ишло. Посланици, који су суделовали у конференцији од 1862 г. и знали дух одлука њених, одлазили су један по један са цариградске позорнице, а долазили други, који нити су били лично ангажовани у питање, нити са њим упознати.

Кнез Михаило поклањао је и овоме питању велику пажњу своју. Под јесен 1865 он је лично излазио на Дрину до Радаља те прегледао положај М. Зворнички. Писац ових успомена имао је част да га прати на овоме путу, и сећа се, како је жив био онај утисак, који

је на Кнеза и његову пратњу произвео значај овога краја. Да је он сматрао М. Зворник као „прозор на Босну,“ као што се после смрти његове тврдило, онда он то питање не би био ни стављао на свој дневни ред, који је и после њега задржан. Има, као што сам и на другом месту приметио, у дипломатији и таквога дневног реда, који се истиче само формално, т. ј. са смером да се — не успе, ну под кнезом Михаилом ова је радња руковођена озбиљно са жељом да се успе. Тако важна питања, која засецају у многоструче интересе земаљске, не могу се остављати нерешена под изговором, да би нам послужила као средство за неке друге задатке. Историја овога Кнеза патриоте показује на свакоме листу, да је он исповедао веру, да свака, па и мала привреда на политичкоме пољу, иде у прилог народној будућности. На замршеном источном земљишту једини је разуман програм тај, да сваки сахат донесе што може.

Примицале су се, међу тим повољније прилике, а са њима сазревало је решење већих питања, ако не баш решење и самог М. Зворничког питања. Рат између Пруске и Италије с једне, а Аустрије с друге стране, у 1866 г. проспе свој чаробни учинак и на источне хришћане. Охрабрени овим великим догађајима, јуначни Крићани развију заставу свога осло-

бођења, а по свима другим крајевима Турске стану се будити и кретати духови у правцу, који је и Порту најпре узнемирио, па после и поплашио. У овим приликама, желећи се обезбедити од стране Србије, Али-паша, дâ ми разумети, да би султан био вољан да поклони Кнезу М. Зворник, ако би му се он за њ као за „милост“ (faveur) обратио. Ну према озбиљности ситуације М. Зворник губио је тада своју важност. Прилике су Србији друге дужности, а Турској друге жртве налагале. Србија је бацила поглед на градове. Да не би ову велику тачку промашила, она не прими понуде турске, као што ћемо доцније видети, кад будемо излагали преговоре, који су вођени о градовима.

Кад је и ово велико питање свршено, уговорено је било с Портом, да се Кастел сруши, по што, по уверењу њеном, влада градом Адакалским; а М. Зворник и Сакар да се иселе, али да се тај крај неутралише због тога, што лежи близу града В. Зворника т. ј. да Србија не подиже на њему никаквих утврђења.

И Кастел би заиста још 1867 и порушен, ну М. Зворник и Сакар остадоше и даље у турским рукама. Нека непостижна судбина хтела је, да овај спор преживи све остале спорове, који су између Србије и Турске вођени од како је наша кнежевина створена.

Може бити, да би Порта одржала реч и овде, као што ју је одржала и у крупноме, градском питању, да нису одмах, иза одласка турских гарнизона наступиле нове размирице, као што беше погибија Цветкова у Рушчуку; необраћање пажње султану, кад је преко лета те године прошао поред Београда, враћајући се из Париза са изложбе, и друге неке за Порту сумњиве прилике, због којих је Есад-беј долазио у Београд, да тражи објашњења. Међу тим и Али-паша, који је био лично ангажован, отишао је био на Крит ради умирења овога острва, а његов заступник није смео да прими на се одговорност решења.

За време Намесништва настајавало се такођер, да се изврши Портина обавеза, а нарочито пред пунолетство кн. Милана: јер се желело, да се рашчисти земљиште тако, да кнез Милан, кад ступи на владу, не нађе никаквих препрека за добре односаје са царском владом.

12 јануара 1872 буде препоручено српском заступнику у Цариграду, да се у овоме смислу обрати Порти, остављајући јој на вољу, да Мусломане из ових места или исели, или, ако би они желели остати на својим огњиштима, да им се не смета примити јурисдикцију кнежевине, под којом би они уживали сва она

права, која закони земаљски свакоме грађанину српском обезбеђују.

Тадашњи в. везир, Махмуд-Недим-паша, показивао се да оцењује побуде, које су руководиле владу кнежевог Намесништва; ушао је био у озбиљно проучавање питања и показивао се вољан, да га реши по нашој жељи, али је зебао од опозиције, која је, заиста, због пуштања градова била ојачала. Ну у месецу јулу те године он падне, а његово место заузму најпре Митад-паша, а на скоро за њим Мехмед-Рушди-паша. Ови не покажу ни мало склоности да Србији што попусте, први, као охол и крут Турчин, а други као бојажљив државник, који је, и пред излазак турских гарнизона из градова, само за то са в. везирства одступио, да не би потписао ову уступку.

Како је за тим, у даљем развитку питања, за две године (1872 и 1873) био задржан трибут Порти у намери, да се она на извршење својих обавеза приклони; какав је 1874 год. неуспешан покушај у Цариграду чињен, — чини нам се, да то све не улази у наш задатак, по што стоји иза оних граница, у којима ми излажемо историју спољашњих одношаја Србије. Само ћемо се ограничити, да забележимо, да је питање и даље остало на дневном реду, да још много шта види и надживи. Оно је доживело и видело, да градови

Соко и Ужице буду срушени; да се Турци, настањени у Србији изван градова, иселе; да Шабац, Смедерево, Фетислам, да поносити Београд падне у наше руке, па да и сам, од некле друг његов Кастел буде такођер порушен! Све је то наджибео М. Зворник и остао да буде и даље јабука раздора између Србије и Порте. Као што је био сведок, кад 1834 г. комесари кнеза Милоша, који га хтедоше иселити, у мало главе не изгубише, тако му би суђено да, после 40 година, буде узрок, са кога паде један султанов министар (Рашид-паша), да ускори пад и једноме српском министру (1874), па тек по што се поново и обилато крвљу залије, да се на конгресу Берлинском срећно реши. Тако је било пуно перипетија, тако судбоносно ово „мајушно“ питање!

VII

СРБИЈА И РУМУНИЈА

—

Стање, у које су ступили односи између Цариграда и Београда после Цариградске конференције (1862), није било пријатељство, али није било ни отворено непријатељство; оно је носило на себи печат оне потмуле борбе, која се само у подземним рововима води.

Србија је, у овој борби, имала подуже уза се Румунију, са чега је и изговорио пруски дипломата Брасије оне изредне речи, да се ове кнежевине тако једна уз другу развијају, као што упоредо расту два стабла, што једно другоме своје гране пружају. Ова се истина осведочава неоспорним начином у оним данима њихова политичког живота, које ћемо сад покушати да насликамо.

Још од 1858 г. јавља се велика сличност у историји наших кнежевина. И на једној и

на другој обали Дунава почиње од тада нов политички живот управљен и у Румунији и у Србији на уједињење народно и на истребљавање туђинских елемената, који су тој струји сметали.

Обично пре него што се отвори у животу кога народа ново доба, осећају се живље неке нове потребе. Са развитком њиховим образује се нов круг идеја, које траже своје гласнике, своја оруђа, преко којих проваљују у живог. Тако је 1858 у румунским кнежевинама већ била сазрела мисао, да се Влашка и Молдавија међународно уједине, а политички да се очисте од фанарскога живља, који је био укочио и политички и друштвени њихов живот онако исто, као што је мухамедански живаљ сметао не само остваривању српске народне идеје, но и самом унутрашњем развитку Србије. И тамо и овде нашле су ове сродне струје своје вршиоце: тамо кн. Кузу, овде кн. Михаила.

Ни једно озбиљније политичко дело није се могло извршити у једној кнежевини, а да оно у другој не одјекне, и то путем даљним, заходним. Раздвојене Дунавом онако исто, као што беху одвојене политичким установама и друштвеним животом, нису наше кнежевине једна на другу непосредно утицале, а и договора било је међу њима, најпре, мање, но што се тада претпостављало. Заходни пут, којим

су оне једна на другу деловале, био је пут Цариграда, где су се сви конци њихова политичког бића стицали у руке великим европским силама, које су на париском конгресу (1856) њихов међународни положај узеле биле под своју колективну гарантију.

Са ових разлога ми се морамо освртати често на одношаје, који су се развијали између Букурешта и Цариграда, па отуда, као одскоком, враћали свој учинак на Београд и обратно.

Кад је Наполеон III, поводом револуције у руској Пољској, изнео свој предлог о сазиву европскога конгреса (24 окт. 1863), силе интересоване да одрже деобу Пољске, не само што су успеле, да покваре покушај цара француског, но се још стану договарати, како би себи заједнички обезбедиле своје пољске провинције. И ма да Русија, Пруска и Аустрија нису изашле из граница преговора, опет су са својим покушајем даље пошле, но што је Наполеон могао са својим предлогом отићи. Како су пољски бегунци налазили збега и заклона у Румунији, од куда су устанак у Пољској и потхрањивали, то Русија и Аустрија покушају, да, пре свега, своје интересе у Пољској заклоне од стране Влашке и Молдавије, па стану поиздаље склањати Порту, да их војском заузме. Оне су могле у толико

лакше предавати се таквом плану, што су биле безбрижне, да ће њиме лепо подесити укус отоманској влади, јер, од једно две године, она је често давала знаке своје готовости на такве пројекте, кад год би се у Европи показао какав облак на политичком оризонту.

Војска турска у румунским кнежевинама не би у силâ пробудила никакве суревњивости, а по што би Порту Русија, Пруска и Аустрија на окупацију позвале, мислило се, да се ни туркофилска Енглеска не би на отоманску окупацију љутила, а Француска да се не би због ње ни с ким заратила.

И заиста, у почетку 1864 год. почне Турска скупљати војску на Дунаву, нарочито у Рушчуку, а кад кн. Куза затражи објашњења од Порте, Али-паша одговори, као што се могло и очекивати, да послати војници немају другога задатка, но да попуне упражњене редове царске војске.

Не беше ништа необично, што Аустрија саветоваше Турској да заузме румунске кнежевине, али више требаше објашњења, што и Русија беше у броју сила, које Порти тај савет даваху. Догађаји у Пољској беху приближили ове две државе у правцу конзервативном. С друге стране опет јављаше се међу турским политичарима не мања воља за споразум са Русијом. У томе правцу предњачио је Осман-паша,

председник војнога савета, у Србији познат као Осман-беј из времена Етем-пашине мисије (1858). Он је поднео вел. везиру и мемоар један, у коме је, са политичког и војног гледишта, разлагао користи, које би имала Турска од добре слоге са Русијом.

Ко је познавао велику смотреност тадашњих Портиних државника, тај није могао веровати, да би се они олако решили на тако крајњу меру, као што је окупација Румуније, све да су и најбољу вољу имали; јер то није била првина, да силе Порту на штогод подстрекну, па да се после чине и невеште, кад наступе немиле последице. За то су турски министри и опровргавали гласове о окупацији. Ну силе, које су је желеле наговорити, нису лако своју мисао остављале; Аустрија још мање од других, што имајући тада заплета са Данијом због Шлезвик-Холштајна, она као да жељаше, да се од стране Румуније заклони од револуције. Новиков није ми одрицао, да идеја окупације заиста занима ове три силе, а енглески заступник, Ерскин, човек вазда одмерен и уздржљив, исповедио ми се изреком, да Порта може и заузети Влашку и Молдавију, ако би јој се показале повољне прилике, јер кад се, вели, поштују Румунима „свршена дела,“ за што се не би то право признало и Турској, од које кн. Куза отворено тражи да се оцепи?

Ови реакцијски смерови нису могли а да не узнемире српске државнике, јер све и да се не би Порта нашла охрабрена, да од Румуније начини мост, преко кога би покушала да пређе и у Србију, опет би догађај окупације био колико начелно опасан, толико и фактички штетан, што би држао Србију морално под претњом и притиском, ма да ме руски заступник увераваше, да Русија не ће никад допустити, да се такав догађај и на Србију протегне.

Међу тим се Француска била завила у неко ћутање, које је по Румуне било са свим наклоно, а по отом. владу доста загонетно. И кад се узме, да је Порта између Црног Мора и Дунава била накупила доста јаку силу (говорило се 60.000 војске), онда се може и веровати, да би се она дала навести, да пређе Дунав, да је смела замерити се Наполеону. „Ну ми смо, говораху ми у француском посланству, доста подругљиво за високу Порту, ми смо тражили објашњења од кн. Кузе о његовом оружању, па кад нам је он одговорио, да хоће да брани и себе и Турску, „ми смо се задовољили његовим одговором.“

Природно је, да је Порта, усред ових прилика лавирала, па, да се не би Француској замерила, а пријатеље окупације да би опет

нешто задовољила, реши се она да затражи од кнеза Кузе објашњења о војној снази, коју је он организовао. Призивајући органски регуламенат од 1830 и конвенцију париску од 1858 год. по којој обадве кнежевине заједно не могу имати више од 6208 војника, в. везир позива кнеза Кузу, да му објасни, шта се има мислити о гласовима, који му долазе, да он, и преко овога броја предузима големо оружање. В. везир прети, да би се „дао знак заплетима, од којих би кнежевине имале највише да претрпе," ако би се погазио онај међународни акат, који освештава њихово садашње стање.

У исто време окрене се Порта и Србији. Она нареди Осман-паши, валији босанском, или га бар на његов предлог овласти, да подигне што више башибозука, те да поседне границу српску. Порта и Осман-паша смераху подићи и до 50.000 људи, али званични извештаји из Сарајева јављаху, да ни највећи напори не могу држати на окупу више од 25.000 башибозука.

Ето сад Порте, где, на све стране, узима према својим васалима у Европи ако не непријатељски, а оно бар положај пун претње. Знамо узроке, са којих то чини према Румунији, али какве је побуде наводе, да се у исто време и са Србијом завађа? Кад и најелементарнији

основи здраве политике забрањују изазивати, у исти мах, више противника, како могаху другачије чинити они турски државници, које до сада свуда видимо као смотрене и уздржљиве?

Порта беше свагда спокојна кад год могаше у савету европских сила рачунати ма и на један глас, а у овим приликама, имајући уза се Аустрију и Русију, а за њима и милитарну државу Пруску, она је налазила, да јој је бар толико положај повољан, да може од себе дати акат свог сузеренског аукторитета према васалима, којима, очевидно, сва тежња беше управљена на коначну еманципацију испод њенога господарства.

На овај положај наслањала се Порта, кад се решила, да и према Србији окрене фронат, а разуме се, да је за ту меру она имала и својих непосредних узрока. Њу подбуњиваше, с једне стране, Осман-паша, а с друге, покреташе је страх од Гарибалдиних експедиција.

Топал-Осман-паша био је више година мухафис београдске тврђаве, где је, приликом преврата од 1858, дубоко ушао био у унутрашњи политички покрет наше земље. Човек морално лабав, патриота рђав, чиновник непоуздан, администратор злочест — то беше Осман-паша. Он је, још као вице-адмирал, предао један део флоте султанове Мехмед-Алији ми-

сирском, по свој прилици, што је био поткупљен; јер је све своје погледе управљао на средства, којима би што више богатства заграбио. И ако се држи, да у преврату од 1858 није остао празних руку, опет је то било мало за грабљивога Османа. За то је свак лако разумевао присне побуде, са којих је Осман-паша често уздисао за идеалом својих жеља — да буде где год валија, а најрадије у Босни, где би најмање био изложен јавној контроли. И кад се испео и на овај врх својих жеља, он се старао, да своју срећу из дубине подзида. Измишљао је потребу свакојаких грађевина, које пружају прилику за грабеж; узбуњивао је своју владу, да би могао бити овлашћен, да држи што већу војску — на тевтеру, али не и на таину. Осман-паша знађаше много што шта о Србији. У обичном рекрутовању 800 војника, које се сваке године вршаше, он виђаше у Србији јако војничко кретање, које има да послужи, да се изврши устанак скомбинован са устанком у Босни. Осман-паша знађаше чак и то, да је кн. Михаило имао тајни састанак на граници са кн. Кузом — наравно са смером превратним за турску царевину. Па ни тиме још не беху исцрпене све информације Осман-пашине: људи, које је он био послао у Србију, не беху се још повратили, а кад дођу, он ће знати и даље појединости.

У исто време бојаше се Порта, да Србија не уђе у договор са превратним елементима у Италији, којима Гарибалди беше на челу. Доста поуздани гласови јављаху, да италијански патриота хоће да предузме некакву експедицију изван Италије, а и влада римска да беше вољна пустити га, да где изван земље замути, па ако се ништа не добије, да се бар немирних елемената опрости. У дипломатским круговима Цариградским знало се поуздано, да је Гарибалди својим повереницима открио био, да хоће што изван своје земље да отпочне.

Ну како се и у колико могаше Србија довести у свезу са покретом италијанским?

У званичним круговима европским беше већ утврђено мишљење, да кн. Михаило није био револуционар у западноме смислу; али се држаше, да какви покушаји Гарибалдини могу реагирати на Србију, која би се могла њима користити, да побуни турске покрајине у тренутку, кад би Гарибалдина експедиција бацила узбуну међу државнике европске.

Беше их најпосле, који мишљаху, да су Турска и Аустрија у договору, да оборе кн. Михаила, па предузимљу мере, да осмеле противнике у земљи, а у случају немира да Турска војска уђе у земљу под изговором, да ред поврати, а у ствари да охрабри побуњенике.

Овако схватање турских мера против Србије изражаваше гроф Брасије де Ст. Симон, посланик пруски, који је, у томе смислу, и своју владу обавештавао. Он је те појаве доводио у свезу са мутњама Мајсторовићевим, које су у то доба у Србији биле откривене; ну ближих података не беше за такве закључке, ван што се знађаше, да би Порта и на велике жртве готова била, да обори кн. Михаила, од кога вазда страховаше и своју несрећу слућаше. Беше знакова, да се она и катастрофи кнежевој надаше, — ваља да за то, што јој она на срцу лежаше; али страх од покрета Гарибалдиног беше у ње јако изражен, беше јој видан повод за прикупљање војне снаге, или бар она афектоваше тај страх, по што њен посланик Рустем-беј у Турину не остављаше на миру италијанскога министра Веносту, тражећи му сваки час обавештења о плановима Гарибалдиним.

Најпосле не беше невероватно, да је Порта хтела једним метком обадва нишана да погоди: и да се огради од италијанског покрета, и да охрабри у Србији антидинастичке елементе, који су јој могли ту услугу захтевати, јер смо видели раније, како је она за њих распитивала.

Ову версију правда и прошлост Осман-пашина, а правдају је и доцнији догађаји. Рекосмо, да је он као мухафиз београдски био

дубоко посвећен у све тајне преврата од 1858, а против Обреновића однео је у Босну јако укорењену мрзост са понижења, које је претрпео по повратку њиховом на престо. Његова непријатељска расположења осведочена су и исказима неких завереника од 1868 толико, да га је влада Намесништва под 11 февр. 1869 оптужила Порти као учесника у кравом делу топчидерском и захтевала, да се он дигне са суседства Србије. Али-паша није нам хтео обећати захтевано задовољење, али нам га је фактички дао, дигнувши на скоро за тим Осман-пашу не само са управе Босанске, но и уклонивши га коначно из активне службе.

Овако зао дух могао је још и 1864 год. Србији зло спремати. Ну кн. Михаило гледао је с презирањем на башибозучке Портине демонстрације, не жалећи се никоме против њих, а ни од Порте не тражећи за њих никаквог објашњења. Ако смо и остављали равнодушно да видимо, шта ће се из свега тога изродити, нисмо пропуштали пратити будним оком и појаве на граници нашој, и одјек, који су оне производиле у круговима меродавне дипломатије, па смо налазили, да ни једно ни друго није имало опаснога значења.

Турски државници, видећи да Србија не излази из своје резерве, а осећајући потребу да оправдају своје ванредне мере противу ње,

одлуче, да то учине, по своме обичају, путем рекриминација.

И 9 марта јави се Портин цивилни комесар Гарашанину са књигом српских грехова у руци. Он му изјави, како се по Босни проносе гласови, да се погранични становници српски на брзу руку оружају и скупљају ради вежбања у оружју. Ове појаве узбуњују Турке по Босни, а в. Порти задају велику бригу. Алп-беј пита, да ли су ови гласови основани.

Гарашанин му одговори, како се чуди, што се Порта сад тек присетила, да тражи обавештења, по што је Осман-паша целу Босну под оружје ставио. Да су ова обавештења тражена пре толиког покрета, не би се, за цело, нашло за потребно да се покрене ни један човек, а још мање да се и сама в. Порта у бригу баца. Политика неповерења, коју Порта систематички тера спрам Србије, изазива често догађаје тако чудновате, какви се сад виде у Босни. Влада кнежева има жалосно искуство, да ништа није довољно за њено оправдање, ако се само допадне каквом паши босанском, или каквом агенту београдском, да ствари изопачава и да их тако Порти доставља. И ма како да су нетачне ове доставе, наша изјашњења нису никада по заслузи уважена. Да се од ових многобројних достава једна једина остварила, рат би између Србије и Порте био

до сада не отпочет, но већ и свршен. Тако се говорило о савезу Србије са Румунијом, са Грчком, са Мађарима, са Гарибалдом и т. д.; говорило се, да је Кнез српски посинио Кнеза црногорског, да је војска српска већ почела да се скупља и т. д. Сви ови гласови, усредсређују се у Цариграду, и достављачи, у место да се казне, још са већом ревношћу продужују свој занат. Кнез српски никада не може проћи кроз своју земљу, а да агенти у његовом путовању не виде какву опасну намеру. Један од тих агената, који овде станује, у место да се бави својом мисијом, тражи да се препоручи Порти, шиљући јој лажне рапорте, па се још усуђује и да прети Србији. И ми све то мирно сносимо. Безбрижни у својим лојалним намерама, ми се ограничавамо на то, да презиремо ове лажне извештаје.

Али-беј запита, да ли Гарашанин не нишани на Мехмед-Али-беја, војног комесара?

Гарашанин одговори, да он никога не именује, па продужи објашњавати Алибеју, да раздавање оружја није ствар нова, која би могла сад обратити на себе пажњу царских агената. Предузевши да набави оружја за народну војску, влада кнежева морала је мислити и на потребу једнообразности његове. Како је која количина израђена у арсеналима, тако је и раздавање почето још 1862 г. на

је продужено све до ове зиме. Ствар тако проста и природна, која је довршила једну меру отпочету још пре две године, је ли требала да баци под оружје целу Босну, па још и саму в. Порту да узнемири? Међу тим, ми нисмо позвани да оцењујемо мере, које се врше у Босни; оне се више никога не тичу но Осман-паше и в. Порте. Ако вам ипак о њима говоримо, то је с тога, што нас изазивате, и што смо ради да сведемо на право значење намере, које нам се подмећу. Ми вас дакле молимо, да не кажете, да се ми жалимо, што је Осман-паша сву Босну под оружје ставио.

Корак, који је агенат Портин код владе српске учинио, био је, очевидно, намењен, да покрије повлачење Портино из трошкова, које су јој бесплодне демонстрације наносиле. Мудром резервом завеса је са маневара њених дигнута тако, да ми је после тога (22 марта) и сам Али-Паша правдао понашање Осман-пашино, кога је он бранио као чиновника, који је добар, но који се налази у тешком положају. Мере су се, говораше ми, морале предузимати за успокојење становништва против гласова, који су се по Босни пронели, а биле су и другим обзирима изазване, нарочито с погледом на мутне изгледе у Европи. Ја представим, да се без икаквог основа доводи

Србија у свезу са европском револуцијом, за коју у нас нема земљишта; да нема смисла претпостаљати, да би Гарибалди узео заходни пут преко Србије у Млетке, и да се кнезу Михаилу чини велика неправда кад се замишља, да би он кадар био потпомагати тако непромишљене планове. Његову мудрост и његову озбиљност цени сва Европа, а само се у Цариграду те врлине његове превиђају.

А, рече паша, и ми ценимо мудрост Његове Светлости; ну што бисмо ми имали да желимо од његове стране, то је усрдније понашање. Ни једног корака није до сада било, где би се показала та усрдност, но, на против, свуда се види нека хладноћа, ако не и презирање (dédain), а то није у стању, да створи оно поверење, које тражи г. Гарашанин.

Усрдност, одговорим, имала би се олакшавати одавде, а и без ње не знам, да је Кнез игде изостао у обзирима, који припадају в. Порти. И у личним одношајима, и у преписци он држи тон, који приличи Порти, а слаже се са карактером његовим.

Министар отомански изјави ми, истина, да он и не тражи ништа, што би Кнеза понижавало, али је цео говор његов носио печат јеткости и зловољности, која овај пут беше утолико јача, што завршиваше једну кампању, која се потпуно и без резултата расплинула.

За нас је било не мало задовољење, што нам се султанов министар, после толиких демонстрација, тужаше, да Кнез — васал „презире“ цара — сузерена. Кад је он ове речи сетно невесело изговарао, није се, за цело, могао налазити у осећању надмоћности према нама!

Ни према Румунији није била Порта срећнија са својим демонстрацијама. Кнез Куза је остао непоколебљив на своме путу. Са оружјем његовим пролазили су кроз сами Цариград бродови, од којих је један (аустријски) пароброд био у Сулини и узапћен, али се француски нису дали зауставити. На већ поменути протест вел. везира због умножавања војске преко броја одређеног, Кнез очита Порти лекцију о правима и положају своје земље, па јој још навести и како могу бити дочекани покушаји окупације. Шта више, овај одважан муж, у време највећих тегоба својих, учини и свој пресудан корак.

Као што је некада Порта Србији наметнула била устав од 1838 год., тако су и Влашка и Молдавија имале тада устав, који им је Европа октроисала Париском конвенцијом од 19 августа 1858. По овоме међународном акту, румунске кнежевине бејаху уставне државе, са изборним законодавним скупштинама, али оставши политички раздвојене, имађаху оне, као заједнички орган, неку сталну цен-

тралну комисију у Фокшанима, која је за обе кнежевине спремала законе од заједничког интереса.

И Србија и Румунија, лишене права да се саме конституишу, налажаху се у борби противу туђинских установа. Какве је борбе Србија издржавала, то нам је свима још у живој успомени; и у румунским кнежевинама беше државна машинерија заплетена, духу народа такођер неподесна. Обе кнежевине румунске стрмљаху великом навалом коначном уједињењу, али им на путу стајаше врло скорашњи међународни акат, коме неке силе поклањаху сву своју суревњиву пажњу, јер им даваше изговора, да могу утицати и у унутрашње послове земаљске.

У то доба Русија и Аустрија примицаху и војске своје границама румунским, под изговором, и ако не неоснованим, да се заклоне од револуционих мутљавина, којима се опажаху видни знаци у „Сједињеним кнежевинама“. Ово концентрисање аустријске и руске војске на граници Румуније, дâ повода Порти, да примакне нешто војске Дунаву, очевидно из суревновања према силама, јер ако она и не би била с раскида, да са́ма уђе оружаном руком у Румунију, показиваше се вољна да се противи свакоме сличном покушају туђем. Француска беше противна свачијој окупацији Руму-

није, а и лорд Русел говорио је у Лондону, да, према париском уговору, не може бити окупације без сагласности свију сила потписница, па и у томе случају да може бити само турске окупације; ну кнез Горчаков као да је био другачијег мишљења, јер је турском посланику у Петрограду навештавао могућност окупације.

С поља дакле стајаше кнез Куза: у размирици с Портом, у сукобу са савезом трију северних сила, а у земљи имађаше да се бори са разузданим партијама, са бољарским предрасудама, па и са самим претендентима из старих владалачких породица. До каквог је стања дошла била ова запетост, разумећемо, ако се сетимо, да су 36 скупштинара дотле на своје патриотске дужности заборавили, да су противу њега Порти и тужбу поднели били. Пред Кузом стајаху планине од препрека, пред којима би многи мање одважан дух, на његовом месту, клонуо, очајао; ну као сури орао, који узлеће поврх највиших планина, он, једном смелом одлуком, вине се преко свију тегоба. Имајући на руци одлучнога и вештог државника Молдавца Когалничана, он се реши, да сруши наметнуту зграду државних установа, и 2 маја (1864) обори Европом октроисани устав, прогласи ослобођење сељака̑ од спахијске везе, па апелује на народ путем плебисцита,

и нашав потпунога одзива, пође један корак даље — појави се у Цариграду.

Одлазак кнежев у Цариград збуни његове унутрашње, а разоружа његове спољашње противнике пре него што су они и дошли к себи од упрепашћења, у које их је он бацио својим превратом (coup d' État); јер ако су његови унутрашњи противници апеловали на султана, он апелује на народ и на султана; а ако су га противници с поља осуђивали, што је погазио њихов међународни акат, који, као што говораше вел. везир, осветтава права и дужности, које вежу све интересоване стране и регулишу њихов односни положај, — Кнез прибегава своме сузерену да са њим освешта ово ново стање ствари, које је путем плебисцита створио.

Мисли се, да је кн. Кузи Наполеон III, који је био једина али и доводна снага његова, саветовао, да предузме свој пут у Цариград. Била та претпоставка основана или не, стоји свакојако, да је цар идеју кнежеву одобрио, јер кад је турски министар примио из Париза глас о доласку кнежеву, франц. посланик повикао је задовољно: „ето видите, какве савете мој цар даје“.

Султан заборави одмах све грехе кнежеве, па нареди да се он прими одлично и

гостољубиво; одреди му најлепшу палату на Босфору у Ђоксу (Aux Eaux-douces d'Asie), у којој је пре тога само руски вел. кнез Константин примљен био. А Порта, од своје стране, давала је у своме полузваничном органу, тополога израза својим осећањима задовољства, што јој Кнез румунски долази.

А и како могаше другачије бити? Како могаху турски државници да се не радују појаву, који подиже спољашњи углед отоманској Порти, на који она свагда највећу вредност полаже! Тек што беше по Европи акредитован глас, да су одношаји између сузерена и васала на прагу прекида, да се на Дунаву вију мутни облаци, -- кад ето васала, који јуче имађаше да даје изјашњења, где долази да се поклони султану. То беше и сувише ласкаво за малаксалог „цара царева“, добро дошло за финанцијске операције Фуад-пашине, спасоносно за одржање турскога кредита у Европи.

Пре поласка кнез Куза обзнани Порти, да ће јој дати усмена објашњења о уставној промени, коју је произвео, а међу тим да не мисли стављати у извршење мере, које је био принуђен да поднесе народу на гласање. 26 маја стигне он у Цариград, нашав сјајан пријам у султана, у његових државника па и дипломатије европске. Ну усред гозбе и весеља Кнез је у своме задатку имао да савлађује и

у Цариграду големе препреке, јер ни ту не беше земљиште тако равно, као што се могаше очекивати по спољашњим свечаностима.

Две велике западне силе имале су начелно различну политику на Истоку: Енглеска туркофилску, конзервативну, а Француска не свагда до крајњих консеквенција доследну, али у основи либералну и народносну. Од више година вођаше се у Цариграду између њихових представника борба, која се свршиваше, као обично, трансакцијама, али свагда са претежним успехом на француској страни. Са тога беше поодавно у срцу Булверовом поникла клица зависти према Мутију. И овај пут он је завидљиво гледао, како његов француски друг доводи у Цариград румунскога владаоца, да му изради свечану потврду онога „безакоња“, које је он на дому извршио, подсмевајући се целој Европи. Раздраженост Булверова била је необична у дипломатије. Обилазећи своје другове, он је лупао о сто, вичући, да „Енглеска не може оставити оне земље (Сједињене кнежевине) у рукама Француске“, а Руси и Аустријанци ликовали су од радости, што ове две силе виде, у толиком трвењу на значајноме земљишту Цариградском.

Кнез Куза беше већ почео да сумња о срећном исходу своје мисије. Изгледаше, да је ударио на тегобе, које се не могу савла-

дати. Бар кад сам му ја подворење учинио, нашао сам га под оваквим утиском; није више, као првог дана свога доласка, говорио, да је требало „да дође заједно са српским Кнезом.“ На против. „Не разумем, рече ми, ове људе. Са обале Дунава чује они други говор; ми ћемо се сложити, па ћемо сами себи дати што нам треба“. Већ беше наумио, да се враћа а да остави свој нови народом примљени устав, да га силе саме оцењују и прекрајају, уверен, да ће у француском посланику наћи поузданога и способног браниоца.

Ну Куза је био дух пун неисцрпљивих извора, карактер, који није никаквих путова презирао. У тешкоћи свога положаја, он се лати средстава, која беху мање достојна, али не и мање успешна: он се реши да покуша све, ушавши смело у сплет врзинога кола на Босфору. У цивилном оделу, праћен само једним човеком, он отиде госпођи Аристарховици, кнегињи Самоској, у походе. Ова госпођа вредила је колико једна сила, нешто по томе, што је имала личнога утицаја на Булвера, а нешто и по томе, што јој је муж био лични лекар султанов. Кнез обећа Аристарховици, да ће дати пенсију мужу њеном, што је негда био капућехаја влашки, а отвори јој и боље изгледе за случај свога успеха. На овоме путу потпомогне Кнеза француски посланик, који, видећи,

да је сувише пробудио завист у неких својих другова, приближи се Булверу, учинивши му неке уступке. Ове две околности у свези промене расположења у Булвера. Он, који је јуче говорио, да не ће да чује за „црвену риту“, но да бољарски елеменат мора имати претежног удела у управи земље, стаде сутра дан изражавати своје тихе сумње, да ли се може са бољарским елементом опстати. Кнез, који беше на прагу свога повратка, остане и даље; весеља, која беху најпре као изнуђена, добију усрднији облик. Потпомогнут Мустијем, Кнез задобије за себе многе меродавне личности. Свакоме се обраћаше лепим и ласкавим речма. Од Булвера, као дојена дипломатског тела, искаше савета; Прокешу, као „маршалу“ клањаше се „пуковник“ Куза. Турским министрима претвараше се, као да се хоће с њима непосредно да споразуме, остављајући дипломатију на страну, а султану ласкаше лично, хвалећи му војску, којој ће његова војска бити авангарда; обећаваше му, да ће један батаљон своје војске обући у низамско одело, и да ће послати у цареву гарду дваестину младих Румуна, које ће сам издржавати.

У кнежевом понашању беше свачега, па и многога, што не би доликовало озбиљном владаоцу, али образ на страну, Кнезу се не може одрећи, да се умео наћи на цариградском зе-

мљишту, где су се испрекрштале сплетке и са Запада и са Истока.

Међу тим Енглеска, потребујући често потпору француске владе у другим озбиљнијим питањима, попусти Француској, те Булвер добије налог да ради сагласно са француским послаником, а обојица изјаве Порти. да ће пристати на све, што она непосредно са Кнезом сврши.

Одвело би нас далеко, кад бисмо овде улазили у излагање свију основа, на које су се обе стране сагласиле, по што се, према задатку ових записака, на румунске послове осврћемо само толико, колико су они имали утицаја на Србију. Ограничићемо се само да навестимо, да се Кнез с Портом сагласио о новом уставу, морајући по нешто и попустити, по што су и противници његови своје првобитне захтеве ублажили. Владавина, наравно, остала је опет уставна са представништвом народним, али је, уза скупштину, установљен и сенат. У тој тачци није било разлике, али су главне спорне тачке биле: својства лица, која би улазила у сенат, ценсус, образовање изборних зборова, где су противници кнежеви тражили да свуда претегне елеменат бољарски, — али без успеха.

И 16 јуна (1864) састану се представници гарантних сила у конференцију заједно

са отоманским министром спољашњих послова, те званично, а са задовољством, узму на знање погодбу, коју је Порта углавила са румунским владаоцем.

Најдрагоценија тековина, коју је Кнез собом понео, било је право, да се од сада земља његова може сама собом конституисати, противно одредбама париске конвенције од 1858. У акту, који је цариградска конференција примила, стајало је, да ће од сада Сједињене кнежевине моћи саме да препначавају или п да мењају законе, који се односе на унутрашњу управу, али да то право не могу распростирати и на везе, које скопчавају кнежевине са отоманским царством, ни на уговоре закључене између в. Порте и других држава, који остају такођер обавезни за кнежевине. Јасно је, да су се овом округлом одредбом Румунији одрешиле руке, да у својим установама предузима све измене, које нађе да су јој потребне, па да обори и сам тај акат, који је конференција (16 јуна) додала конвенцији париској. И заиста, од тога времена и почиње ера самосталнога уређивања у Румунији, која се тада вештином и енергијом кн. Кузе после не пуних шест година опростила устава, који јој Европа беше октроисала, докле је, на против, Србија имала несрећу, да остане под владавином турскога устава пуних

тридесет година! Ну то је, у осталом, лежало и у разлици времена и прилика.

Кнез Куза остави задовољан турску престоницу, али и свога српскога завезника у Београду остави у најтежем положају. Кад смо ми у врстама, које претходе, с хвалом пропраћали његове смеле одлуке, оцењивали смо их са гледишта румунских интереса, за које је, наравно, Кнез и дужан био да се стара, али његов цариградски пут беше далеко од тога, да се слаже и са интересима српским; његова лака превртљивост изостајаше далеко иза дужности лојалнога државника, који се и на свога савезника осврће.

Како се сазнало, да кн. Куза долази у Цариград, ја сам дошао у веома незгодан положај, да сваки час одговарам на питање: „а ваш Кнез?“ Противници, правећи паралелу између једног и другог Кнеза, узимали су према нама пресуднији тон, а пријатељи су губили мах да за нас стају на браник. Чињаше се, да би и они сами радо видели кнеза Михаила у Цариграду, навештавајући ми, да би његов долазак произвео изредан ефекат, али од какве би политичке користи тај пут могао бити за нас, на то нису могли одговорити. Ну за нас није могло бити другог размишљања. Кад кн. Куза долази, он има изгледа да се врати своме народу са драгоценим тековинама политичким,

а шта би кн. Михаило имао да однесе својим Србима? Ако би га султан поставио у положај, да се не врати празних руку, ја бих био први, који би му тај пут предложио, и он би, без сумње, тај предлог примио, ако би султан био вољан да му повери чување границе царства на Сави и Дунаву. Иначе његова појава у Цариграду нити би била од користи њему ни Порти. Такве сам ја одговоре давао на питања, која су ми из званичних кругова долазила, уверен будући, да бејах веран тумач мисли кнежевих, који би ту жртву своме народу радо принео у тешкоме процесу, у коме ми бесмо осуђени да споро и трудно, да корак по корак идемо напред својој будућности.

Колико год беху задовољни турски државници поступком превртљивога Кузе, још би већег успеха они у својој политици виделн у доласку поносног кн. Михаила, кога свагда сматраху као опасна за царевину. С тога се обрати Али-паша рускоме заступнику нападима без сваке штедње противу њега, по свој прилици у намери да, кроз руски утицај, сломи отпор кнежев. Султанов министар подгреје све старе тужбе против кн. Михаила. Он је говорио, да преврат кн. Кузе није ништа према ономе, који је српски Кнез извршио, кад је повредио Устав од 1839, одузевши државноме Савету потребне гарантије самостал-

ности, па узео апсолутну власт у своје руке на штету народних слобода. Кад је Кнез то учинио, Порта је ћутала ([1]), па сад има да подноси последице, будући се његов сусед позива на догађај у Србији, и тражи за себе оне исте обзире, које је Порта показала српскоме Кнезу.

На ове и друге сличне тужбе, које смо већ више пута чули из уста турских министара, Новиков није допуштао, да се могу упоредити поступци ова два Кнеза. Докле је српски утврдио ред у својој земљи, Кнез румунски здружио се с револуцијом, и последњим актом својим унео у турско царство један опасан основ — опште гласање. Мирно и достојно понашање кн. Михаила, ма да није гипко, за Порту је веће јемство, но превратна политика кн. Кузе, који се служи формама, да само што лакше дође до своје крајње мете.

Као морал из овога разговора са турским министром изводио је руски заступник преку потребу за нас, да у својим одношајима са Портом будемо веома смотрени, а свему да је крив кн. Куза, који нам је, својом цариградском визитом, паклену игру одиграо.

([1]) Протестовала је још у дек. 1861 год. (гледај напред стр. 90).

Да наш положај беше постао много тежи, то беше изван сваке сумње; ну ја, у овоме кораку турскога министра, не виђах ништа друго до посредни позив за кн. Михаила, да дође у Цариград, па објаснивши ништавост свију тачака турске тужбе, изјавих, да до Порте стоји, да уклони све узроке међусобнога неповерења, уредивши наше одношаје на трајним основима. Ви иштаните, прихвати Новиков, на градове, ну на то није ни мислити; све и да би их се хтела Турска одрећи, Аустрија јој не би допустила. И кад Кнез румунски долази султану на подворење, а Кнез српски то не чини, онда је неповерење Портино лако појмити. Треба, одговорим ја, држати рачуна од разлике, која постоји у положајима једнога и другог Кнеза. Румуни немају Турака ни градова турских у земљи, па су Турке и заборавили; они своме Кнезу не би ни замерили што иде у Цариград, све да ништа и не сврши, а Срби би своме Кнезу за дело такав пут уписали у велики грех, ако би се вратио празних руку; народ би му са основом пребацивао, као да је ишао у Цариград да благодари султану, што нас је бомбардао са града београдског. „Па кад је тако, онда не треба му ни саветовати да долази,“ заврши Новиков.

Тек што бејах готов са руским заступником, а енглески посланик позове ме (15 јуна)

на разговор. Ја сам већ претпостављао, да ће се разговор односити на визиту кнежеву, јер задахнут осећањима суревновања према своме француском другу, Булвер гораше он од жеља, да га надмаши, а то би извесно учинио, ако би успео, да доведе кн. Михаила у Цариград. Заслуга би му се више ценила, но што се цењаше успех Мутијев са доласком кн. Кузе.

И заиста, сер Хенри Булвер стаде ми у томе смислу говорити, можда у договору са турским министром:

— Ви сте већ подуже овде, па сте могли увидети, колико Порта пази на форме. Источне владе нису никада налазиле праве послушности, па су се свагда трудиле, да накнаде у форми оно, што им недостаје у ствари. Ја држим, да би визита кн. Михаила могла знатно олакшати ваше одношаје с Портом, а тиме да бисте ви много више добили но запетим положајем, који сте спрам ње заузели. Молим вас, дакле, да ми кажете, шта о томе мислите?

— Ако ми ваше превасходство допусти, да смем говорити без резерве, отворено и потпуно, ја бих одговорио, да је све тако. Ви у свему имате право; Исток заиста љуби форме, ну управо та околност и за нас је највећа тегоба. И ми смо источни народ, који, у своме уображењу, види поглавито форму, па кад се

она пусти, он мисли, да је и сама ствар пуштена. То је, што и Кнезу смета да овамо дође, а он, који би знао свести значење те те визите на праву вредност, не верујем, да је не би већ и учинио. Требало би да се Кнезу пут олакша, да се он постави у стање, да по повратку своме имадне чиме растурити предрасуде свога народа. Положај Кнеза румунског, који у својој земљи нема мусломанскога елемента, много је лакши, па се ипак кнез Куза повратио одавде са добитцима.

— На против, он је морао да поквари оно, што је начинио.

— Жртвовао је форму да спасе ствар.

— И ви можете имати све осим градова.

— Ако њих немамо, ништа немамо.

— Е, њих имати не ћете. Ви знате, да сам вам ја свагда искрено говорио, па ево то и сада чиним.

При свем том, ја замолим, да могу и даље говорити о градовима, приметивши посланику, како је он сам желео, да му ја будем искрен, па по што ми свагда указује част, да ме тако благонаклоно и искрено предусрета, ја бих грешио, ако се не би потпуно изразио. За тим му изјавим, да ми и не мислимо, да би Порта била кадра, да сама увиди потребу такве концесије, али ако би влада Њеног Величанства

хтела, да се под њеним ауспицијама отпочне нова политика према Србији, зар би јој Порта могла што одрећи? Кад ми на то Булвер одговори, да би таково што одрекла, изјавим ја, да онда не разумем ни Султана ни Порту.

— Под заштитом Француске, наставим ја, све се може: узапћују се добра гарантована међународним актима, обарају се европске конвенције, и ауктор ових дела одлази одавде у тријумфу, — а под протекцијом енглеском зар да не може да се расправи једно питање, које није ни више ни мање но опасност за мир у Турској? И ми смо један од источних народа, па се познајемо узајамно. Е, ја узимам слободу да кажем вашој екселенцији, да су у овоме тренутку сви народи управили очи на Наполеона. Ја не знам, ни да ли греше ови народи. Ми видимо, да Француска овде у свему успева, да се њој ништа не отказује, а ваша екселенција мисли, да би Порта смела што отказати великој Британији, својој искушаној пријатељици.

— То не стоји, да Француска у свему успе ва. Она је била бијена у свима редовима; била је бијена у питању о Сирији, па онда у питањима о Црној Гори, о Београду, па и сад у ствари кнеза Кузе, коме је она желела да се просто санкционише coup d' Etat, што није учињено.

Као што није моје било, да се с његовом екселенцијом препирем, примим да све тако може бити, али приметим, да је факат да се по свету акредитује глас, да се овде од страха Наполеонову много чини. Посланик признаде да има нешто, али да је то мишљење претерано, а кад ја даље додадох, да се у народâ у Турској утврђује вера, да је Француска за њих, а Енглеска против њих, посланик плану и повика:

— Велика погрешка! Што је год учињено за хришћане, учињено је по мојој иницијативи, узевши за пример, како су хришћани примљени у гарду царску, у војну школу и т. д. Ну ми, додаде он, радимо као пријатељи; хоћемо потпуно изравнање елемента хришћанског са елементом мусломанским, али га хоћемо природним током. Ми не знамо шта може изаћи из пропасти турске царевине, па за то хоћемо њено одржање и њен природни преображај. Са тога не можемо јој ни саветовати да пусти град један (Београд), који је кључ царству. И да се сруши Београд, Турска би га морала где на другом месту подићи. Србија не може постати независна, ван у каквој европској кризи, којa се не предвиђа; па као што нисте јачи, да можете победити Турску, остаје да живите са њом лепо, а ви то не чините. Овде се држи, да је Кнез

човек неповерљив и злонамеран према Турској; његова милиција нема смисла, јер њоме не може никога победити.

Саслушавши ове речи изговорене љутитим тоном, ја се повратих опет на градове, приметивши, да не разумем војно значење Београда, ну да ми се чини, да градови у опште губе од свога значења пред данашњом страховитом артиљеријом.

— Остају свагда једна цифра, одговори ми Булвер.

Допустивши и то, наставим, да су ми се на Кнеза и његову хладноћу и Турци жалили, али да немају право. Кнез није ништа друго но оно, што смо и ми: он само држи рачуна од расположења народних, а ко то не чини, тај не може ни бити наш Кнез. Милиција је још пре њега пројектована. Турска се нада, да ће она бити укинута; она може престати, то не одричем, али ако престане, престаће сама по себи, иначе никако. Она је данас наша одбрана од градова: кад нестану градови, престаће и потреба одбране. Дотле остајемо, једни спроћу других, као два наоружана стана: најмања варница може подићи велики пламен. Будућност је наша. Ми ћемо једном и те градове имати, ну онда не ћемо на њима моћи Порти да захва-

лимо. Ја сам се до сада могао уверити, да се овде мање више добива све, што се тражи, — ну не иницијативом Портином, јер као што она или отказује, или одуговлачи, ствари се добивају силом околности, и — Порти се онда не држи рачун од концесија.

— То је, прихвати посланик, све лепо и красно. И ја држим, да је боље дати за времена оно, што се пре а после дати мора, ну тешко је то у практици извршити.

Ја узех слободу да изјавим, да не увиђам тих тегоба, па поставих питање: за што султан не би могао рећи Кнезу, да му поверава чување граница на ономе крају царства, поверивши му градове? То би био акат мудрости и велике вештине!

— Који је тај министар, запита ме енглески посланик, који би султану смео предложити да уступи градове?

— У име велике Британије, одговорим, све би му се смело предложити, а он зна, јамачно, да оцени, шта за њега значи та велика Британија.

Говор, који беше узео мало живљи тон, овде се стиша. Посланик ми разложи тихо и благо, да не верује, да би његова влада била у томе расположењу; даде ми разумети, да ни наши пријатељи у Лондону не могу та расположења променити, јер у Енглеској спољашња

политика зависи од неколико људи; изрази се даље, да је главна тегоба то, што је Београд европско питање, па се не зна, да ли би се он у српским рукама могао одржати.

— Ексцеленција! прихватим ја, рецимо, да је питање аустријско. Треба само видети, како је град од стране аустријске слаб, а од стране вароши утврђен.

— Јер су одонуд пријатељи а од ваше су стране непријатељи.

— Онда, кад је град дотериван, није ни било тих обзира, јер су га дотеривали Аустријанци, кад је био у њиховим рукама, а сумњам јако, да ли су и они пријатељи турски. Европа не прати довољно дела Аустрије. Она се на нашем суседству у Босни одомаћила; толико је тамо приправила духове, да ће јој у првој прилици ова провинција пасти у руке сама од себе.

Поводом ових речи посланик ми примети, да није сама Аустрија, која ту има реч рећи, ривалитети би се појавили са свију страна, чим би Енглеска изашла на среду са предлогом за порушење градова.

Овде сам био узео да представим, како је прилика, да би Аустрија остала сама противу нас, и био сам већ рекао, како се Француска преклане била изразила против оп-

станка Београда (града), а он ми на то одговори, да нам је тиме само шкодила, докле, међу тим, не бисмо прекинути у говору, а кад га после настависмо. не би повода да се повратим на ову важну тачку. Ну изјавих, да при свему томе, што од њега чух, ипак не очајавам. Мени се, чини, рекох, да се све тегобе могу савладати, ако он узме ствар под своје закриље. Мисли се, додадох, да ми не умемо слушати никога до Русе, па нам се још и та неправда чини, што се садашња тишина у Србији њима приписује. Не одричући миролубивост саветима руским, ја иштем ову заслугу за нас саме. Не одричем ни то, да Русија може имати гласа код нас, ну има га као пријатељ. Ми ништа више не можемо желети, но да имамо више таквих пријатеља, које ћемо радо слушати. Ако би влада Њеног Величанства хтела, да под њеним ауспицијама отпочне нова éра политичких одношаја између нас и Порте, ми ћемо бити срећни да обгрлимо и њене савете.

— То би све, одговори ми Булвер, могао олакшати долазак кнежев. Дочек би му био врло сјајан, ну ако он не би могао доћи сад, могао би причекати удесну прилику, н. пр. кад дође на дневни ред питање о милицији. Као што је султан човек, који љуби војску, могао би му Кнез рећи, да је и његова милиција за од-

брану царства, па би се ствар могла у самим куртоазијама добити.

— Свакојако, рекох, ако би Кнез и могао доћи, то не би смело бити одмах, јер би изгледало, да се угледао на кнеза Кузу. У опште, рекох, шта може бити од визите кнежеве, то не бих смео прорећи, тек толико смео бих потврдити, да би она била прва последица нове политике, какву сам наговестио. За то замолих Булвера, да он отпочне радити у томе духу, почевши потпором својом код Порте за текућа питања, па за тим саветима да се нова политика отпочне порушењем Смедерева, Шапца и Фетислама; Београд би могао следовати, милиција би изгубила своје значење, те би се тако решио цео низ питања на нашу узајамну корист. Ствари би ушле у нормално стање, а Порта се не би имала бојати, да ми после што друго не тражимо, јер знамо, да Србија није у стању, да разори царевину турску, а ако њој има доћи катастрофа, градови је у Србији не ће моћи одвратити.

Булвер ми обећа, да ће радити, да се решење текућих питања ускори, а што се главнога предмета тиче, беше на завршетку мање негативан. Не зна, рече, шта може најпосле бити; али толико да је безбрижан, да би се Кнез, ако је и вешт, као што је частан и поштен, могао угодити с Портом и много добити.

Енглеском посланику беше озбиљан смер да доведе српскога Кнеза у Цариград, као што је румунскога кнеза довео био франц. посланик, а ја сам имао пред очима, да му ни мало не оставим изгледа на успех пре него што би се повољно решило питање о градовима. Због тога сам се чешће враћао на бомбардање Београда и представљао како је оно отежало положај Кнезу, изазвавши неповерење спрам Турске. Посланик ми признаде сад први пут, да је оно била велика несрећа, која је много побркала и покварила, али опет, говораше, не треба Порти приписивати кривицу, јер би само деца могла веровати, да би она кадра била такву меру наредити. Ја сам допустио, да може и тако бити, ну да то не мења ствар у основу, јер било да је бомбардање наредио Фуад или Ашир, публика има пред очима догађај, па се пита: зар не може још који Ашир доћи у Београд? И ако није онда бомбардање, као што он примећаваше, велике штете нанело, Порта се сад постарала, да други пут тако јевтино не прођемо, наоружавши град бољом артиљеријом. На кратко, старао сам се, да убедим енглескога посланика, да је велика поремећеност у нашим односајима с Портом, и да не стоји до кн. Михаила, но до ње, да се то стање ствари поправи.

Турски министри, извештени о овоме одговору, нису даље ни покушавали да доведу кн. Михаила у Цариград, а још мање могли су то чинити, кад сам ја примио из Београда за Булвера одговор (од 23 јула) који, у име кнеза Михаила, потпуно одобрава назоре, које сам ја пред енглеским послаником развио. У свези са мојим разлозима примећује Гарашанин, да пут кнежев треба да утврди положај његов у земљи, а не да га ослаби. Ако појав његов у Цариграду не би био ништа друго, но догађај од неколико дана, где би се извршиле неке формалности и неке церемоније, па да се после опет повратимо у стање садашњег неповерења, онда би ова визита, са нашег гледишта, била просто једна политична погрешка. Је ли могуће помислити на положај, који заузимају градови у Србији после несрећног догађаја, који је створио провалу између Порте и Србије и распалио гнев једног осетљивог народа, — је ли могуће помишљати на то све, па опет позивати Кнеза да дође у Цариград а без изгледа да ће се овај положај поправити? Та Кнез би се без икакве користи упропастио у очима свога народа. Даље се, у одговору, жали, што Булвер приписује београдском граду важност, које он нема, називајући га кључем царства турског. Тим горе, ако би то стајало, што би онда сваки потрес могао

принети, да кључ царевине падне у руке непријатељу. Најпосле, министар, „као прост тумач“ мисли кн. Михаила, препоручује ми, да његов одговор у целом пространству саопштим енглеском посланику.

Разуме се, да Булвер није био задовољак овим одговором. Он нађе да се „ми вртимо у кругу,“ т. ј. докле он тражаше, да визита кнежева претходи политици поверења од стране Портине, дотле ми доказивасмо, да Порта треба да пружи најпре стварну залогу, да ће одустати од дојакошње политике претње и неповерења.

За сада је прошао наш покушај без непосредних последица, ну питање је било положено и ако не формално. И Порта и дипломатија чуше цену, по коју је Србија готова, да учини жртву, јер тако ми свагда сматрасмо пут Кнеза српског у Цариград, т. ј. не као параду, но као символ једног политичког правца, који треба да се запечати знатним користима земаљским.

VIII

СРБИЈА УСАМЉЕНА

Кнез Куза, својим доласком у Цариград, створио је Србији повод, да изнесе на среду, и ако незванично, питање о градовима, за које смо дотле само тихо и смотрено спремали земљиште, али је румунски Кнез, у исто време, променом свога правца, створио Србији и тежак положај, који је њу усамио.

Да бисмо потпуније нацртали све тегобе, у којима се тада налажаше Србија са својим Кнезом, додаћемо овде у изводу, једно поверљиво писмо, које сам ја (30 јула 1864 г.) писао из Цариграда лично кнезу Михаилу, пошто сам, по иницијативи самога Кнеза, честће долазио са њим у преписку, докле сам год вршио тамо дужности заступника.

„Да Ваша Светлост, писах ја, у Бечу и Лондону налази мало наклоности, познато је

још од онда, од кад је Србија, под Вашом владом, почела тражити извршење својих политичких тековина. С тога не ће Вас зачудити, али ће Вам ипак по гдешто објаснити, кад чујете, да је овде аустријски посланик (Прокеш), на петнаест дана пре него што је откривена завера Мајсторовићева, говорио у поверењу своме пруском колеги: „да се кн. Михаило не може одржати; да је он напојен крутим идејама европским, да против њега конспирује (прави завере) цела земља.“ Више или мање дели ово мишљење и г. Булвер, само што он као нарочити узрок слабости положају Ваше Светлости сматра „les folles idées militaires,“ које у Београду владају.

„Много ће више Вашу Светлост интересовати да зна, како о нама суде они, у које се ми више или мање уздамо, а на име, Французи и Руси.

„Не подлежи никаквој сумњи, да Ваша Светлост има у влади руској чврстога ослонца. Највећи као и најмањи званичник у дипломатији руској узима великога учешћа у судбини Ваше Светлости; ну та руска симпатија и јест управо извор различнога осећања других сила спрам Србије, јер се из симпатије изводи утицај као њена последица. Порта зна, да јој Русија може у свако доба бацити угарак у кућу, па

је срећна, чим је види збуњену и спречену да то учини. Кад је спречена Русија, Порта се и од наше стране сматра за обезбрижену. Зна Ваша Светлост из мојих дојакошњих рапората, да се и садашња тишина у Србији приписује саветима руским.

„Ми смо као неко плашило за Турке. Као такво употребљавају нас и Французи, који такођер имају обичај претити утицајем, који имају у Србији и Црној Гори. И необичне појаве! Порта се у овом тренутку више боји утицаја француског но руског у нашим крајевима, а то је са тога, што се сад више верује Русији у осећања консервативна. И то ће тако трајати, докле се год не би дошло до сукоба између Француске и Русије, а онда да Русија не сме рачунати на Порту не подлежи никаквој сумњи. Још лане, кад се изродио пољски устанак, Порта је била задала Француској реч, да ће, у случају рата, бити на њеној страни. То је извесно. Међу тим, ако се Порта више боји Француза, она им више и попушта. Обадве пак силе труде се, да јој докажу, како су оне свемоћне у њеној властитој кући.

„Из мојих последњих извештаја опазила је Ваша Светлост, да су Французи овде узели спрам нас положај са свим пасиван: не сметају нам ништа, али нам ништа и не помажу.

Њихово је око бачено на наше румунске суседе. Помагати и њих и нас, налази г. Мутије да би било без такта, јер би могло пробудити сумње и подазрења у Порте. Избор пак између нас и наших суседа није за Французе тежак. Што је оно елеменат романски, што онде може бити земљишта и за католицизам, то могу и бити и не бити побуде за потпору француску; али што се оданде може имати основа за револуционе и друге непријатељске операције против Русије, — то је права тајна благовољења Наполеоновог за кн. Кузу. Управо, од пољског устанка и почиње права интимност француско-румунска.

„Г. Тувнел је свагда полагао више вере на Србе но на Румуне, ваљада за то, што је онда владао други правац у источној политици царевој, но што Русија и Француска корачаху тада на Истоку упоредо. Ну стоји и до лица у министарству Наполеоновом. Док је Тувнел био министар, мени је у посланству често изражавано благовољење за Вашу Светлост и Србију. Ну г. Друен де Луис „убеђен“ је, да сте ви. Господару, „Рус.“ Г. Бониер, прошав кроз Београд са задатком да проучи прилике у Србији за време пољскога заплета, много је принео, да се ово мишљење у Паризу утврди. Он и сада налази, да је

чудновато, што је онда од Ваше Светлости чуо, да Срби сматрају Турке као своје највеће непријатеље, па да с њима никад не могу у једним редовима војевати.([1])

«На кратко, Господару, расположења Француске дипломатије у Цариграду нису за личност Ваше Светлости наклона. Може зар Француска још и бити уз нас у овом или оном питању, али ја не верујем, да и Ваша Светлост може лично на Француску рачунати. Нека би Бог дао, да су осећања у Паризу боља, ну ја се бојим, да осећања, која се опажају овде у посланству, не буду само одјек париских. —

„Ја још верујем, да се ово расположење може и променити, ну у мени је ојачао страх, да ћемо ми свагда имати, да се по мало бранимо пред Француском владом докле се год она, према Русији, буде налазила у овоме запетом стању, које, на жалост, не даје изгледа да ће скоро престати. — Дотле пак било би потребно мислити на начин, како да се у Француске владе изазову боља расположења,

([1]) Бонијер, полазећи за I секретара француског у Цариград, имао је мисију да прође кроз Београд и Букурешт, те да опипа, да ли би се Србија и Румунија, уз Турску, придружиле коалицији, коју је Наполеон III смишљао против Русије поводом пољскога устанка.

јер је она, у овоме тренутку, не само у Цариграду све остале владе са политичке позорнице потиснула, но још и у целој Европи надмоћно влада политичним односајима."

С друге стране, стање источних народа не пружаше ни најмање основе за заједничку одбрану. Бугарска бораваше свој мртви сан, дајући једине знаке јавнога живота у црквеном покрету, коме вођи тражаху наслона у Турака. Грчка још живљаше у унутрашњој трзавици, која јој беше преостала од потреса, који је оборио краља Отона; а Румунија једним превртљивим скоком свога владара, беше сишла с пута дружбе са Србијом. Поврх свега, две суседне силе, имајући вазда за собом Пруску, кретаху се у потпуној реакцији к Истоку, заузете плановима окупације Сједињених кнежевина, плановима, који и у њима суседној Србији изазиваху осећања несигурности.

Кн. Михаило беше одбио све посредне и непосредне предлоге, да промени правац и да се поклони султану; ну сви разлози државничке мудрости налагаху ипак заповеднички, да се, у сред ове облачне ситуације, што учини, што би запегост положаја ублажило и раздраженост његову стишало. И кнез Михаило одлучи, да изађе на сусрет Порти са изјавом добре воље, да уђе са њом у боље односаје,

али не пропусти ни цену навестити, по коју је готов био то да учини.

Отворајући народну скупштину (16 авг. 1864), која се прва састала за догађајима од 1862, Кнез напомене, како је отаџбина наша била потресена бомбардањем наше главне вароши, и налазила се на прагу неизмерних догађаја; како су, посредовањем гарантних сила, устављени даљи сукоби, а за тим у Цариграду учињен споразум између Порте и гарантних сила, којим, и ако нису потпуно задовољена наша очекивања, ипак је наређено, да се испуне донде неиспуњена права наша, а и нека нова јемства и нови добитци да су њиме прибављени Србији.

Набрајајући која наређења Цариградске конференције бехý дотле извршена, а која још чекахý своје извршење, Кнез српски прелази за тим на своју главну мисао, па говори:

„Са свим је природно, да су тешки догађаји, које вам напоменух, морали пореметити наше одношаје са сузереном силом; н у ј а с а м с р е ћ а н, ш т о в а м м о г у р е ћ и, д а с у с е о н и п о ч е л и и с п р а в љ а т и и с в е б о љ и б и в а т и, и н а с т а ј а в а ћ у, к о л и к о је д о м е н е, д а о н и с в е б о љ и б у д у, ј е р о т у д а о ч е к у ј е м д о б р е п о с л е д и ц е з а н а ш е у з а ј а м н е и н т е р е с е. Н а ж а л о с т, н е п р и р о д а н и о с е т љ и в п о л о ж а ј, у к о м е

нас одржавају градови, отежава јако успех доброј политици. Али кад сравним ово штетно дејство градова са користима, које би произашле из друкчијега стања ствари, онда мислим, да се смем предати надању, да ће бити. Порта доћи до уверења, да је задовољна и успокојена Србија много јачи бедем за царство, него што су градови, које има на нашим границама. Истина прокрчи свагда себи пут, а овде ће га, надам се, утолико брже прокрчити, што има да апелује на високу мудрост сузерена Србије.“

Ова изјава кнеза Михаила прошла је као што пролазе сви слични кораци онде, где нема услова за добре и поверљиве одношаје. Ма да је турским државницима била по вољи кнежева предусретљивост изражена свечано пред лицем народнога представништва, ипак су ствари текле својим природним коритом. А и како се могу другачије сусретати две противположене струје? Какве се везе могу скопчати између две државе, које имају са свим супротне интересе: између Србије, која непрестано тежи своме потпуном ослобођењу, и отоманске Порте, која би имала да плати то ослобођење својим aукторитетом, својом снагом и својим земљиштем?

И код најбоље воље, да се покрију осећања и бар привидно одрже спољашње форме, развијају се противни правци често и сами

собом. Једном већ упућени, они јуре напред доста пута и несвесно као вода, која силази својим већ прокопаним коритом.

Нити је Порта у кнежевој изјави налазила оставку на аспирације српске; нити је Кнез, изашавши њој на сусрет, мислио да постигне што друго, но управо да олакша развој ових аспирација. Ни са личног гледишта није ни један владалац у Србији могао наћи рачуна, да се наслања на Порту, која је једном већ била поткопала и ону владавину у Србији, којом је, са свога гледишта, имала основа да буде потпуно задовољна, а поткопала ју је покретана једино нагоном свога аукторитета. Ако се дакле ни кн. Михаило, ни са којег гледишта, није могао ослањати на тако непоуздан ослонац, није ни Порта, са своје стране, могла с поверењем примати уверавања српскога господара, који није пропуштао никакву прилику од значења, а да не подсети, да је он син Милошев.

Исто су тако искрсавале појаве, које није могао предвидети ни кнез Михаило у својој сфери, а ни Порта у својој. Кад је Кнез 1864 говорио своју престону беседу, он тада, као што знамо поуздано, није ни помишљао, да идуће године прославља педесетогодишњу успомену устанку свога оца у Такову, а тако исто и Порта није могла предвиђати, да ће јој у тој години разне недаће подићи народ српски у

Босни, да навали сеобом у Србију, а она ту прилику да употреби на мере, којима би се од Србије оградила. На сваком дакле кораку видимо прилике, које, с једне стране, покрећу аспирације, а с друге, мере самоодржања, — али свагда са коначним успехом на страни Србије. Постојана енергија, која са одређеним задатком стрми напред, мора свагда одржати победу у борби са пасивном самообраном, па често и онда, кад ова и јачом снагом располаже.

При свем том, речи беседе кнежеве биле су угодне уху турском, а и у круговима дипломатије нашле су оне одобравања. Булвер је у њима гледао плод оних савета, које је он давао Кнезу, да отпочне усрдније одношаје с Портом, а сви су налазили, да се вешто прешла тугаљива тачка о градовима. Разуме се, да смо се ми трудили, да што више изнесемо сву вредност корака кнежевог, доказујући, да се само кн. Михаило, ношен љубављу народном, могао решити, да онако отворено говори пред народом српским у корист добрих одношаја с Портом.

У то време дошао је у Цариград за посланика руског генерал Игњатијев, који, ма се шта о њему мислило, не беше обичан човек; он беше још млад, вредан и у послу неуморан. На путу своме из Петрограда, он је ударио био на Беч, да измења мисли са аустриј-

ским кабинетом о источним пословима. Дошав у Цариград, он се одмах стави у додир са бароном Прокешем. Они су претресали своја гледишта, и на неки начин кушали се. Као што је Србија на Истоку она тачка, која источну политику ове две државе нај јаче и најближе занимаше, тако су се око Србије и њихови погледи мењали.

Прокеш се није дао лако убедити, да је влада у Србији конзервативна, као што је Игњатијев мислио, да је успео убедити његовог министра, грофа Рехберга у Бечу. Ну тамо, тврђаше Прокеш, не познају право стање ствари, већ се ослањају на извештаје Гедела, свога консула у Београду, који, као нов, види само њихову површину. докле, на против, генерал Филиповић, који станује у Земуну, све боље зна, а он држи, да је непријатељски дух. који се показао у Скупштини српској спроћу Порте. дело саме владе; да скупштинари, прости сељаци, и ишту и дају само оно, што влада хоће; па да и дух беседе, у којој се Кнез хвали народном војском, и револуциони дух адресе скупштинске, имају један исти извор.

Аустријски посланик имао је заиста нека упутства од своје владе, да се са руским договора, јер се и мени изражавао, да њих двојица „корачају договорно“. ну ближа измена мисли показала је, да, ако би се они и сло-

жили у стварма румунским, далеко су били од тога да и српско питање подједнако схватају.

Покушај је остао безуспешан и дао нов доказ, колико су се Аустрија и Русија на српскоме земљишту разилазиле и онда, кад би биле вољне да се на њему сусретну.

Јасно је, да овај покушај није на Порту никаква утицаја имао, макар да су и њој падали у очи чести и необични додири представника ове две силе. Она је ишла својим путем.

Година 1865-та била је за турску царевину година необичне тишине. Никакав потрес није узнемиривао њене простране области. И велике силе остављаху је на миру, јер им поглед беше, скоро искључиво, управљен на средњу Европу, где се још тада опажаше, да се спрема насилан развитак немачкога питања. Изгледаше, као да јој све иђаше на руку, да се она може прикупљати и мислити на своју будућност; ну она се није трудила, да ту будућност обезбеђује развитком унутрашњега благостања, колико да се спрема, да се ограђује од унутрашњих неприлика. У ту годину падају прве Портине мере око оружања и уређивања војног. Абдул-Азис, од како је дошао на престо (1860), обраћао је особиту пажњу својој војсци. И ако за добро уређење њено није имао способних и спремних људи, са оружањем био је срећнији, набављајући без пре-

станка добрата оружја, на које је обраћао главне изворе државних прихода.

Могућност оружанога сукоба са Србијом није се губила из очију. Војни аукторитети турски сматраху, да је за њих рат са Србијом много лакши од рата са Ц. Гором. С помоћу наших добрих друмова мишљаху они, да би се са 30 до 40.000 добре војске могло продрети у срце Србије. Не мишљаше другачије ни сам чувени војсковођа турски Омер-паша. Кад је (с пролећа 1864) Порта била узбуњена пројектима италијанске револуције, па се плашила, да јој се хришћани не побуне, Омер-паша саветовао је као прву меру, да се Србија заузме, како да се, у случају устанка, сва сила окрене најпре тамо, где би могао бити главни извор снаге устаничке. Ако би се одмах с почетка успело, да се притисне Србија, моћ би се устанку у извору угушила, а после би се лакше успело, да се савладају растркани, неусредокраћени огранци устанка, који би се у први мах обишли.

Докле су се турски официри радовали множини и употребљивости наших друмова, Порта се трудила, да своје железничке пруге нигде не доведе до наше границе. Комисији, која је тада постојала да проучи, где би се подигла мрежа гвоздених путова, она је била препоручила, да се Србија на сваки начин

обиђе. Она је могла тиме смерати да Србију одвоји од општег европског обрта, али су је поглавито руководили војни смерови, који би је поставили у стање, да својим војним средствима брзо распоређује, а нама ову могућност да одузме. Она је тада почела живо да подиже друмове и по Босни и по новоме вилајету Дунавском. За ову област била је пројектована цела мрежа путова, који би везали Варну, Шумен и Рушчук, а са овим опет, Трнов, Ловчу, Софију, Лом и Видин.

Колашин би се утврдио као тачка, са које би се имао предупредити састанак Србије и Црне Горе. Тај би се град, у исти мах, снабдео потребним средствима, да може послужити као резервна тачка, одакле би се подржавале војне операције и против Србије и против Црне Горе.

Као тачке најудесније за улазак у Србију налажаше се, да су Ниш и Нови Пазар. Докле би се одатле са суха на Србију нападало, Дунавом би оперисали оклопни војни пароброди, од којих су, у то име, два била поручена у Француској.

Такви планови занимаху тада турске војне кругове. Нешто је од њих извршено, а много

је што шта остало, као обично, у самоме пројекту. ([1])

Ове планове турске потпомогао је удесно један нов савезник, који се тада Порти јавио. У то доба показаше се у Турској велике гомиле кавкаских Черкеза и кримских Татара. Они су као густа јата скакаваца покривали, овде онде, и најудаљеније крајеве турске царевине.

Порта је налазила, да јој и ови дивљи елементи могу послужити, као моћна средства, против хришћана, па их је насељавала по Румелији и око Србије, размештајући их дуж границе наше, где су они већ почели били да постају досадни нашем пограничном народу.

Кад сам се ја обраћао рускоме посланику, да би Русија зауставила исељавање овога дивљег племена, које Порта употребљава као оруђе противу нас, одговарао ми је Игњатијев, да Русија не гони ни Татаре ни Черкезе, већ да их примамљују турски агенти; а кад сам противу њих код Порте чинио кораке, одговарано ми је, да су они и њој самој на досади

([1]) Време је за тим показало, да су ове информације биле основане, јер је Порта, у нашем рату од 1876 у главноме и ишла овим планом, оставивши на страну све делимичне устанке, па и саму Ц. Гору, а окренувши сву снагу на Србију.

али да не зна шта ће с њима, кад их Русија не трпи у својој земљи.

Било да је стајао један или други, или да није стајао ни један од ова два изговора, навала тих дошљака била је велика. У почетку 1865 било их је ушло у Турску на по милиона, а очекивало се, да их дође још око сто хиљада. Порта их је употребљавала, да с једне стране, на најважнијим тачкама царевине поткрепљава свој мусломански живаљ, а с друге, да снажи своју војску. Она их је у унутрашњости царства насељавала онде, где је мусломанско становништво било слабо и ретко, а на границама покушавала је да образује од њих кордон нарочито против Србије. Била је тада од њих узела око 12.000 у пешаке, и образовала два коњичка пука, који су задржали своје народно ношиво. Потчињавање ових неукроћених племенâ војном реду тешко је ишло; они су се, а нарочито Черкези, својим официрима и на оружје одупирали, са чега су непокорни чак у Триполь прогањани. Ван редова војних, они су били прави бич за хришћане, али је ове само Небо светило, сатирући гомилама њихове гонпоце новом климом, у коју су били дошли. Још на путу било их је много помрло, а и кад се емиграција мало стишала, умирало их је још толико, да је командант петог војног кора јављао Порти, да му је помрло више од по-

ловине оних Черкеза, који су у његов кор одређени били.

Нешто са ових својих незгода, нешто опет по мојој навали, а посредовању генерала Игњатијева, Порта обећа, да их више не ће у Европу доводити, но да ће их, како се која експедиција са Кавказа јави, упућивати у Дијарбекир.

Ну доста их је ипак остало у Европи, да је Порта могла замислити, да их и на другој страни царевине употреби као оружје против Србије. Овога истог пролећа, кад су Татари и Черкези наваљивали у Турску, појави се слична навала босанских Срба к Србији. На најудаљенијим међама турскога царства јављаше се призор, у коме се гледаше приближавање сродних, а одвајање несродних стихија, које цариградска политика, у интересу свога самоодржања, лучи или прибира.

У току месеца марта већ се било јавило на Дрини око 200 породица из санџака Зворничког, да пређе у Србију; за њима почела се ра̀ја у великим масама кретати из санџака̂ Бањолучког и Бишћанског. У Броду се било искупило око 400 породица у намери да сиђу у Србију. И на обалама Црнога мора и на бреговима Саве и Дрине виђаху се покрети, који су подсећали на негдашње пресељавање народа̂. Све је стрмило у своја природна јата.

Драговољно би Србија била отворила недра својој деци, коју је „свирепа бура страшно расејала,“ ([1]) али не би ли она тиме и њихову и своју будућност само поткопала? Је ли се могло и помислити, да би се тако огромно исељавање могло догодити противу воље или и без суделовања турске владе? Кад Срби оставе своја огњишта, већином дуж границе кнежевине српске, ко ће доћи, да их заузме?

Ја примим налог да захтевам од Порте, да заустави ову навалу сиромашних породица, које мала и оскудна Србија нема чиме да прихвати. Ну ја још не бејах ни изговорио, што сам имао рећи, а вел. везир прекиде ме питањем: „А за што сте их звали, па их сад не примате, но што сте им онако леп мамац показали, обећавши им и волова и новаца и сваке помоћи?“

И заиста, 10 фебруара био је у Србији потписан, а 2 марта (1865) обнародован „Закон о насељавању странаца“ који је досељеницима стављао у изглед довољну помоћ.

Нисам у стању јемчити, да ли су сви ови лепи изгледи били познати босанским Србима, који су се у Србију кретали, ну турске власти тврдиле су, да су се они кренули на позив српске владе, која је, међу њих, протурила

[1]) Мушицки.

своје агенте, па их и на самој аустријској обали, у Славонији, била наместила за врбовање. То ми није познато. Ну ако би ови изговори турских власти били неосновани, онда какве су управо могле бити побуде за овакво необично исељавање из Босне? Да ли је сâм нагон национални, да ли нагон сиротиње, да тражи боље и лакше услове опстанка?

Било је једнога и другога. Нема у Европи, ван Турске, друге владе, која је тако прикупила сва својства потребна да свој народ незадовољним учини, да своме становништву улије осећање, да за сродним а срећнијим племеном својим уздише. Осим тога, стање босанскога сељака, које је свагда било тешко сносити, беше од две године постало одвећ бедно и теретно, а беда свагда радо прихвата мисао емиграције.

Пре свега, Босна је за време рата између Црне Горе и Турске (1862) морала ставити држави на расположење све коње, којима је располагала, а кад се рат свршио, ра́ја је морала без одмора кулучити на оним друмовима, које је Осман-паша подизао, да, као што смо видели, одговори стратегијским назорима своје владе. На то је дошла и страшна епизотија, која је у босанском вилајету уморила до 60.000 грла рогате марве. Додајмо још рђаву жетву од г. 1864, па онда скупљање

порезе, и оне, која тече, и оне, која беше застала, и тада се баш с највећом строгошћу купљаше, — па ћемо онда имати пред очима потпуну слику бедне Босне.

Овакве беху прилике у Босни, кад ме вел. везир предусрете питањем, које напоменух. Ја му одговорим, да закон наш нема у виду никакву нарочиту народност, и да он претпоставља, да ће само по гдекоји насељеник требати државне помоћи, коју и предвиђа; ну кад нама на један пут ваља примити по неколико стотина породица, којима првог дана треба хлеба наћи, ми то не можемо сматрати као редовно насељавање, какво закон наш претпоставља.

— Народ, прихвати Фуад-паша, није везан за земљу; он је слободан ићи и враћати се. Пре неколико година била је цела Бугарска на ногама да иде у Русију; многи су и отишли, али су се скоро и повратили. Људи, по својој природи, теже да нађу што боље, па кад виде, да то не иде, они се задовољавају и оним, што имају.

— Наш саопштај, закључим ја, и нема друге цели, но да учинимо дужност своју према царству, обративши в. Порти пажњу на једну важну појаву у нашем суседству. Можда ће царска влада наћи за потребно, да тој појави потражи узрока, но што није вероватн, да се

исељавање у оволикој маси догађа, а да нема какивог непосредног и нарочитог узрока.

Одговор Фуад-пашин, ако не показује, да је турска влада и навлачила народ на исељавање, сведочи неоспорно, да га она није ни задржавала. Она је, без икаке сумње смерала, да на упражњена земљишта доведе Черкезе.

Најпосле. било да је сама Порта изазвала исељенички покрет у Босни, било да га је само прихватила, нема никакве сумње, да се Турска тада налазила у дубоком процесу расељавања. И у Бугарској, око Видина, беше се тада почело неко слично кретање у Русију. које би такођер било узело замашне размере. да му није руска влада стала на пут, заповедивши својим консулима, да одбијају све оне, који би им се у тој намери за пасоше обраћали.

У ову политику расељавања ушла је Порта у добро прорачунатој намери, да окружи Србију Черкезима. Са наше источне и југо-источне стране она је своје планове већ у велико у живот уводила; остало јој је било, да тај план и на западној граници нашој оствари, па да око целе Србије има живи кордон. А да још то постигне, њој је исељавање православнога живља из Босне било веома добро дошло.

И по што Србија ни у представникâ гарантних сила не нађе помоћи против ових сме-

рова, то се влада српска, и ако са болним осећањима, реши, да сама заустави емиграцију босанских Срба, отказавши им пријам. Ми смо тада били тврдо убеђени, да су нам тај пут налагали интереси и њихове и наше будућности као једини, који беше преостао.

Биће опазио сваки, који је пратио односаје, који су се развијали између Порте и Србије од времена бомбардања Београда, да су, првих година, обе стране, једна против друге, апеловале на суд гараната. Ту се водила стална парница, где је један парничар тражио што више свога противника да оптерети. И не може се ни одрећи, да је дипломатија имала јакога утицаја на стање ових одношаја; али, као што она само посредује, као што свагда остаје немоћна да нађе радикалнога лека, тако није ни овде могла задовољити ни једну ни другу страну. Обадве су се оне, од 1865 године, почеле измицати испод њене руке, па ићи самостално својим путем, свака у своме правцу: Порта, да се спрема за отпор, да се ограђује; а Србија, да крчи пута за пресудну акцију. Кад год је могла, Порта је замашала у аутономна права Србије. То је она покушавала без прекидања да чини тако, да ова цифра у сва времена стоји као стална у њеним рачунима, али није свагда подједнако

и успевала, ударајући кад више, кад мање на отпор Србије.

У данима, које ми сад пропраћамо, укаже се Порти нова прилика у томе правцу. У Паризу ваљало је да се састане конференција са задатком, да уреди међународне телеграфске одношаје свију европских држава. По што су дотле и Србија и Румунија самостално уређивале своје међународне телеграфске одношаје, то су биле у праву очекивати, да буду, и овом приликом, заступљене. Ну Порта нас позове (16 марта), да „одредимо по једног одасланика у Париз, с налогом, да њеном комесару, Агатон-ефендији, даје обавештења, која не би имао царски комесар односно управе телеграфских пруга српских и румунских.“ Према овоме позиву одасланици српски и румунски не би ни имали приступа у конференцију, но би само лично били придружени царском комесару, и то с тога, што Агатон-ефендија „не познаје српску и румунску телеграфску управу,“ а да он, случајно, тога знања има, по логици Портине ноте, и та би потреба престала. Овај позив требало је у толико пре сузбити, што би Порта, на овај начин, нашла посредног пута, да нашу аутономију, мало по мало, поткопа или и обиђе. Закључујући за нас уговоре данас ђумручке, сутра поштанске и телеграфске итд., она би

могла, мимо нас, а обично на нашу штету, уредити све предмете, који састављају напутоном аунију. Тако је она већ у трговачком уговору са Аустријом била поступила, уговоривши за себе 8°/₀ увознога права, а нама оставивши само 3°/₀; тако је у уговору телеграфском (од 1862) закљученом са истом силом себи узела поводан број зона, а нама их свела на једну и по̂, докле их ми две имађасмо.

Владе румунска и српска сагласе се, да одбију позив Портин; ну Румунија га одбије без побуда, очевидно погрешно, јер тиме није предохранила своје право, по што се могло узети, да је Румунија и из других, а не из правних разлога могла бити спречена да позив прими. Наш одговор био је поткрепљен побудама. Он је гласио, да влада кнежева жали, што не може да прими, за свога комесара, положај назначен у ноти Портиној, по што кнежевина, по својој аутономији, има право, да сама собом представља своје интересе приликом сваке промене, која би се уводила у међународна телеграфска уређења, која данас важе.

Од тога времена и Србија и Румунија редовно су заступљене на телеграфијским међународним конференцијама, нарочитим одасланицима, који се, по праву и положају,

ни у чему не разликују од представникā осталих европских држава.

Докле је Порта овако покушавала да стесни нашу државну аутономију, докле је куповала најбољег оружја, набављала лађе оклопнице за Дунав, градила стратегијске путове, подизала живе ограде око Србије: чинила је и наша отаџбина своје. Ну недовољна средства, којима она располагаше, не допуштаху јој, да своју снагу развија у равној мери с Портом. Да је још све оно извршивано, што је Порта замишљала, она би према Србији била заузела опасан положај; ну много је у ње остајало у стању пројеката, докле је, с друге стране, оно мало, што је у Србији спремано, носило на себи карактер озбиљности као и све што је кнез Михаило радио. Он је и од свога имања приносио не мале жртве на војно оснажење отаџбине. И што нарочито карактерише овога Кнеза = патриоту, то је, што је за његове жртве слабо ко што и дознавао изван његове непосредне околине. У ово време предузимане су, с наше стране, озбиљне мере за усавршивање народне војске, и вршени су повећи послови у војним радионицама у Крагујевцу и Страгарима.

Тада је кн. Михаило ступио у братске везе са кнезом Црногорским Николом, примивши се кумства, које му је овај понудио, и склоп-

чавши са њим ближе, повераљиве одношаје, који су, најпосле, благодарећи посредовању Херцеговца архимандрита Нићифора Дучића, били увенчани и писменим уговором пуним сјајних обећања за будућност Српства. У опште, колико је Србији недостајало материјалних средстава, да своју снагу умножи, толико се Кнез трудио, да празнине попуни политичним везама, које је сновао по целом полуострву Балканском. Ако време и није оправдало његове напоре; ако и није могла оживети лига источних народа, коју је он спремао, — његова је радња имала вазда утицаја на одлуке отоманске владе.

У земљи гајио је Кнез осећања патриотства, дајући сâм собом добар пример у свакој прилици. У овоме реду догађајâ, и са гледишта спољашњих одношаја, заузима важније место свечана прослава педесетогодишње успомене Таковскога устанка, која је извршена 23 маја 1865.

И на Порти и у дипломатији живо се страховало, да се овај догађај не изметне у какву експлозију, или и у сами напад на београдску тврђаву. Дуги размак времена, који се протегао између дана наредбе (24 марта) и дана прославе (23 маја), остављао је маха и живоме уображењу Истока, и политичним комбинацијама Запада да увећају

очекивани догађај. Они су држали управне кругове турске под утиском узнемирљивих гласова, држали су их у забуни и трзавици толико, да је посада турска, која се у то доба мењала, остала у граду заједно са оном, која беше дошла, да је замени, а паша је имао бити на опрезу, и јављати свакога часа телеграфом у Цариград, шта бива у Београду на дан свечаности.

Ну докле је Порта провела у страху дан 23 маја 1865, у Београду је он прошао у највећем реду, али и у највећој радости. Нови нараштај одавао је, тога дана, хвалу Промислу на милости његовој и сећао се и помрлих и живих родољуба, „који посејаше добро и благословено семе, коме плод једни и не видеше; други га једва, у тешком и мучном развоју његовом, и познадоше, а ми сви, говораше Кнез Михаило, уживамо данас тај плод у најлепшем његовом цвету.“

Игре и весеља трајала су три дана. Учесници нису били у стању, да изразе одушевљење, које тада беше занело сва српска срца. Гостима се чињаше, да их господски сто кнежев подсећаше чак на некадашње славе наших краљева и наших царева.

Ту не беше ни Италијанâ ни Гркâ, као што се у Цариграду страховаше; не беше ни Србâ из других крајева, ван што беше пред-

стављена братска Црна Гора, али, говораше председник Државнога Савета. „и ако има браће, која не могоше приликом ове светковине изнети на видик она срдачна осећања, која наша браћа Црногорци и њихов светли и витешки Кнез тако лепо спрам нас показаше у овој прилици, опет за то, њихове су мисли данас с нама, њихове су најбоље жеље за нас“.

Ну и ако не бише ни најмање оправдана страховања Порте и дипломатије, да ће се овом приликом изродити какви заплети, Порта је опет имала основа, кад је овај догађај с бригом ишчекивала. Ако он и није имао непосредних последица, био је она благодетна ђурђевска киша, која је плодно натапала земљиште српскога патриотства. Кнез владалац сам је собом нагласио „сјајну будућност“ српску и пожелео своме народу онај високи ступањ свестраног напретка, „какав му нико више пожелети не може од Милошева сина“.

IX

ПРВИ ДИПЛОМАТСКИ ПОКУШАЈ СРБИЈЕ

ДА ОСЛОБОДИ СВОЈЕ ГРАДОВЕ

—

Ми се примичемо знаменитим догађајима, који су се извршили у 1866 години.

Живећи у вишим регијама, птице обично опажају, пре него ми доле, олују, која се издалека ваља, па се виде у неком журном кретању. И дипломатија, по своме вишем положају, пре осети, кад се хоће јачи догађаји да развију, па се журно баца у покрет са својим комбинацијама, да догађаје одврати, или бар да их у последицама њиховим ублажи. Ретко јој то кад испада за руком пре свршених дела, али никад не очајавајући, она се на своје комбинације враћа опет кад се точак догађајâ окрене.

И ми стојимо пред таквим покушајима.

На измаку 1865 беше се већ јако развио антагонизам између Пруске и Аустрије у Франк-

фурту због немачког питања у опште, а полабских војводстава Шлезвига и Холштајна, на по се. Француска и Италија тражаху комбинацију, којом би могле, Италији у корист, расправити Млетачко питање.

Румунске кнежевине беху полазна тачка, са које дипломатија мишљаше, да може да измири потребе ових разних држава. По њеној комбинацији, Аустрија би добила новчану накнаду и од Пруске за Холтштајн, који је она, по гастајнском уговору, била посела, и од Италије за Млетке; а да се сачува од срамоте, што своје земље продаје, примила би Аустрија, у размену за Млетке, Влашку и Молдавију, чиме би се за свој италијански губитак богато накнадила.

Докле би ова комбинација задовољила, с једне стране, Аустрију, а с друге Француску и Италију, намирила би она, у исти мах и Пруску, која би добила повољну прилику, да, без жртава, своје привремено господарство у војводствима претвори у стално и законито, а Аустрији да почне потискивати средиште ка Истоку. Пруска је још и даље имала своје властите користи на уму. Она би оставила Данији онај део Шлезвига, у коме је становништво данске народности, али б . од ове примила у накнаду какво острво на Источном мору, где би могла подићи

војно пристаниште, по што јој тадашња пристаништа не беху довољна за војне потребе.

Разуме се, да ово нису били одлучени планови, но само мисли, које је дипломатија пред олују премишљала. Кад се узме у обзир, да је Пруска једина држава, која би из ове трговине изашла са чистим добитком, онда престаје потреба, да додајемо, да је ове комбинације најживље патроновао Бисмарк, а можда им и отац био. Он је још и даље ишао. Рускоме посланику у Берлину он је предлагао, да се Аустрији уступи не само Румунија, но и Босна, па и један део Србије, а кад му је одговорено, да би такав покушај ударио на највећи отпор Русије, изразио се Бисмарк, да му је то дао предвидети и сам Наполеон, који, у основу, не би био противан тој комбинацији, али се боји, да би га она могла са Русијом коначно завадити.

Србија је само узгред увучена у ову комбинацију, али је из ње брзо ишчезла поглавито са тога, што се бојало, да се сва та пројектована зграда не разбије о отпор Русије, ну Румунија је и даље остала на дневноме реду као средство за погодбу, која такођер није била по укусу руском. Посланик француски Мутије, интерпелован у Цариграду, објашњавао је, да му је преко лета (1865), кад је био на одсуству у Паризу,

и сам цар заиста казивао, како му се са више страна предлаже, да се жртвују Румунске кнежевине, ну како је то у практици тешко извести.

Италија, која се тада јављаше на Истоку само као сенка Француске, учини у то време један корак, који је откривао њену намеру, да се у Румунији са свим изглади; она промени свога консула у Букурешту, који је био себи створио значајан положај, те у приликама не би могао ћутати, и замени га другим, коме изда наставлење да ћути.

Сви ови знаци наговештаваху струју, која се све више развијаше, да се у приликама жртвује Румунија. Ну какви узроци могаху наводити силе, да баш Румунију жртвују, докле обично беше Босна осуђена, да се износи на пазар за европске трансакције? Од куда та судбина да постигне Румунију, којој моћни заштитник беше главом Наполеон III?

Идеја потицаше из Берлина у очевидној намери, да потисне Аустрију на Исток, а стање ствари у Румунији даваше добро дошлу прилику за то. Ма да кн. Куза беше тренутно савладао све своје противнике, борба се унутрашња не беше угасила. Поред многих патриотских врлина и заслуга својих, он има-

ђаше и небројених мáна. а највећа му беше — превртљивост. Нико није могао с поуздањем рачунати на његову реч; нико се није могао ослонити на његову верност према примљеним обвезама. Његово непостојанство преносило се и на управу земаљску. Кризе министарске биле су вазда на дневноме реду; број промењених министара био је фабулозан. Администрацију била је захватила дубока корупција, потпуно растројство. Он је сам био човек чистих руку, али је својим љубимцима све допуштао. Ова је зараза била толико узела мах, да је и Наполеон морао своме заштићенику давати јавне опомене. Званични Монитер донео је био преко лета (1865) строгу осуду Кузине управе, што је свуда било примљено као неки симптом, да га моћни протектор оставља.

Овакво стање није могло бити последица погрешака једнога човека, већ последица погрешака целога нараштаја, или бар свију оних чинилаца, који су позвани били, да у јавноме животу суделују; ну обично, у оваквим приликама, одговорност пада на оне, или на онога, који највише стоји на видику. И сам Куза био је осетио шта му се спрема, па је удвајао енергију, и тражио да се стави у стање самоодбране. Као негда, он и сада апеловаше на савез са Србијом, и прећаше, да у друштву

са њом може „свашта учинити“. Ну овај пут претња пролажаше као метак без куршума, чујаше се, али без ефекта. Више или мање противу њега беху све силе; Аустрија и Русија са разлога, које већ познајемо; Пруска, да лакше своје комбинације протури; Енглеска гледаше равнодушно на његову судбину, а Наполеон — колебаше се, и то беше највећа несрећа за Кузу. Једни дакле жељаху његов пад, да олакшају своје више европске комбинације, а други, да оборе јединство румунско, коме он беше представник и творац. Једни другима олакшаваху тежње, и ако се још не знађаше, ко би пожњео плод заједничкога труда.

Највећа слабост Кузина беше његова усамљеност у земљи. Он беше отуђио од себе све државне прваке, а народ у Румунији беше и сада, као и свагда, за политичан живот пасиван, Кнез беше сметнуо с ума, да је владар само највиши ступањ на државној степеници, којој ако се сви други одсеку, он нема више постоља под ногама. У таквим приликама коалиција првих главара земаљских, без обзира на политички правац, беше ствар готова. И Братијано, и Јон Гика, и Голеско, који од 1848 г. иђаху разним путовима, нађоше се против Кузе сложни и одсудни.

И 10 фебруара 1866 осване кн. Куза у затвору као жртва завере својих здружених противника унутрашњих, као жртва стицаја разних интереса и с поља и изнутра. Куза паде без крви, без потреса, као зрела воћка, која сама са дрвета отпада. Ну ако је његовим противницима било лако оборити Кнеза, није тако лако било савладати и последице преврата. Ако су прилике и помогле да падом кнежевим не дође у опасност и сам опстанак Румуније, њено јединство у првом реду дође у питање.

Не беше никакве сумње, да ће силе потписнице париског уговора подвргнути своме саветовању догађај извршен у Букурешту; питање само беше, где да се то учини: у Букурешту мешовитом комисијом, или у Цариграду, или у којој европској престоници конференцијом представника великих сила? Глас Портин беше за комисију; Русија тражаше просту и чисту примену оних међународних одредаба, које су претходиле двојаком избору Александра Кузе; а ако би се конференција морала састати, она би претпоставила, да састанак њен буде у Цариграду; Пруска пристајаше уз већину; Аустрија и Италија уз Француску, а ова се са Енглеском сагласи, да се конференција држи у Паризу. На то пристану и друге

силе, те 26 фебр. Друен де Луис и отвори конференцију у Паризу.

Састанак конференције у Паризу донесе румунској ствари боље изгледе, но што их она имађаше, докле беше прилика, да се она могаше и у Цариграду расправљати, одакле би се могло јаче радити у правцу, да се кнежевине опет раздвоје. Разуме се, да ту не би могло бити ни помена о страном принцу, кога румунско законодавно тело беше већ изабрало земљи за кнеза у лицу белгијскога принца, грофа од Фландрије, под именом Филипа I. Већ сама та околност, што се Порти одузела прилика, да непосредно утиче у саветовање сила, беше повољан знак за румунско питање, а избор места за конференцију даваше основа надању, да Француска жели да одржи свој у кнежевинама стечени положај, а уз та расположења њени савети не могаху никако бити противни одржању румунскога јединства.

У исто време Порта беше, по своме обичају, почела да демонструје и војском, назначивши за свога цивилног и војног комесара потурицу Омер-пашу, коме је први предлог био, да заузме најпре Србију, те себи да обезбеди леђа; ну тадашњи државници турски беху много мудрији од Омера, па се на овај савет његов и не освртаху.

Међу тим, труђаше се да успокоји Порту и привремена влада румунска, у којој сеђаху: генерал Никола Голеско, пуковник Карададмније и К. Катарџија. Објавивши и Порти пад кнеза Кузе, влада јој изјави, да овај догађај може да иде само у прилог „великим интересима царства“, и саопшти јој, да је она један део војске распустила; а да би уверила девлет да догађај букурешки нема никакве везе спољашње, нарочито са Србијом, јави привр. влада и то Порти, да је свога агента из Београда дигла.

По што је конференција једну или две седнице држала, није се она подуже састајала. Разни интереси и супротни погледи на питање не даваху, да се дође до какве год сагласности. Међу тим и на Западу облаци се гомилаху, па се дипломатија умераваше и уздржаваше од наглих одлука, а остављаше опет отворено поље — комбинацијама. Тада се проношаше глас, да би се Румунија могла прогласити за независну са страним принцем на челу, а Турској да би она дала знатну накнаду новчану; Аустрија би добила Босну и Србију у накнаду за Млетке, које би уступила Италији, а да се Русија задовољи, повратио би јој се онај део Бесарабије, који јој је одузет у кримској војни.

Овај глас не беше никакав озбиљан план, али беше пуштен у свет из званичних кругова колико да се опипа мишљење кабинета. Не беше тада бар ни вероватно да би Аустрија пристала, да српским народом из Србије, који је већ окусио био плод самосталности и слободе, умножи у својој средини словенски живаљ, да једне Млетке замени другима, — докле је вероватно, да би много радије пристала да прими у себе мирне и послушне Румуне.

Порта је све васалне кнежевине своје сматрала као беду, које би се она радо отресла, само кад би од њих после могла бити сигурна. Али-паша је то у једној прилици и потврдио, додавши, да би се само бојао примера (прецеденције), који би се тиме створио. Србију, рекао је он, најмање би се Порта устезала да жртвује, само кад би она била на месту Румуније, т. ј. на левој обали Дунава.

Не могу јемчити колико је ова комбинација била основана, али је свуда био високо оцењиван њен вешт састав, који је смерао да интересе великих сила лепо измири.

Далеко од тога, да Србију коме нуди, Порта беше задовољна, што јој она не ствараше никаквих неприлика у тренутку, кад на једном крају царства, у Румунији, већ беше отворено једно тугаљиво питање, а на другом, у Сирији, бејаху се толико развили немири, да

и сама Француска најживље рађаше, да их угуши. Карам имађаше на Ливану неколико хиљада бораца, које турска војска беше затворила у планине, надајући се, да ће их глађу приморати на мир.

Пад кнеза Кузе и немири на Ливану били су први догађаји, који су отворили низ оних већих и знатнијих потреса на Истоку, што обележише знамениту годину 1866. Са тога бејаху и турски министри према Србији много гипкији и предусретљивији. Ред беше дошао и на нас, да изађемо из своје резерве. Какве мисли занимаху тада владу кнеза Михаила, најбоље се може видети из писма, које ми је писао Гарашанин 15 фебруара 1866. Оно гласи:

„Господине,

„У једном случајном и са свим приватном разговору, који ономад имадох са г. Шишкином, он ми живо говораше, како би добро било, кад би наш Кнез отишао једанпут у Цариград; како би тим олакшао своје положење у делима са Портом, јер би, у исто време, отклонио и осуде неких сила, које му пребацују да је сувише крут према Порти. На моје питање, какав би практичан резултат од тога корака био, г. Шишкин ми одговори, да је уверен, да би Порта попустила за Мали Зворник и за

Кастел, које без тога, он мисли, тешко да ће хтети учинити. Ја не налазим, одговорих му, да би вредно било да Кнез тога ради у Цариград путује, додавши, да баш и кад би Кнез, из других обзира, склонио се да путује у Цариград, не би требало да за Мали Зворник и Кастел што проговори. То би се тумачило, рекнем му, и од Порте и од гарантних сила, да је Порта учинила нешто Србији, што би се као неко благовољење Портино према Србији разумети имало, док с друге стране Србија има на то неоспорно право, које је Порта дужна била испунити још пре 36 година. Порта није ничим код Србије заслужила, да јој ова иде на руку, те да се тако јевтино извлачи из својих грехова. Другог сам са свим мнијења, приметим, ако се можемо надати, да се том приликом градови дигну. У таквим изгледима Кнез би био готов, ја сам о томе уверен, поћи у Цариград, јер само тако имао би тај пут практичне вредности и био би од неоцењиве користи и за Србију и за Порту, а без овога рекло би се, да Кнез Михаило, по што је био бомбардањем кажњен од Порте, отишао је сад да прими милост од султана, која би се, наравно, једним орденом означила.

„Г. Шишкин на ово одговори, да се је тешко надати, да ће Порта хтети градове

пустити, по чем она у градовима сматра знаке свога господарства над Србијом и т. д.

„Ако се то и може рећи, приметим му ја, за град београдски, за остала три пре би се могло казати, да су знаци пропасти турскога царства, па зашто бар ове не би дигла, него их држи на срамоту и штету и своју и Србије. Ако Порта ни овакву жртву не ће да учини за Србију, ја онда не разумем чему се може Србија надати од таке Порте, и за што би се она упињала да јој угађа? Шеснаестогодишње угађање Порти, за које не може се рећи да није било потпуно, доказало је боље него и шта друго, колико је тако држање било штетно за Србију, и на тај пут не би је нико више хтео радо повраћати, ван да би се хтело угађати интересима Портиним на штету својих сопствених интереса.

„Ну и при свима овим мојим наводима, које г. Шишкин не могаше опровргнути, он ипак остаде при доказивању, да би одлазак кнежев олакшао многе ствари у одношењима Србије са Портом. Он додаде, да и сам одлазак кнежев у Париз, који се претполаже да се на лето догодити може, био би тек онда од користи, кад би се овај преко Цариграда учинио, јер тим тек начином олакшао би Кнез

Наполеону, да се заузме код Порте за српске ствари.

„Ја сам уверен, да је г. Шишкин ову мисао сам произвео, а да није упућен од свога кабинета да нам то саветује; при свем том, он је то живо чинио, и јамачно у знању да би био одобрен од истог. ну било то како му драго, ја вам овај разговор у поверењу саопштавам највише за то, да бисте ви мотрили, хоће ли се што слично и вама тамо говорити, па како бисте и ви од прилике у овом истом смислу ваше одговоре удешавали, задржавајући у сваком случају за себе, шта нам је г. Шишкин саветовао.

„Ну макар да се из наведених узрока нисам сложио са мнијењем г. Шишкина, то нас ипак не ће уздржати, да својски порадимо о томе, не би ли се могли створити изгледи за порушење бар остала три града осим београдскога, па ако се нађе за то могућности, лако може бити, да би се Господар склонио поћи у Цариград. Сигурност за овакав успех не би се могла непосредно од Порте тражити, јер то би наликовало више на погодбу него на подворење, које би за Порту ласкаво било; сигурност дакле морала би се с друге стране добити, и ја ћу вас у своје време о том известити, ако се какав корак у томе од наше стране учини.

„Данас сам по готову свршио са Алибегом ствар рејона. Појпште нисам му попустио, него како је војна комисија рекла. Остало наређено је, и сутра ћемо изаћи да неке ствари на месту определимо. Тешкости не ће бити, чим смо ми и за кућице попустили. Остало је, да он поиште инструкције од Порте за оно, што смо говорили, и он ће, по своj прилици, о томе тек идућом поштом писати тамо, јер смо се доцкан растали. Ја вам ово у хитости јављам.

ВАШ ПОШТОВАТЕЉ

Гарашанин с. р.

На ово писмо одговорио сам ја 2 марта (1866). Ми држимо, да ћемо најтачније задовољити све захтеве објективности, ако и одговор саопштимо у свему пространству његовом. Он гласи:

„Господине!“

„Као што се овде јако говори, да није невероватно, да ће конференција, која се у Паризу држи због влашке ствари, изаћи из свога специјалног питања и претворити се у неку врсту конгреса, ја сам мислио, да не ћу погрешити, ако представим посланику руском,

да би то била прилика, да се изнесе питање о градовима на среду. Све и да се остане при ствари влашкој, може се догодити, да Француска затреба пристанак Русије било на каквог француског кандидата за престо румунски, било какву другу концесију, где би Русија, у замену, могла, ако би хтела, што за нас захтевати. Ако би се и догодило, да се такав покушај одбије, по нас не би могло то бити од штете, по што се, таквим покушајима, обнавља у духовима потреба наша, и они се све више на њу навикавају; а и за Русију не би могло бити неугодности никаквих, што би, према приликама, онолико изашла на среду, колико би видела да околности допуштају, јер се разуме, да би она пре него што би изложила своје достојанство каквом одбачењу предлога, најпре ван конференције ствар сондирала, па онда тек формалне кораке чинила.

„Саслушавши моју овако изражену молбу, г. посланик мишљаше, да се у први мах прилика не ће показати, јер не верује, да ће конференција круг својих послова распространити, и ако то овде многи за вероватно држе. При свем том он допушта такву могућност, али тек кад се ствар влашка више развије, а то може бити кад се она због избора Кнеза заплете. За сваки случај, он пристаје да ствар нашу представи својој влади,

и по што се тако важан предмет не може телеграфом развити довољно, он ће писати поштом, а није, мишљаше, потреба ни хитати, јер ако у конференцији буде замашнијих питања, ова неће моћи брзо корачати; докле се представници буду обраћали својим владама и чекали упутства, његова представка имаће времена да стигне у Петроград. Одатле пак даће јој се следство, које околности допуштају, па ма и телеграфом.

„Г. Игњатијев желео је, да му ја означим ситуацију и побележим основе, на којима би се могла ствар трактирати, да би у томе смислу могао писати. Знајући довољно расположења владе кнежеве, ја сам мислио, да ћу то моћи учинити, а да не изађем из граница њених мисли и основа. Приступивши одмах делу, ја сутра дан однесем г. посланику свој посао, који он толико одобри, да закључи послати га као мемоар у Петроград. Он ће, по свој прилици, оставити својој влади да оцени, какву ће она употребу од тога акта учинити, али је, на моју молбу, пристао, да изјави, да је потреба, да се питање о градовима не оставља без решења. Ја нисам изоставио, поред других побуда, да му изјавим и страховање наше, да су заплети, које нам могу градови навући, у стању да нас даље одведу, но што бисмо ми и сами желели.

„Јуче је ствар отправљена. Да бисте могли о њој имати потпунога знања, ја вам прилажем и свој кратак мемоар, коме није ни било потребе давати већи развитак, по што се дуга акта нерадо читају.

„Г. Игњатијев желео је, да вам не задајем великога надања, кад вас о овом кораку будем извештавао, по што ће исход његов зависити од околности, које се буду показале.

„Ја немам, Господине, ни сам особитога надања, али је дужност наша непропустити ништа, што би могло унапредити ову нашу велику потребу, макар и само колико да се она не заборави.

„Друга моја намера, коју сам при овом кораку имао, била је, да се Руси овим индиректним путем одврате од наваљивања, да Његова Светлост узалуд долази у Цариград: јер ја не бих веровао, да г. Шишкин толико настајава за тај пут, као што ми јављате у своме писму од 15 пр. месеца, а да не познаје расположења својих старијих, и то пре ових овде, но оних у Петрограду, по чем се и мени чини, да би се то овде желело, к ако се та жеља од неког времена мање изражава; ну, не треба да изоставим додати, да се то овде кад и кад и то само узгред чинило, а никад у онако озбиљној форми, као што је руски консул вама ту потребу изја-

вљивао. Шта више, кад сам у читању мемоара дошао на дотични пасаж о путу, г. Игњатијев показао се, да је потпуно сагласан.

„Мени се чини, да пут кнежев у Цариград не треба да се предузме, баш да би нам се и обећали мањи градови, о којима је реч у вашем писму (што такођер није вероватно), јер као што ови без Београда ништа не вреде, ми бисмо поднели велику жртву за тако ништавну цену. И руски посланик не мисли другачије о мањим градовима, као што ми се овом приликом изразио, а и при последњем повратку мом из Београда одобрио је, што се нисмо решили одвајати ове ситнице од главнога питања.

„Решивши питање о мањим градовима, а оставивши Београд, ми бисмо свели захтевања на мањак, ослабили своје тежње и изгубили мах, да се за питање главно обратимо. Пре две године ми бејасмо сагласни, да бисмо ослабили своје претенсије на град, ако бисмо захтевали, да се поруши онај део његов, што се зове „полумесец“; тај би исти последак имало и захтевање за порушење мањих градова, а жртва би за нас била неизмерна.

„Ја, заиста, сматрам долазак кнежев у Цариград као жртву, јер шта би он и значио мање, кад ми, нарочито после догађаја од 1862 године, долазећи у Цариград, подижемо, или

боље рећи, уздржавамо цену опалом мусломанству у очима Европе; кад подижемо његов кредит, који је већ толико опао, да је са зајмовима до краја дошао! Тешко ми је и помислити, да бисмо ми могли учинити тако огроман корак по што по то, и да се и на развалине шабачке, смедеревске и фетисламске може свести мисија кнеза Михаила! Може бити да се ја варам, али и кад се варам, надам се, да ми се не ће замерити, што мислим, да би пут за ову цену био за Његову Светлост понижење, а за Србију оставка на свој програм.

„Градићи не би вредили ни оних новаца, који би се на пут кнежев употребили, јер не треба губити из вида, да се пут не предузима у Европу, већ у Стамбол, где се без знатних трошкова не може проћи.

„Ако се има разлога, да Његова Светлост дође у Цариград, онда би и с мањим градовима требало тако исто поступити, као што велите, да би требало чинити за Мали Зворник, т. ј. прећи их ћутањем; а пут да се с достојанством за Кнеза, а без уштрба по нашу будућност изврши, могао би Кнез сам собом изнети главно питање на среду. Ако би Порта понудила мање градове, не би нам било ништа на путу да их примимо, јер кад их нисмо сами искали, не бисмо тиме ни мало ослабили своје претенсије на Београд; пре

свега пак требало би расправити питање о М. Зворнику, јер би Порта кадра била и то да понуди Кнезу у награду за његов долазак.

„Све то било би, наравно, за случај да би, као што рекох, било виших разлога, који би овај корак саветовали, ну у ове разлоге ја не бих никад узео савете дипломатске. Знате да и г. Булвер жељаше, да стече заслугу, да је довео Кнеза српског на подворење султану, ну његово наваљивање разби се о наш отпор и прође без икаке штете за нас; а тако ће проћи и свако слично наваљивање, јер је дипломатија само онда опасна, кад наиђе на сувишну послушност.

Слуга понизни

Јов. Ристић с. р.

Мемоар, о коме је реч у овоме писму, гласи (у преводу) овако:

„Одлукама Канличке конференције срећно је расправљено више тачака, које су изазивале сукобе између Срба и Муслимана у Србији; ну конференцији није испало за руком, да уклони и главну тачку, што дражи и ствара тегобе. Београдски град остао је, са осталим градићима, које Порта држи у Србији, да одржава ону дубоку провалу, коју је несрећно

бомбардање српске престонице ископало између кнежевине и отоманске владе.

„Видећи како је воља, па и сама ћуд једнога паше довољна, да баци пустош у средину српске престонице и да проспе ватру рушилицу на плодове њиховога зноја, Срби су, од тога времена ограничили своје трговачке предузетке; предузимачки дух, који је пре догађаја био узео знатан развитак, зауставио се у своме полету; капитали су избегли из Србије, којој главне вароши, не пружајући више оне безбедности, коју иште сваки напредан предузетак, прелазе у стање застоја, а становништво живи само у очекивању, како ће се опростити оне сталне претње, која виси над његовом главом.

„Узалуд је, што се каже, да и сама в. Порта оплакује жалостан догађај; не имајући пред очима до материјалан факат, народ се не умирује; он се пита, можда не без разлога: „зар се не може догодити, да још који Аширпаша дође за губернатора овој тврђави, која своје топове на нас управљене држи?“

„У овоме стању ствари ми смо били у праву очекивати, да ће в. Порта предузети кораке, који би кадри били да побољшају овај положај, ну све су наде остале Србији узалудне; в. Порта још је једном показала, да јој није обичај узимати иницијативу кад треба убла-

жити судбину народима хришћанским. Она им, истина, од времена на време даје неке поправке, али никада с драге воље, но свагда принуђена силом околности, које јој онда одузимају свако право на признање њених народа. Не тражећи ни мало, да стиша раздраженост произведену једним од најсвирепијих насиља, в. Порта мислила је, на против, како ће да задржи не само градове, но још и два села, што леже на земљишту Србије, на супрот стеченим и непоречнивим правима кнежевине: она је само промишљала, како ће да умножи оружаност београдској тврђави на велико изненађење Срба, тако, да је положај двеју страна постао положај два непријатељска стана: најмања је варница довољна, да рашири пламен, коме се развитак не би могао прорачунати, у толико пре, што ће катастрофу само ускорити понашање гарнизона турског, који је ту скоро, са висине својих бедема, инсултовао једну мртвачку пратњу.

„На савете, које су пријатељи мира у царевини, основано оцењујући опасност положаја, давали Порти, да се окани града, те да засуши и овај последњи извор заплета са Србијом, влада Њ. В. султана ограничавала се, да ову тврђаву представља као символ своје моћи у Србији, као кључ царства, који се не сме пре-

дати у руке једном васалном народу; шта више, додавало се, да је Београд европско питање.

„Ови назори не могу бити озбиљни. В. Порта и сама је стекла уверење, да тврђава београдска, далеко од тога, да је елеменат снаге њене, управо је извор тегобâ и забунâ за њу; далеко, да је питање европско, управо је питање аустријско. Намењена поглавито да брани царству границе са стране аустријске, ова тврђава нема данас ревноснијег браниоца за свој опстанак од саме ове силе. Недостатак сваке оружаности градске са стране аустријске, а наоружаност њена, што је заостала од времена принца Евгенија, окренута поглавито против вароши српске, и сувише правдају примедбу, која се често чује, да је Београд аустријска тврђава, која се налази привремено у рукама турским. Ако би она, заиста, била кључ царевини, било би мало утешно за в. Порту, што јој се овај кључ налази готово у рукама онога, коме би он имао да затвори улазак.

„Поверена народу, који живи на подножју њених зидина, коме би в. Порта, политиком поверљивом и великодушном, знала да задобије оданост, — ова тврђава не би, можда, била са свим изгубљена за заједничке интересе обеју страна; иначе бачена на крај царевине, а опкољена народом, који види, да се са њим

неблагонаклоно поступа, и који има довољно основа, да је сматра као опасност своме опстанку, она је у ствари стално изазивање, она је опасност за европски мир и извор грдних трошкова за в. Порту; јер за издржавање њенога гарнизона, она је принуђена да троши годишње по 50.000 дуката изван оне суме, коју јој Србија плаћа као трибут.

„Одржавање она друга три градића може само да појача ове погледе. Средњевековни замци, у стању крајњег распадања, они престоје као сведоци турскога опадања у место да су, као што се радо тврди, символ њене моћи.

„Срби ни мало не смерају да одмене в. Порту у овим зидинама; све што они траже, то је, да могу живети спокојно на своме земљишту; па ако би било разлога, који не би допуштали, да се њима повери чување градова, они би се не мање успокојили, ако би видели, да ови градови уступе своја места пословима мира, стовариштима трговине и индустрије, која би се неизоставно подигла на местима њихових бедема, што су данас наоружани да прете свакоме мирном предузетку.

„Није тешко веровати, да би Србија, која на градско питање полаже животну важност, била готова да, са своје стране, мирно потпомогне ово дело узајамнога поверења. Од како се уверила, да какав неочекивани напад може

да уништи њено народно биће, Србија се нашла принуђена, да издржава доста многобројну народну војску. Ако би се опасност отклонила, није ли очевидно, да би се смањила и потреба одбране? Са обе стране пали би узроци неповерења; читав низ питања нашао би се на један мах расправљен у корист обеју страна. В. Порта не би имала, по своме обичају, да се боји, да би овом уступком обадрила Србе, да рашире круг својих жеља, јер ове обухватају само могућност мирног и спокојног живота. Не лежи у предањима народа српског, да се предаје таштим и опасним обманама; није њему непознато, да његове силе не би биле довољне, да оправдају тежње погибаоне за опстанак Турске. Будућност је у рукама Промисла, па ако каква катастрофа предстоји турскоме царству, градови у Србији неће је за цело одвратити.

„Кад би се једном споразум повратио, врло је вероватно, да би он био притврђен појавом Кнеза српског у Цариграду, где би он дошао да учини подворење своме царском сузерену. Кад би се отуда у своју земљу повратио, Кнез не би био окривљиван, што је у Цариград ишао, но што би се налазио у пријатном положају, да тешње приближи свој народ царевини, донесав му сјајне доказе високога благовољења Њ. Ц. В. сузерена Србије.

„Ну као што је изгубљена свака нада, да би в. Порта била вољна да узме иницијативу, те да, на овим основама, поврати међусобне поверљиве и благонаклоне одношаје са Србијом, не остаје ништа друго, но да се потражи, како да се ова нова éра приведе добрим услугама силâ, којима би се савети послушали како у Цариграду, тако и у Београду.

„Царско-руској влади предаје Србија с поверењем бригу, да потражи средства, која би била у стању, да произведу овај резултат. Потресена у своме домаћем спокојству, коме би се другом она и знала обратити, те да се врати у своје морално умирење, ако не ономе, који је узео тако великог удела у стварању њеног политичног бића? Ослободивши је и од последњих остатака страховања и извора непрекидних сукоба, Њ. В. цар Александар повратио би сигурност потребну делу, које су његови узвишени претци славно подигли, и стекао нова права на вечно признавање и благосиљање народа српског.

Цариград, 27 фебруара, 1866«.

Кад сам послао Гарашанину копију овога мемоара, он ми не изрази ни одобравања, ни неодобравања. Ја сам из овога ћутања пре изводио н е о д о б р а в а њ е, па дошав у забуну, како даље да се управљам, затражим (23 мар-

та) упутства писмом, које је, у тој претпоставци, гласило:

„Политика нема параграфâ, па да се зна, који ће се од њих на сигурно узети: њени су параграфи догађаји и прилике. Је ли она са својим смером на чисто, то прихвата прилике и покушава све. Кад би она само оно покушавала, што би држала, да поуздано води смеру, онда би тек ризиковала, да, у своме пасивном мудровању, промаши праву прилику. Колико ли није до сада комбинација пројектовано, да се нађе решење Млетачком питању! И ово постојано занимање учиниће, да се оно најпосле и нађе.

„И наша је цел јасна. Хоће ли се у исти мах, наравно сагласно, са разних тачака њој приступати, то, мислим, да не може ни за тренутак доћи у сумњу.

„Русији је тешко, да нам помогне, кад између ње и Порте нема армоније; догађаји влашки ову армонију прилично створише. Шта је природније било, но да одмах употребимо прилику и заиштемо њену помоћ у таквом тренутку? Ја сам то учинио од прилике у оно исто време, кад су из Петрограда полазила упутства за овдашњег руског посланика, да употреби садашње своје одношаје у нашу корист. Кад је мој мемоар стигао на место, онда се тамо видело, на који се на-

чин може нама помоћи, која је та корист, коју ми тражимо.

„Имамо ли да се жалимо на овај угодан стицај? Не ћу рећи, да сам Бог зна што погодио, али не ћу држати ни да сам погрешио. Не, ту не може бити штете за Србију, особито из онако предусретљивог акта за Русију, а да је тај акат по себи нашао добру оцену, довољан је доказ, што га је руска дипломатија сама задржала као мемоар.

„Прилике се мењају, кабинети долазе у положаје, да један другоме узајамно попуштају. Русија, истина, не ће конгрес, али као што ће пристати уз већину, у толико пре, што сам ја уверен, да ће је најпосле и сама Порта изневерити: може ли бити штете, ако она имадне пред очима нашу жељу, па јој пође за руком употребити је као средство погађања? Најпосле, нека би ове прилике прошле без користи за нас, појавиће се друге, па ако смо ми успели израдити, да у нашим пријатељима оживи наша потреба, од тога корака остаје опет користан траг, а никад никаква штета.

„Ну може бити, да ви какву другу комбинацију угађате. Ни у томе случају мој корак не може сметајући ући у ваше покушаје; он им може као поткрепљење послужити. Ја радим у сфери, која ми је положајем ограничена, а влади једној и приличи, да уђе у про-

странције комбинације; ну тај јој положај не може никада дати основа (бар не пре него што успе), да се ћутањем одзива на мање покушаје, који, далеко од тога, да њен задатак кваре, могу само принети, да се он олакша. Ма кога послужила срећа да дође први на белегу, сва војска дели заслугу; ми ћемо тада сви честитати и себи и земљи: солдатима хвала, а слава је генералска.“

Услед овог објашњења ја добијем уверења, да мој први утисак није био основан. Гарашанин ми изјави накнадно своју потпуну сагласност са кораком, који сам учинио. Вероватно је, да је његово тренутно ћутање долазило отуда, што је он, у осећању свога аукторитета, налазио, да сам га обишао. Може бити, да и сам, на његовом месту, не бих друкчије осећао; ну ми тада, проникнути сви великом потребом земаљском, нисмо радили као чланови какве бирократске јерархије, већ као синови неке задружне куће: што је ко могао пре да сврши, то је и прихватао, а све — у једноме духу.

У току априла извести ме министар, да кн. Михаило шаље Мариновића у Париз и Лондон, да тамо објасни нашу потребу и оппна расположења ових кабинета. Не опомињем се какав је одзив нашао Мариновић у Паризу; вероватно је, да није ништа значајнога било,

кад је могла свака успомена из мога памћења ишчезнути о његовим додирима са француском дипломатијом. Ну из Лондона изнео је он утисак напремно повољнији, као што се могло и очекивати после обрта, који се, као што знамо, и код Булвера опазио. Он преда британској влади меморандум о користима, које би могла имати Порта, ако би своје гарнизоне из српских градова повукла. Тај акат у својој потпуности гласи (у преводу) овако:

„1, Ако би Турска повукла своје гарнизоне из Србије, она не би имала више да подноси оне знатне издатке, које јој сад причињава одржавање градова и гарнизона.

„Трошкови на саме гарнизоне односе сав данак Србије, и преко тога још један вишак, који далеко превазилази суму трибута.

„Од четири утврђене тачке, Београд је једини, који заслужује име тврђаве: три остале тешко да би се могле неколико часова одупирати непријатељском нападу, те би тако Турској само дале прилику за брже поразе.

„2, По што би одлазак турских гарнизона имао тај учинак, да ишчезне извор тегоба за садашњост и опасност сукоба за будућност, Србија би престала да задаје Порти бригу, због које сад мора да држи на границама ове кнежевине више или мање јаку војску, која

причињава и која ће причињавати Порти осетне терете за њене финанције.

„3, Србија, ослобођена турских гарнизона, имала би озбиљних разлога, да се интересује за одржање земљишне целине царства отоманског, и да сматра сваки покушај противу ове целине као повреду својих властитих интереса, као претњу противу свога властитог политичног и народног бића, — а данас, и докле год буде морала подносити сталну претњу и притисак, што унижава и вређа, она може доћи у искушење, да гледа у ослабљењу Турске ослабљење једног непријатеља, па ако би је мудрост и спречила, да се здружи са непријатељем Турске, ништа је не може спречити, да жуди за приликама, које би је опростиле присуства отоманских гарнизона. Следствено, Србија, искрено помирена са Портом, постала би један елеменат снаге и сигурности више за Турску.

„Сем ових неоспорних материјалних и моралних користи, које би потекле за Турску из одласка њених гарнизона из Србије, Порта би могла очекивати још и друге користи, ако би хтела ући у овај ред мисли и приклонити се на погодбу ове врсте. Не имајући овлашћења да прецизујем основе сличне погодбе, ја ћу се ограничити да дам формално уверење, да ће Србија пристати са најбољом вољом, са искреном жељом, да при-

ступи споразуму. Ја бих могао, у осталом, побележити ове тачке, које би, по моме мишљењу, могле послужити као елементи споразума, и то:

„1, У накнаду за одлазак турских гарнизона, влада би се српска могла одрећи, са своје стране, права, које има, да не допушта Musломанима, да се настањују у Србији. У место четири усамљена гарнизона, Турци би могли прибавити право, да се настањују свуда у Србији, уживајући сваку заштиту српских закона и свију грађанских и веровних слобода.

„2, Кнез српски могао би отићи у Цариград, било пре да олакша султану дело милости спрам Србије. било после да му изрази признање и поднесе своје подворење.

„3, Сем тога могли бисмо се споразумети, да у напредак, у име признања, за овако благоклону погодбу, Кнезови српски буду обвезани, да иду у Цариград, да подносе своје подворење султану, што по садашњим повластицама Кнезови српски могу чинити и не чинити.

„4, Ако би се нашло за потребно, да се наново потврди, да не ће тражити, да се цепа од Турске, ни да се проглашује за независна, ја мислим, да се Кнез српски не би устезао и то да учини.

„5, У ову погодбу могао би ући и споразум о ограничењу броја народне војске.

„6, Питање, да ли да се градови са свим раскопају, или да се повере Србима на чување, оставило би се одлуци Портиној, а у случају, да би Срби претпоставили, или да би се Порта изразила, да се раскопају, а не би се устезала да прими накнаду за вредност земљишта, Србија би и на то драговољно пристала. 7 марта, 1866. J. Мариновић."

Морају јако пасти у очи уступке, које овај меморандум нуди Порти од стране Србије, јер оне иду даље, но што су икада нуђене, па ни после, кад се ушло у формалне преговоре с Портом. Њој, у осталом, није ни остала непозната садржина овога акта. Шта више, још док је Мариновић био у Лондону, она је од свога посланика примила извештај, да би се Србија и мањим градовима задовољила.

Лако је појмити, да је, под оваквим условима, Мариновићев корак произвео добар утисак у Лондону. Лорд Кларендон, који је тада био на челу британске владе, изјави српском посланику, да се Енглеска не би противила, ако би се Порта решила, да пусти градове у Србији, ну да енглеска влада не би била вољна узети иницијативу. У истоме смислу изрази се мени лорд Лаенс,

нови енглески посланик у Цариграду. Влада енглеска, по његовим речма, не може остављати поље уговорâ, докле се год Порта на томе пољу налази, а ако би она хтела одлучити, да пусти градове, влада би енглеска ствар испитала, и не би Порту сметала у одлукама њеним. Овај обрт у назорима енглеске владе приписиваху неки мисији кнегиње Јулије, која је (1864) неке популарне државнике у Лондону за српску ствар задобила била. Наш немачки повесник Ранке, у најновијем издању своје српске историје ([1]), приписује обрт добронамерној и духовно племенитој природи Кларендоновој, узвишеној над обичном тренутном и партијском ограниченошћу. Ну нама се чини, да су сви ови моменти своје принели, а највише да се има приписати сили догађајâ, што су консервативни кругови енглески почели остављати оно строго гледиште париског уговора, на коме све до почетка 1866 год. неодступно стајаху.

Обадва корака, и онај, који сам ја учинио код руске владе, и овај Мариновићев, имадоше значења само као спремање земљишта, као обрађивање духова за другу повољнију

[1] Serbien und die Türkei im neunzehnten Jahrhundert, von Leopold Ranke. Leipzig 1879.

прилику, коју нам време ношаше у своме тајанственом крилу.

Конференција париска, сазвана за решење румунскога питања, брзо се разби о несагласност сила, и разиђе се под видом обуставе својих седница. Нема сумње, да су силе наклоне Румунији, желеле оставити Румунима времена да свој посао сврше, па да оне после свршена факта санкционишу; докле, су друге опет, овим одлагањем сваког решења хтеле да причувају себи средство, којим би могле измирити територијалне преображаје, које би европске евентуалности могле искати. Тако је бар Порта схватала прекид конференције. Она је у тој појави већ гледала губитак Румуније, па за то је и наложила своме посланику, да се и не враћа више у конференцију, ако би опазио. да би се силе показале склоне да приме каквог страног принца за владаоца румунског.

Ну догађаји су јачи од воље људске. Заплет између Аустрије и Пруске узимаше све озбиљнији облик. Олуја, која се спремаше у средњој Европи, на скоро баци у засенак румунску ствар, те се сад она, сама себи остављена, стане брже развијати, а у неколико буде догађајима и потиснута.

Под заклоном ових прилика, румунске патриоте приступе живље послу. По што је принц

Фландријски одбио избор њихов, народно представништво румунско изненади званични свет избором принца пруског Карла Хоенцолернског. Сад француска влада на један пут промени своје држање у румунској ствари. Ако пређе није била противна страном принцу, она сад пошље Порти савет, да призове румунску депутацију, која се тада налажаше у Цариграду, па да јој изјави: да би Порта готова била и оружјем противити му се; за то, да Румунији ништа друго не оста е, но да избере домородца на четири или на шест година, па ако би се његова управа показала добра, да га после потврди на цео живот.

Ну догађаји брзо изиграју и ову комбинацију. Принц Карло, праћен Братијаном, освање једног јутра у Румунији. Његов изненадни долазак у своју нову престоницу, произведе неизмерну сенсацију у Цариграду, у толико више, што је пруска влада била изјавила званично турскоме посланику у Берлину, да не би примила румунску депутацију, ако би она дошла у Берлин, да понуди избор принцу Карлу, нити би овоме допустила, да се прими владе румунске, докле год не би конференција његов избор сагласно одобрила.

Сад се тек дозна, да је пруски посланик у Паризу, гроф Голц, ову кандидатуру и уговорио са Братијаном, а Голц је заиста и био

државник кадар да се узвиси над предрасудама дипломатије.

7 јуна крене се Омер-паша у Варну, а одатле у Шумен и Рушчук, са упутствима, да спреми све што треба за окупацију, па да чека даље наредбе. Ну он их је узалуд чекао, јер Румунији притеку срећно у помоћ даљи догађаји. Између Пруске и Италије с једне, а Аустрије с друге стране, букне рат, који и на Истоку одјекне. И Порта, под притиском околности, легне. Кнез Карло изађе јој на сусрет, изјавивши јој путем телеграфа, да ће поштовати везе, које скопчавају Румунију за царевину, и да жали, што му прилике земље, која га је изабрала, нису допустиле, да кроз Цариград прође и своју дужност према султану изврши.

И Порта призна Карла за Кнеза „Сједињених кнежевина;" шта више, призна га још и као наследног владаоца. Она, истина, покуша, да веже своје признање за тешке услове, ну ми, имајући да се осврћемо на ствари румунске само у колико су оне са српскима уткане, ограничићемо се, да прибележимо, да су се и ти услови, и ако су о њима подуже вођени преговори, коначно разбили о отпор румунски, који су јако олакшале Портине невоље, што јој искршаваху са свију страна. И Србија

је имала прилику, да у овим преговорима укаже своје услуге Румунији. Ставивши се на гледиште заједнице своје са царевином, ми изјавимо Порти, колико нам лежи на срцу, да се размирица између ње и Румуније мирно расправи, по што нам не може бити равнодушно, да се развијају заплети на Истоку у овим бурним приликама, у којима Европа показује, да гледа на царство отоманско, коме смо ми саставни део, као на какву резерву, из које би желела, да намирује своје размирице, па том смеру све области царевине, од Јадранског до Црнога Мора, једну по једну, намењује.

Што је Румунија овако срећно испливала из тегоба, па и опасности, које се онако кобно појавише после пада кн. Кузе, за то има да захвали колико повољним приликама, толико не мање слози и енергији својих патриота, који, свесни о своме задатку, не дадоше, да се збуне сметњама дипломатије, већ одважно иђаху право својој мéти. Ну са падом Кузиним паде за више година и свака заједница између наших кнежевина; јер у Румунији сад завлада струја, која беше веома ненаклона ближим одношајима са Словенима, па у томе правцу иђаше дотле, да паломе Кнезу уписиваше у грех чак и то, што је пропустио да прође кроз Румунију оружје српско, а није за своју земљу никакве

накнаде претходно уговорио. Од овога времена Србија и Румунија иду кроз више година, свака својим путем; догађаји у једној кнежевини не утичу више на судбину друге. Па за то ни ми, у овим успоменама, не ћемо више имати повода да се осврћемо на даљи развитак стања ствари у Румунији.

X

УТИЦАЈ АУСТРИЈСКО-ПРУСКОГА РАТА

НА БАЛКАНСКО ПОЛУОСТРВО

—

Догађаји, који су се 1866 развили у средњој Европи, били су од пресуднога значења за судбину Аустрије, па су посредно имали утицаја и на оно питање српско, које је бомбардање Београда ставило било на дневни ред. Страшним поразом, који је претрпела на Садови, Аустрија је била коначно истиснута из Италије, избачена из Немачкога Савеза, и толико потресена, да су сви правци њенога живота спољашњег и унутрашњег, морали претрпети знатне преображаје. Пораз њен променио је, бар за прво време, и њене односаје према Истоку.

На против, промена положаја Пруске у Немачкој није донела собом и промену њенога положаја на Истоку. Успех пруског оружја

подигао је, истина, у очима источана, углед отаџбини Фридриха великог, али не и њен утицај, и ако је Пруска изашла из рата оснажена и земљиштем и становништвом.([1]) Њен утицај на Истоку није никада ни био значајан, јер Пруска, не имајући никада самосталне политике на Истоку, била је ту вазда верна пратилица друге које државе, а у ранија времена, по правилу, Русије. Ретко је кад лична вредност њених посланика у Цариграду успевала, да политици пруској на Босфору створи независан положај, као што је било под вредним и даровитим послаником њеним грофом Голцем (1860—61). Источани, који имају врло утанчана осећања за питања силе и моћи, остали су и даље да верују, да је Наполеон најмоћнији суверен у Европи. И заиста, Француска је и даље остала надмоћна на Босфору. Као што се притисак Наполеонов осећао, мање више, у целој Европи, много јаче осећао се он на Порти, одакле је избио све остале утицаје, па и енглески, који је, у своме старом сјају и

([1]) Од 5091 кв. миље и 19 милиона становника, што је имала пре рата, она је, после рата, бројила 6400 кв. миља и више од 23 милиона становника, не узимајући у рачун Северни Немачки Савез и уговоре за нападање и одбрану закључене са јужним немачким државама.

значају, једва преживео посланство лорда Редклифа.

Није дакле успех пруски променио одношаје дипломатије на Босфору, но их је променио пораз аустријски. Дотле противница свакоме слободоумном покрету потлачених народа источних, сад се она повуче у себе саму, у своју невољу, у своја осећања стида, која обично настају после кажњене охолости. Од противнице она сад постане заштитница подложних народа и бранилац њихових права. Ако она и није дуго на овоме путу остала, ишла је ипак њиме толико дуго, колико је нама требало, да добијемо питање о изласку турских гарнизона из Србије. Ако је она и била поражена, ако јој је моћ и била на мање сведена, није била престала у њој и велика сила. Срећа је хтела, те Србија није, за време њене невоље, ушла у борбу против ње, у што су противници аустријски покушавали да је увуку, и Пруска, преко саветника посланства Пфуела, и Италија, преко генерала Тира. У највишим круговима држало се тврдо у Београду, да ће Аустрија победоносно изаћи из сукоба са својим противницима, ну ма да су ту наши управни кругови исповедали веровање, које су и многи одлични Пруси делили, опет се види, да је кн Михаило, са својом владом, смотрено ишао оним природним тактом, који је наше управнике, од

првих дана нашег ослобођења ретко кад у одсудним тренутцима, остављао. Шта би било од Србије, да је и она ушла у борбу против Аустрије? На то одговара брзина, којом су се догађаји развили. Пруска би и Србију онако исто оставила њеној судбини, као што је оставила и мађарску емиграцију, која се са њом била везала. Бог и здрави разум српски сачуваше Србију од једне опасне авантуре.

Аустрија није имала узрока, да, после своје катастрофе, гаји осећања освете против Србије, а бачена у немогућност, да се одупире тежњама источних народа, она је неко време и за српске тежње престала бити она стална сметња, коју налазимо, на сваком кораку своме, од првог покрета наше отаџбине у почетку овога века.

То је био први добитак, који нам је донео аустријско-немачки рат. Ну и ако тиме још не бејаху рашчишћене све препреке коначној одлуци Србије, догађаји, које смо поменули, притеку нам и с друге стране у помоћ.

У исто време, кад су се ломила копља на чешким бојиштима, кретали су се духови и по турској царевини. Силни догађаји са Запада њих су живо охрабрили. Иницијативу узимао је овај пут елеменат грчки. Још у априлу (1866), етериста Леонида Вулгарис, долазећи из кра-

љевине јелинске, искрцао се са једном четом одважних другова око Солуна, па се упутио Серезу, где су га очекивали другови грчке народности, да заједно подигну устанак у јужној Маћедонији. Вулгарис прође несрећно; буде са свима својим четницима заробљен и у Цариград у тријумфу доведен. Ну то ни мало не заустави Грке. Лако покретни дух њихов беше се већ пробудио; у њиховој пламеној машти налажаху живога одјека гласови, који са Запада допираху. Етерије беху образоване у краљевини, у Ипиру, у Тесалији; беху организоване на острвима, а поглавито на Криту. Изгледаше, као да ће сваки час да букне пламен по свима оним крајевима европске Турске, где има повише грчкога живља. Ну где уображење ради, ту су рачуни државнички врло неноуздани. Ништа није теже измерити, но дубину покрета народних. Из најдубље тишине често провањују догађаји као силна олуја и добивају недогледан значај, а још чешће показује се узбуркана површина народног таласања као врло плитка, врло варљива. Завереничке дружине састајале су се и разилазиле; нигде не беше сталне, тврде полазне тачке. Краљевина грчка, која би имала бити стално средиште за све растурене делове грчке народности, не беше у стању, не беше спремна да изађе на мегдан истина опалој, али, према

појединим народима својим, ипак довољно јакој царевини турској.

Мало по мало упути се узбуркана струја из свију крајева грчких ка острву Криту. Ту се усредократе сви напори грчких патриота те подигну онај славни устанак, који је две пуне године давао свету дивне призоре невиђеног јунаштва и ретког самопрегоревања.

За развитак српскога питања били су ови догађаји од великог утицаја. Природно је, да се и на њих сада морамо обазрети, јер су они толики терет навалили на Турску, да је она, под његовим притиском, постала према Србији неочекивано попустљива.

Кад су Грци 1821 устали на оружје да се ослободе од Турака, Крићани су узели живога учешћа у устанку. Они су освојили сва утврђена места на острву, истерали из њих турске гарнизоне и одупирали се јуначки свима понављаним нападима турске флоте. Кад су три велике силе, Француска, Енглеска и Русија, прогласиле Грчку за независну државу, Крићани су живо настајавали, да и сами буду саставни део нове грчке државе. Принц Кобуршки Леополд, назначен од стране силâ за краља јелинскога, положио је као услов своме пристанку, да се и острва Крит и Самос придруже Грчкој. Француска и Русија трудиле су се, на конференцији држаној 1829 у Лондону,

да задовоље Крићане, али безуспешно. Крит и Самос остану опет под Турском, а пуномоћници на конференцији задрже својим владама право, да оне било заједнички, било посебице, посредују код Порте у случају, да би турска власт поступала на острву начином, „који би врeђао човечност.“ Ну Русија и Француска не нађу да је ова одлука довољна; оне склоне конференцију, те од Порте затражи прецизне гарантије „противу самовоље и тлачења,“ било повратком старих критских повластица, било новим уредбама, које би искуство као потребне означило. Шта више, силе се не ограниче само на то, да траже од Порте изречне гарантије за безбедност Крићанâ; оне опомену Порту и на последице, које би за њу потекле, ако она ове гарантије не би поштовала. У ноти од 8 апр. 1830 оне јој изреком изјаве, да је само правична и блага управа најпоузданије средство, да она на острвима Криту и Самосу одржи своје господарство „на непоколебљивим основама.“ Порта пристане на ове резерве, ну оне не задовоље ни Крићане, ни принца Леополда. Овај принц, чија је мудрост на престолу белгијском прешла у пословицу, волео је да се одрече круне грчке, но да влада у једној држави, која би остала без својих природних делова и била лишена свију услова политичке животне снаге. Кри-

ћани продуже свој отпор Турској и једва се, протестујући против турског господарства, покоре 1831 адмиралима трију великих сила.

Је ли потребно додавати, да од оног времена па до 1866 Порта није поштовала ни један услов утврђен у корист Крићана? Њихова лична безбедност толико је била погажена, њихово материјално благостање тако је било посрнуло, да је за мање од пô столећа број њиховог становништа сишао од 700 на 300 хиљада душа, (од којих је 230 хиљада Хришћана, а око 70 хиљада Мусломана, језика и порекла грчког); за мање од пô века једно од најлепших острва у Архипелагу толико је опало, да ништа више не производи.

1866 затекао се био на Криту као губернатор неки Исмаил-паша, који је, својом варварском управом, довео био острво до очајања. С пролећа те године пошљу Крићани депутацију у Цариград с молбом: да се дигне Исмаил-паша, чија је самовоља била прешла сваку границу; да се правичније разрезује и купи пореза, која је гутала све доходе земаљске; да се промени царина у корист домаћој трговини и индустрији; да се судови и општине боље уреде; да се путови и пристаништа оправе и т. д.

Ови захтеви нису допирали ни до оних права, која су Крићанима била обезбеђена ме-

ђународним одредбама; они су смерали на то, да се учини крај злоупотребама и притиску управе земаљске. И опет молба не нађе никаква одзива. По што су Крићани чекали три месеца, саопшти им се (12 јула) одговор в. везирски, којим се они одбијају, а губернатору Исмаил-паши заповеди се, да позове „Народни Одбор“, да се писмено обвеже, да ће од сада бити послушан и миран, па да се разиђе; ако главари на то не пристану, онда да се војска против њих употреби, коловође затворе, а остали да се растерају.

В. везирска наредба саопшти се народу на острву 20 јула. Одбор одбије везирске претње, па истога дана позове народ, да узме у своје руке одбрану својих интереса. Развије се застава грчка. а уз њу још и заставе трију сила заштитницâ Грчке. Као одговор на ову одлуку Порта пошље на острво Мустафу Гиритлију као изванредног комесара. Овај се паша прочуо био са своје свирепости, коју је развио у једном од оних честих устанака, које су Крићани подизали, да се турског јарма опросте. Он је 1841 повешао око 40 вођа критских, од куда је и добио име Гиритлије (Крићанина). Кад то знамо, није потребе, да објашњавамо намере, којима је Порта била задахнута, кад је послала Гиритлију, да Крићане умири.

Чим дође глас у Атину о овим догађајима, образује се одбор од првих људи у земљи, као што беху: Канарис, Ренијери, Ломбардос, Христопуло, Мијаулис и т. д. Они издаду (29 јула) проглас, у коме јаве Грцима, шта бива на Криту, и позову Јелине и пријатеље јелинске, да притеку Крићанима у помоћ. По улицама атинским почну се јавно држати беседе у корист устанка, а добровољци похитају на Крит.

Ну медаља има и своје наличје. Како стигну гласови у Цариград о демонстрацијама атинским, Порта заповеди своме посланику у Атини да тражи објашњења, претећи, да ће послати ескадру у Пиреј, ако влада краљевска не би била у стању, да заустави покрет. Влада грчка била је немоћна да покрет заустави, а етерија постајала је све јача, по што су први мужеви грчки њој припадали. Немоћна да заустави струју, а неспремна да уђе отворено у борбу, краљевина је ушла у стање неке трзавице, у којој је остала докле је год трајао устанак на Криту.

Да видимо сад, како се понашала дипломатија, кад су се ови догађаји појавили. Консули трију сила, заштитница Грчке, на Криту нису били сагласни. Докле се руски консул држао симпатично према устаницима, енглески се резервисао, а француски се дотле заборавио,

да је 15 августа, на дан свога суверена, био искитио свој салон свакојаким знацима погрдним за веру и племе грчко, па одговарајући владици критском на честитања, ове несмислене речи употребио: „кажите тим бедним Грцима, да одмах престану мољакати и бунити се; иначе ће сви доћи под мач, јер мој суверен не трпи да се султану чине тегобе.“

Једина је била Русија, која је подизала свој глас у корист Крићана. Ну докле је она давала Порти савете умерености и попуштања, представници других двеју сила, које су потписале лондондонски протокол од 1830 и гарантовале сигурност и благостање Крићанима, саветовале су Порти, да прибегне мерама строгости, а вицекраљу мисирском, да својом војском помогне султану угушити устанак критски. Тада кнез Горчаков, видећи на какву низбрдицу Порта наилази, повиче значајно њеном заступнику у Петрограду: „коцка је бачена“!

Заиста, криза је била дубоко захватила Турску. И као што обично бива свуда, јављаху се у Турској, усред спољашњих тегоба, многи знаци унутрашњега незадовољства. Осећајући неку невољу, мусломански свет бацаше одговорност на оне, који тренутно њиме управљаху, ма да тегобе бејаху последак целих система, исход дугих историјских процеса. И сам ве-

лики везир Фуад-паша, морао је наћи, да је расположење Мусломана било озбиљније, кад је пребегао сумњивом леку, да заведе установу тајних агената, од којих би само у Цариграду било око 150.

Ну докле су се овако уводили тајни агенти, јавни су просили по улицама; заптије (жандарми) предусретали су у престоници одличније људе, молећи их за милост да не помру од глади, јер за више месеца не бејаху плате примили. А и како могаше плаћати држава, којој обвезнице бејаху за мало дана спале од 65 на 32, највише са неуредности финанцијске управе. Не могући плаћати интересе, Порта је дизала и депозите, што је још већма потресало јавни кредит, те, у свези са општим политичким положајем у Европи, привело такву кризу на пијаци цариградској, да је много трговаца посртало са знатним капиталима.

Кад су оваки призори били у престоници на очима свету, може се замислити, колико је црна била слика у провинцијама. Путници, који су из унутрашњости долазили, приповедала су чуда о самовољи и грабежу чиновничком. Довољно је само један пример да наведемо. Губернатор битољски Хусни-паша, ишао је од места до места по својој губернији, те јавно грабио. Где дође, заиште од општине, да му изда рђаве људе, а кад она то учини, он их

уцени на пусти. То је производило незадовољство и међу Турцима и међу хришћанима, што је са свим природно, јер кад је реч о сигурности, на томе пољу изравњавају се све разлике; потребу сигурности осећају подједнако све вере и сва политичка убеђења.

Стање је било очајно, каса празна, а ваљало је стављати војску на војну ногу. Намера је била образовати четири војна центра, од којих би први био на Дунаву, у Рушчуку, са 30 батаљона; други у Лариси са 10; трећи око Новог Пазара са 20; а четврти у Херцеговини од 17 батаљона. Распореди су били учињени и за Скадар, где је било намењено 12 батаљона, и за Колашин и Сеницу. Кретања војна чинила су се доста живо, да би се за времена поселе све важније тачке, које у исти мах, наговештаваху од куда је Порта зазирала. Велики је страх био овладао управним круговима турским; великом везиру, Фуад-паши, приписују се речи, које показују да се и он, иначе оптимиста, бојао, да ли се већ не примичу последњи дани.

Мала Азија била је Турској неисцрпљиви извор за рекрутовање војске, али, ако и није било тешко наћи војникâ, где да се нађу новчана средства? Фуад-паша довије се, те дозове у Цариград богатог вице-краља мисирског, не би ли се њиме помогао. Он је знао

да би султану Абдул-Азису било по вољи, кад би се могао изменити ред престоног наследства, које у мусломана̂ прелази на најстаријег члана породице, а не са оца на сина. Ну султан је калиф, а установе државне у мусломана имају све, више мање, карактер религијозан. Ваљало је најпре покушати измену где на другом месту, па ако покушај пође за руком, прихватити га и у Цариграду. Вице-краљу Исмаил-паши бејаше такођер по укусу овај пројекат; он се покаже готов, да за њ и жртава поднесе. После подужих преговора вице-краљ пристане:

1, да дојакошњи трибут од 400.000 турских лира (100 гроша лира) умножи са још 250.000 лира;

2, Да одмах стави на расположење Порти 16 батаљона, који су још маја месеца и стигли у Цариград, и на Крит упућени били;

3, да један милион лира уступи каси државној, а други? Невероватно је за нас, али по наравима турским не беше ништа недопуштено, што вице-краљ одређује други милион — на бакшише, и то: султану по̂ милиона, валиди-султанци (његовој матери) 150.000, великом везиру 100.000, министру спољ. послова (Али-паши) 75.000 лира и т. д.

Жртве, које је Египат принео у помоћ Порти, биле су само од пролазне вредности.

Кад је дошао 1 јули, кад је Порта имала да плати интересе на консолидовани дуг државни, она одгоди исплату до 1 октобра. Ну по што се беше изгубило надање, да ће она и тада моћи да плати нагомилане интересе, бејаше реч, да би је Француска и Енглеска, које су највише интересоване биле, могле принудити, да одреди неке области, којима би се доходи употребили на плаћање интереса. На овај мутан изглед гледала је сама Порта као на почетак распадања своје царевине. Да се сачува од ове опасности, она се труђаше да обезбеди себи пријатељство Русије, тражећи да сазна, на колику би потпору руску могла за тај случај, рачунати. Разуме се, да она није смерала на новчану потпору руску, но на одбрану своје уговорима подјемчене целокупности. Вероватно је, да је она овом маневром пре смерала на то, да одврати западне силе од намера, које би је могле бацити Русији у наручје; радила је, да изазове сурevњивост сила према Русији, те да себе њоме покрије. И по што се даље о томе плану није ништа чуло, прилика је, да је и успела.

Мутна физиономија Турске показиваше преко лета 1866: заплет у Румунији поводом пада кн. Кузе; устанак Карамов на Ливану; устанак на Криту и заплет са краљевином јелинском; подстрекавање италијанских агената

по Албанији; самовољу и грабеж у администрацији; крајње растројство у државним финанцијама, које су већ биле у фактичном, и ако не проглашеном банкротству.

Да видимо сад у каквом се стању налажаху одношаји између Србије и Порте у овим за царевину Абдул-Азисову тешким данима.

Докле не беше решена судбина оружја на Садови, наши одношаји са Портом текијаху мирно и правилно, да, беше по кашто између нас и ближих и поверљивих измена мисли, а навластито поводом комбинацијâ, да се у Турској нађе накнада за измирење интереса великих сила. Још у априлу месецу запита ме, на једном састанку, турски министар спољ. послова: да ли нас занимају догађаји у нашем суседству. ?

— У толико, одговорим, у колико су они изазвали свакојаке комбинације и пројекте анексијâ.

— Није их се бојати, мишљаше Али-паша, јер и Аустрија увиђа, да јој они народи, (које јој Запад нуди), нису наклони, па узети их у своју средину, значило би незгоде с нова отпочети.

— Не знам каква су расположења у Аустрије, али знам расположења моје земље, а ова би била, да се на супрот стави отпор на живот и смрт свакоме покушају, који би и у Ср-

бију дирао; ми знамо, да се не бисмо са успехом могли одупирати одлуци Европе, али она треба свакојако да буде уверена, да се њена одлука не би без отпора извршила.

— Задовољан овим речма, паша додаде: „ваш отпор не би био усамљен; ми бисмо били с вама“. Порта се за то и противи страноме принцу у Румунији, што је уверена, да се том идејом вређа целокупност царства, а ову је вољна да брани по што по то.

Сусретавши се овако у мислима, и ја и турски министар нађосмо, да је опасност и у самом пројекту мања, кад је са обе стране толика готовост на одбрану.

Порта је, заиста, и била готова, да се с нама заједнички бори у одбрану целокупности своје царевине, ну није, на жалост, никада у стању била, да ту заједницу приуготови дубљим мислима и ширим погледима. С дана на дан наши су се односи мењали према приликама: час улазећи у своје мирно корито, час затежући се уз најмањи повод и прелазећи у рекриминације и објашњавања.

На састанку од 7 марта, изненади ме турски министар новом жалбом. Колико се, рече, могао од неког времена хвалити добрим расположењима, која су се у Србији опажала,

толико му је жао, што се сад појавио факат један, који је са свим друге природе. Дознао је најпре из Дубровника, а јуче и с других страна са свим сагласно, да је Србија послала Ц. Гори шест изолучених топова са великом количином муниције; отишао је, шта више, и један официр српски, да Црногорце обучава у артиљерији. Топови су фабриковани у Крагујевцу, одатле одведени на Топчидер, па преко Аустрије послати у Котор. Министар се нада, да Србија нема намеру показивати непријатељска расположења, али је поступак такве природе, да Порти може нанети неприлика, јер дати оружја Црногорцима, то је толико, колико дати пуну пушку детету у руке; и они су деца па би пре ваљало, њих и њихове сенаторе, обучавати „питомости и чуствима човечности.“

— И сам, одговорим, читао сам нешто о томе у овдашњим новинама, ну кад Порта има тако поуздане извештаје, не смем ни ја о ствари да сумњам, али претпостављам, да су топови поручени за новце, јер као што ми, заиста, имамо једну тополивницу, која нас је много стала, вероватно је, да се није хтела одбити прилика, која би нам олакшала трошкове, које око овога завода подносимо. Само тако могу ја протумачити себи ствар према непроменитим расположењима владе кнежеве. У осталом, ја не видим, за што би Порта имала да сумња;

за њу је равнодушно, хоће ли Црногорци имати шест топова више или мање.

— А, то не стоји, одговори ми паша. Пре свега они их нису ни имали, а ми имамо доказа, како такве ствари на њих утичу. Они су се до скора владали мирно, а како купише 3000 пушака у Бечу, они изгубише главу. Кнез је црногорски човек млад, па не зна да оцени озбиљност свога понашања. Добивши сад и изолучених топова, Црногорци ће се наћи охрабрени против Турске. Србија је земља.... васална, па би требало, да има обзира на то.

— По што сам ја одговорио, да су Црногорци могли топове и на другом месту купити, министар султанов изјави, да очекује од владе српске објашњења, која би ствар расветлила. А кад је паши, с друге стране примећено, да је чудно, што је аустријска влада пропустила топове кроз своју земљу, кад се зна, да је она у пријатељству са Портом, а на сваки миг Србије подазриво гледа, одговори министар: „Аустрија је са свим променила свој правац."

Кад за тим стигну објашњења, која је Али-паша од српске владе, или тачније рећи од кн. Михаила очекивао, она још мање беху у стању да га задовоље. Пребацујући одговорност на Аустрију, што је допустила пролаз

топова кроз своју државу, Гарашанин уверава, да Србија прима на се задатак да мир у Ц. Гори одржи. И реч ова није била без значења, јер тада Србија беше и другим средствима Ц. Гору обвезала. Ну ако Порти за онај мах и беше угодно ово јемчење, за будућност задаваше јој бригу, јер беше очевидно, да су односаји између обе српске земље, морали бити врло интимни, кад једна могаше јемчити за другу. Успех дакле нашег успокојавања остаде веома под сумњом. Није, у осталом, Порти ни било до наше артиљеријске експедиције у Ц. Гору, нити до наших формалних уверавања, но до тога, да изведе на чисто, да ли ће тај догађај остати усамљен факат, са којим даље ништа не стоји у свези.

У то доба још није Порта предвиђала догађаје, који су се доцније онако кобно по њу развили. Ја сам тада водио са њом преговоре о М. Зворнику и Кастелу, и макар да сам имао озбиљне потпоре од стране руског посланика, Порта је још једном просто одбила наш захтев. Ми смо већ пространије изложили ток овога питања. Ако се узморамо овде на њега узгред повратити, то је само да попунимо слику ситуације онога времена, коју смо предузели да нацртамо.

Кад је Порта овај пут одрекла Србији М. Зворник, онда је Али-паша пред генера-

лом Игњатијевим правдао ову одлуку тиме, што „Порта мора да штеди мусломански елеменат, који је Турској једина потпора у овим тешким приликама.“ Он је, вели, двапут износио питање пред министарски савет, па је, са поменутих разлога, у њему имао све своје другове против предлога.

Тако је Али-паша говорио месеца јула, ну онда још не беше пукла пушка на Криту. Август је за Порту био много облачнији. Облаци су се вили са више страна. Шта је тада отоманска влада од Србије привиђала или предвиђала, изразио је њен министар спољ. послова кад се жалио руском посланику, да је кн. Михаило наредио, да се војска сваки дан вежба и војни материјал шаље у погранична места; да је Кнез, са својим министрима, отишао у унутрашњост Србије, да се уклони од надзора, коме је у Београду изложен, а све то да чини у намери, „да ове јесени нападне на градове“.

31 августа позове ме телеграфом генерал Игњатијев у Бујукдере, (где је преко лета становао), и саошти ми, да ме је звао због М. Зворничког питања, које је добило добар изглед. Али-паша представио је тога дана првом драгоману руском (Богусловском), да је ствар у савету министарском поново претресана

и решена по жељи српској. Не остаје ништа друго. но да се добије султаново одобреље, али овоме да стоје на путу неке формалности. Кад је пређе ово питање претресано, савет министарски поднео је султану извештај противан жељи српској; да се та сметња уклони, Алипаша моли руског посланика, да саветује Кнезу српском, да се обрати в. везиру писмом, у коме би, позвавши се на свагдашње благовољење султаново према народу српском, молио, да му се уступи М. Зворник као знак милости (faveur); паша би тада био сигуран, да би се питање брзо на повољан начин свршило.

Ја објасним посланику, да се Порта боји, да Србија не изнесе градско питање на среду, па смера да нас предупреди формом, у коју хоће да завије једно текуће питање; јер она не би изоставила а да не објави свима силама, да је султан учинио нову милост Србији, поклонивши јој М. Зворник. Изредност положаја, која је сада за нас, изгубила би се, чим бисмо ми сами себи затворили врата, да можемо од Порте искати „благовољења“ онде, где би та реч била на своме месту, као што је у питању о градовима, где је формално право на њеној страни. По што пак питање о М. Зворнику, где ми стојимо на чврстом земљишту права, тече својим пу-

тем, то му не треба ни давати други, изузетни правац.

У истоме смислу изразим се ја и турскоме министру спољ. послова, кад ми он, и са̂м непосредно, предложи онај исти корак, за који је тражио посредовање рускога посланика. Ствар дакле остане да иде редовним преговорима, као што је и дотле текла, а за олакшање, које је паша желео имати, поднесемо му нову ноту (27 августа).

XI

СРБИЈА И ГРЧКА

—

На измаку августа били су Крићани успели, да опколе мисирску помоћну војску на два места тако, да је Порта журно послала на острво 12.000 нових војника, које из Цариграда, које из провинција, да опкољене ослободе. Положај турске војске био је тада заиста озбиљан, ма да је ње било, са најновијим поткрепљењима, до 35.000, а хришћани тешко да су могли прећи број од 20.000 бораца. Њих је краљевина намиривала и пушкама и топовима и другим ратним потребама. Грчка је радила испод руке, али се свакога тренутка могло догодити, да она, и преко воље, буде увучена у отворену борбу са Турском. Ово стање ствари није могло, а да нас озбиљно не забрине.

С тога писах ја у Београд: „може се догодити, да Турска сама изазове Грчку, јер Али-паша већ напомиње посланицима вел. сила,

како за улазак у Грчку није потребно претходно одобрење сила̑, као што је то утврђено за кнежевине.

„Уђе ли, на овај или ма који други начин, раса грчка у борбу са Турцима, за нас настула озбиљан тренутак. Ако Грци буду победиоци (што, наравно, није ни претпостављати), где ћемо ми после наћи савезника̀, кад њима престане потреба тражити наш савез? Буду ли Грци побеђени, (што је вероватније), може ли нам после од какве користи бити њихов савез, ако у опште и какав буде могућан?

„Ја сам већ имао слободу да вам изјавим, да у недостатку редовних центара у Турској, да у присуству вечитога растројства, које у Грчкој влада, нема изгледа, да се може угодити, да устанак буде свуда једновремен, или да он почне онда, кад ми одредимо. Турска је земља од безбројних непредвиђених догађаја, где једна појава повлачи за собом друге. Ко има какав смер на Истоку да постигне, он ће се пре помоћи употребљавајући догађаје, но тражећи, да их створи. За то треба да будемо спремни, да по невољи прихватимо ове догађаје, ако се они, наравно, развију озбиљно у грчким пределима".

Кнез Михаило налазио се у то доба, са Гарашанином, у Крагујевцу, у намери, да ускори

оружање. Извештаји моји, који су снимали ситуацију Турске, даду му повода, те изјави жељу, да ме лично саслуша. Гарашанин ми саопшти наредбу кнежеву писмом писаним у Крагујевцу 10 августа.

Ну стање ствари у Турској у опште, а у грчким крајевима на по се, не беше тада још узело поуздан правац; оно још немађаше позитиван карактер, који би једна влада смела узети за поуздану основу својим одсудним одлукама. Пре свега, за Србију бејаше потреба првога реда, да сазна намере грчке владе, јер само са њом у савезу смеђијаше она уђи у акцију.

Србија је од 1861 године стајала, преко мене, у непрекидном додиру било са владом, било са појединим патриотама грчким. Није време, да износимо овде преговоре, које смо водили кроз 6 година ради споразума и погодбе. Доста је да напоменемо, да су после пада краља Отона (1862) такве прилике у краљевини настале биле, да са владом грчком није вредило ништа уговарати. Ипак односаји са појединим патриотама нису престајали. Заплет на Криту изазове живљи додир између нас. Душа овим одношајима, од стране Грчке, био је Ренијерп, одличан патриота, човек поштен и високо образован. Уза њ су стајали пуковник Бочарис, један од најбољих војних

мужева грчких; Кумундурос, државник зрео, енергичан и одлучан; Ломбардос, најпопуларнији Грк са Јонских острва, и други.

Они су још с пролећа 1866 покушавали, преко мене, да склоне Србију да уђе у акцију и без позитивног уговора са краљевином, доказујући нам, да треба да се задовољимо споразумом и са етеријама, које су, саставом и утицајем својим, јаче и од саме владе грчке. Ну која би то била држава, која ли влада, која би се, у тако судбоносним одлукама, смела ослонити на споразум са етеријама, са безименим друштвима, која не само не располажу организованом снагом државном, но која још никоме нису ни одговорна?

Очевидно је, да још не беше наступио тренутак за Србију да се на што одлучи пре него што се ова питања рашчисте, и пре него што у опште ствари добију поузданији облик. С тога ја отпишем (5 септ.) Гарашанину, да шаљем у Атину капетана Љубомира Ивановића, који ми је, под јесен 1865, био придат за војне потребе. „Његов ће задатак, писах ја, бити:

„1, да настане, да се устанак на Криту, кад је већ једном отпочет, продужи преко зиме; а у Епиру и Тесалији да се ништа не отпочиње до лета; и

„2. да сазна праве намере и расположења и владе и етерије.

Он има налог, да се стара, да се што пре овамо поврати (у колико то буде могуће учинити, јер на грчкој граници постоји карантин), како би ме могао заступити у дужности, а ја да дођем тамо по наредби садржаној у писму вашем од 10 пр. мес. (које сам тек овиих дана примио). Ако буде потребе, ја ћу тада имати изговора, да се из Београда повратим овамо преко Трста и Атине, по што ће дотле, по свој прилици, престати пловидба на Дунаву“.

Капетан Ивановић поврати се из Атине 30 септ. са врло неповољним извештајем, да је краљевина за рат са свим неспремна. „Она има до 8000 војника, али се њена снага сваки час смањује због тога, што ове године није чињена рекрутација, и што многи војници и официри одлазе у Кандију. Осим тога има до 20 топова, које пољских које брдских, који су упрегнути, а сви глатки. Пушака, осим оних, које су на рукама војничким, има до 10.000, све на капслу и изолучених. Муниције има саразмерно оружју. Што се флоте тиче, поред паробродâ, имају једну једину фрегату од 60—70 топова“.

Ове податке добио је Ивановић од самог пуковника Бочариса, који је, и пре и после

тога времена, више пута бивао министар војни у Грчкој.

Лако беше разумети, што се, уз овако слабо стање војне спреме, стари Вулгарис, који тада беше на челу владе грчке, не склањаше да уђе у отворену борбу са Турском; ну што беше теже чути, то је, што ни сама етерија. што ни сами главни чиниоци устаничке партије не бејаху за то, да Грчка објави рат Турској, а од Србије тражаху да то учини! Бочарис говораше Ивановићу, у присуству Кумундуроса и Ренијера: „За прави и потпуни споразум између владâ грчке и српске, за редовни рад по неком плану, ми овде нисмо готови. Пре три године било је другачије; ну од последње револуције (пàда Отоновог) стање ствари код нас је тако промењено, да, осим што имамо мало средстава, у земљи влада неки неред; цео се свет бави политиком; дисциплина је у војсци врло лабава, а влàда, тако рећи, нема ништа у рукама. Ако дакле ви хоћете потпун споразум, онда нас треба чекати најмање 30 година.“ А Ренијери додаваше: „Немојте да се чека споразум (с владом); немојте да пропадне Кандија, јер ће после теже ићи; нека се што почне, а одовуд ће се чинити све могуће, и мимо владу.“

Са овим извештајем донесе ми Ивановић и писмене одговоре од Кумундуроса и Рени-

јера, на које сам га био упутио. Како је Кумундурово писмо било пресудно по одлуке владе српске, то држимо да је неизоставно потребно, да га овде у свој потпуности његовој саопштимо. Оно гласи у преводу:

„Атина 18 септ. 1866.

„**Мој поштовани пријатељу,**

„Имао сам задовољство да примим ваше писмо од 7 септ. и поразговарао сам се мало са г. Ивановићем о нашим заједничким интересима. Данас долазим, да вам изложим неке погледе односне на ове послове.

„Наша скупштина треба да се састане, по уставу, 1 нов. Ну краљ је може одложити на 40 дана. Ја држим, да ће дотле садањи кабинет остати у пословима, изузимајући какве догађаје.

„Ја знам, да Вулгарис није ни мало вољан, да уђе у онакав споразум, какав ви желите; различни кораци, које сам ја чинио, и ако посредно и без ичијег компромитовања, остали су без резултата. И кабинет и краљ, са којим сам ја ових дана говорио, противни су споразуму, јер не налазе, да је за њ тренутак угодан.

„Разуме се, да сам ја само то Његовом Величанству казао, да има начина да се дође до споразума, који би нам донео суделовања.

„Ја оцењујем важност побуда, које вас покрећу, да тражите споразум само са владом; ну ви не треба да смећете с ума, да влада не може много више принети цели, за којом ми идемо, него ми сами. Ви знате без сумње, да је последња револуција, својим трајањем, исцрпла државни материјал и нашу благајницу; да је олабавила везе дисциплини у војсци, која међу тим није престала, да буде задахнута истим осећањима патриотства и јунаштва. Грчка, дакле, не може званично и отворено узети учешћа у каквом покрету, али она може да подигне народ грчки у Турској; она га може да потпомогне снажно народом, а посредно и војском. А то можемо да учинимо и ми, ако затреба. И кад стојимо даље од власти, ми можемо да делујемо на народ и на војску, јер народ у Грчкој није народ дисциплинован, који би свагда ишао за влашћу; он је пун ентузијазма и патриотских осећања, а партијски главари имају на њ велики утицај.

„Ја препоручујем ово стање ствари вашој пажњи, како бисте могли избећи сваку погрешку у вашим одлукама.

„Жалостан положај наше браће, која уздишу под турским јармом, невоље и гоњења,

којима су они изложени, учинише, те се не могаше одложити експлозија. Крићани су сами собом дали знак устанку, и Бог је до сада благословио њихово оружје. Ја се надам, да ће овај храбри народ срећно привести крају борбу, коју је отпочео; али и ми треба, са своје стране, да чинимо све, што је у нашој власти, да се Крит може одупирати, и ја се надам, да ће мере, које су предузете, обезбедити овај резултат. При свем том, преко је потребно, да се покрет рашири, чиме би се снага непријатељева раздвојила, а питање би добило размере, који би кадри били, да озбиљно привуку пажњу Европе. Вероватно је дакле, да ће друге области отоманског царства брзо поћи за примером Крита. Србија, Ц. Гора, народи на Дунаву зар не ће хтети да се користе овим приликама? Ви познајете боље од мене недовољност снаге турске царевине и оскудицу њене благајнице. Ако бисте и ви ушли у акцију, Турска би се нашла у крајњој забуни; она би постала немоћна да се, у исти мах, на све стране одупире, и свеколико питање нашло би расправу, за којом ми тежимо. Што не би међу нама било уговора, то би се попунило потребом и силом ствари, која би неразлучно скопчала нашу акцију и наше заједничке напоре......

„Грци су прешли преко Рубикона. Сада им је немогуће, да ударе натраг, или да се

зауставе. Ми се надамо, да ћемо успети, све и сами да останемо. Одлучност и ентузијазам попуниће наше недостатке, а по неким знацима, ни Европа не ће дуго остати равнодушна било из интереса, било што се боји европскога рата. Није потребно да понављам, колико би нам ваше суделовање било драгоцено; њему би био резултат не каква проста диверсија, но потпун успех наше заједничке ствари. И ви сте, са своје стране, интересовани, да не изгубите наше суделовање. Е па ако ми сад наседнемо, ми ћемо толико ослабити, да за дуго не ћемо бити у стању, да обновимо борбу; а ако успемо, тешко ће нам бити, да се изложимо новим опасностима и да предузмемо нову борбу без невоље. Било како му драго, ви ћете се лишити за дуже време наше помоћи, и остаћете сами.

„Ја познајем све разлоге, који вам препоручују правилнији пут; ну, по несрећи, околности се противе. У борби против Турске треба нешто и случају оставити. Ми смо срећно привели крају нашу велику револуцију и предузели садашњи покрет средствима много мањим од оних, којима ви сад располажете. Ја бих желео, да што више обратим вашу пажњу на садашњи положај Турске и Грчке. Ви ћете можда прву наћи слабију, али друга не ће бити у стању да укаже помоћ јачу и озбиљнију, но у овоме тренутку, па и онда, ако се последњи

догађаји, који би могли предругојачити њен положај, не би извршили.

„Ја сам претпоставио, да вам на писмено изложим ова посматрања, како бисте их имали пред очима у целини њиховој. Остаје сад мудрости Његове Светлости и Његове владе да узме одлуку, која би била најподеснија за интересе ваше отаџбине, за чију срећу ја гајим најискреније жеље.

„Изволите, молим вас, мој поштовани пријатељу, примити ново уверење мога најодличнијег поштовања

Кумундурос.“

У овоме писму наћи ће одговора сви они, и Срби и Грци, који су 1866 год. (и после) приговарали Србији, као да је оставила грчко племе и смéла источне народе. И грчка влада и етерије не пристају, да краљевина њихова уђе отворено и званично у борбу, а и једни и други позивају ипак Србију, да се она и за њих и за цео Исток изложи опасностима, да стави на коцку судбину народа српског. Ако краљевина Грчка, којој племе беше ушло у борбу, која је природан центар своје народности, ако она не би била дужна, да што ризикује за спасење оних својих суплеменика, који су, можда не без наговора атинских пр-

вака, ушли у очајну борбу, — по каквом би основу била дужна то да чини Србија, којој ни један део народности још нигде не беше ангажован у борбу?! Грчка влада, која једина могаше примити на себе обавезе у име своје земље, упућиваше Србију на етерије, које могаху ангажовати одговорност само појединих личности, својих чланова; грчка влада упућиваше Србију на пут, на коме је чекаше познати план Омер-пашин, по коме би се све силе отоманске најпре окренуле тамо, где би могао бити главни извор снаге устаничке, па по што се моћ устанку у извору угуши, да се после тим лакше савладају растркани, неусредокраћени огранци устанка, који би се, у први мах, обишли. Ако се овакав захтев, са гледишта грчког патриотства. могао и положити, ни једна српска влада, па ни најапсолутнија, не би смела на се примити одговорност такве авантуре за љубав грчких пријатеља, а не би јој толики ризик могао ни тражити нико, који би имао увиђавности за разлог, и осећања за правду.

Писмо Кумундурово имало је великога значења за нас, што је наше одношаје према грчкој краљевини извело на чисто. Оно је у толико више имало значења, што је Кумундурос, два месеца после потписа овог писма, дошао за председника владе атинске, па, као министар, није изменио ни за длаку оних својих

назора, које је овде, као етериста, потписао. Положај је наш сад био јасан; Србија је била слободна да узме пут, који би најбоље годио интересима српским.

И заиста, по што је Србија, и узела свој пут, ја одговорим Кумундуру писмом, које је гласило:

»Цариград, 1 новем. 1866.

„Поштовани пријатељу,

„Мој одлазак у Београд спречио ме је до сада, да одговорим на писмо, којим сте ме ви почаствовали 18 септембра о. г. Ја сам желео, да, у повратку своме, свратим у Атину, ну карантин, који у вас постоји против свега, што долази од Трста, није ми допустио, да извршим ову намеру, која би ми прибавила задовољство, да с вама, као и с нашим другим пријатељима, претресем у појединостима питање, које нас занима.

„Ми смо испитивали разлоге изложене у вашем писму са свом оном пажњом, коју они заслужују; ну што више проучавамо ситуацију, средства радње, која стоје на расположењу хришћанскоме племену, као и услове, под којима бисмо имали да уђемо у одлучну борбу, то мање можемо да оставимо наше назоре,

који нам заповеднички налажу правилан и зрело промишљен пут. Снага је турска, заиста, као што велите, недовољна, а њена невоља финанцијска велика, ну ова је оскудица само односна (релативна). Устреба ли угушити покрете делимичне, усамљене и лишене свакога јединства у радњи, за то ће снага отоманске владе бити више но довољна, а њена ће благајница наћи изворâ па макар и о трошку онога истог хришћанског племена, коме би она имала да савлађује усамљене покрете. Чете, које би предводили непризнати (non avoués) команданти, не би могле повући за нама хришћанска племена, ни обезбедити нашој ствари начело немешања; јер би неправилна и највећим дêлом случају остављена акција била далеко од тога, да охрабри оне, који би били бојажљива карактера, и мало кадра, да докаже Европи виталност хришћанскога племена, а немоћ Турске. Ова би се немоћ тек онда почела да открива, кад би Порта имала да се бори противу здружене снаге два главна племена, грчкога и српског, којом би управљала власт призната, оснажена оним аукторитетом, који је потребан да подјемчи ред и брзину радње. Овакав начин поступања не би прошао, а да не улије цивилизованим народима за нас симпатије, а њихове кабинете да нагна на праведну оцену наше свете ствари.

„Ми примамо без резерве уверења, која нам ви дајете односно утицаја, што га имају главари партијâ; вероваћемо, да они располажу свима оним средствима, која има грчка краљевска влада; ну сва ова средства не ће бити успешна; користи напред поменуте, а навластито повољан ефекат у Европи, не могу нам се обезбедити другачије, до потпуним споразумом двеју владâ. За мене нема ни мало сумње, да би нам такав споразум осигурао не само суделовање свију народа, што стењу данас под турским јармом, но и суделовање других хришћанских влада, што их има у турској царевини. Наш успех у унутрашњости био би, на тај начин, скоро известан, а радња дипломатије, ако би се појавила, не би никако могла бити управљена противу нас.

„Ја узимам слободу, да обратим свуколику пажњу вашу на ове разлоге. Хладноћа, коју Критски покрет налази у Европи, налаже нам дужност, да се међусобно објаснимо и да се саслушамо; она не треба да нам допусти, да се предајемо самообманама. Наш је спас у нашем потпуном јединству. А пре него што дођемо до овог споразума, станимо на пут овим делимичним покретима, који као да се спремају у Турској по грчким крајевима; причувајмо ону драгоцену крв, која се не само у-

залуд пролева, но готово као да хоће да обелодани, у очима Европе, виталност Турске.

„А како је прерани покрет Критски у пуноме јеку, ми разумемо, да се он не може зауставити; на против, остављен сам себи, овај храбри народ могао би подлећи надмоћној сили, која се креће да га сатре. Ми, дакле, можемо вам само честитати за оне напоре, којима ви помажете Криту, да се одупире. И ми, са своје стране, учинили смо корак један, који је у стању да олакша вашу мисију, корак, коме значај и важност било би излишно овде да објашњавам. Шта више, ако би се неке евентуалности појавиле, пре него што закључимо уговор, који вам ми предлажемо, ми ћемо, сажаљевајући ове евентуалности и не видећи у њима никаква јемства за успех, опет одговорити, у неколико, на ваш позив, а то једино у намери, да вам дамо и позитивнях доказа о нашим братским расположењима. Г. капетан Ивановић, који ће имати част да вам преда ово писмо, има налог, да вам ближе обележи меру и форму, у којима би нам било могуће, да принесемо олакшању вашег положаја у приликама, о којима је реч; а међу тим ћемо вазда очекивати, да формалан споразум постави наше владе у стање, како ће оне, са свом својом тежином, ући у борбу, те нашој заједничкој ствари донети једини услов успеха.

„Драго ми је надати се, да ћете ви, оцењујући деликатну природу овога саопштења, сматрати га као са свим поверљиво, и тако ми допустити, да га препоручим вашој дискрецији, и да вас замолим, да ми вашу одлуку доставите до знања.

„Међу тим, допустиге ми, поштовани пријатељу, да вас замолим, да примите израз мојих братских осећања, као и уверење мога најодличнијег поштовања.([1])

Јов. Ристић

([1]) Одговор овај имао је однети капетан Љуб. Ивановић до Крфа, где му је на сусрет изашао један повереник етеријски ради ближега усменог објашњења. Ну Ивановић не заустави се у Крфу, по свој прилици, што није хтео да се подвргне карантину, и ако је имао налог да и то, у интересу ствари, учини. Он продужи свој пут до Трста, где такођер удари на карантин, у коме остане пет дана, а за тим преко Беча однесе писмо собом у Београд. Ствар се закасни за двадесетину дана, а то је, у оним приликама буре и опасности за Грке, много значило. Ја отправим у Атину други препис писма, али овај необјашњиви поступак од стране једног у ствар потпуно посвећеног официра да повода, те Грци посумњају у искреност наших намера, у толико више, што су са његовим изостанком изостала и усмена објашњења, која су другу не мање важну половину саопштења у себи

Грчка влада, која је била потпуно посвећена у моје односаје са атинском етеријом, није смела, ни после овога акта, да промени свој правац, ни да уђе у званичне односаје са Србијом. Њено ћутање ослободило је Србију од свију обзира, који би јој могли сметати у преговорима, које вођасмо у Цариграду.

Ну и етерија, на челу које стајаше Кумундурос, продужи да руководи Критски устанак без обзира на наше разлоге, које је време потпуно оправдало. Виши официри из Краљевине узму у своје руке покрет, коме краљевина обрати сву своју пажњу и сву своју незваничну снагу.

садржавала, јер су се односила на подизање српских чета. Требало је и времена и посла, да се изглади утисак овога немилог догађаја.

XII

СРБИЈА ЗАХТЕВА ГРАДОВЕ

—

Кад ми је капетан Ивановић донео из Атине одговор, ја сам јавио телеграфом у Београд, да смо сад у стању „решити се, шта ћемо чинити," па, примивши овлашћење, кренем се одмах у Србију, где приспем 10 окт. (1866).

Кнез Михаило, како ме прими, затражи нестрпљиво од мене ближа објашњења о стању Турске, а поглавито о догађајима у њеним крајевима грчке народности. Кад му ја поднесох ова објашњења у смислу изложбе, што претходи, Кнез ми формално положи питање, шта би Србија могла предузети према приликама у Турској, а с погледом на садржај писма Кумундуровог, које је на њега произвело дубок, неповољан утисак.

И ако још нисам имао намеру, да износим свој предлог, изазван питањем кнежевим, ја представим да Србија, према скупу свију прилика, нема другога пута, но да учини формалан корак, да, у свој форми, захтева од Порте да остави градове, који леже у Србији. Па, на даља питања кнежева, наставим, да бих имао јаку наду на успех, а колики, да би то зависило од даљих догађаја̂; али у сваком случају примио бих на себе одговорност за сваку штетну последицу од овога корака; ја сам уверен, да је не ће бити. Најгори исход, који би се могао замислити, могао би бити тај, да Порта одбије наше захтевање, ну и у томе случају ми бисмо били у добитку, јер би нам она олакшала положај пред Европом, ако бисмо се одлучили, да градове узимамо силом оружја. Ја сумњам, да ће до тога доћи; много је вероватније, да ће Порта попустити под притиском догађаја̂, навластито ако ови буду узели по њу још тежи обрт.

Кнез беше веома задовољан добрим изгледима, које му изнесох. Ну тиме још не беше свршено питање; оно се имало узети свестрано у претрес. Недељу дана трајао је тај претрес у министарству спољашњих послова. Разуме ће се лако, да су најважнији предмети саветовања били, с једне стране, тадашњи положај Турске и њених народа, а с друге, средства

и снага, којом Србија располагаше. Као војне стручнике, Гарашанин је саслушавао војног министра пуковника Миливоја Блазнавца и Антонија Орешковића.

Да ли је наступио тренутак, да Србија развије заставу ослобођења?

Са гледишта политичког сагласан одговор био је негативан навластито с погледом на то, што краљевина Грчка не пристаје, да уђе отворено у акцију, већ упућује Србију на савез са неодговорним етеријама, а други се савезници не могу наћи. Ну ни са гледишта војног није одговор другачије гласио јер, ма да се Србија од 1860 г. мало по мало оружала и спремала, та спрема иђаше ипак споро, поглавито због слабих средстава, којима она располагаше.

Имајући одрешене руке, а ни према коме никаквих обавеза, Србији није, ни с које стране ништа сметало, да своју крајњу одлуку одложи за повољније дане, и — она то учини.

Ну да не бисмо Грке оставили без икаке потпоре, узме се у претрес и питање, да ли би се њима могло притећи у помоћ оружаним четама. Вештаци, који су саслушавани, и овде одговоре негативно. Орешковић и други изјаве, да, у тако позно јесење доба, није ни мислити на скупљање чета, које зими нити могу што радити, нити одзива наћи.

Најпосле, остао је да се испита предлог о градовима. И ако би се он, према одзиву, који бејах нашао у кнеза Михаила, имао сматрати већ као примљен, ствар ипак изгледаше, као да хоће да запне. Беше колебљивости и неверице у успех такога корака. Ну ми не налазимо, да би за саму ствар било од каквога интереса, ако бисмо ушли у ближе објашњавање ове тачке, па за то и остављамо будућности, да је она расветли, ако нађе да би питање могло, у основу, што добити, кад би се истраживале све разлике у мишљењима, која се тада јавише; остављамо ствар будућности и са тога, што је писац ових успомена и сам суделовао у овим пословима, па се боји, да се не би огрешио о државнике, који су стекли права, да их историја оцењује. Да будемо потпуно праведни, напоменућемо само то, да је Мариновић, који је имао јакога гласа у питањима спољашње политике, одмах оценио умесност предлога, а не мање и Никола Христић, који је био свагда готов на све, па и на опасне кораке, који би били управљени против Турске, а његов глас није ни овде био без значаја, јер је у свима пословима био од осетне тежине.

Кад се најпосле дошло до сагласности, да се корак учини, држало се у двору завршно саветовање, у коме су суде-

ловали Гарашанин, Мариновић и писац ових врста. Био је позван још и Милоје Лешјанин, начелник у министарству спољашњих послова, ну он је, због болести, изостао од саветовања.

Кад ступимо у канцеларију дворску, кнез Михаило рекне шаљиво Гарашанину: „наш амбасадер хоће градове.“ „Да, Господару, Ристић хоће да игра,“ прихвати Гарашанин. Питање је, у основу, било примљено тако, да о њему није ни било дугога претреса. Саветовање се водило више о формалној страни питања, а на име о путу, који би се узео, да се питање изнесе на среду. Ја сам предлагао, да се обратимо Порти, и то писмом кнежевим великом везиру, а тоном предусретљивим и ласкавим за султана. Мариновић је примећавао, да би ласкав тон стајао у супротности са нашом дојакошњом практиком, ну сагласили смо се, кад смо се објаснили, да корак и не може поднети другачији тон у питању, где је формално, уговорима освештано право на страни Портиној, а за такво се право први пут сад и обраћа Србија, па за то и узима други тон.

Мариновић је предлагао, да се Кнез, у исти мах, обрати и гарантним силама, ну ја сам доказивао, да ћемо, штедећи осетљивост Портину и апелујући управо на султана, пре успети, јер Порта држи мало рачуна од Европе, кад не види да је она решена, да је на што

принуди, а није ни мислити, да би се силе, у нашем питању, на ма какву крајњу меру одлучиле. Ако би нас Порта одбила, представљао сам ја, не би нам ништа стајало на путу, да се и гарантним силама обратимо; исцрпавши све штедљиве путове према Порти, ми бисмо се после у толико јачи осећали према њој на суду званичне Европе и јавног мишљења.

Моји су разлози оцењени, те тако уз предлог, да се корак учини, буде усвојен и програм мој, на који начин да се то изврши.

19 окт. кренем се ја у Цариград, снабдевен писмом књажевим за вел. везира, а испраћен из круга посвећеног у ствар свакојаким подсмешљивим досеткама, које су носиле на себи печат неверице и сумње. 28 окт. приспем у турску престоницу, а одмах, сутра дан, отидем на Порту, в. везиру. Са предајом писма морао сам у толико пре ускорити, што сам се бојао, да се не дозна за мисију, која ми је поверена, па би ми се могле ставити на пут препреке тиме, што би в. везир могао и избегавати да ме прими, или би могао и само писмо да ми поврати неотворено. Све то могао је да донесе дужи размак времена оним подземним путовима, којима је политика суревњивости поткопала отоманску Порту.

В. везир био је тада Мехмед-Ружди-паша Митерџим (преводник), човек старога кова,

пипав и тих, али мудар и пун обазривости. Ја нисам од састанка са њим ништа значајно ни очекивао. Али-паша, ако и говори мало, не може никад да прикрије на своме лицу живље утиске, који се у души његовој стварају, докле на против, Мехмед-Ружди-паша остаје вазда једнак и непокретан.

После разговора, који је додирао различне предмете, в. везир наведе с намером говор на кнеза Карла, који је, на кратко време пре тога, долазио да походи султана, па ме запита: „да ли и Српски кнез мисли да дође у Цариград?“ „То зависи са свим од в. Светлости,“ одговорим ја; и кад он, као изненађен, запита: како то? одговорим му, да до Порте стоји, да Кнезу прокрчи и отвори пут до Цариграда. Кад ми се учинило да ме разуме, предам му писмо кнежево, које он, у први мах, као да и не мишљаше да отвори,ну после се предомисли и требаше, у својој пипавости, неколико минута, докле га отвори, па извадивши га из куверте, стави га на колено, предузевши да даје упутства секретарима, који су му разне предмете реферисали све на ухо шапућући му. По што је и то свршио, окрете се опет мени с питањем: „па после?“ Изволите, рекох му, видети шта има у писму, па ћемо се „после“ разговорити. Сад на-

стане дуго и споро читање писма кнежевог, које је гласило (у преводу):

„У Београду, 17 октобра, 1866.

„Светлости!

„Кад је жалосним догађајима, што се збише у јуну месецу 1862 године, потресено спокојство Србије, и београдско становништво испуњено ужасом, ја сам се заузео да истражујем и употребљавам сва средства, којима би се могло исто спокојство па и поверење духовима повратити. По чем је Канличким наређењем отклоњено, на моју велику жалост, онако решење, које би било најбоље за обезбеђење Србије и њених општих односаја са сузеренским двором, остаде ми само нада, да ће се, течајем времена, смањити презање бомбардањем Београда произведено, а с њим и успомена опасности, која да постоји, овај је кобни догађај открио.

„По несрећи, ова се нада није обистинила. Прођоше од бомбардања више од четири године, а неповерење, презање, необезбеђеност још су и сад онако јаке, као што су онда биле. С временом дакле само је утврђено и боље на видик изнесено осећање опасности, која виси над нашим главама, и озбиљност претње, којој су нам изложене имовине, животи, па и судбина сама.

„Тежак положај, што га ствара Србији и њеном Кнезу овако стање, налаже ми дужност,

да кажем шта мислим, влади његовог царског Величанства Султана, слободно и без околишења.

„Просвећени дух његових саветника и племенито срце узвишенога сузерена Србије не могу, не смеју остати хладнокрвни према незгодама, које тиште сав српски народ, а сметају му и паралишу сваки морални и материјални напредак.

„Што год више размишљам о положају, који нам је створен, све се више уверавам, да колико год је он од штете садашњости и будућности Србије, толико је исто шкодљив и општим интересима царства. Већ сам казао једном свечаном приликом: Србија мирна, задовољна и одана високој Порти, више вреди за случајну одбрану граница царевинских, него градови, који леже на обалама Саве и Дунава. Да нисам тврдо убеђен, да ови градови, далеко од тога да су царству корисни, само су непресушљиви извор неповерења, тегоба и велике опасности, а по томе једнако незгодни и Србији и царству, па за то да би њихово пуштање било дело велике политичке мудрости, не бих се јамачно ни одважио на овакав корак код владе Његовог Царског Величанства, какав имам част сад учинити код ваше Светлости.

„Подигнути у стара времена, одржавани у околностима и за потребе, које већ не постоје, ови градови немају никаква разлога за опстанак у очима оних, који хоће политику

сагласности, стишавања страсти и старих раздора, који, једном речју, верују, да је напредовање путем мира најбоља политика, и једина кадра да усрећи народе.

„Ја живо желим таку политику. По чем не може друго што донети до само спасоносних плодова, она би достојна била славне владе Султана Абдул-Азиса. С моје стране, ја ћу се срећним осећати, ако јој узмогу посветити своје највеће старање. Нека ме Његово Царско Величанство удостоји поверења, и олакша ми начин да повратим Србији поуздање, да је учиним спокојном, напредном и срећном, па ће његово узвишено име благосиљати сав српски народ, којега Кнез не би никада заборавио на благодарност ни на лојалност, коју би му за то дуговао.

„Молим вашу Светлост, да изволите изјавити моју жељу Његовом Царском Величанству.

„Пуштањем или укидањем градова у Србији Његово Величанство учинило би нам највеће добро. Знаком тако сјајним свога благовољења и своје поузданости, Султан би за себе привезао нераскидљивим везама народ храбар и лојалан; а за мене то би била права и неоцењива срећа да своју најживљу и свагдашњу благодарност засведочим свом узвишеном сузерену.

„Молим Вашу Светлост, да изволите овом приликом примити уверење мога поштовања и сваког уважења.

Михаило М. Обреновић III.

КНЕЗ СРПСКИ.“

Прочитав писмо, Мехмед-Ружди-паша, ни мало не потресен, рече ми флегматично: „ми ћемо се међу собом разговарати, па ћемо после говорити и с вама“. Ја га ипак замолим за допуштење, да му могу нека објашњења поднети, и по што су ова истоветна са онима, која сам и Али-паши изложио, то ћемо их ниже на своме месту познати. Напоменућу само као значајну примедбу в. везира, да градови нису ни турски ни аустријски, но српски, па да их за то не треба ни рушити, јер се догађаји данас у свету брзо развијају, па нам могу затребати, а кад сам му ја одговорио, да треба ми и да их чувамо, кад су наши, додаде он, да ће се ствар испитати.

Дуго сам се борио, да ли од в. везира одмах да одтием Али-паши, или да оставим за сутра дан, докле би он за наш корак дознао од садразама, ну бојећи се, да му овај моја објашњења не ће онако изложити, као што бих сам собом учинио, нађем за удесније, да му одмах отидем, те да предупредим свако нена-

клоно тумачење, и осигурам за ствар користи првих утисака.

Кад саопштих Али-паши какво сам писмо предао вел. везиру, он плану у образу, али се уздржа брижљиво од сваке речи, а међу тим, ја ускорих да му изнесем у главноме овај ред мисли.

У садашњим околностима, рекох, могло би се нашем кораку давати тумачење, које му не приличи; за то ја имам да изјавим, да овај корак нема никакве везе са садашњим догађајима, а доказ је за то најбољи, што га ми чинимо онда, кад је оружје царско већ победоносно. (Тада је турска војска имала неког успеха на Криту.) Са овим предметом ми имамо сада два предмета пред в. Портом, ну по роду своме различна. Докле предмет о М. Зворнику и Кастелу сматрамо као ствар права, ми га по тој титули и рекламујемо; ну што се тиче градова, ми овај предмет и не сматрамо као питање, а још мање га рекламујемо као право, које би нам припадало, јер ми знамо, да уговори обезбеђују Порти право да држи гарнизоне у Србији, са чега се кн. Михаило у овоме предмету и ослања на великодушност султанову и на оцену в. Порте. Са тога ја молим, да се овај корак не сматра другачије већ као корак поверљив и директан,

који Кнез чини према њег. вел. султану.

На ово објашњење лик се Али-пашин разведри, и он се већ поче осмешкивати. Ну ја имађах још да му представим невољу, која је Српског кнеза нагнала, да овај корак учини. Ту изнесох у смислу самога писма кнежевог, (које он још не беше видео), како се Кнез трудио, да изглади неповерење, које беше остало иза догађаја од 1862, али су сви трудови остали узалудни. Трговина је застала, капитали се трговачки селе из земље у иностранство; у народу је оживело уверење, да Порта чува своје гарнизоне у Србији, да нас држи у стези и страху и т. д. Ми разумемо, додадох, да ни за царске министре положај није лак, јер знамо да Мусломани сматрају градове као снагу, а концесије као слабост, ну владе и јесу за то, да савлађују предрасуде у народâ и да их руководе. Ми бисмо, са своје стране, били готови, да станемо на пут страховању свога народа, јер се Кнез наш не боји да се могу поновити догађаји од 1862 г., али неповерење народно није у стању нико да савлада, јер маса народна не да се ничим другим да убеди до материјалним фактима: докле год се не дигну топови, који над главама њеним стоје, дотле ће остати и неповерење, а из неповерења й ничу сукоби.

Отклонимо ове тачке сукоба; примите руку, коју вам кн. Михаило пружа, па ће се све на боље окренути.

„Вел. везир, наставих ја, питаше ме мало пре, да ли Српски Кнез мисли поћи примером Кнеза Румунског, и ја му одговорих, да то зависи од в. Порте. И заиста, на свако олакшање, које ви будете Кнезу Српском указали, он ће одговорити удвајањем предусретљивости спрођу вас. Кнез је истина карактер поносит, али племенит и постојан; ви можете налазити његово понашање као резервно, ну ову резерву намећу му ваши градови. Као год што је он постојан у својој резерви, тако ни његово пријатељство не подлежи промењљивости, коју сте видели у кн. Кузе, који вам беше час пријатељ, час противник. Ја вам дајем свечано уверење, да бисте ви, уклонивши и ове последње тачке сукоба, остали постојано задовољни кнезом Михаилом и Србијом. Немате се бојати, да бисмо ми после дошли са новим рекламацијама: овим предметом ми их завршујемо.“

Али-паша слушаше ме пажљиво и са изразом задовољства на лицу, а при последњим речма мојим прекиде ме, смејући се: „зашто ви хоћете да ми сад све свршимо? Оставимо један део тегоба и нашем потомству.“ „Оставимо, одговорих му, потомству мир и спокојство,

јер то је најбоље наследство, које му оставити можемо.“

Најпосле изрази се Али-паша: „кад је већ учињен корак, ми ћемо га узети у претрес.“

Корак би заиста и учињен; и то би прави одјек онога првога топа, који је Ашир-паша 5 јуна 1862 опалио на српску престоницу. Носећи овај одзив Србије у турску престоницу, ја сам се трудио, да се први утисци његови, колико се више може, ублаже. Требало је удесити све тако, да се ствари најпре само врата отворе, да се она узме у претрес, а кад то буде, онда јој се може давати обрт, какав буде затребала. Тон писма кнежевог олакшавао је објашњења у овоме смислу. У суштини својој пресудно и јасно, носило је оно, у форми, печат оне предусретљивости, на коју отоманска Порта не беше навикнута од стране кн. Михаила. Са те стране оно је произвело изредан утисак на турске државнике: где год је Али-паша о томе акту говорио, свуда је са задовољством помињао његов погодан тон. Па и његови другови, који су нас мање штедели но Али-паша, као што бејаху стари Риза-паша, Мехмед-Али-паша и Кибрисли-Мехмед-паша, хваљаху, сагласно са министром спољашњих послова, предусретљив тон писма кнежевог.

Још истога дана, 29 окт., могах ја телеграфом јавити у Београд, да је наш корак нашао бољи одзив, но што смо се могли и надати, а неколико дана за тим (2 нов.) могах притврдити своје уверење, али да не бих ни себе ни владу излагао самообмани, додадох: „да тиме немам намеру рећи, да је и успех нашем кораку осигуран; све да би успела ствар, имала би она да прође још кроз друге и различне мене."

Турска влада била је постављена у један од оних тешких положаја, у којима и за најозбиљније и најмудрије владе настају критичне алтернативе. Одбити Србију, значило би изазвати је, да се придружи отворено непријатељима султановим; прихватити њен захтев опет значи изазвати опасне унутрашње тегобе. Одмах првих дана изразио се Али-паша, да две велике препреке стоје на путу повољној по Србе расправи овога питања: „јавно мишљење и султан. У новије време изашло је више историјских дела, у којима су описивани бојеви на Београду, и мусломански се свет, које предањина, које историјом, навикао, да сматра Београд као бедем мусломанства, ну ако бисмо и могли ту тегобу да савладамо, ко би смео саветовати султану да **пусти** Београд?" Кад је примећено Али-паши, да би овај за-

датак најбоље могли да изврше сви министри колективно, приповедио је он, како је једном, за времена султана Абдул-Меџида, искупио своју министарску дружину, па јој представио очајно стање царства тако, да су му сви другови обећали најживљу потпору код султана, а кад су овоме отишли, да ни један од њих није хтео ни уста да отвори, те се опет он сам морао да изложи гневу султановом.

Али-паша био је душа отоманске владе; у његовим рукама лежала је расправа питања, а он је схватао сву важност његову. Није ништа обећавао, али није ни одрицао, — он, који је мало месеца пре тога времена говорио, да Порта не би Београда оставила, све да би јој „цела Европа поднела нож под грло." Он сад већ није више ни мало бранио важност Београда за царство, а о мањим градовима говорио је као о каквој ситници. Он је очевидно био заузео позицију, из које би прешао на ону страну, коју би му доцније сила догађаја могла наметнути. За цело би најсрећнији био, кад би могао обићи концесије. И било је знакова, по којима се смело закључити, да ће он најпре тај пут и узети. Он је покушао, да у Француза и Аустријанаца пробуди суревновање против Русије, шапћући њиховим представницима на ухо, како српски захтев није самосталан но задахнут Русијом. И у дру-

гих сила покушавао је Али-паша мало по мало, а вешто да распаљује осећања суревњивости против Русије, јер су ми скоро сви представници гарантних сила изјављивали жељу, да руско посланство не треба да утиче у ствар.

Ну сав труд Али-пашин у овоме правцу пролазио је узалуд! Ситуација не беше промењена само у Турској, већ и у Европи. Са те стране бејаху два гласа, што нам могаху улевати страховања: француски и аустријски. За то дај, за тренутак, да бацимо поглед и на ту страну.

Ми смо већ имали прилику да забележимо, како је Француска играла свагда либералну улогу на Истоку, изузев ретке прилике, где би је или домаће или европске потребе завеле тренутно са тога пута. У овим приликама још не беше јасно, на коју ће страну Француска влада да прегне. Остав незадовољан исходом пруско-аустријскога рата, јер беше остао без сваке добити за себе, Наполеон III смишљаше тада неку нову игру Европи. Он је био покушао да тражи од победоносне и увећане Пруске леву обалу Рајне, као накнаду, у име повређене равнотеже, али је имао својих јаких разлогà, да свој захтев повуче, у след чега повуче се и његов министар спољашњих послова Друен де Луис, који се сам на жртву принео, кад је његов суверен са својом политиком о накнади насео. Мутије, који је за ње-

говог последника дошао, полазећи из Цариграда, изражаваше мисли о стању ствари у Турској, које беху врло мало повољне за народности, а на путу своме у Париз, он је свраћао у Грчку, да и лично поради код краља Ђорђа у духу мира, докле Лавалет, који га до доласка на дужност заступаше, беше издао онај знаменити распис (од 4 септембра 1866) који, баш у име народности, беше јако подигао тон, трубећи остентативно, како Француска потпуно одобрава великодушне напоре Русије и Америке у корист потлачених племена, па додаје, да се „политика мора уздићи над месним и мајушним предрасудама прошлога времена. Цар (Наполеон III) не верује, да величина једне земље лежи у томе, да околни народи буду слаби; истиниту равнотежу види он само у томе, да жеље европских народа буду задовољене. У томе се он поводи по убеђењима и предањима своје династије. Наполеон I предвидео је промене, које се данас збивају у Европи. Он је посејао семе нових народности на полуострву, где је створио краљевину Италију; у Немачкој, где је укинуо 253 самосталне државе.“ И заиста, брзо се открије, да Мутије, због свога дужег одсуства из Француске, није више довољно познавао ни цара ни Француске, јер се преко свега његовог заузимања за Турску, показа, да је мир

на Истоку јако улазио у рачун Наполеонових комбинација, а да се мир обезбеди, бејаху му добро дошла сва средства: и концесије и сила; које би му се од тога двога показало успешније, то би и световао, да се примени било на једну, било на другу страну. Није много прошло, и већ се јавише први знаци овога расположења. У оно време, кад смо ми свој захтев пред Порту изнели, француско посланство у Цариграду прими од своје владе инструкције, да обрати пажњу и на српске послове. Те су инструкције гласиле од прилике овако: „ми треба да будемо задовољни што су ствари румунске и црногорске уређене; надајмо се, да ће се и устанак на Криту брзо савладати, а тиме ће се Турској мир не мало обезбедити. Остале би још ствари српске. За то би Порта учинила дело мудроти и увиђавности, ако би обратила пажњу и овој провинцији, у којој је народно чуство врло развијено, па би је прилике могле повући, да покуша своје претенсије насилним путем да оствари, те мир царству на ново да доведе у питање."

Француском отправнику послова Бонијеру препоручује Мутије, да се у томе смислу Порти изрази, и кад овај то изврши, одговоре му министри од утицаја, да ће се ствар М. Зворника и Кастела решити по жељи српској, а кад им Бонијер помене писмо кн. Михаила о

градовима, в. везир одговори, да би то било много на један пут, ну Али-паша оћута не давши никаква одговора.

Ма да Мутије још није ништа ни знао за нашу рекламацију о градовима, кад је ове инструкције издавао, корак његов није био без учинка и за велико наше питање. Он је и нама и Порти дао у руке мерило за најновије погледе Наполеонове на стање ствари у Турској, а доцније ћемо видети, да се Наполеонова влада није на томе кораку зауставила.

Ну не мање важно питање, у овоме реду мисли, беше за нас то: какав ће положај заузети Аустрија према нашем кораку о градовима? Знамо, какве су нам тегобе стајале на путу од њене стране у конференцији, која је 1862 држана у Канлици после бомбардања Београда; сећамо се, да се само њеном отпору има приписати, што тада, уза Соко и Ужице, није бар још и Шабачки град раскопан. Аустрија признаваше отворено, да градови српски на Сави и Дунаву њу у првом реду интересују, пре но и саму Порту. Аустрија беше доследна оној политици, коју вођаше још од онда, кад је Јосиф II, раскинуо своје источне везе са Катарином II па прегао да држи отоманску владавину на Истоку, да потпомаже status quo.

Ма да је наш корак учињен „поверљиво и директно“ код Порте, ипак се није ни мислило, да се он може сакрити од будног ока дипломатије, као што се није ни крио, но да му се овај поверљиви карактер одржи, ја сам, говорећи о њему са представницама гарантних сила, ограђивао се од сваког њиховог утицаја у ствар, докле год не бисмо видели, какав ће обрт она узети у рукама Портиним. Једини посланик, од кога сам зазирао, био је аустријски, бојећи се колико личних расположења барона Прокеша, старога туркофила, толико не мање традиционалне политике његове владе. Ну колико беше моје изненађење кад један званични орган бечки донесе једну изјаву, која навештаваше у опште, да се источна политика аустријска почиње на боље окретати, па изреком помињаше и корак наш о градовима у смислу за нас повољном! Кад ја, у след те појаве, похитах да походим Прокеша, он ме прими с прекорима, што сам се са свима његовим друговима саопштавао, а њега избегавао, ну задовољи се мојим објашњењем, које сам му у томе смислу дао, да су она „саопштавања“ била по индискрецији његових другова, а не по мојој жељи, јер сам ја, на против, имао да одгодим за који дан саопштења гарантним силама, да се не би повредила осетљивост Портина, којој смо ми желели, да одржимо

заслугу иницијативе. Сад су настала изненађења! Аустријски посланик саопшти ми, да је он, дознавши за наш корак, већ имао прилике, да говори о њему са турским министром спољашњих послова, који му је са задовољством напоменуо форму нашег корака, али се уздржао да се изрази, шта и о самој ствари мисли. При свем том, каже ми интернунције, да је он, и не имавши још упутства из Беча, по својој личној побуди, дао разумети Али-паши потребу, да се са Србијом стави у добре одношаје, доказујући му, како су, истина, трактати за Порту, али како се данас у сталност међународних погодаба није више уздати, а да има положаја, које треба разумети и у њима се знати наћи. Шта више, барон Прокеш додаде, да је он и своме кабинету у овоме смислу писао. Он врло похваљиваше објашњења, којима сам ја кнежево писмо на Порти пропратио, и мишљаше, да би свако уплетање странаца у ствар за њу било пре штетно но корисно. Интернунције жељаше да зна, шта ли други представници гарантних сила мисле о нашем кораку. Ја му изјавих, да смо ми једино од аустријске стране били у неизвесности, ну кад смо сад срећни, да у вас не само не ударамо на отпор, но још налазимо и благонаклону пот-

пору, — није прилика, да ће нам се и која сила противити; јер ми се и лорд Лајенс још летос изразио, да Енглеска не би сметала, ако би се Порта хтела с нама да погоди. „То је исто и аустријско гледиште, прихвати Прокеш. Питање је чисто турско-српско, тако, да није прилике да би гарантне силе поквариле погодбу, коју би им Порта нотификовала.“ И као да још боље обележи корениту промену свога гледишта, Прокеш додаде, да су градови данас и у војном погледу изгубили од своје важности, те тако Порта не би, у опште, ништа изгубила, оставивши ове тачке у Србији.

Од куда ова голема промена у старога Прокеша? Шта је могло њу тако нагло да доведе? Нека нам је допуштено посумњати, да је она потицала из његова убеђења, јер ма да се Турска налазила у тешком, критичном положају, староме Прокешу беху већ прошле оне године, у којима се убеђења мењају; критичан положај трајаше за Порту од дужег времена, а он дотле не исповедаше убеђења, да се Порта мора концесијама да избавља. Не, ветар је духао из Беча; не, он је духао још са Садове, а стари Прокеш разумео је положај па се хтео у њему наћи; он је хтео, да изађе на сусрет новој струји, те да спасе свој званични

ложај, у коме се он, кроз којекаквих петнаест година, беше слатко уљуљао. И он то рађаше озбиљно, али имађаше да савлађује своје многогодишње навике. Беше психологијски поучно пратити ову усиљену метаморфозу у души једнога човека, који не беше обичан ни даром ни науком, ни искуством. И онда, кад је Аустрија и у званичном листу свом већ била обзнанила своју нову политику, он још шапуташе, он још живљаше у мистеријама; вршећи кроз цео свој век политику туркофилску, он ми и тада још доказиваше, како је потребно, да се о новом правцу аустријске политике „што мање говори“, — докле његов шеф ништа не пропушташе, да се његова политика на све стране света што пре протруби.

После претрпљених пораза цар Фрањо Јосиф беше узео за свога првог министра и министра спољашњих послова барона Бајста, саксонског министра, познатога немачког сепаратисту и старог противника Бисмарковог. Како седне за сто чувеног Метерниха, овај живахни, окретни и даровити муж развије на све стране радњу, која је изгледала готово као грозничава. У круговима европске дипломатије он обзнани отворено, да не ће да буде туркофил као Прокеш, јер има да штеди осећања аустријских народа, којима многобројни сународници живе под владом турском; он изјави даље, да је

Аустрија доста плаћала погребне трошкове за италијанске и друге (немачке?) кнезове, па да је време, да одустане од тога правца свуда, а најпре у источном питању. Ове је речи изговорио нови аустријски министар пруском е посланику Вертеру, а и сам цар, примајући овога посланика, говорио му је о својој новој источној политици. Бајст предложи силама, да се за источне послове сазове у Паризу конференција од представникâ силâ потписницâ париског уговора у намери, да се народи задовоље и мимо Порту, а да би и Русија престала бити интересована, да се преиначи овај уговор у смислу за њу повољном. Ништа не беше чудно, што је оволика промена изненадила нас, који не стојимо на великој позорници светској; она изненади и саме велике силе, па и оне, којима у прилог иђаше. Лорд Станлеј, енглески министар спољашњих послова, не само да није од Бајста крио своје изненађење, но му је још тражио и објашњења о тако напрасној промени; он је са двоумицом саслушавао његове предлоге. У Паризу приме предлог Бајстов као задахнут Русијом, а кнез Горчаков упути Стакелберга, руског посланика у Бечу, да се чува Бајста, који само компромитује Русију; „он је једна нервозна природа; он не познаје терен великих послова“.

Сва ова журба Бајстова имала је свога порекла у дубокој потреби, коју је осећала Аустрија, да се мир на Истоку обезбеди. Потресена из темеља поразима, које је претрпела на чешким бојиштима, Аустрија није могла желети, да се игде, а најмање у њеном суседству, отворају питања, која би је сметала, да се опорави и консолидује ([1]). Тако су схватали њен правац и сви кабинети. Њено стање најбоље је карактерисао тадашњи посланик француски херцег Грамонски, рекавши, да су Аустрија и Турска као две трошне зграде, једна уз другу прислоњене, па се једна не може да потресе а да и друга не осети потрес.

Благодарећи овоме стању, Бајст изјави у Цариграду да Порта треба да задовољи Србију; он се обрати у истоме смислу и кабинетима великих сила. Ну аустријска активна потпора није била потребна Србији; кад је

[1]) И саме званичне бечке новине износиле су отворено ове разлоге: Für das Wiener Cabinet kann im Allgemeinen das Eintreten einer neuen brennenden Frage nicht erwünscht sein, solange die innere Gestaltung des Kaiserstaates nicht zum Abschluss gekommen ist. види „Wiener Abendpost“ од 3. дек. 1866 бр. 277.

Аустрија повукла своје вето, она је све учинила, што је до ње стајало, а тада је до ње стајало мање но икада. Ми смо уверени, да би се наша ствар срећно свршила све да би јој се Аустрија и одупирала; њен глас беше, после Садове, изгубио свој значај нарочито на Истоку; она беше у апсолутној немогућности, да се концесији турској и фактички одупире. Још она беше сва рањава, још се пушаху њени кровови од топова пруских. И сâм Прокеш признаваше ми, да „Порта све очекује од Француске, па да је природно, да ће се на њен савет највише и освртати“. У осталом, ми ни мало не превиђамо, да је обрт у аустријској спољашњој политици, и ако је био пролазан, нама дошао у добар час. И турски државници разумевали су онако исто, као и државници европски побуде, које су Аустрију покретале, да свој глас подигне у корист Србије. Кад је Али-паша прочитао оне званичне бечке новине, које су разлагале, како Порта треба, у интересу домаћега мира, да жртвује градове у Србији, он је са подсмехом повикао: требало је додати још — „и ради мира у Аустрији.“

Ствар је наша била узела најповољнији пут; ишла је тако напредно као добро опреман брод, кад се, уз повољан ветар, на море пусти. Четири године спремано је земљиште

питању; за четири године биле су све силе наше усредокраћене у намери, да се ова животна потреба Србије срећно намири. Сад после толиких напора, после разних покушаја, после неодступне истрајности у правцу, дође нам у помоћ и сама политична ситуација, и у Европи и у Турској. Она је покретала једну велику силу за другом, да заузму повољан положај према питању.

Остало нам је било да знамо, како ће се одазвати влада Наполеона III. Знамо, каква је упутства имао Бонијер о српским пословима у опште, али у овоме специјалном питању не беше још ништа примио, а међу тим се новембар примицаше крају. У то му дође једно приватно писмо, у коме му Мутије писаше, да га српски корак није ни мало изненадио; али да је то ствар тугаљива, где треба врло смотрено поступати тако, да би савети, који би се давали Порти, имали на то смерати, да се њој остави заслуга иницијативе. То нам беше довољно да знамо на чему смо, и да рачунамо и на јачу потпору, која као позитивна, беше нам потребнија од аустријске, јер, као што смо већ имали прилику навестити, Порта, заједно са целим Истоком, не престајаше да сматра Наполеона као најмоћнијег суверена у Европи.

Мишљење енглескога кабинета знамо из ранијег времена. Сад је стајао на челу спољашњих послова в. Британије Станлеј, син лорда Дербија, председника кабинета. Он се о Србији више пута повољно изражавао, па и сада бејаху ми дошли до знања гласови, да се и он спрема да светује Порту, да дигне своје гарнизоне из српских градова. Он је давао израза своме убеђењу, да би Порта добро учинила, да пределима, који су удаљени од центра (Цариграда), дâ Selfgovernement, па да по тој аналогији, и градове у Србији треба да пусти. Ну Станлеј, садањи лорд Дерби, човек је, кога зналци описују као карактер неодлучан; свакој ствари испитује све крајеве (за и против), па се зауставља на средини. Са таквом физиономијом и ја сам га очекивао, да се појави у нашој ствари. У опште, кабинет енглески држаше се доста равнодушно према свему, што се тада у Турској догађаше; изгледаше, као да жели, да има одрешене руке, али једна ствар ипак задаваше бриге Станлеју, а то је, што беше чуо, „да су српске војне спреме скоро довршене“. Лаенс, енглески посланик, изражавао се и тада, као и раније, да је Порта господар да оцени, да ли јој интереси налажу, да пусти градове, али још 30 нов. писах ја у Београд, како не сумњам, да ће се енглески кабинет још и формалније

изјаснити, док се мишљења међу кабинетима измењају.

У опште, тада већ беше јасно, да од стране дипломатије не ће бити никаквих сметња нашем кораку за градове. И пруски посланик, гроф Брасије де Сен-Симон, изјави Али-паши, да Турска нема интереса, да чува „аустријски град“. Ну ми имамо узрока да верујемо, да је то било лично убеђење самога посланика, а не израз политике његове владе. Кад је италијанска влада распитивала код других кабинета за мишљење у српском питању, нашла их је све готове, да саветују Порти концесије, само се у пруске владе опазило сумњиво расположење, па готово и неко устезање. После победе над Аустријом, Бисмарк је, по свој прилици, желео, да се одношаји на Истоку што више заплету, те да се погледи политичкога света са немачких послова на страну одврате. Ну ма какво да је било мишљење Бисмарково, оно за источне послове не беше од утицаја. Нисмо имали никаква основа да зебемо ни од Италије, јер по својој народносној политици, које се тада још верно држаше, она је још 1862 год. пристајала уз оне силе, које би највише за Србију захтевале. Што се, у ово време још не беше са својим мишљењем појавила, долажаше отуда, што је чекала док се изразе други ка-

бинети, јер јој не беше обичај, да се пред њих истиче.

Русији беше у овоме покрету положај тежи, но ма којој другој великој сили. Не беше за њу никада ослобођење источних хришћана само питање мира, или само питање консерватизма, који би она могла, као друге силе, савлађивати било концесијама, било отпором. Предања њене вековне политике искључиваху сваки отпор хришћанима. Ну исто тако не могаше јој искуство допустити, да се олако поведе за сваком струјом слободе. Година 1866 јавила се, истина, као врло узбуркана и мутна тако, да се и руска дипломатија већ питаше: да ли није заиста наступио тренутак, да се једном прекида то досадно источно питање? Нестрпљиви су већ наваљивали, да се струја прихвати, по што ће све теже бити да се питање реши, што се буде више одгађало; ну кнез Горчаков, богат искуством, а узвишен духом, довикиваше им: „зар хоћете да поступате као машиниста, који, да би исправио поремећену машину, завлачи прсте у њу, а заборавља да за прстима иде рука, а за руком цело тело!“ Руски државник беше уверен, да би свака војна сурадња руска на Истоку могла дати покрету карактер европски и размере недогледне.

Три беху пута, који искуснији у реду руске дипломатије испитиваху, као путове, који би се могли узети за расправу тако названог источног, или правије речи, отоманског питања: 1, да се велике европске силе сложе па да реше судбину Турске; 2, да се образују аутономије различних предела под сузеренством Портиним; и 3, да сами народи, настањени у Турској, корените реше питање, па да наследство Турске падне у део њима, као законитим наследницима.

Први од ова три начина није нико друкчије сматрао но као шимеру. Расправа по другоме начину, налажаху руске дипломате, да би ојачала Портин aукторитет, јер створивши нове политичне групе, нова државна полубића, она би ослободила и поцепала народе препречивши међу њима могућност слоге и заједничке радње и тиме, што би се међу њима и међусобно суревновање изродило. Руска дипломатија нагињаше, да усвоји трећи начин, по коме би сами народи своју судбину решили сложно заједничким коначним ослобођењем. У томе случају сурадња Русије сводила би се: 1, на дирекцију, коју би она давала народима у борби, ради одржања јединства у радњи; 2, на потпору материјалну, искључујући војну; и 3, на потпору моралну, нарочито осигурањем начела немешања. Ово начело мишљаше се, да се може обезбедити у договору са Пру-

ском, а можда и са самом Енглеском, јер изгледаше, а беше и позитивних уверавања, да се Енглеска не би мешала у борбу хришћанску, ако се не би ни која друга сила умешала. Најпосле можда би и сама Италија била наклона начелу немешања.

Ово су биле главне црте програма, који у оним приликама превлађиваше у руској дипломатији. Заиста програм некористољубив, јер не смераше ни на каква освојења, ни на каква увећања, до једино на тај доста сумњиви рачун, што би народи сами, са малим жртвама руским, могли подерати париски уговор.

Програм овај био је, у основу, програм самих источних народа, јер од 1860 ова начела беху и у Србији и у Грчкој предмет живе радње на званичном и на публицистичном пољу. Руски кабинет беше их усвојио, у теорији; изгледаше, као да беше на прагу, да их и активно прихвати. Ну кнез Горчаков још не налажаше довољно јемства, да би народи сами себи остављени, могли питање повољно расправити, па наваљиваше, да се криза одгоди, а то, по мишљењу генерала Игњатијева, беше могуће једино тиме, ако би се Кандија задовољила, а Србија турских гарнизона опростила.

Генерал Игњатијев беше не мало ангажован у критски покрет, па налажаше, да је наш корак за градове у невреме учињен (inopportune); шта више, и одвраћаше ме, у први мах, живо од тога корака, и лично и преко свога саветника Куманија; ну чим смо ми корак учинили били, руски посланик био је један од првих представника гарантних сила, који је свој глас у нашу корист подигао. Он је одмах изјавио турском министру спољашњих послова, да су одношаји између Русије и Порте у опште добри, ну да има на оризонту још једна црна тачка, а ова би ишчезла, ако би Порта хтела да уреди српске ствари.

На тај начин могао сам, до краја новембра, констатовати, да је наш корак, са разних побуда, наишао на сагласност силâ, сагласност управљену у нашу корист. Све силе или су већ биле дале, или су се спремале да даду савет Порти, да — попушта. Ова сагласност могла би се можда разбити о турско јогунство, али, бар у оним приликама, чињаше ми се вероватније, да она не би остала без утицаја на Порту, која није навикнута да сретне толику сагласност силâ ни у којем предмету тако сложеног источног питања.

30 нов. бејах већ у стању писати у Београд, да „можемо себи честитати, што смо

учинили корак у добар час, али се успеху не надајмо, докле год нам не би још озбиљнији догађаји у помоћ притекли. Семе је у своје време усађено, оно је добро заогрнуто; али ми се чини, да њему не помаже ђурђевска киша, већ да би требало добру мећаву па да никне".

Докле је ствар на земљишту дипломатском овако добро упућена била, од стране Портине владала је још неизвесност. Месец данâ беше протекло од времена кад смо корак учинили, а Турска влада беше се, према њему, завила у дубоко ћутање, које у исти мах, показиваше, да она осећаше, да се попустити мора, али ко ће да узме на себе одговорност? Најмоћнији члан владе, Али-паша, беше се препао од тегоба, које беху на царевину навалиле, па поговараше, да хоће да се уклони са управе очевидно у намери, да избегне одговорност концесије, која пред његове очи излажаше као неизбежна поноћна авет. Тренутак беше. заиста, озбиљан. У дивану се покретаху врло озбиљни пројекти, или тачније рећи, као у сваком болесном организму, јављаше се грозничава трзавица. Беше још тада предложено, да се за пет година прекине плаћање интереса на државне дугове, па да се новац употреби на оружање, којим, мишљаше се, да би се успело, да се угуше сви устанци унутрашњи. Врло мо-

ћни чланови владе беху за овај пројекат, као Кибрислија, Риза-паша и Мехмед-Али-паша, ну велики везир Мехмед-Ружди-паша и Алипаша беху му одсудно противни. Они доказиваху, да су страни капиталисте, који су им новаца позајмили, још једина копча између Турске и Европе, а неплаћање интереса да би ову везу прекинуло, и противу Турске окренуло још и ову моћну класу становништва европског, која се за њу интересује. Тиме би се учинио крај могућности нових зајмова. У овоме трвењу није ни једна странка могла да надвлада. Она, што је хтела да се апелује искључиво на оружје, желела је, да се нарочито ослони на Албанију, и већ је почела била да врбује и задобива арнаутске главаре. Не мање опажа се у ње смер, да распали фанатизам мусломански. И са̑м Али-паша, који је са стране фанатизма био најмање подазрив, рекао је пруском посланику, да би Порта дигла на оружје свеколико мусломанство, ако би се устанак хришћански раширио.

Појмљиво је, да у овој општој забуни и несагласности српска ствар није могла наћи своје расправе. То је опет бацало у бригу европску дипломатију, јер је она српску ствар сматрала као озбиљну по мир на Истоку, па и даље. И они, који су са тога гледишта, највише интересовани били, гуштали су се са мном

брижљиво да испитују изгледе нашег питања, и путове, кроз које оно могаше проћи. Старом цариградском дипломати Прокешу чињаше се, да турски министри имају потребу да буду са стране потпомогнути (пусирани), те да им се положај пред султаном олакша, а Прокешево мишљење имађаше свагда неку своју тежину, јер многогодишњи интимни односи с Портом дали су му прилике, да прибере довољно искуства о ходу турске политике. Потпомогнут са стране, министар спољашњих послова представио би султану, с једне стране, положај земље, а с друге оцену и савет сила̂. Порта не може не увидети, колико би јој више годило, да попусти мишљењу официозном и сачува себи заслугу иницијативе, но да буде доведена у положај, да попушта формалном и званичном захтевању сила. Тако ми говораше Прокеш.

„Овај говор, (писах ја у дек. у Београд), показује да г. Прокеш све очекује за нас од сила̂, да он готово исход питања чини зависним од њиховога гласа; ну ја не верујем да ће глас сила̂ у свако доба и у свима приликама једнако бити послушан. Повратили се мир царевини, једва ће се Порта и освртати на савет сила̂; ако ли се пак немири одрже и још разгранају, само ће онда Алипаша мислити, како ће да изазове савете сила̂

и свој положај да олакша тако, да ће се Порта, истина, наћи потпомогнута силама, али у основу, да ће она само попустити притиску догађаја̂.

„Ја опажам, да се распростире идеја о потреби, да се Порта пусира, јер је помиње и г. Бонијер (Франц. отправник послова); ну ја не знам, да ли би било пробитачно за нас, да силе узму озбиљнији тон. Мени се чини, да би нам тада Порта, заклањајући се за силе, положила теже услове, а силе да би после и на нас своју пресију окренуле, и у колико би год на Порту више наваљивале, у толико би нама наметале теже обвезаности, које би могле бити штетне по нашу будућност. Ја, дакле, ни мало не обадравам намеру да се Порта пусира, али и не одвраћам од ње никога. Кад наваљивање на Порту буде без нашег захтевања, онда ћемо ми имати више снаге, да се одупиремо пресији сила̂, те ни од њих да не примимо тешке услове. За сада бар то би био наш правац, који бисмо наравно, према околностима, могли доцније и преиначити."

Није можда потребно ни да додајем, да су моји назори у Београду налазили потпунога одобрења. Мени је била остављена дирекција преговора̂. Ако дакле не наводим никаквих

противних примедаба владиних, долази отуда, што их није ни било.

Међу тим, Порта као да још није осећала потребу, да буде потпомогнута од стране силâ. Она је све своје погледе управљала на Париз, те је тамо, преко свога посланика, изјавила, да се министри не смеју усудити да поднесу султану српски захтев. Уз то дошао је пристанак Портин на цену, коју јој је влада српска тражила за оне српске куће, које су имале ући у градски рејон. У тренутку, дакле, кад Србија захтева, поред осталих, и град Београдски, Порта откупљује од ње скупом ценом куће српске, које су намењене да тај град ојачавају проширењем његовог рејона. Не зна се, да ли је та појава била обична педантерија, или је имала дубљега значења: доста то, да је она, у оним тренутцима, имала места да нас забрине. И Гарашанин је овај пристанак Портин сматрао као последицу нашега корака; он је држао, да Порта хоће да закључи сва несвршена питања, која бејаху у свези са ојачањем града. То се види из једног његовог писма од мес. нов.([1]) где вели: „ко зна да и томе није узрок твој долазак у Београд, и писмо, које си нам измамио, да однесеш Порти?“ А доцније (3 јан. 1867) вели: „Ја ћу сад морати новце при-

[1] Нема дана.

мити, макар их после вратио, кад ти град добијеш.“

Многи спољашњи знаци ишли су у прилог овоме тумачењу. Кад се, на измаку новембра, повела реч у савету министарском о нашем питању, чули су се гласови, да је боље позвати европске силе, па им предати Цариград, но оставити Србима градове, па им ослободити леђа, да могу напред маширати. Прем да ове речи необично звоне, ипак су оне вероватне, јер у Савету турском има свагда људи, који су кадри и то рећи. Толико је стајало као извесно, да Али-паша не беше никоме ни од дипломатије, ни иначе, дао предвидети какав може бити исход питању, до што га је представљао као тешко, несавладљиво, нарочито код султана.

Око половине декембра ствар се беше савршено ућутала; Порта не даваше никаква знака ни повољног, ни неповољног. Ваљало је мислити, како да се она покрене. Ја сам већ напред обележио узроке, са којих нисам био за то, да наваљивање на Порту долази од дипломатије; доста је, да Порта знађаше на чему је са силама. Оним разлозима имам да додам још и тај, што сам био са Али-пашом уговорио, да преговори не излазе из нашега круга, т. ј. да не тражимо посредовања сила̂, но да се одржи ствар и карактер директан и поверљив,

као што је одмах с првога корака и квалификован. Крећући се свагда, тврдо убеђен о тој потреби, у овоме реду мисли, ја сам држао, да и већа навала на Порту треба да дође опет од нас самих. Свак беше уверен, да за успех ствари, Кнез српски требаше чврсто да се држи, ну питање беше: докле могаше ићи та чврстоћа, да ли да пређе у остентацију, јер Србија не бејаше у положају, где би се могла пасивном чврстоћом што помоћи. Прокеш нам саветоваше, да не прибегавамо остентацији, — а ја, достављајући овај савет у Београд, писах (14 дек.), на против, да мислим, да „не бисмо имали да се бојимо ни остентације, ако Порта још које време продужи да ћути.“ Ствар се не сме ућутати; ми не смемо пустити, да она постане предмет тридесетогодишњег чекања, као што бејаху друга наша питања. Ако бисмо пустили, да се ствар успава, ми бисмо се јако дискредитовали у очима целога света.“

С друге стране, беше прошло скоро два месеца од како је корак наш учињен. То је време било довољно за Порту да га оцени; она се не могаше тужити, да је нисмо штедљиво на миру оставили, да се промисли и реши. С тога 12 дек. одем на Порту, да захтевам одговор. Вел. везир изјави ми, да Порта промишља о ствари, али да се њоме још није

формално занимала, ну да ће и то ових дана предузети; да питање има својих тегоба, па да се мора полако делу приступати. Ја му напоменух, да су и ствари румунске и црногорске имале својих тегоба, па да је он нашао начина, да их расправи, а то да нам даје основа мислити, да ће он умети да савлада тегобе и у ствари једнога народа, који држи, да није мање достојан царскога призрења. Мехмед-Ружди-паша прихвати задовољно, како он заиста себи у славу рачуна, што је румунске и црногорске послове уредио; он хваљаше Србе, „што нису Грци,“ па опет додирну долазак кнеза Михаила у Цариград, питајући ме, за што он није дошао онда, кад су срушени градови Соко и Ужице? Оно су биле полу-мере, одговорих му, а за потпуно измирење треба, да се доврши што је онда отпочето. Место прецизног одговора, вел. везир помену са задовољством, како су некада Срби са Турцима заједнички војевали против Тамерлана, па ме најпосле позва, да походим и његовог друга Али-пашу, што сам ја, и без његовог позива, био наумио да учиним.

Министар спољашњих послова увераваше ме, да се није доспело, да се питање узме у претрес, али ће се и то ових дана у министарском Савету учинити, а кад му ја изјавих, да се Кнез нада, да в. Порта не ће

његово писмо оставити без одговора, Али-паша прихвати тоном велике предусретљивости, да оно ни на који начин не ће остати без одговора, и мољаше ме, да верујем, да њима добра воља не оскудева.

Ово је била прва фаза, кроз коју су наши преговори прошли. Она нам није могла донети извесности, али, у главноме, ми не имађасмо узрока да будемо њоме незадовољни. Колико је било од великог значења, што Порта беше пристала да испита и оцени наш захтев, што беше ушла с нама и у преговоре; толико не мање беше значајна она необична сагласност силâ, која се у овој првој фази појави у нашу корист. Тако тешка питања и не ломе се на пречац, ван оружјем. На пољу преговора требало је стрпљења и смотрености, а на дому спреме за све прилике и одсудног понашања, које, као што ћемо видети, није ни изостало.

XIII

ПРЕГОВОРИ ИЗМЕЂУ РУСИЈЕ И ФРАНЦУСКЕ

О СУДБИНИ БАЛКАНСКОГА ПОЛУОСТРВА

—

На измаку 1866 отворају се између Русије и Француске важни преговори, који и српско питање о градовима обухватају у свој круг. Први траг њихов налази се у једној депеши, где кнез Горчаков напомиње (16 нов. 1866) како је Мутије, по нарочитом налогу Наполеоновом чинио предлоге руском посланику барону Будбергу о „споразуму између два кабинета у приликама, које искрсавају на Истоку.“

У Петрограду буде примљен овај корак француски са задовољством. Кнез Горчаков одговори Будбергу овим предусретљивим речма: „Главне основе, које је француски министар спољ. послова изнео, уверења, која вам је дао, имају, у очима нашег узвишеног господара,

особите важности за то, што истичу из непосредне мисли цара Наполеона, и што је маркиз Мутије по нарочитом налогу Њег. Величанства покренуо ова питања код вашега превасходства. Цар вам препоручује. да употребите прву прилику, па да изразите ова осећања цару француском. У тај исти мах Њег. Величанство заповеда ми, да вас поставим у стање, како ћете са потпуном искреношћу одговорити на понуде, које вам је учинио г. министар спољ. послова. У то име ви ћете замолити цара Наполеона да се сети разговорâ, које је наш узвишени господар имао са њим у Стутгарту.[1]) Назори, које му је тада Његово царско Величанство изразило о будућности Истока, нису се променили ;његова су начела остала она иста".

Очевидно је, да је кнез Горчаков, овим уводом, смерао на то, да изнесе двоје на видело: прво, да понуда долази од Француске и друго, да се преговори воде са самим Наполеоном, а не са његовим министром. Прелазећи на појединости, руски канцелар износи два значајна предлога, од којих се први тиче Крита. Устанак Критски, по њему, заслужује пре свега највећу пажњу евроиских кабинета.

([1]) 1860 г.

Ако би силе хтеле, да оставе пут крпежа, којим до сада нису ништа друго постигле, но само оптеретиле будућност тегобама садашњости, руски министар налази, да има само један излазак, а то је, да се Крит придружи краљевини Грчкој. Тиме би силе поправиле погрешку, коју су учиниле што још онда кад су створиле грчку краљевину, нису придружиле острво Грчкој; утврдиле би тадашње своје дело, оснажиле у Грчкој монархијско начело и владавину краља Ђорђа. Силе би тиме стишале, бар тренутно, занос Грка за великом идејом, те припомогле, да ишчезне један од најближих узрока, из којих ничу сукоби. Нађе ли се пак, да је ова комбинација сувише радикална, онда кнез Горчаков предлаже, да се од Крита створи аутономна држава, која би се везала за Порту васалством онако, као што према њој стоје Сједињене кнежевине. А и то стање не сматра он другачије, већ као прелаз коначној анексији острва краљевини Грчкој, што мора наступити пре а после.

Још је важнији други предлог рускога канцелара. Ма колико да жели, да се стесни круг догађаја̀, опет, мисли он, да се мора предвидети случај, где би уз пркос силама, источно питање добило карактер ширега устанка хришћанских племена. Он то не жели, као што не жели ни Француска влада, јер не држи, као

ни она. да је Исток зрео, ни Европа приправна за „слично решење.“ Ну, у политици, људи нису свагда кадри, да управљају догађајима, а има десетак година, како је покрет духова у Европи донео собом, да је овакав исход више но вероватан. Да се силе не би нашле изненађене, треба да се договоре. Он мисли, да ни каква хришћанска сила не би имала смелости, да се материјално заузме за турско господарство против ојачања хришћанских народа. Јавно мишљење свију земаља протестовало би против сличнога понашања. Једини пут, који би се могао узети, био би **начело немешања**, које је нашло места у савременој политици, и које је бивало проглашавано и примењивано у питањима, која су не мање интересовала мир и општу равнотежу. Кнез Горчаков изјављује, да је цар његов решен, да се, са своје стране, тога начела држи, ако га и други кабинети буду усвојили.

Ни у Францускоj „жутој књизи“, ни међу документима, које је руска влада (1866) предала јавности, не налазимо ни каквих података о ближем одговору француске владе на ове изјаве кнеза Горчакова. Све што је, у томе погледу, од стране француске владе допрло на јавност, креће се у општим, неодређеним потезима. Шта више, имамо узрока да верујемо, да је француски кабинет крио од других кабинета, да има ма каквих договора са Русијом.

Ми ћемо покушати, да ову празнину, бар у неколико, попунимо.

Француску владу нису могли изненадити назори рускога канцелара, и кад је она ушла са Русијом у дубљу измену мислî, имала је разлогâ, који су водили своје порекло још од догађајâ на чешком бојишту код Садове. Наполеон је покушавао, да се приближи Русији, али, ако је могуће тајно.

У декембру (1866) руски посланик Будберг буде позван цару у Компијењ, где је био и Мутије. Дух говора Наполеоновог своди се на то, да је дипломатија трговина: једно за друго. Колико би му год Русија осигурала онде, где би он имао интереса, толико би јој он вратио на оној тачци, где би се она интересовала. Цар се у опште показао склонитији за споразум са Русијом но Мутије, који се у ствари Критској још у Цариграду био ангажовао за Турке.

Преговори са Мутијем обухватили су тешњи круг догађајâ у Турској. После дугог затезања француски министар склони се, да препоручи своме посланику у Цариграду, да на првом састанку, предложи султану аутономију за Критско острво. Посланик би имао да говори султану у име министрово, јер Мутије држаше, као да би султан према њему имао некога особитог поверења; обе силе имале би

посебице да раде, јер би њихова заједничка појава могла имати облик завере против целокупности царства турског.

Мутије пристане и на начело немешања, али тако, да се оно растегне и на Грчку, Србију, Ц. Гору и Румунију. Будберг не одговори ништа на ову резерву, па за то буде прекорен кнезом Горчаковим, јер искључење ових јединих уређених хришћанских средишта не би значило ништа мање, но поколљ непосредних поданика Портиних. А кад је доцније Мутије формуловао своје мисли и на писмено, кнез Горчаков попунио је ћутање Будбергово. Ну и француски посланик са своје стране, тражио је опет објашњења о томе, што се у депеши руској од 16 новембра прешло ћутањем српско питање. Канцелар је одговорио, да се Србија обратила непосредно Порти, не тражећи ничије потпоре, по што се нада, да ће свој посао моћи да изведе непосредним преговорима са отоманском владом.

Главна тежина француској депеши лежала је у томе, што је Мутије предлагао, да се за ова два главна питања, што тада бејаху на дневном реду. Порта најпре саветује, па ако се тим путем не успе, да се онда силе одговоре о мерама, које би предузеле, да своје савете остваре.

Преговори о овим питањима нису остали ограничени само на владе руску и француску. Енглеска и Аустрија буду такођер посвећене у ову измену мисли. Станлеј изјави, да би и Енглеска драговољно прихватила начело немешања, ако би га и друге силе усвојиле. Политика немешања била би потпуно по укусу енглеске владе; али, говораше Станлеј „рђава управа“ у краљевини Грчкој уздржава краљичин кабинет да пристане на анексију Крита; био би за аутономију, али без притиска на Порту; најпосле једва се решио да препоручи Лаенсу, да саветује Порти само административна побољшања на острву. У опште Станлеј је био хладан према Критској ствари, добивши уверење, да ће Порта бити у стању да савлада устанак. Енглеска изгледаше готова, да призна свршен посао ма на чијој страни. То је начело владало њеном политиком. Тада, истина, није више духао ветар од 1854 г. Енглеска не беше више турска, као у време Кримскога рата, али још није била ни хришћанска, а још мање грчка.

Много наклонитији показиваше се Станлеј Србима, но Грцима. C' est parceque les Serbes ont le sabre au côté; toujours la force, toujours le fait! — писаше из Лондона барон Брунов. И заиста, у декембру био је енглески кабинет већ решен, да саветује Порти попу-

штање у градском питању. Упутства, која је Станлеј спремио за Лаенса, био је тада већ одобрио и Дерби, председник кабинета.

Какав је положај Аустрија заузела у нашем питању, имали смо већ прилику опширније да говоримо. Према Крићанима показиваше се она не мање наклона, али начелу немешања беше одсудно противна. То је био први знак реакције у првом полету Бајстове либералне политике на Истоку. Он сматраше то начело као подстрекавање хришћана на устанак. То је било и француско гледиште, у коме га подржаваше посланик француски, онај исти херцег Грамонски, који, као што знамо, изражаваше убеђење, да су Аустрија и Турска две трошне зграде једна уз другу прислоњене. Докле је он шапутао на ухо Бајсту, да би Аустрија, у случају општег устанка у Турској, била, од стране Европе, овлашћена егзекуцијом, исповедао је отворено у дипломатским круговима, да се начело немешања не би могло одржати, а да интересоване суседне силе не добију вољу ући свака у своју сферу, Русија у Цариград и Бугарску, а Аустрија у Босну и Херцеговину. Ну Стакелберг овлашћен својом владом, изјављивао је не мање отворено, да би Русија сматрала улазак Аустрије у Босну и Херцеговину као casus belli, по што је сама собом, прогла-

свити начело немешања, дала најбољи доказ о својој некористољубивости. Улога, коју је у овој прилици играо херцег Грамонски, ако није била лична, могла би бацити тамну сенку на политични морал Наполеонове владе.

Ако не заборавимо, да смо овде ушли у дубину европске политике, која се почела развијати после Садове, ми се морамо питати: шта на све то вели влада нове Северне Немачке? Докле је Бенедети, француски посланик у Берлину, порицао пред силним министром немачким, да има ма каквих договора између Француске и Русије, и да француска влада ради у Цариграду у след каквих договора са Русијом, — руски кабинет држао је потпуно немачку владу у току својих одношаја са Француском. Бисмарк је говорио да не би имао ништа против руско-францускога споразума, прем да би му претпоставио споразум руско-енглески, јер докле би први само умеравао Наполеона, други би га уздржавао. Бисмарк не верује у искреност Наполеонову спроћу Русије, нити држи, да ће он пристати на начело немашања, по што је Исток за Наполеона Белгија и француска Швајцарска. Он му не верује, јер је у последњем рату дошао до искуства, да Наполеон држи готов пројекат уговора у руци, кад год озбиљно мисли оно, што ради. Не мање значајно је и по-

учно, како је тада Бисмарк класификовао интересе европских сила на Истоку. По њему, на првом месту била би интересована Аустрија (не каже за што), на другом Енглеска због Индије , на трећем Русија због својих симпатија за источне хришћане, за тим Француска због својих материјалних интереса, а чак на петом Пруска.

Савети француско-руски, који су се односили на Критску аутономију, нису имали успеха. Одзив турски раздражи Наполеона и његовог министра, те овај изјави незадовољство турском посланику, припретивши му, што Порта зна само за једно источно питање, а заборавља, да их има два: једно за Турску, а друго за Европу, која ће их знати разликовати.

Отпор Портин припомогне, да се још јаче развију одношаји између Француске и Русије; ну то је био за Наполеона само спољашњи повод. У ствари, он је на Истоку тражио земљишта, са кога би намирио своје интересе на Западу. Како му успеси пруски у Аустрији и у Немачкој не даваху мирно спавати, најприроднији савезник била би му — Аустрија. И Мутије, заиста, и говораше, да не превиђа потребу, да Аустрија опстане, јер се празнина, коју би она оставила, не би имала чиме да испуни, ну додаваше, да је за Бајста источно питање Немачка, где он има свагда пред

очима Пруску, али да Француска не би желела да служи ничије освете. Све то беше само изговор; у ствари, Наполеон се не могаше да наслони на Аустрију за то, што она беше сломљена и сатрвена, па му још за дуго не могаше ни од какве помоћи да буде. Још мање могао је Наполеон рачунати на Енглеску. Тамо је његово несташно понашање ударало на осуду. У поверљивим разговорима Станлеј је строго критиковао Француску, што преображава војску, изазивајући тиме и друге силе, да то исто чине; жалио је, што Наполеон није за себе задржао Мехику, те би, тамо ангажован, оставио Европу на миру, а финоће Мутијеве бацао је у дипломатију осамнаестог века. Ни ту, очевидно, не беше савезника за Наполеона; за то се он стаде још ближе примицати Русији.

Преговори између Будберга и француске владе беху у јануару (1867) постали доста живи. Наполеон је желео да се ставе на хартију користи, које би обе стране могле једна другој подјемчити, а Мутије је формално тражио, да му се каже, где би Русија могла Француској корисна бити. И ма да је Будберг одбио тај захтев докле се не би, изменом депеша, поље очистило, опет је кнез Горчаков нашао, да је царски посланик далеко отишао, по свој прилици за то, што је француском министру доказивао, како

је Француска без савезникâ, а Русија да би се могла и не придружити коалицији, која би се могла против ње образовати, па и друге силе од коалиције уздржавати. Горчаков заповеди Будбергу, да се заустави за сада. Русија не тражи овим преговорима никакве користи за себе, но само хоће да обезбеди мир. Није њено да означава користи, које би могла Француској подјемчити, као што Мутије захтева, но овај нека сам прецизује своје предлоге. И Мутије и то учини. Таљеран, француски посланик у Петрограду, прими упутства, по којима изјави кнезу Горчакову, да његов цар жели, да се са Русијом потпуније споразуме, како би се мир на Истоку обезбедио. Његов кабинет предлаже ове основе:

1. Да се Русија држи симпатично према интересима француским на Западу; 2. Да се Крит сједини с Грчком, а краљевини да се даду још и природне границе; 3. Србија да се ослободи турских гарнизона; и 4. Да се Турској подјемчи мир и виталност озбиљним гарантијама моралним и материјалним, а на име, да јој се помогне да изађе из својих забуна финанцијских, па да се за свагда затвори источно питање.

Јасно је, да у првој тачци лежи сва тежина француског предлога; од ње је зависило, хоће ли се ове две силе споразумети или не.

Ну Русија је далеко од тога била, да послужи плановима Наполеоновим, улазећи у савез са једним несталним сувереном противу једнога моћног суседа свог. Избегавајући сваку обавезу, кнез Горчаков одговори начином, који очевидно није могао задовољити Наполеона. Он изјави, да Русија није никад ни била систематично противна интересима француским на Западу; желео би, да му се објасни, у чему би се имале састојати гарантије моралне и материјалне, о којима је реч, и како да се помогне Порти у њеним финанцијским невољама. Ако би се ту имало разумети, да јој се подјемчи зајам, онда кнез држи да би руске капиталисте претпоставиле, да своје капитале уложе у плодније и домаће предузетке. У опште, приметио је руски канцелар, да су предлози француски двојакога рода: специјални, што се односе на предупређење устанака, и ове разуме, и општи, који се тичу јемстава, што би се имали дати Порти, и ови су тако неодређено изражени, да би он желео, да се они ближе означе.

Међу тим је Горчаков наложио Игњатијеву, да потпомогне предлог за Грчку и Србију, ако би Буре, франц. посланик у Цариграду, у томе смислу примио налог из Париза. Ну Игњатијев одговори (31 јануара) Горчакову, да се ствар српских градова може сматрати

као решена сама собом, па да ту Француска не чини никакве концесије, и да уз увећање државе грчке треба да иде упоредо и оснажење елемента словенског; онај овим да се у равнотежи држи. Буре пак прихватао је хладно ове преговоре, јер је био одсудан противник, готово непријатељ грчки. Он је био против начела немешања и желео би, да се Криту да стран принц; ако би се Грчкој дао Епир са Тесалијом, да јој се иште добра накнада, како да се она исцрпе и осети, што не ће да мирује. Буре је и писцу ових успомена говорио, да он није противан споразуму ове две силе; на против, он држи, да се на Истоку не може ништа свршити без њиховога договора; али му се не допада ова измена мисли, што се састоји из самих фраза, а то му мирише на крв (т. ј. не ће је предупредити). Он држаше, да Порта не ће пристати на веће концесије; ако би се натеривала да уступа покрајине, могла би испод руке наредити покољ хришћана, па за то је он предложио својој влади, да пошље једну ескадру у Цариград, те да држи Порту под притиском, а ако би се у провинцијама покољ догађао, да јој изнуђава в. везирска писма за умиривање.

Преговори између Француске и Русије допру и до других сила; Мутије их изнесе сȁм, наравно, само у колико се тицаху Истока, а

не и „француских интереса на Западу.“ Енглеска није пристајала на француске предлоге, јер су јој се чинили да воде к распадању Турске. Аустрија пристајаше, да се, као што већ знамо, Србија ослободи градова. Она пристајаше и да се Грчка прошири, али не и на то, да се Турској подјемчи зајам од четири стотине милиона франака, јер толико предлагаше Француска. Међу тим, Бајст као да сумњаше о практичности француских предлога, јер је рекао Грамону: „ја вам предложих лек благ и мајушан, а ви претпостављате радикалне лекове те предлажете ампутацију, али ви ми не показујете инструмента, којим би се операција извршила.“ Оцене и одговори Бисмаркови беху и овај пут најзанимљивији. Он држи, да је Мутије са својим предлозима искрен, јер је „доктринарац.“ Он не ће са њим да улази у претрес, јер држи, да ће лек, који он предлаже, само ослабити Турску. Он, у опште, не би имао ништа против тога, ако би Француска хтела на Истоку да вади врело кестење из ватре за Русију, па и саму ватру да наложи, „јер би то све принело, да се одврати политична струја од немачких послова.»

Ну све ове тегобе, чињаше се, да не ће зауставити Мутија. Он се труђаше, да убеди

британски кабинет (¹), како „Турска у садашњим условима не може дуго опстати“, јер је несаразмера између њених потреба и њених извора врло велика, па да би једини спас за њу био, да усредократи своју снагу, у место да је растура, и да брижљиво избегава трошити оно мало животне снаге, што јој је остало. Још отворенији био је Мутије према Пруској. Он је са̂м собом говорио њеном посланику Голцу у Паризу, да Турска треба да концентрише средства свога опстанка на тешњем простору, па за то да пусти и Крит и Епир и Тесалију; ови крајеви да се придруже Грчкој; Србији да се да̀ положај сличан ономе, који има Румунија према Порти, а сви други северни крајеви да се оставе под владом турском, јер немају у себи довољно елемената за „selfgovernement“.

План Мутијев смерао је, очевидно, на то, да од Грчке створи потпорну тачку за Турску — на штету Словена. То је одмах прозрео бистри Немац Голц, па је и приметио Мутију како сумња, да ће се руски цар хтети придружити политици, која даје све Грцима, а ништа Словенима. Међу тим била је већ произвела свој учинак депеша генерала Игња-

¹ Депеша лорда Станлеја лорду Каулеју од 13 марта 1867.

тијева, (отправљена у договору са писцем ових успомена), да треба уз Грке упоредо оснажавати и Словене. Кнез Горчаков ускорио је одмах (11 февр.) да да̀ и формалног, званичног израза овој резерви, пишући својим посланицима: „Ми ћемо потпомоћи напоре тиљеријскога кабинета у свему, што се тиче земљишног увећања Грчке и пуштања (évacuation) Београда, али ми тражимо, да се озбиљна и подјемчена унутрашња аутономија обезбеди, у исти мах, и другим хришћанима под владом султановом. Ови двоји преговори не би се могли раздвојити, а да се судбина наших словенских једновераца не изложи самовољи Портиној“.

Француска и Русија беху се дубоко упустиле у преговоре, кад посред њих паде једна бомба, која их заустави. Отворајући законодавно тело (фебруара 1867), Наполеон баци једну фразу, која је привидно имала да обзнани слогу између њега и цара Александра у источним пословима, али је у ствари не мало заметала траг правим узроцима и условима ове слоге. Он говораше, да је Русија, „задахнута помирљивим намерама, вољна, да не одваја на Истоку своју политику од политике француске“. Та изјава тешко да је била нешто више основана од друге коју је Наполеон, у истој беседи, учи-

нио. Он тврђаше свечано, да на истоме пољу влада савршена слога (parfait accord) између кабинетâ француског и енглеског, докле, на против, беше познато, да британска влада не усвајаше ни један предлог француски, који се односи на Грчку и Крит. Ну изјава је имала и своју осетљивију страну; она је Русију до срца увредила. Ми не можемо, одговори руски канцелар, примати потчињену улогу, коју нам Француска јавно даје у питању, које се тиче, у првом реду, **наших народних интересâ**; не подноси нам, да за другим пливамо, па ма ко то био". Сем тога, руски кабинет налажаше, да речи Наполеонове могу поколебати хришћанима веру у Русију, јер је француска политика колебљива и променљива у својим осећањима према њима; да могу осмелити Порту на отпор, у место да је умере; шта више, да и у самој Русији могу пороћити сумњу, да царска влада оставља своју народну и традиционалну политику.

Природно је, да су се у јавној руској штампи, са свију страна, чули гласови неодобравања и протеста противу положаја, који се Русији даје. Иза њих није изостао ни сâм полузванични Journ. de St. Pétersbourg, који изјави, и ако у штедљивој форми, коју му налаже његов одношај према влади, да би било детињски претресати коме припада ини-

цијатива; која се сила којој придружила или се од ње одвојила. „За оне, који нису никада остављали пута, на коме имају задовољства данас да сретају Француску, главно је, да се учини крај невољама, које данас потресају Исток и прете целој Европи.“

Дошавши на ову тачку, преговори ударе натраг. Види се, да је Наполеону било само до спољашњега утиска; ну ми ћемо одмах додати, да је то морало наступити тек од онда, кад кнез Горчаков није хтео ући у погодбу да подјемчи Француској њене интересе на Западу, интересе, које се она није усудила ни да именује, већ се, одмах на први хладан одговор руски, смотрено повукла натраг.

Преговорима се не беше дошло ни до начелног споразума. Француска не беше примила начело немешања, које је Русија предлагала; Русија пристајаше уз Француску на увећање Грчке и оснажење грчког елемента, ну тражаше то исто и за словенски живаљ, а највише беху се развукли преговори о главном питању, о побољшању судбине оних хришћана, који би остали под непосредним господарством турским. Докле Француска смераше на поступно распадање турскога царства, коме би се одсецао један по један болестан део; докле Енглеска препоручиваше, да се болесник не узнемирује у својим самр-

тним часовима: Русија доказиваше, да ампутације нису довољне, јер је Турска за 40 последњих година више пута овом радикалном леку подвргавана, па се болест продужава; она је изгубила Србију, Румунију, Грчку, Египат, али јој тиме нису оздравиле остале области. Треба учинити крај толиким заблудама, па потражити другога лека. Од 30 год. беше Турска предузела, да смеша све народности, да строгом управном централизацијом збрише све трагове самоуправе општинске и пределне. Русија сад доказиваше, да је та фузија нелогична, неостварива, да је она узрок многим невољама, јер и у политици, као и у хемији, да има тела̀, која се могу спојити, а има других, која не могу; има их, која се привлаче, здружују, попуњују, а има их, која се одбијају и руше, и која ће се вечито одбијати и рушити. Цивилизација хришћанска и цивилизација мусломанска припадају овој последњој категорији. Једна се противи другој. Докле хришћанин верује, да су сви људи браћа, да треба свога ближњега као себе самог да љубе, коран прописује, да треба истребити или потчинити све, који не верују у Мухамеда.

Верујући, да се овако противна начела не могу измирити, Русија је тражила за хришћане самоуправне установе различне по племену и вери, докле је француска

влада изјављивала, да она не прави разлике између народности [1] па препоручује управна побољшања, уређење јавне наставе, судова, кредитних завода и друге већ пропале покушаје, који се не дају остварити, докле год стоји разлика у положају, цивилизацији и вери између два главна племена, мусломанског и хришћанског.

На овим основама састављани су пространи мемоари и с једне и с друге стране. Ну на француској страни опажала се све мања озбиљност. У енглеској плавој књизи налази се један докуменат, који баца праву светлост на понашање француско. Приликом, кад пет великих сила (све осим Енглеске) бејаху учиниле корак код Порте, да јој саветују, да саслуша жеље Крићана, лорд Каулеј, енглески посланик у Паризу, писаше својој влади: „Г. Мутије уверава ме, да је он изреком препоручио г. Буре-у, да тако састави своју ноту, како Порта не би била принуђена, да позитивним начином одбије савете, који јој се дају. По његовом мишљењу, Порта би могла одговорити,

[1] Nous n' établissons pas de distinction entre les nationalités. Nous ne séparons pas, dans notre sollicitude, les sujets musulmans des populations chrétiennes de l' empire — каже франц. министар спољ. послова,

да она већ ради да оствари жеље сила̂ савезница̂, по што је већ дозвала Критске пуномоћнике, да их саслуша о жељама народним. Г. Мутије даде ми да разумем, да би се он задовољио оваквим одговором, колико да га узме на знање, и ја имам основа да држим, да би питање за сада на томе и остало". Предвиђање енглеског посланика испунило се од речи до речи. Изгледало је, да је Буре, предавши своју демонстративну ноту, пружио турскоме министру и састав одговора, који би он имао дати. Порта тако и одговори, и одговор њен задовољи кабинете и париски и бечки.

Сад је већ свакоме, који је у преговоре посвећен био, постала јасна политична игра француског кабинета. У место да се стара, како ће да осигура практичне резултате својим корацима, он их баш са̂м собом изиграва; он удешава своју радњу тако, како она не ће моћи успети.

Упоредо са Наполеоном корача Аустрија. Не могавши задобити Русију за своје „интересе на Западу", Наполеон се беше ближе окренуо овој сили, и свој споразум са њом запечатио састанком са Фрањом Јосифом у Салцбургу. За то су се и преговори, које су велике силе од тада водиле о источним пословима,

расплинули у самим нотама и мемоарима, који нису имали никаквог, савршено никаквог успеха.

Међу тим су догађаји на Криту шли неспречено својим путем, независно од дипломатске радње. С тога морамо да бацимо на њих још један кратак поглед, колико да имамо целину пред очима, па да се вратимо своме главном задатку.

Етерије су радиле отворено; добровољачке чете нису престајале врвети на Крит; из свију пристаништа грчких излетали су гусарски бродови, који су, пркосећи флоти Хобарт-паше смело носили помоћ и храну устаницима. Кумундурос, који је, међу тим, дошао био на владу, куповао је оружја и стављао војску на војну ногу. Добровољци стану јавно по Атини демонстровати и с развијеним заставама пркосити турском посланику пред самим станом његова посланства. Министар изјави у Народној Скупштини, да јавно мишљење тражи да се Крит сједини с краљевином. Порта дигне свога посланика из Атине и пошље ултимат краљу Ђорђу. Ултимат буде одбачен, и Грчка прегне на отворен рат.

Кад сам ја, у своме писму од 1 нов. 1866, уверавао Кумундура о хладноћи, на коју удара Критски покрет у Европи, изгледаше, као да га нисам могао убедити; од сад су настали догађаји, који су моје погледе изван

сваке сумње изводили. Енглеска, Аустрија и Пруска изађу отворено против Крићанâ; Француска опет толико стане потпомагати Турску, да су њени бродови активно притицали у помоћ турској флоти, а француски је консул лично посредовао, да устанички вођ Петраполаки положи оружје. Дипломатија се реши, да спречи рат, који би могао и Европу да запали. У Паризу састане се конференција, у коју је био пуштен и грчки представник али само са консултативним гласом (јануара 1869). Крићани исцрпени дугом и неравном борбом, не могаху се више одупирати масама турске војске, која беше покрила острво. Отпор се свео био још на Сфакију и Апокорону, где су се Петрополаки и Зимбракаки противили, да положе оружје. Ако су Турци својом огромном снагом и напредовали, то није пролазило за њих без великих жртава. Најславнија епизода овога периода извршила се у манастиру Аркадиону, који су жене крићанске потпалиле у ваздух у часу, кад је непријатељ прелазио и преко последњег бедема манастирског, преко лешинâ његових храбрих бранилаца, који су дали нову сјајну сведоџбу, да су и данашњи Грци достојни потомци својих славних Термопилских предака.

Тако се свршила ова крвава, скоро трогодишња драма на Криту, која се могла и

срећније завршити не само по Крићане, но и по све народе патничке на Истоку, а нарочито по Грке и Словене, да је преко лета 1866 г. било више увиђавности у владе грчке. Ну савез са Србијом отурен је несмотрено и непромишљено, а у овој историјској погрешци лежала је клица, која је после трогодишње борбе донела Криту пустош и згаришта, а Грчкој изнуреност и понижење.

Ну ма да је устанак сломљен, судбина Крита била је ипак у неколико поправљена. Оне исте поправке, ако не и веће, које је Порта пре борбе, у јулу 1866, одрекла Крићанима, она је за време самог савлађивања устанка (6 септ. 1867), морала свечано прогласити на острву. Значајна је црта у новој историји Турске, обележеној препорађењем хришћанских племена, да је она хришћанску крв свагда скупо плаћала, па и онда, кад је њено оружје победоносно бивало. Била победилац или побеђена, она је скоро свагда морала да затвора догађаје концесијама, по што се најпре против њих упорно борила.

XIV

ПРЕДАЈА ГРАДОВА

—

Излажући одношаје, који су се развили између Србије и Порте после бомбардања Београда, ми смо морали чешће да свраћамо поглед на страну. Сад, кад смо то извршили тако, да можемо ући правце у главни задатак ове књиге, надамо се да су читаоци и сами убеђени, да се развој нашега питања не би могао довољно разумети, ако се не би, макар и узгред, познали сви они утицаји, који су, било из даље, било из ближе, захватали у нашу судбину. Она је била много сложенија, но што њен исход изгледа; имала је да рачуна са много више чињеница, но што се с поља види: и са вазда будном и препреденом европском дипломатијом, и са патриотским али превртљивим суседом Кузом, и са вредним и одважним, али и хитрим Грцима. Све те утицаје сретало је

наше питање узгред, а стално и непрекидно имали смо ми да рачунамо са непостојанством ствари на Босфору, где су неколико година, које имају да обухвате ове наше успомене, држали крму Алија и Фуад, искусни државници, остарели у служби отаџбине, а богати свима особинама окретности и довијања источног.

Доста већ поодавно опростили смо се са нашим пријатељем Кузом и видели несрећан исход борбе за њега, а срећан за његову земљу; прегрмели су већ и силни догађаји на чешким бојиштима, а оставили за собом победу на Садови и одузели мах Аустрији да, упоредо са Турском, сузбија тежње источних хришћана; пропратили смо тешке дане, који су, за неколико година, искршавали на изменце час за Србију, а час за Турску; најзад, бацили смо поглед на дивовске напоре храбрих Крићана, којима заузимање дипломатије није ништа више донело но беду, пустош и жртве. У колико је дипломатија тражила од Порте веће уступке, у толико је ова све већом силом наваљивала да Крићане сатре, докле их није и сатрла, добро знајући, да Европа није решена, да је и примора на концесије, које од ње захтева.

Још са овом борбом корача упоредо наше градско питање, али се већ толико еманциповало, да се више ни на што не осврће: оно

је узело свој самостални пут, који га води правце у срећно пристаниште потпунога успеха.

Ми смо га оставили у веома повољним одзивима од стране дипломатије а у неизвесности од стране Портине; доцније смо видели, како га је дипломатија увукла и у своје преговоре вођене о судбини Балканскога полуострва у опште. Она прва фаза његова navршила се у месецу декембру 1866. На крају тога месеца приспео је у Цариград нови француски посланик, Буре, последник Мутијев.

Долазак овога дипломате у Цариград обележава нову тачку „покушаја" у Турској, нову фазу у нашем градском питању. Буре је имао са мном доста поверљивих разговора, из којих сам могао извести, да он своју мисију не схвата другачије, већ да препороди, да подмлади турско царство, узев га под своје туторство. Кад год бих му ја представљао, да ће ударити на несавладљиве тегобе, одговарао би ми обично да не очајава. Колико је он био противник Грчкој и Грцима, толико се изражаваше с поштовањем и уважењем о народу српском. Ну докле сам ја, гледајући сваки дан очима призоре малаксалости и изнурености Турске, снивао, како би политика стална и доследна могла за мало година довести ствари на ту тачку, да Србија завлада положајем у турскоме царству: Буре би ми

доказивао, да су наши интереси с турскима изједначени од онога дана, кад нам Порта градове остави, па да се и ми имамо интересовати за препорођење царевине, којој смо саставни део. Србија треба да уђе у нову еру својих однотаја с Портом. Положај треба да се обрне: у место што страхује од Порте, Србија треба да јој се приближи, па да и протекцију тражи у Цариграду; у место да управља очи своје на другу страну, она треба да гледа на Цариград. „Да се положај обрне, не зависи, одговорих ја посланику, од нас, но од Порте: ничија рука не може нас одвратити од наших интереса. Русија је прва почела, да се интересује за нас, па је природно, да је она у нас и нашла признавања. Што се тиче наше тежње за увећањем, коју је посланик такођер додирнуо, ја нисам смео на себе примити одговорност за будућност, али „за сада, приметио сам, ми више ништа не тражимо но да будемо своји на своме огњишту.“

Прешав на градско питање, посланик ми саветоваше, да не наглимо, но да унесемо у ствар сву могућу темпоризацију (оклевање). „Ја, додаде, могу само одобрити оно, што сте ви у овој ствари учинили: корак је мудро смишљен; пушка је упалила. Сад треба и даљу радњу према томе да удешавате, јер је питање

важно, па треба оставити Порти времена, да своју одлуку донесе. Београдски град нема војничке вредности, као што су изјавили Монлен и други вештаци, али су питања достојанства и осетљивости често тежа од материјалних питања.

— Не може нам се, одговорим, пребацити нештедљивост према Порти, али се бојимо темпоризације. Тај нам страх улевају многи примери из историје наших преговора с Портом, где се, и поред најозбиљнијих обећања њених, није могло доћи до резултата. Порта би имала да покаже добру вољу брзим решењем, ако хоће да задржи заслугу иницијативе.

— А шта би значило по вашем схватању „брзо“ решење?

— Ми немамо рока да постављамо, али имамо искуства, које нас учи, да не верујемо у успех ствари, које почињу отезањем, па се мало по мало са свим успавају.

— Оно, што ја имам рећи Порти о ствари, није такве природе, да ће је успавати, али је не мислим, с друге стране, ни терати, да галопом иде, јер је питање велико и важно. Међу тим бих желео знати, чиме бисте ви олакшали положај Порти? Данак је ваш одређен, кад је грош другу вредност имао, па

би можда повећање данка био пут, којим бисте ви могли изаћи на сусрет Порти.

— Ја молим В. превасходство, да у ту жицу не дирате, јер је она за нас најосетљивија. Ми смо народ земљораднички; имамо хране и стоке, али немамо новаца. Што ми султану плаћамо, то је према нашем имању. Влашка је и богатија и већа од Србије, па плаћа само 200.000 гр. више од ње, а Молдавија, која је колико и Србија, плаћа 800.000 гр. мање. У осталом, умножење трибута са којом хиљадом гроша не би ни мало поправило стање Портино, али ако је реч о олакшању положаја, за то би се нашао начин, као што би био н. пр. долазак кнеза Михаила у Цариград.

— Ја не бих био неосетан ни за најмање повећање, по што је финанцијско стање Портино рђаво, па се све може примити, докле долазак кнежев не би био ни за кога од осетне користи.

— Долазак кнежев био би за Порту од неизмерне користи. Ако се данас народи, осим Крићана, држе на миру, то се има приписати мирном држању Србије, по што сад народи не раде, као пре 30 и 50 година, кад је сваки за себе радио, не освређући се на друге; сад међу народима има више и свести и солидарности; и без договора, народи данас гледају један на другог. Нема сумње, да су данас сви

народи упрли очи на Србију. Долазак кнеза Михаила разоружао би све противнике турске, докле би, с друге стране, Европа видела, да се између султана и народа̀ повраћа поверење, а одношаји Турске почињу да се консолидују; капиталисте европске не би се онда толико затезали, као сада, да Порти новаца позајме, а то би јој много више вредило но ма какво умножавање данка.

Посланик одобраваше моје разлоге, али жељаше да чује, чиме бисмо ми још могли помоћи Порти. Ја му одговорим, да би с повратком поверења све друго само собом дошло. Посланик искаше да му и „то друго“ специфицујем.

— Од времена бомбардања Београда трговина је између нас и Порте скоро обустављена. Наши трговци ударају и у Босни и у Румелији на највеће сметње; пасоши им се српски узимају и тескерама замењују; они се затворају и гоне. С повратком поверења повратиће се и трговина, а с њом ће се отворити нови извори за финанције и турске и српске.

— Имате ли још што?

— Има још. Од Београда до Цариграда могли бисмо, сваки на својој земљи, подићи железницу, која би везала Србију за Порту тешње, но што је веже трибут, докле би, у исто

време, тај пут преобразио царство отоманско, везавши га за Европу и отворивши му нов живот и нове изворе.

— „Изредна идеја“! повика Буре, па дохвати карту, на којој одмах обележисмо и пругу, куда би се железница повукла, па се за тим растависмо обојица задовољни.

Посланик је био задовољан, јер је све моје разлоге оцењивао са гледишта своје мисије, која је, као што већ напоменусмо, смерала на то, да препороди турску царевину; а ја сам био задовољан, јер сам видео, да нови француски посланик долази с налозима, да наш захтев код Порте озбиљно потпомогне. И то је била велика добит, јер Порта беше тада упрла очи само на Наполеона; од њега се надаше помоћи или пропасти, па њега једног и слушаше, колико год могаше бити реч о њеној послушности.

Расположења новога француског посланика бејаху, у основу, повољна, ну његови савети да ствар растежемо, морали су ме забринути, јер ако се не могаше сковати гвожђе докле беше још вруће, ствар се могаше измаћи из наших руку, по што се положаји у Цариграду нагло мењаху. Ја замолим Гарашанина, да управи мени писмо једно, које бих могао посланику прочитати, нарочито с погледом на његове савете о темпоризацији. Гарашанин то учини, али се изрази

мало оштрије. Буре је одбијао од себе прекоре, као да би нас он сматрао као туђе оруђе, па је објаснио своје речи тако, да и Европа не мисли више као да Србија ради за другога; Срби имају леп кредит у Европи као народ енергичан и патриотски. Кад Европа не би гледала на Србију као на државу народну, она је не би ни могла поштовати. Што је он хтео рећи, има се на то свести, да дружба између малих и великих народа свагда носи у себи опасност за мале, који могу да буду прогутани. Он нарочито протестоваше против прекора Гарашанинових, као да у његовим саветима темпоризације лежи одрицање потпоре, о којој он обећаваше дати доказа. али, додаваше, да је ствар тешка, неизмерено тешка, јер иште од Турака велико пожртвовање народнога поноса. „Ако се, рече он, од нас тражи таква пресија, да ми кажемо Порти: ми тако хоћемо, онда ја такве пресије не мислим вршити; ако ли се ту разумеју савети, ко каже да их ја нисам давао?“

Буре је заиста био за нас заузет. Он је ствар нашу испитивао, проучавао; он се њоме озбиљно бавио. Ну терен цариградски био је тежак, а њему доволно непознат. Он није могао спречити, да још једном не завлада Портом воља, да ствар протегне, па, ако узмогне, и осујети. У почетку јануара опет обузме Пор-

ту нека трзавица, у коју је она, под навалом сваковрсних тегоба, често падала. У овоме стању власници турски беху почели да се кају, што нису одмах с почетка употребили мере строгости, па раја не би толико главу дигла. Султан, који је био подложан честим нападима душевне раздражености, претио је хришћанима крајњим мерама. У дивану опет је преотимала мах она странка, која није хтела ни да чује за попуштање. И са̂м мирни Али-паша, који се међу умерене рачунао, није мислио, да му се треба уздржавати од претње. Он је говорио дипломатији: „и ми умемо прибећи средствима револуције, па их још и фанатизмом удвојити.“ Претресано је у дивану, да ли да се на граници Грчке држи 15.000 Арнаута, који би се пустили да продру до Атине, да плене и пустоше, чим би се добило повода из краљевине. У том истом смеру послало би се и на границу Србије десетину хиљада ових дивљих савезника турских.

Било је у један мах изгледа, да ће фанатичка странка са свим преовладати у дивану, па или за собом повући и умерене елементе, или и ове својим једномисленицима заменити. Ко је год познавао новију историју Турске, он није могао овим појавама давати изванредно значење, јер и ако су се, у свима критичним тренутцима њеним јављали и у самој врховној

управи њеној наступи фанатизма, они нису никад дуго трајали; чим би прве обмане пролазиле, у високу Порту враћала би се обично умереност, која би јој мало користила, позно долазећи.

У овим приликама почеле су биле опадати и моје дотле никада непоколебане наде. У овим немилим слутњама утврђивала ме је потпуна сагласност свију извештаја, које сам из разних извора прикупљао: сви су се слагали у томе, да Порта не мисли пустити Београд па ни Фетислам. Мехмед-Ружди-паша, велики везир, уверавао је своје интимне пријатеље, да он „не може, и никако не може да пристане, да се и ова два града пусте.“ Кибрислија, Риза-паша и Мехмед-Али-паша (министар марине, зет султанов) допуштали су све друго, али су, нарочито последњи, бацали анатему на свакога, који би туђину предао у руке „дом светога рата“ (Београд) и „победу ислама“ (Фетислам). Али-паша као да је хтео подлећи, и већ се беше начинио органом диванских фанатика, говорећи на више места, да се Београд не сме пустити, макар да све силе одобравају српски захтев: „пре коначна пропаст, но да ми сами отпочнемо раскомадавање царства.“ Али-паша писао је лично Мутију, да га убеди о немогућности,

да се и Београд пусти, ну овај му је одговорао, да то, на сваки начин, учини.

И пријатељи турски беху почели да очајавају, да ће Порта умети да се помогне у овом критичном положају. Стари Прокеш беше изгубио сваку наду, а лорд Лаенс не устручаваше се да преда мном строго осуђује Порту што већ једном не расправља градско питање. „Најпосле, кад би и данас и сутра учинила, што није хтела за два месеца да учини; али после два месеца може бити доцкан!“ Овако говорећи, он се формално изражаваше за нас, али „у интересу Турске“, и што је дотле говорио у своје име и с неком резервом, то сад говораше отворено и у име своје владе.

Опет је било вероватно, да ће се предузети званичан притисак дипломатије на Порту; опет смо се имали бојати, да се овај притисак и противу нас може окренути, те нам каквом међународном одлуком везати руке или наметнути какве услове.

Једина мисао, која ми је у овој новој бури одржавала још нешто наде на успех, била је та, што Порта не беше у положају да би смела и са Србијом у оружану борбу да уђе, а она је живела у уверењу, да би борба била извесна последица, ако би нам Београд одрекла.

Ну могаше ли да наступи и треће нешто, што не би било ни одрицање ни задовољење? Заиста, Порта могаше да скрпи нешто средње, што би нас бацило у неприлику, што не бисмо могли ни да примимо, ни да одбацимо. И таквог сам се исхода највећма и бојао, а да такав исход беше у изгледу, беху сагласни сви утисци и званични и приватни.

Ма да сам у једном од својих извештаја ранијих писао у Београд, да ће се Порта и за Београд морати да реши, јер она бој са Србијом примити не сме, почео сам био, усред свога мирног дипломатског рада, да промишљам, како бих могао што принети и сȁм оним војним мерама, које бејаху у Србији на дневноме реду.

Имајући пријатељских и поверљивих одношаја са једним страним војним лицем, које познаваше војно стање Турске, ја прибавим од њега и пошљем (9 јануара, 1867) у Београд писмено мишљење о опсади градова, као и у опште о задатку Србије у случају оружанога сукоба са Турском. Овај посао био је у Београду, и ван Србије, високо оцењен од војника првога реда[1]. Ма да писац није лично познавао

---

[1] На жалост, ни за време нашег рата, па ни данас нигде се не може да нађе траг овоме послу.

топографију наше земље, он је положај њен основно проучио, и ограничио се више на опште основе, које су биле обележене врло смотрено и разборито. Посао није био намењен да буде дефинитиван оперативни план, но више да се у то име консултује. Израђен врло савесно, он није подизао преко вероватних граница српску снагу, а није ни турску смањивао. На кратко, посао је излазио из руку човека стручна, који се, ни у коме погледу, није предавао самообманама.

Међу тим, не беше суђено, да се овај план о опсади градова у живот приводи. Онај фанатички наступ, који се беше јавио у царском дивану, није могао да сломи оне критичне прилике, које су се над његовом главом савиле биле. На против, оне су све више расле. Устанак на Криту продужавао се; од Вола до Арте, дуж границе Грчке, јављао се и развијао други: краљевина Грчка узимала је положај пун претње; на Ливану беше Карам на ново развио заставу устанка, а празне финанције турске ни од куда не налажаху помоћи. Поврх свега тога долази још и Египат да тражи уступке. Исмаил-паша, полу-краљ Мисирски, прећаше, да ће своју војску са Крита повући, ако му се оне одрекну, а он не тражаше ништа мање, но да војнички своју земљу оснажи

а т о ј е, да се дигну сва хатишерифска ограничења, која у томе погледу стајаху, а да би себи углед у народу подигао, тражаше и вероисповедну титулу, (Азизи Мисир), коју су калифи носили. Ови су гласови већ налазили некога потврђења и у томе, што је у Кандију дошло било шест великих преносних пароброда. У дипломатију беше ушло уверење, да Исмаил-паша смера, да се одвоји од Турске, да присвоји себи света места musломанска, па да оснује Арапско царство. И Али-паша ни сам не кријаше ни од кога своје уверење, да је „И с м а и л ч о в е к, о д к о г а с е м о ж е с в а ш т а о ч е к и в а т и."

Ма да су ове египатске тежње имале да рачунају не само са Портом, но још и са Француском и Енглеском, опет су оне, и као саме претенсије, дошле биле Порти у незгодан час; приносиле су, да се слаби њен аукторитет, да се све више подрива вера у могућност њенога опстанка.

У то исто време допираху до Порте и одјеци од преговора̑, које вођаху Француска и Русија о источним пословима. Сећамо се, да Француска не предлагаше ништа мање но да се Грчкој, уз Крит, придружи још и Епир са Тесалијом. Очајнички брањаше се Порта од ових преговора̑; њени министри сузбијаху живо

оне гласове, који говораху о незадовољству у Турској, а беху „допрли и до подножја два највећа престола светска.“ „Устанак на Криту, говораху они, па још устанак делимичан, који се ни преко целога острва не протеже, доказује ли опште незадовољство наших хришћанских народа? Чиме може он оправдати захтевање да се као што гласови до нас допиру, не само Крит но још и Епир и Тесалија уступе Грчкој, која, каже се, треба да уђе у своје природне границе? Какав разлог може бити за нас, да пустимо ове три провинције, од којих прва има једну трећину, друга једну четвртину, а трећа целу половину становништва мусломанског?“ Порта обећаваше да ће задовољити своје народе, позиваше се на успехе, које је учинила за двадесет последњих година. „Зар нисмо ми, говораше она, за то време оставили свој средњи век? Европи је требало четири столећа, да свој остави. Нису ли Мусломани, племе освајачко и аристократско, оставили свој понос и свој фанатизам; зар се они не изједначују сваки дан све више с хришћанима? Да ли је и европска аристократија тако брзо и тако лако пустила своја права и своје повластице? Треба нас оставити на миру, а ми смо готови да радимо, како бисмо корачали што се брже може путем напрет-

ка, али да бисмо могли корачати, не треба нас сакатити.“ ([1].)

Тако вапијаху министри султанови, пред којима је зијала провала опасности са свију страна. Поврх свега, беше оружање Србије толико на глас изашло, да је Порти са свију страна поручивано, да Србија прети, да се оружа, да је ту права опасност за царевину. Такве поруке долазиле су јој и од Енглеске. Ми смо већ имали прилику рећи, да је Станлеј државник, који свакој ствари испитује све крајеве, па се на средини зауставља. И он се сад јави Порти са саветом ове врсте. 8 јануара предложи енглески посланик турскоме министру споъ. послова, да би султан могао измирити своје право са захтевом српским, ако би заповедништво над градом поверио Кнезу српском, а под условом, да се на бедемима градским, поред српске, вије и турска застава. На тај начин султан би остао суверен града као и до сад. Лаенс је доказивао Али-паши,

([1]) Доцније, кад је српско питање свршено, формуловане су ове мисли у нарочитој депеши, која је послата турским посланицима код великих сила. Ту се још позива Порта и на то, како је задовољила «своје чисто хришћанске провинције Румунију и Србију.» У овим наводима ми смо се држали те депеше.

да је главно питање: хоће ли Порта да обезбеди себи користи, које би добила, одговоривши благовремено и милостиво на српско захтевање, или хоће да се излаже опасности, да изгуби град, или да га најпосле уступи на мање повољан начин, а под горим за себе условима. Кад 10 јануара Али-паша јави Лаенсу, да су изгледи, да ће се српско питање свршити као што су Порту саветовале Енглеска и Француска, енглески посланик дâ му савет, да у томе смислу макар површно извести српску владу, ако заиста има тих изгледа, како би се ублажила узаврелост, те Срби зауставили да не улазе у све веће непријатељство спрам Порте. Стање ствари у Србији постаје сваког часа све критичније, па би сваки пропуштени дан умалио вредност уступке и увећао тешкоћу, да се добију довољна јемства безбедности. Нема сумње, да су журни енглески савети потицали из страховања, да одуговлачење турско може навести Србију, да се веже формалним уговором са владом Грчком, која се у то доба (у очи нашег успеха) беше преко својих агената нама обратила, а Енглези као да су били то назрели, па су тражили обавештења у руских представникâ о одношајима и преговорима, који се воде између Србије и Грчке.

Све те појаве у свези потераше из земље семе, које бејасмо посејали, пре него што му

се и надасмо. Риза-пашу, војног министра и моћног члана владе, који је свагда пливао реком Француском, сломише Французи; Мехмед-Али-паша, његов једномисленик, такођер попусти, и 15 јануара сви се министри сагласе да је прека потреба, да се Србија задовољи.

Ну сад настане питање, ко ће од министара да прими на себе тај немили задатак, да султану саопшти закључење њихово. Задатак је био с тога немио, што је султан Абдул-Азис био човек раздражљив и неразборит. Наравно, да би, у првом реду, тај задатак падао у дужност великом везиру, ну Мехмед-Руждн-паша измицао се, као човек у опште неодлучан, а пун предрасуда против ове уступке. Измицали су се и други министри, те се најпосле сагласе, да је то њихова заједничка дужност, па да је треба заједнички и да изврше.

Први корак Портин био је, да се увери, какав ће одзив наћи одлука министарска у Београду. И ако би се морало претпостављати, да одзив не може бити сумњив, у Порте је опет била нека сумња са тога, што јој беху дошли гласови, да је кнез Михаило подлегао туђим утицајима, који смерају, да га с Портом у сукоб доведу. 16 јануара саопшти Али-Риза-паша, заповедник београдске тврђаве, кнезу Михаилу, да је питање о градовима решено

начином, који ће га задовољити, не упуштајући у какво ближе објашњење. Као што ме Али-паша увераваше, султан тада још ништа не знађаше за одлуку министарску, јер се хтело најпре сазнати право расположење у Београду, а кад је Али-Риза-паша одговорио, да је Кнез примио саопштење с великом радошћу и обећао доћи у Цариград, буде султан уведен у питање и убеђен о потреби уступке. И вел. везир и министар спољ. послова саопште ми, да ће ми, после бајрама, дати одговор на писмо кнежево, и да ће се питање уредити начином, који ће нас задовољити.

Кад се у Цариграду преломила ствар, чудноватим стицајем, извршила се истога дана у Београду једна значајна манифестација. Моји извештаји, у којима јављах, да је наше питање запело, беху дали повода кнезу Михаилу, да прекине своје ћутање. Он одлучи да баци глас Србије на колебљиве теразије Портине, и баш 15 јануара, кад се беше дошло до сагласности у дивану царском о потреби, да се Србија задовољи, он позове у двор на гозбу све више официре, као и све командире из народне војске, који се налажаху у Београду на учењу. У здравици, коју беше наменио својој војсци, Кнез нагласи, да је њен задатак, „да Србији створи положај, који јој припада као хришћанској држави на Балканском по-

луострву.“ „Слободно и из свег грла“ говораше Кнез, да „Србија данас и заузима прво место међу свима оним земљама и државама, са којима је стотинама година једну и исту жалосну судбу делила, па и од неких у многим обзирима и назаднија била. Српско се име, тако рећи, до јуче још непознато, у Европи са поштовањем изриче. Велики и понајвећи део овога за нас срећног појава заслуга је наше српске војске, која својим понашањем у мирно доба даје јемство за мир и законитост, и која ће, — нек се у томе нико не вара, — на мој позив и глас отаџбине на бојноме пољу бити непријатељу страх и трепет.“

Прем да је ова манифестација учињена у време, кад већ није могла имати учинка на Портину одлуку, опет је она била од вредности за даљи развитак њен. 23 јануара позове ме к себи вел. везир. Он ме подсећаше, како ми је говорио, да треба полако корачати, па ми и сад тај пут препоручује као најбољи да се дође до уређења ствари. Порта жели, да задовољи Кнеза и народ Српски, али и Кнез треба да учини што год, чиме би олакшао ствар Порти код султана, јер се он нада, да Србија не иде на то, да се од царства одвоји.

Појмљиво је, да сам ја уверавао в. везира, да ми ништа више не тражимо но сп-

гурности на своме огњишту, а одвајати се од царства да није у нашој намери, јер знамо, да ово није век, кад мале државе могу безбедно живети на граници великих. докле, живећи у саставу царства, ми налазимо заклона против свију спољашњих опасности, нарочито под заштитом подјемчене целокупности царства.

На моје питање, какву олакшицу тражи он од Кнеза, одговори ми в. везир, да се проносе многи гласови, што их узнемирују; он се ограничава само на то, да помене гласове о оружању Србије, па би желео, да му Кнез још од данас почне олакшавати задатак код султана, па да и околини Србије даје добар пример.

Вел. везир пристајаше уза ме, да су гласови о оружању Србије претерани, али жељаше. да их Кнез својим понашањем са свим ућути.

Нема никакве сумње, да је цео овај говор изазвала здравица кнеза Михаила, јер она заиста не даваше пример околини Србије у ономе смислу „добар," како га Порта могаше желети. Та жеља Портина беше од значења за нас повољног; али ми ни мало не беше по вољи, кад ми в. везир, при растанку, наговести, да ће ми учинити саопштење и за друге олакшице, које би Порта од нас желела. То, извесно, беху услови, под

којима Порта мисли, да пусти градове. И министар спољ. послова беше ми учинио слично наговештење.

Министри султанови нису, за овај мах, хтели улазити у појединости, желећи, да их са Кнезом, по доласку његовом, расправе. „Ну може ли, писах ја (1 февр.) у Београд, може ли то бити, да Кнез дође овамо, и не познајући земљишта, на које би наишао? Каква ли захтевања не ће Порта изнети на среду, рачунајући, да Кнезу, под притиском дипломатије, наметне што веће жртве? С друге стране, и самоме Кнезу биће положај много лакши, ако се буде погађао отуда; поврх свега другог, могло би се погађањем одавде продужити кнежево задржавање у Цариграду, што би достојанству Његове Светлости могло вреда нанети.“ Ни преко страних посланика није се могло ништа о појединостима сазнати, јер је Порта крила од њих и саму природу одлуке, коју је мени поверавала, крила ју је од свију посланика, осим францускога, коме се тада глас слушао и поверење поклањало. Ну и он није био посвећен у појединости одлуке. Порта је желела, да својој одлуци одржи заслугу самосталности, по што је имала и сувише искуства, како посланици имају обичај, да заслуге њених одлука себи приписују пре него што их она и обзнани. Она је њима лаконички одговарала,

да намерава ово питање са Србијом фамилијарно да уреди, и да је оно на добромe путу, ла је остављала посланике, да се међу собом препиру, чија је заслуга, што је Порта попустила.

Мехмед-Ружди-паша, који се са својим друговима био сагласио о потреби концесије, није имао и одважности, да је изврши. Колико што је од овога питања зазирао, од како је оно положено било, толико и што је био поплашен опасношћу положаја, он одступи (30 јануара) од великог везирства. Терет је за његова рамена и био врло тежак. За великог везира буде наименован Али-паша, а за министра спољ. послова Фуад-паша. Ружди-паша прими министарство војно, а Кибрислија и Риза-паша остану чланови владе без портфеља. Ова промена била је знак попуштања.

Фуад је за наше питање био живо заузет, а све друго желео је да изигра. Одмах на првом састанку са мном, он се трудио да ме убеди, како ће Порта да поступа са Србима као са „својом децом,“ па доследно и као „са својим наследницима.“ Увераваше ме, како је он још онда, кад је наше питање званично на среду изнесено, из своје усамљености, послао човека Али-паши с поруком да попусти. И ствар се заиста почне брзо развијати. Султану се поднесе рапорат, у коме се предста-

вљају разлози, који препоручују да се Србија задовољи, а министри ограђују од свију могућих прекора. Рапорат је био снабдевен муровима свију министара, како се ни један од њих не би могао извлачити из ствари ни пред султаном, ни иначе. Акту министарском следовала је брзо царска потврда, султанова ирада, која је 4 фебруара већ била у рукама новога вел. везира, као што ми је он сам обзнанио.

Битка је била добивена; ну да ли је пало много жртава на бојноме пољу, то се још није могло прегледати. Било је извесно, да је одлука обухватала пуштање свију градова без разлике, али има ли услова и који су то? Министри турски избегавали су улазити у појединости, говорећи, да нема „ограничења,“ али зар и опет не може бити услова, кад то једно друго не искључује? Разговори са француским послаником, наговештаји турских министара, да ће нам тражити олакшицу — све то поче јако да нас узнемирује. И заиста, са великом вероватношћу продре глас, да ће нам се ови услови положити: 1, да Кнез потпише нека уверења о својој верности према султану; 2, да повећамо данак Порти; 3, да сведемо војску на 4000 људи: и 4, да железницу, коју бисмо подизали, доведемо у свезу са турском.

Прве три тачке не могаху се ни по што примити. Ну како се могах ја изјаснити про-

тив услова, које још званично и не познавах? А ако будем чекао, да се они званично изнесу, па онда тек да их сузбијам, имаше ту незгоду, што би после теже било Порти, да их повуче натраг. Једини пут, који ми је сад стајао отворен био је, да се обратим Француском посланику, кога је јединог Порта, на велико суревњовање његових другова, у нашу ствар посветила била. Ја му представим, како је, у интересу нашег доброг споразума с Портом, потребно, да она у Београд (паши) ништа не пише, докле се са мном не договори „о начину извршења и појединостима, (избегавајући говорити о условима). Јер пре него што се стави ствар на хартију, разумније је, да се она изведе на чисто, нарочито пак да је мудро, да не оставимо врата отворена, да се можемо растати у већој завади, но што бејасмо онда, кад се састадосмо, да се пријатељимо. Буре беше са мном сагласан, и обећа ми своју потпору. Исту таку изјаву учиним ја и вел. везиру. Па бацајући поглед на дотадашњи развитак питања, колико да себи јасно представимо, каква је политика према Порти најуспешнија, ја писах (1 фебруара) своме министру: „Ја сам био слободан писати вам још 11 пр. мес. да ветар душе поспешнији, па да једра ваља више развити. Хтео сам тиме рећи, а и рекао сам, да нам се Бе-

оград има дати као чиста концесија. Ја и сада не мислим другачије. Кад Порта није смела примити бој да одржи градове, неће га, сигурно, примити ни за кусур.

„Ви сте видели из докумената, које сам вам ја послао, да је пре доласка кнеза Карла све уређено било тако, да је он на готово дошао, и само неколико дана остао, да се изврше церемоније. Ми бисмо имали тај исти начин да усвојимо. Немамо се ни мало бојати, да би то главну ствар пореметило.

„Док сам ја овај рапорат писао, дође ми ваше писмо (од 24 пр. мес.) у коме ми препоручујете, да се држим добро и да погодим како треба, јер је магновење врло озбиљно. Имате право, и да бисте знали, како ћу ја овде поступати, ево шта мислим, да ми остаје чинити: не ангажовати се ни у што, све послове радити као и до сад без прекида[1], мотрити на све и чекати Порту да изађе на чисто. Ако би она позвала Кнеза, да дође овде да уреди појединости, искати да нам их она покаже, па, као што ми препоручујете, не оставити никаква изгледа на концесије од наше стране.

[1] Ово се тицало одношаја са источним народима.

„Идући овим путем озбиљно и постојано, ми ћемо постићи свој смер без жртава. Кад је семе никло, не треба пустити, да се плод у коров и трње претвори.“

У опште, од ове нове фазе, у коју наше питање беше ушло, настала је била, између Гарашанина и мене, толика сагласност у назорима, да су се често наша писма мимоилазила на путу тако истоветног садржаја, као да су из једног пера потицала. Природно је било, да је уза сагласност у назорима, упоредо корачала и сагласност у радњи. Докле сам се ја у Цариграду ограђивао од услова, којима би се могла отежати ствар градска, јављали су из Београда консули својим посланицима у Цариграду, да би кнез Михаило само тако у Цариград дошао, ако би концесија Портина била безусловна.

То је производило свој учинак. Желећи избећи неспоразуме, а држећи рачуна од мојих представака да се у Београд ништа не одговара докле ми се претходно не саопшти, Алипаша прочита ми (20 фебр.) писмо, које беше спремио као одговор на акат кн. Михаила (од 17 окт. 1866). Писмо вел. везира кнезу Михаилу гласи:

Светлости,

„Висока Порта примила је и поднела Његовом царском Величанству Султану писмо,

које је Ваша Светлост изволела писати великом везиру у смотрењу царских градова у Србији.

„Пре свега срећан сам, што могу јавити Вашој Светлости, да је Његово Величанство са великим задовољством саслушало Ваша уверења оданости према њему. Царска влада служи се овом приликом, да каже, у исто време, Вашој Светлости, да се лојалност и верност народа Српског од њене стране свагда јако ценила, и цениће се увек, а његова нова о томе уверавања тим су је више обрадовала, што су изражена Кнезом, ког су јој одличне каквоће добро познате.

„По овим чуствима в. Порта није могла мислити, да народ у Србији сматра пребивање музломанских посада у царским градовима као неку вечиту претњу спокојству кнежевине; на ту претњу царска влада није никада ни мислила; а што је један пут београдски град променио своју природу, не треба да напомињем Пређасној Светлости Вашој жалосне околности, које су то проузроковале.

„Ну било како му драго, по чем се Ваша Светлост, а преко Вас и народ српски, позвао на брижљивост Његовог царског Величанства, те му изјависте своје сумње и зебње, узвишени сузерен Србије није се уздржао овластити своје министре да удесе таково решење, које би

одговарало и његовим чуствима благовољења и непоречним правима његова престола.

„Ваша прејасна Светлост јамачно ће признати, да је самом том брижљивошћу и опет довољно посведочено, колико се Његово царско Величанство морало јако и потпуно поуздати у све оно, што је Ваша Светлост изложила в. Порти о овом важном питању, а тако исто и у гарантије. које ћете дати да поштујете права, која су постављена и трактатима призната, и да непоколебљиво желите да будући добри одношаји са сузеренским двором буду сачувани од сваке повреде.

„Вашој је Светлости позната важност, коју наши сународници приписују горе реченим градовима, а познати су вам такођер и многобројни политички спомени, који су с њима скопчани; осим свега тога, има један обзир, који се никако не даје мимоићи, а то је: земљописни положај истих градова. Није ми потребно примећавати Вашој Светлости, да су они по свом положају као неке пирамиде, којима су царству означене крајње границе, у том погледу, и у много других, стало је до њихова одржања подједнако и в. Порти и кнежевини, којој је безбедност основана на великом начелу целокупности царевине.

„Царска влада дакле, не могавши усвојити хипотезу, да се ови градови сруше или

отуђе. а да се тим не реши да жртвује тако важне и животне интересе, морала је тражити друкчије решење, којим би се и гореречене незгоде отклониле, и у исто се време наново и јасно засведочило поверење према народу и кнезу Српском. За то министарски савет, вођен том мишљу и одушевљен искреном жељом да реши питање начином, којим би се сви легитимни интереси могли задовољити, похитао је поднети Његовом ц. Величанству резултат свога договарања, а тај се састоји из ове три системе:

„1, Да се преда Вашој Прејасној Светлости заповедништво градова, у којима би остале мусломанске посаде; 2, да мешовите посаде састављене у једнаком броју од Мусломана и Срба буду подвргнуте врховној команди Ваше Светлости; 3, Да се чување градова повери лицу Прејасне Светлости Ваше, те да се са свим изведу из истих мусломанске посаде, па замене српским војницима, с једним тим условом, да се царска застава и у напредак вије на њихним зидинама поред српске.

„Ова три начина решења по нашем мишљењу једино су могућна, једино су практична, једино сходна смеру, који хоће да се постигне.

„И доиста, Ваша Прејасна Светлост, као што и сами кажете, поступком својим смерала је на то само, да се свако неспокојство и свако зазирање уклони од духа српскога народа. Може

ли В. Порта материјалније и позитивније доказати своје поверење, него што га доказује кад предаје Вашој Прејасној Светлости врховну команду над градовима и посадама musломанским? Међу тим, Његово ц. Величанство благоволело је то још јасније доказати, претпоставивши трећу систему. И тако мој узвишени Господар наложио ми је, да Вам саопштим ово срећно решење у коме ће Ваша Пр. Светлост и народ српски наћи, о томе смо уверени, скупоцену залогу и за високо благовољење Њег. ц. Величанства, и за поуздање у вашу верност; па ћете умети да одржите и остварите уверења, која стоје у писму, на које ми је част одговорити.

„Будући је Ваша Прејасна Светлост изјавила да имате у намери доћи за неко време у Цариград, то ће царска влада почекати да се с Вама, чим будете овамо приспели, споразуме о подробностима овога наређења.

„Нек Ваша Светлост изволи примити уверење мога превисоког уважења.

19 фебруара 1867 г.

Алија с. р.“

Изредан био је, у главноме, утисак, који је на мене произвео овај узорити државнички акат. Што се ту помињу две прве системе, које би Порта могла применити, да нас задо-

вољи, то је тек учињено, да се јаче изнесе трећа, коју је она усвојила. Али у исти мах, зазвонише ми неповољно неки изрази у писму в. везира. Ја замолим за објашњења. Пре свега. шта се разуме под гарантијама, које би кнез Михаило имао дати да ће поштовати права, која су постављена и трактатима призната? У чему би се имали састојати „доказни непоколебљиве жеље кнежеве, да сачува од сваке повреде будуће добре одношаје кнежевине са сузеренимдвором“? Не ће ли та јемства и ти докази стешњавати права Србије? За тим, шта треба разумети под појединостима, које би се имале уредити по доласку кнежеву“? На чему је остало питање о М. Зворнику и Кастелу? И најпосле, да ли Порта намерава да изазове какав међународни акат. којим би својој одлуци дала карактер пристанка гарантних сила?

Кад ми је в. везир на сва ова питања дао одговор, који нас, у главноме, може задовољити, као што ћемо ниже видети из мога пространијег извештаја, ја зажелим чути: кад ће се свршити одлазак гарнизона?

— После преговора с Кнезом, који ће, надамо се, оценити поверење, које му се поклања, би одговор Али-пашин.

— Али за Порту, прихватим ја, не може бити бољега јемства, него што је витешки и поштени карактер кнеза Михаила.

— Ја сам на то највише и рачунао, кад сам се старао, да уклоним препреке, које су нам на путу стајале. Кнез ми може положај олакшати и затворити уста мојим противницима.

Објатњења, која сам од Али-паше примио, још ми се не учинише, да дају ону извесност, која је потребна да се влада кнежева може на што одлучити. С тога отидем сутра дан министру спољ. послова, и нађем прилику, да изјавим, како ми је један израз остао непримећен у тренутку, кад ми је в. везир прочитао свој одговор Кнезу, а на име, како се чување градова поверава „лицу Његове Светлости“. Је ли то право привремено, предају ли се градови на чување личности кнежевој, са којом би и право престало, или се чување поверава „Кнезу Српском“? По што ми министар и на ова питања одговори начином, који нас је могао задовољити, као што ћемо даље видети, додаде он, да је писмо в. везирско само обзнана одлуке царске, а ова да ће бити саопштена Кнезу ферманом царским, који ће му се предати, кад он буде дошао, да уреди појединости, које се односе на предају градова. Том приликом моћи ће се смисао још јасније прецизовати.

Реч „гаранција“, која се налази у писму в. везира није ми престајала задавати бригу, у толико више, што ми је Али-паша у своме објашњењу напоменуо, да се под њом разумеју „висећа питања“ (les questions pendantes) као што је н. пр. скупљање бегунаца у Србији „и тако даље“. Ну као што између нас, од више година, није било спора о бегунцима, који из Турске у Србију долазе, учинило ми се, да је вероватније, да ће „висећа питања“ пре обухватати народну војску, која је, заиста, у смислу Портином, „висила“, јер се о њој час отворено, час прикривено, водио спор ош од 1861, кад је она установљеноа Ову тачку требаше ми с поуздањем на чисто извести; требаше ми у опште изреком предохранити се од ограничења Србији стечених права, као и свега што већ постоји, јер ако о схватању наших права и има спора, о ономе, што већ постоји, не може бити никаквог. Мислио сам, да би најудеснији пут био, да српски министар у једном мени управљеном акту обележи те ограде, а ја да га у препису Порти саопштим. Ну није било времена за овај заходни пут, јер је требало ковати гвожђе док је још вруће, па за то расправим сам и питање о народној војсци начином, који нас је такођер задовољио.

Ну каква јемства имаћах ја, да ће турски министри остати постојани при своме објашњењу?

Смисао писма кнезу Михаилу управљеног могао се развући, могао је и другачије тумачење добити у тренутку, кад Кнез у Цариград дође. У томе случају пала би на мене велика одговорност, а ја не бих имао ништа да покажем у своју одбрану. У овој бризи, ја смислим, да, у једном извештају своме министру, изложим своје преговоре са турским министрима, па да им га на углед поднесем; ако га они одобре, онда да га у препису саопштим и представницима гарантних сила као неку врсту уговора. Ма да нас и такав акат не обезбеђује довољно, колико би могао учинити акат у билатералном облику, опет он беше највише, што могах постићи. Што смислих, то и учиних. Мој извештај гласи (у преводу) овако:

»Цариград, 1 марта 1867.

„Господине Министре“,

„Моја два последња извештаја (од 20 и 21 фебр.) донела су вам обавештења, која су ми изволели дати Њихове Светлости в. везир и министар спољ. послова у погледу на в. везирско писмо, које ми је предато за Његову Прејасну Св. Кнеза. Ви сте видели, да из ових објашњења следује:

1. Да реч „гарантија“, која је поменута у везирском писму обухвата, најпре, уверења, која би Кнез имао дати в. Порти на њену жељу да предохрани од сваке повреде добре одношаје између кнежевине и сузереног двора, а за тим, уређење „висећих питања“, као што су н. пр. скупљање у Србији бегунаца, који би могли проспнати запаљиве прогласе по суседним провинцијама царства.

Њ. Св. Али-паша протестује против сваке претпоставке, по којој би се мислило, као да би в. Порта имала на уму, да нам тражи ма какво ограничење онога, што већ постоји у Србији; он ме је, више пута, уверавао, да ће Србији остати неповређено све, што јој је стечено.

„Ја имам да додам да се министар спољ. послова, у једном разговору, који сам имао са њим 21 фебр. потпуно придружио овим уверењима в. везира.

„2, Појединости, које имају да се уреде по доласку кнежевом, не обухватају никаквих других питања, до она, која се односе на предају градова, т. ј. чисто на материјалну страну питања, а не тичу се никаквога другог питања до градова.

„3. В. Порта нема намеру да уређује предају градова Србији каквим међународним актом, по што царска одлука не даје места ни-

каквој преинаци уговора, као што се ова потреба појавила у стварима румунским, где су се морале неке међународне одредбе преиначавати.

„4, Писмо везирско поверава чување градова личности кнежевој, ну Њ. Св. Фуад-паша. интерпелован у томе погледу, одговорио ми је, да то није право, које би могло, као што сам ја претпостављао, престати са личношћу кнежевом, но да ће се градови предати Кнезу као поглавару државе Српске, по примеру стања ствари, које стоје у Египту, где се градови налазе поверени вице-краљу као таквом. У осталом, додао је Фуад-паша, као што је везирско писмо само обзнана царске одлуке. Његовој Св. кнезу предаће се ново право ферманом, који би још боље могао прецизовати смисао царске одлуке.

„5, У погледу на мали Зворник, в. везир ми је изјавио жељу, да се ово место неутралише због тога, што је близу града В. Зворника. Ништа мање, ја се надам, да ће Њ. Св. оставити ову идеју, и да ће издати потребне налоге, како да се изврши једном право, које је Србија стекла, има више од 35 година. Тако исто не сумњам, да ће Њ. Св. у својој правичности наредити, да ово извршење падне у исто време са пуштањем градова.

„Што се тиче Кастела, који лежи према Адакалу, в. везир се изразио, да га треба раско-

пати са тога, што има положај, који влада градом Адакалским.

«Ја се надам, Господине Министре, да се моји извештаји, који су намењени да вас упознаду са овим расположењима в. Порте, налазе већ у вашим рукама; ну, по што они још не садрже све елементе, који су потребни да Његову Светлост поставе у положај, који би јој допустио, да узме коначну одлуку о овим важним преговорима, ја сам прекјуче опет ишао на Порту, да упознам Њ. Светлост в. везира са мојим мишљењем о доласку кнежевом, по што ово питање није довољно осветљено. Ја сам изјавио в. везиру да долазак Њ. Пр. Светлости не може бити за мене предмет никакве сумње; али да ја сумњам јако, да би Кнез дошао амо, да буди о чему преговара; долазећи овамо, Кнез би се ограничио, да учини своје подворење Њег. Ц. Величанству, своме сузерену; и да му изрази признање за овај нови знак високога благовољења, које Њ. Величанство пружа Кнезу и нашој земљи.

„В. везир ми је изјавио, да не разуме ових скрупула, које би биле без основа, ако би Кнез претпостављао, да в. Порта тражи да га домами овамо, па да му пружа замке и ствара забуне. Долазак кнежев жели се због мусломана; в. Порта хтела би да чује из ње-

гових уста његова расположења, и да говори са њим о државним пословима. Ако су појединости остављене, да се уреде непосредно с Кнезом, Њ. Св. не треба да мисли, као да би ту било за уређивање других каквих питања осим оних, која се непосредно тичу градова, као што су топови, гробља и т. д. Ако се градови не испразне још докле се Кнез буде бавио у Цариграду, они ће бити испражњени одмах по његовом повратку тако, да Кнез може сваку зебњу избити из своје душе.

„Ја сам узео слободу, да се позовем на преценденцију, која је створена приликом доласка кнеза Карла, који је овде нашао све послове већ уређене, на што ми је в. везир одговорио, да је било и таквих, који су непосредно с Кнезом уређени.

„Повративши се на питање о гарантијама, ја сам мислио, да ми треба да изразим без околишā Њег. Св. Али-паши наше сумње и наше зебње у овоме погледу. Ја сам изјавио, како ми је Њ. Св. на другом једном састанку, поменула висећа питања, па сам ја у њима угледао питање о народној војсци. Истина је, да ме је Њ. Св. више пута успокојавала о нашој аутономији, ну као што је то реч, која може бити предмет разних тумачења, ја се усудих да изразим убеђење, да би се влада кнежева нашла у немогућности, да пристане

ма на какву промену ове народне установе саобразне, по нашем мишљењу, актима, који су освештали наше политично биће. Ја додадох, да се наша народна војска не састоји из солдати у касарнама, о којима би могла бити реч, да ли да се распусте, но из народа под оружјем, који се не би могао разоружати, а да се Кнез не понизи, и земља не изложи тешким потресима. Па и кад бисмо ми, каквим чудом, успели да дамо в. Порти ову гаранцију, она би опет била обмањива (илузорна) у случају, кад Србија не би искрено решена била, да уђе у нову éру поверљивих и благонаклоних одношаја̂. И по томе, докле би разоружање милиције могло створити влади кнежевој неприлика, в. Порти не би оно дало ни стварних ни довољних гаранција просто за то, што би се оружје, које би било ушло у арсенале, могло лако, свакога тренутка, с нова раздати народу.

„По што ме је в. везир пажљиво саслушао, изјави ми он категорично, да нам В. Порта не ће никако захтевати разоружане народне војске; она нам предаје градове, имајући поверења у карактер Кнеза и народа Српског; али како је Србија нагомилала много оружје, В. Порта жели да буде успокојена о њеним намерама, и да ова жеља не би требала, по мишљењу Њ. Светлости, да нас изненади, јер

право да буде успокојена, припадало би Порти и онда, кад би Србија била одвојена држава, а Турска само суседна сила.

„Њ. Светлост заврши позивајући нас, да бацимо на страну све скрупуле, да не дајемо себи изглед, као да бисмо хтели да полажемо услове В. Порти, но да се приближимо царској влади с поверењем; Кнезу ће се учинити по вољи, и он ће се повратити задовољан у своју земљу.

„Ја сам замолио Њ. Св. Али-пашу, да ми верује, да је далеко и од мисли̑ кнежевих а и од наших обичаја̀, да помишљамо на услове према в. Порти, али да нам управо наша лојалност препоручује овај корак, како бисмо осветлили земљиште, на коме не бисмо желели да оставимо никакве материје, која би могла дати повода каквим раздражљивим претресима и неспоразумима.

„Господине министре, мени се чини, да су речи в. везира искрене и усрдне тако, да ја не предвиђам, да би какви прави преговори очекивали овде нашега Кнеза. Жеља в. Порте своди се пре на то, да Њ. В. Султан може л и ч н о Кнезу пружити ново право, и из уста Њ. П. Светлости чути његова расположења, како би могао доћи до чистог и јасног положаја према Србији.

„По што је предмет, изложен у овом извештају, од највеће важности, ја нисам хтео

да вам га оправим, а да се најпре не уверим о његовој тачности начином, који би био више но обичан. Тога ради ја сам отишао јуче на в. Порту, да га покажем Њ. Св. в. везиру, који, кад га је саслушао, изволео је рећи да у њему налази „тачну и верну репродукцију онога, што је речено, као и онога, што се мисли.“ Само је исправио мој поглед на решење, које он мисли дати М. Зворничком питању, објаснивши ми, да и он хоће, да се овај крај испразни и да уђе у рејон Српски, ну под условом, да се неутралише, т. ј. да се на њему не подижу грађевине, али никако не смера на то, да нам смета обрађивати земљиште, које би прешло у нашу својину.

„Исто тако, ја сам прочитао овај извештај и Њ. Св. Фауд-паши, који се потпуно придружио идејама в. везира и молио ме, да додам као post scriptum, да је в. Порта била далеко од тога, да нам иште, да смањимо нашу снагу, но што српска војска може само ова три предмета имати за задатак:

„1, да брани земљу од спољашњих непријатеља, следствено да брани целину царства, елеменат, у коме Србија живи и црпе своју снагу, са чега в. Порта и не може сматрати другачије нашу војску, но као један део снаге царске;

„2. да одржава унутрашњи ред у земљи, чиме се она може сматрати као један део опште полиције царевинске; и

„3, да чува положај Србије и према самоме царству.

Фауд-паша додаде, да војска српска, посматрана са ова три гледишта, не може задавати никаква зазора в. Порти, која суревњиво прати све, што је потребно, да се кнежевина сачува. А влада царска оставља кнежевој иницијативи, да одузме, ако устреба, овој војсци све, што би она у својој форми могла имати нападнога (агресивног). Уступајући нам Београд, в. Порта подерала је, заврши Фуад-паша, један славан лист отоманске историје; као уздарје за овај чин, она нам не иште никакве жртве, она нам не намеће никаквих услова, но оставља Кнезу да оцени, шта би он могао, по својој властитој побуди, учинити, да в. Порти пружи знак свога поверења.

„Не треба да свршим, г. Министре, овај извештај а да у мало речи не прецизујем положај. Земљиште је очишћено, тегобе су изравнате; изгледа, да ће в. Порта бити задовољна, ма шта Кнез нашао за добро да јој рече, што би је могло умирити у погледу на понашање, које он намерава да усвоји за будућност.

„Изволите, г. Министре, примити уверење и т. д.

Јов. Ристић св. р.

Али-паша беше потпуно задовољан, што сам верно и тачно изложио ток преговора, а не мање и Фуад паша. Значајно је још, што ми је министар спољ. послова говорио са оградом, да не говори као министар, па по томе није могло ни ући у мој извештај. „Ви сте, рече, Срби неповерљиви, и ја вам то не замеравам, јер до сада могли сте и право имати да то будете, ну од сада не бисте имали основа за неповерење. Београд нема стратегијске важности, али има велико значење морално. Цео је свет мислио, да ми не ћемо бити кадри, да дамо ствари потпуно решење, и цео се свет изненадио, кад је то решење сазнао. Сви су мислили, да ћемо вам ми услове полагати, и сви се сад чуде, кад виде, да услова нема. Ми ћемо имати да се боримо са тегобама због те концесије: данас смо угушили један турски лист, што је осуђивао наш поступак, ну ми ћемо поднети све, да вас задовољимо. Будите у другом облику оно, што сте били, кад смо се заједно борили против Тамерлана, па ћете све имати. (Tout sera à vous).“

Концесија је била потпуна. Да је Порта заиста имала намеру, да своју уступку веже за важне услове, о томе за мене није било ни најмање сумње, ну опазивши, да се они не ће примити, она се за времена повукла, оставивши

себи отворена врата у неким изразима, које је могла, по потреби, разно протумачити. Једини услов, који је она отворено изнела, била је отоманска застава, која би се, упоредо са српском, вила на кулама и бедемима градским. Услов је вређао наш народни понос, али је и та повреда била односна; она се могла мање осећати после задовољења, које је одласком турских гарнизона дато народном осећању. Лорд Лаенс препоручивао ми је живо, да не износимо никаквих тегоба на супрот идеји његове владе. Буре је допуштао, да нас та идеја може, у први мах, изненадити, али он налажаше чак, да је она женијална, јер како се, расправом градског питања, интереси српски са турскима изједначују, двојство заставе представља пријатеље и савезнике. Ну ма како било значење овога двојства, ми смо се могли тешити надом, да и тај спољашни остатак турског сузеренства не ће дуго трајати, а и колико му још буде суђено да траје, да ће се ретко кад на бедемима градским и виђати, а градови да ће за свагда остати чврста основа за нашу даљу будућност.

Што Порта није нашла за добро да изазива какав међународни акат, који би нашу погодбу освештао, било нам је не мало добро дошло. Пре свега, што 29 члан уговора Париског од 1856 не би нашао формалне измене

та нам се празнина попуњава царским ферманом који улази у ред оних хатишерифа, за које нам тај исти уговор јемчи а за тим избегавамо мешање сила, које би нам могле наметнути какве обвезаности с а г л е д и ш т а с в о ј и х и н т е р е с а. Нико нам не стајаше добар, да Аустрија не би ту прилику уграбила да нас обвеже на раскопавање градова, које би за нас са скупим жртвама скопчано било, јер она ни мало не беше задовољна што су градови Србији остављени, а нису порушени. Са више страна, па и из самих турских извора, долазило ми је до знања, да је Аустрија исходом питања изненађена; јер и ако је Бајст био у редовима оних, који су желели да се Србија задовољи, желео је то свагда са резервом, да се градови поруше. Кад се у Бечу сазнало да се градови не руше, но предају Србији, Бајст је осећао потребу, да се у своме званичном органу брани од бечких новина, доказивањем, да се Београд не може озбиљном нападу са успехом одупирати. Природно је, да је и стари Прокеш био незадовољан. Честитајући ми исход питања, говораше ми он изреком, да смо добили више, но што смо тражили, т. ј. не само да смо се турских гарнизона опростили, већ смо и саме градове у своје руке добили. Француска влада није, у погледу на раскопавање или

пуштање градова, имала никаквог израженог мишљења, ма да јој је њен пуковник Монден, који је пре кратког времена био војни министар кнеза Михаила, изјавио, да би српски интерес захтевао, да се градови раскопају. Ну ми смо остављали Порти, да изабере начин, који би по њу био угоднији, да бисмо јој коначну одлуку олакшали. И Порта је нашла, да је мање понижења за њу, ако градове великодушно остави Србији, но да их, као под притиском, раскопава на доглед целоме свету.

Исход је био срећан; добитак је био чист, без жртава, без условâ. И ако је изгледало, да Порта није формално ништа жртвовала, то је била само привидност, у ствари она је све жртвовала; материјално она је све пустила, а питање и било је превасходно материјалне природе.

Како је Портин одговор у Београд отправљен, ми смо се узајамно ослободили од обвезе, коју смо себи с првога дана међусобно наложили били, да чувамо тајну, која више није била ни потребна, ни могућна. Имам да одам правду турским министрима, да су до саме предаје одговора потпуно одржали реч, коју ми бејаху задали. Ја поднесем преписе свога извештаја (од 1 марта) неким посланицима гарантних сила, колико да би их узео за сведоке

своје погодбе са Портом, која га у свему призна као тачну репродукцију преговора и погодбе. Порта опет са своје стране, преда им преписе свога одговора кнезу Михаилу, и спроведе га својим представницима на страни, позивајући се на њ као на доказ, како се она са својим народима успешно договара, кад се они на њу непосредно обраћају, а са стране кад јој се нико у послове не меша.

25 фебруара ја јавим телеграфом у Београд, да су вел. везир и министар спољ. послова потпуно усвојили тај извештај пун оградà у нашем смислу; да се Порта, приметивши наше сумње, повукла натраг, уверавајући, да нам не ће нити што искати, нити условà полагати, и обећавајући, да ће се задовољити уверењима, која јој Кнез буде, по својој иницијативи, изразио. Најпосле, додао сам, да се, по моме убеђењу, мало што има преговарати „па за то, да треба доћи и примити градове, не губећи времена“. 4 марта одговори ми Гарашанин, такођер телеграфом, да према објашњењима, која су ми дали Фуад и Али-паша, могу ствар градова сматрати за окончану. „Кнез ће, вели се даље, јавити Порти дан поласка свог у Цариград, чим добијемо ваш последњи рапорат (од 1 марта). Договарање о појединостима треба да се расправи

између вас и Порте, а кнежева посета чисто да буде корак учтивости спрам султана. Уђите одмах у преговоре о појединостима, ну због којих Кнез не ће ни мало одлагати полазак; само треба Порта да зна, да с Кнезом не ће бити говора о њима ни онда, ако би случајно споразум остао и несвршен до његова тамо доласка". Међу тим стигли су у Београд моји извештаји, који су претходили ономе од 1 марта, те ми сутра дан (5 марта) опет телеграфише министар: „Прендић тек синоћ дође. Ваше мисли у потпуној сагласности са телеграмима, које од мене имате. Радите, да се брзо дође до краја. Одговорите што пре телеграфом, кад ћу примити писмо, које сте читали в. велиру?"

Још истога дана, (5 марта) ја утврдим са в. везиром, да и питање о појединостима расправимо нас двојица, као што смо учинили и са главним предметом; он пристане, да о њима Кнезу ништа не спомиње. Међу тим је стигао у Београд, и наш уговор, у облику мога очекиваног извештаја, а 9 марта буде ми јављено телеграфом, да Кнез пише вел. везиру, да је примио његово писмо (од 19 фебр.), које му јавља, да му султан поверава чување градова са јединим условом, да се на бедемима градским, поред српске, вије и царска застава. Кнез је дознао, да се његов агенат споразумео с Портом, да царска

влада не тражи од њега никаквих жртава нити му полаже условâ; да се уређење појединости (детаља) односи само на питања, која се тичу непосредно града, као што су топови и гробља, и да је в. Порта пристала на кнежеву жељу, да та питања претресе и расправи са агентом његовим. Проникнут захвалношћу за овако сјајан доказ благовољења, Кнез се изражава, да живо жели доћи сам у Цариград, да поднесе султану изјаву тих осећања, чим агенат буде у стању, да му јави, да се његов пут одобрава.

В. везир прими са задовољством ово саопштење, па одмах додаде, да он, познајући расположења султанова, може, у његово име, још сад одговорити, да се долазак Његове Светлости одобрава. У исто време буде предвиђено и питање о етикети према представницима гарантних сила тако, да би Кнез дошав у Цариград, имао први да походи амбасадере, који представљају личност својих суверена, а изванредним посланицима и пуномоћним министрима гарантних сила могао би, ако би хтео, указати ту исту пажњу с призрењем на гарантне дворове.

Кнез је већ био на прагу, да се крене у Цариград, а у Београду је још владало страховање, да његов пут може и бесплодан остати. Овој зебњи даваше Гарашанин израза у једном

писму (од 8 марта), говорећи ми: „Држимо се сад ја и ти добро, ако Кнеза навучемо на какве незгоде у Цариграду. Ја ћу бити и не бити крив, али ти за цело хоћеш, ако Порта иоле изневери своја обећања, као што је то до сад увек био њен обичај. Ну ја морам још сад признати, да је теби немогућно било више уверења од Порте узети, него што си их узео. Ако и при свем том буде издаје, срамота ће њена бити.“ Ну неприлика, коју Гарашанин напомиње, могла би нам се само у томе случају догодити, ако би се, било ћудљивошћу султановом било експлозијом мусломанског фанатизма, министарство променило. Са те само стране, ја сам зебао, па сам и сам наваљивао, да Кнез што пре предузме свој пут у Цариград. Иначе био сам уверен, да министри, који су се на концесију одлучили, једино да положај својој земљи олакшају, не ће хтети прибегавати никаквој обмани, јер су они били потпуно способни да оцене, да би њоме удвојили опасности, у којима се царевина налажаше.

9 марта обзнане „Српске новине“, да су договарања, која су на измаку прошле године с Портом отпочета, срећно свршена. Султан је уважио јаке узроке, које му је кнез Михаило навео, да се уклоне велике незгоде, које су и за опште интересе царства

и за особене интересе српске, скопчане са даљим опстанком градова у њиховом садашњем стању. Званични орган додаје, да је Порта и на то пристала, да се путу, који би Кнез у Цариград предузео, одржи карактер учтивости, а да Кнез не улази у преговоре ни о појединостима, које је Порта најпре желела са њим непосредно да уреди. 14 марта осване прокламација, којом кнез Михаило објављује своме народу, да је султан решио, да му се повери заповедништво над градовима у Србији, у којима да се гарнизони турски замене српском војском, под јединим условом, да се на зидовима градским вије, поред српске, и царска застава. Кнез сматра за дужност, да за овако знатну добит наше земље лично изјави султану благодарност своју и свога народа, па да, тога ради, предузима пут у Цариград, праштајући се са својим народом до скорог виђења. На тај глас, са свију страна земље, полете благослови Кнезу, да Промисао божји на целом путу прати узвишеног владаоца, и да се он, на општу радост и срећу у повољном здрављу поврати у своју благодарну отаџбину. У суботу, 18 марта био је Београд заоденут свечаним рухом. Кнез Михаило пролазећи кроз густе редове радосно узбуђених Срба, сврати у саборну цркву, да се помоли Богу за срећна пута, па сиђе на Саву и навезе се пут Цари-

града, испраћен громким и искреним поздравима одушевљенога народа, који беше прекрилио сву Савску обалу и сва узвишена места на калимегдану красно искитио.

Пратња кнежева није била многобројна, а у њој се налазио и Али-Риза-паша, заповедник града београдског ([1]).

Није потребно ни да помињемо, како је Кнез, дуж обале Српске, био предусретан изјавама искрене радости, а дуж обале Румунске знацима пријатељства и доброга суседства. У Рушчуку спремио је Митад-паша, губернатор дунавског вилајета, Кнезу сјајан дочек а један

([1]) У свити кнежевој били су: Председник државног савета Ј. Мариновић, члан државног савета Д. Црнобарац, Министар војни пуковник М. П. Блазнавац, Прота смедеревски М. Банић, кнежев ађутанат пуковник Д. Жабарац, инжињерски потпуковник Ј. Бели-Марковић, ађутанат мајор А. Книћанин, штабни мајор Т. Бојовић, пешачки мајор Љ. Узунмирковић, ађутанат капетан К. Бучовић, артиљеријски капетан С. Гарашанин, командант кнежеве гарде поручник К. Јанковић, управник кнежевог двора П. Јовановић, кнежев секретар Д. Јоксић, кнежев лекар Др. Машин, секретар турског језика А. Пачић, секретар француског језика К. Беган, паробродски капетан Франасовић, Татар-ага Прендић, секретар српске агенције у Цариграду М. Богићевић и пет кнежевих гардиста.

војни брод француски ,који је становао у Галацу, дошао беше у Рушчук, да укаже Кнезу војне почасти. 20 марта у вече приспе Кнез у Варну, где нађе прекрасан пароброд, „Султанију“, коју му Абдул-Азис беше послао на сусрет са својим ађутантом Џемил-пашом, који је са српским заступником и месним отоманским властима, дочекао Кнеза. После поноћи у два часа крене се „Султанија“, и после мирног и пријатног преласка преко Црног Мора уђе сутра дан у Босфор, где у 3 часа после подне баци котву испред саме палате султанове (долма бакче). На лађу дође одмах Ћамил-беј, уводник страних представника, те поздрави Кнеза добродошлицом од стране султанове, и изјави му, да султан жели одмах да га прими. Кнез, праћен целом својом свитом, искрца се у палату, где га, на самом уласку, дочека вел. везир, и уведе одмах у царски кабинет. Кнез је поздравио султана овим речма:

„Господару,

„Долазећи, да изразим Вашем Величанству моју дубоку пошту, ја сам срећан, што могу да јој придружим израз мога дубоког признања за оно сјајно сведочанство благовољења, које сте изволели да ми укажете, испунивши једну живу жељу српскога народа.

„Моје лично признање, Господару, није мање од признања мога народа.

„Историја ће говорити с хвалом о овом великодушном акту Вашега Величанства, а ја се поносим, што видим, да је моје име здружено са једним догађајем, који је колико срећан, толико кадар да унапреди добре односношаје између кнежевине и њеног узвишеног сузерена. Славно је за Ваше Величанство, што сте показали Европи и целоме свету, да знате измирити опште интересе царства са праведним задовољењем потреба и аспирација Србије.

„Изволите, дакле, господару, бити уверени, изволите веровати у срећу, коју ја осећам у овоме тренутку, што се налазим у стању, да о њој могу лично уверити Ваше Величанство, подносећи Вам мој поклон и понављајући Вам израз моје дубоке поште“.

Кнез је после сваке тачке застајао, а в. везир његове речи с француског преводио султану, који се одзивао сходним изразима. За тим буде уведена пратња, коју Кнез представи султану, а овај јој рекне неколико љубазних речи. По опроштају са султаном, Кнез се поразговара са в. везиром, који опет уграби прилику, да запита Али-Риза-пашу, заповедника београдске тврђаве, како он оцењује исход, који је Порта дала српском захтеву: „Умно-

жили сте царску војску са 100.000 људи, јер је од сада српска војска и царска", беше одговор овога лаковерног мухафиса.

Одмах по доласку у палату „Машлак", која је Кнезу стављена била на расположење, дођу да поздраве Кнеза први драгомани свију дипломатских мисијâ. Сутра дан, (22), Кнез, праћен целом својом свитом, отиде на Порту, где га приме в. везир, министри, и други веледостојници царства. За тим су измењане походе са представницима гарантних сила, по етикети, која је већ предвиђена, као и са отоманским великашима, од којих је Кнез походио само в. везира и министра спољ. послова.

23 марта Кнез је имао подужи, са свим партикуларан састанак са султаном. При растанку султан му пружи свој највећи орден „Османију" у брилијантима, а за тим, „чувши да је Кнез добар ловац", понуди му пет дивних арапских атова. Тога истог вечера био је Кнез, са великим дêлом своје свите, на ручку код в. везира, где су присуствовали још и први сановници отоманске престонице, који су се усиљавали, да своје госте усрдно забаве. Кнез напије султану здравицу, која је Турке, не толико својом садржином, колико мушким, достојанственим тоном, којим ју је Кнез изговорио, тако зачудила, да се Фуад-паша

није могао уздржати, а да, против сваке етикете, гласно повиче: „право, право, Кнеже!“ Како је према громком тону кнежевом, немоћан био одзив здравице, коју је в. везир Кнезу повратио! Сутра дан (24), Кнез са својом свитом, био је на служби у цркви патријарховој и походио Његову Светост. За тим су, свакога дана, следовали ручкови код представникâ гарантних сила: код енглескога, који је отпочео низ ових свечаности; код аустријскога, који се упињао, да својој гозби дâ карактер весеља „фамилијарног и суседског“; за тим код рускога, па код француског посланика. 29-г угостио је Кнеза министар спољ. послова на своме вилинском летњиковцу, у Канлици, где су 1862 држане седнице Конференције, која је, у след бомбардања Београда, била сазвана, па онда онако упорно одбила да учини оно, што се сад тако предусретљиво чини. Гозбе и весеља ређала су се из дана у дан, докле Кнез није замолио пруског посланика, да им учини крај, кад је ред на њега дошао био. Пажња, коју су и страни посланици и турски државници указивали кнезу Српском, није изгледала као пажња према кнезу васалу; дочек је био краљевски.

Ни у сред гозбе и весеља није се заборавило на послове. Кад је Кнез партикуларно походио два главна министра султанова, до-

дирнути су и одношаји између царства и кнежевине, ну с мером и тактом. Писац ових успомена, који је имао част да прати Кнеза на овим састанцима, сме забележити, да се никаква обавеза није примила, да будућност није ничим ангажована, и ако је Фуад-паша вештим начином покушавао, да изазове Кнеза на ово тугаљиво поље. Објашњавања су остављена председнику Државнога Савета, који је био у пратњи кнежевој. Он се трудио, да се нигде не прекораче границе, у којима се Порта може успокојити, а Србија да се не веже. Суштина свију говора, и кнежевих и његових, сводила се на то, да обадве владе, турска и српска, треба једна од друге подједнако да држе рачуна.

У исто време ја сам расправљао питања односна на предају градова и на „појединости“. Преговори су сведени на ове тачке: 1, усломани, који имају имања у Ужицу и Соколу, могу продужити рок за продају истога, у колико то нису могли учинити раније; 2, Али-беј остаје у цивилној мешовитој комисији, која се занима расправљањем тужаба између Срба и Турака; 3, турске куће, које леже близу Шабачкога града, могу се продати; 4, земља од кућишта, што је узета у градски рејон остаје градска; 5, Али-беј примаће плату у Београду од данка; 6. и у Смедереву има приватних кућа, које ће се разрушити, а њи-

хови власници добиће накнаду из турске државне благајнице; 7, што ствари буде остало у градским здањима, то ће прећи у својину Србије; 9, покретности из џамија пренеће се у Видин; 10, топови најновије системе, који су не давно у град донесени, дижу се, а сви други остају на својим местима; на сваки топ оставља се по 250 набоја, остала муниција биће извезена; 11, један део материјала за лафете оставиће се, а други пренети у Рушчук; 12, одлазак гарнизона биће у овоме реду: гарнизони из Шапца и Смедерева отићи ће у Београд, а оданде у Рушчук". На моју примедбу, да ће таково кретање бити заметно и узнемирити публику, промени се распоред тако, да посада Смедеревска као и Фетисламска сиђе управо у Видин.

О каквим накнадама Србије није било ни речи; на против, остала јој је и она знатна сума новаца (400.000 динара), које је она не давно примила за оне куће српске, које, по одлуци европске комисије, бејаху дотле под рејон градски, а сад, уз то, падају јој у руке и рејони и градови. Није могло бити говора ни о накнади за земљиште, по што се градови не предају Србији у својину, но се уступа Кнезу заповедништво над њима.

У опште, исход питања испао је врло користан по Србију у свакоме, па и у матери-

јалномо погледу. Као вршак успеха, добија она, уз градове, и силан артиљеријски материјал, па још и по 250 метака за сваки топ! Али-паша је желео да његово дело према Србији буде потпуно, како би се од њене стране обезбедио, те да на другим крајевима царства може имати одрешене руке.

30 марта имао је Кнез опроштајну врло свечану аудијенцију код султана, који се са њим растао најљубазније, као што се у опште трудио, да укаже Кнезу пријам сјајан и онолико усрдан, колико је год Абдул-Азис умео да изрази своја осећања.

При растанку султан преда Кнезу из руке ферман, којим му поверава градове у Србији.

Истога дана Кнез остави Цариград испраћен онако исто одлично, као што је и дочекан. „Султанија“ одвезе га пут Кистенџа, а одатле преко Черне Воде крене се Кнез уз Дунав, и походи узгред кнеза Карла, одазвавши се нарочитом позиву Румунског владаоца.

Кнез остави за собом најпријатнији утисак како у турским, тако и у европским круговима. Прокеш ми говораше, да је ефекат добар; кнез Михаило упоређен са кнезовима румунским надмаша их све својом тишином, разборитошћу и достојанственим понашањем. Лорд Лаенс питаше ме, да ли је Кнез задовољан, а што

се Турака тиче, да зна од њих самих, да су њиме усхићени и задовољни објашњењима, која су измењена. Енглески посланик изјављује, како се нада, да између Србије и Турске не ће више бити никаквих питања, али, ако их и буде, ви сте, рече, имали велики дипломатски успех, па треба желети, да се и друга питања, која би се могла изродити, свршују истим путем непосредног договарања.

4 априла приспе Кнез у своју веселу и одушевљену престоницу, дочекан оним громким и непретворним усклицима, какви могу да буду веран израз у овако узвишеним тренутцима. Све улице, сва јавна места, кроз која је Кнез тријумфално пролазио, беху искићена и народом прекриљена; преосвештени митрополит Михаило, у своме, колико побожном толико патриотском усхићењу, благосиља Кнеза у храму божјем, речма пуним значаја. Пуцњава топова са града, још под турском посадом, као и из српске касарне, громовити узвици из хиљаду и хиљаду српских грла, тријумфалне капије и веселе тробојке српске — све то представљаше редак, давно невиђен призор у српској престолници, [1], која од дана бомбардања још не беше свога лица потпуно разведрила. Мало и велико, старо и младо, све се утркиваше, да

---

[1] Види «Српске Новине» од 1867 број 49.

докаже Михаилу Обреновићу III колико му захваљује, што га ослобођава оне подмукле претње, која вишаше над његовом главом одавно, а поглавито од 1862 године.

Истина, још стајаху турске страже на бедемима градским, али се народ веселио, јер је осећао, знао је, да га ускоро чека и други светао дан, који ће му донети видљиве доказе успеха Михаилових, тврда јемства његове безбедности. 6 априла пре подне била је упарађена војска и српска и турска на градском пољу, које је било покривено многобројним народом([1]). Ту су се нашли мухафис београдске тврдиње Али-Риза-паша, који се с Кнезом из Цариграда повратио, представници гарантних сила, митрополит, министри, државни саветници, који очекиваху Кнеза. У 10 часова појави се Кнез на коњу, у генералској униформи, праћен сјајном свитом, и стиже на трибину уз громовите усклике народа и уз војничке поздраве и једне и друге војске. Сад настаје читање царскога фермана на турском и српском језику, који је гласио:

Његовој Светлости, Кнезу Српском Михаилу М. Обреновићу III.

„По што овај мој високи знак буде приспео, нека је у знању садањем српском вла-

([1]) В «Српске Новине» од 1867. бр. 48.

даоцу, кнезу Михаилу, како мени одвећ на срцу лежи, да се безбедност грађана и спокојство Србије, која је саставни део моје царевине, одржи и умножи; а према томе потребно је, да се градови у Србији, као: Београд, Фетислам, Смедерево и Шабац, свагда у добром стању и на начин сходан за безбедност грађана одрже. Па имајући тврдо убеђење, да ћеш ти, и у опште цео српски народ, који је обдарен својствима и верности и лојалности, ове градове по мојој жељи чувати и њима добро управљати, Ја сам сада за сходно нашао, да се управа означених градова теби и српској војсци повери с тим, да се од сада на бедемима и кулама њиховим, поред моје царске заставе, вије и српска застава. Ја сам уверен, да ћеш ти и народ српски moћи достојно оценити ово решење, које је јавни и фактични доказ мога благовољења и поверења према теби и народу Српском, да ће влада српска потпуно и свагда испуњавати обвезаности, које она има према сузереном двору, и да ћете бадро настајавати, да се означени градови сачувају.

„Обзнањујући ово решење, којим се управа тих градова на означени начин теби поверава, придодајем, да се има претходно искати од моје владе саизвољење, кад би се имала на њима предузети какова преиначења.

„Овај мој царски налог, отпуштен је и теби дат 5 дана месеца зилхиџе хиљаду двеста осамдесет треће године. — Двадесет деветог марта хиљаду осам стотина шездесет седме године.“

Кад се ферман прочита, усклици војске и народа, као и топови с града огласе, да је први акат свршен. Сад пред заставом турског батаљона, а у присуству свију српских и турских официра, Али-Риза паша предаје Кнезу Српском кључеве од сви у градова, што у Србији леже; на граду се стану дизати у висину заставе српска и турска. Народ угледавши српску заставу, поздрави громогласним усклицима ту нову славу њену; а војска турска по што јој Кнез неколико речи изговори, запори химну у славу султанову. За тим Кнез, уз неописане усклике весеља и радости, као и уз свирку војничких музика уђе свечано у град, а за њим и једна стрељачка чета српска, која, на једном крају горњега града, одмах замени турске страже. Појав српских војника на бедемима градским био је призор, који је народу измамио нове узвике радости, јер је значио, да је мудрошћу и патриотством савладана сила и варварство; да је место страховања и презања, настала безбрижност и поверење.

Радост овога дана одјекнула је и преко граница Србије у круговима пријатеља њених. Црногорски кнез похитао је да изрази теле-

графом своја честитања кнезу Михаилу, означивши тај дан „као најсветлији у историји препорођења нашег народа.“ А и руски посланик у Цариграду, генерал Игњатијев, био је не мање радосно потресен гласом, да је Кнез српски ушао свечано у град, па се и он придружио онима, који су нам топло честитали успех, пишући ми истога дана (6 апр. 1867): „Je vous félicite cordialement avec toute la chaleur de mon sentiment slave. Je vous adresse mes sincères compliments comme au Représentant de la Serbie, et surtout comme à l'auteur du succés brillant et complet obtenu par le prince Michel et par votre Patrie.“

Још докле се кнез Михаило бавио у Цариграду, Порта је била издала налог, да два батаљона од посаде београдске одмах оставе град; 6-ог априла ушла је српска војска у Београд; 10 у Шабац, 12 у Смедерево, а 14 у Фетислам. 24 априла оставио је Србију и последњи остатак турске посаде из београдске тврдиње заједно са Али-Риза пашом, дотле заповедником свију турских посада, што беху у Србији. Он је био испраћен са великом пажњом, на коју је и имао права због своје умерености, коју је показао у градском за његов положај веома тугаљивом питању. Пажња му се могла у толико радије указати, што је са њим одлазио и последњи заповедник турски из Србије,

последњи остатак азијске владавине, која је вековима притискивала Србију.

Кад је српска војска ушла у све градове на Сави и на Дунаву, кнез Михаило дао је топлога израза својим осећањима задовољства у овоме ручном писму, које је управио своме заступнику у Цариграду:

„Љубезни Г. Ристић,

„Пред мој полазак из Цариграда ја вам с неколико речи зафали на вашем свагдашњем усрдном раду, а поглавито на трудољубивом настојавању о уступању градова Србији. Опоменућете се да сам моме изразу зафалности придодао јоште и то, да вам у пуном смислу речи доликује усвојити девизу: „Spectemur agendo." (¹)

„Сад, по што се народа српског и моја жудна жеља испуни и посаде турске из градова изађоше, жеља, која се обично не постизава док многе мајке и сестре за својим синовима и својом браћом не закукају, осећам потребу обновити оно неколико речи моје зафалности и дати вам уверење мога признања, да понајвећи део заслуга мог правителства, што се српска застава вије на бедемима београдског и свију осталих градова у Србији, вами припада. Са другим

(¹) Покажимо се радом.

речима: ја сам обадверучке радио на овом срећно окончаном предузећу, у ком раду ви сте ми били десна рука. Бог благословио Србију, да би јој се синови такови, као што га у вами има, стотинама множили.

„Примите поздрав са вашом фамилијом од

„У Београду, 20. Априла 1867.

ДОБРОЖЕЛЕЋЕГ ВАМ

М. М. ОБРЕНОВИЋА с. р.“

Кнез Михаило имао је двогубога узрока, да буде задовољан својим великим и сјајним успехом; јер одлазак турских посада из Србије није само догађај од историјскога значења; догађај је постао и за будућност српску она полазна тачка, којом је обележио српској политици нов пут, и ако не нов правац. Она се дотле рационално могла кретати само у тесноме кругу жеља и планова, да српску војну акцију ослободи од препрека, које би јој градови на пут стављали; све што би из тога круга излазило, могло је носити на себи печат патриотизма, топлоту поезије, наглост маште, али не и печат вероватности, рачуна, и покушаја сагласних са снагом Србије. Тек по што су из Србије изашли турски гарнизони, смела је српска влада да баци свој поглед и преко

граница кнежевине. Заслуга, што се до те могућности дошло, припада у првом реду жртвама народним, а у другом сталности, којом је кнез Михаило корачао своме задатку на сусрет. Да је Порта опазила и најмањег колебања у правцу кнежевом, да се Кнез показао ма у коме тренутку малодушан, срећан исход његове мисије могао би се, ако не у питање довести, а оно свакојако одгодити. Он је дао новога доказа, колико може да привреди чврста воља, ношена патриотским тежњама. Ранке налази, да је заслуга кнеза Михаила у томе, „што је знао разликовати прилике, па само дотле ишао, докле су оне допуштале, а не даље." 1867 године стајао је Обрэновић III на врху своје славе. За собом имао је сјајне успехе, који су довршили унутрашњу самосталност Србије, а пред собом имао је изгледе, који су улевали неограничено поверење свима свесним патриотама, који су се знали узвисити над ограниченим погледима свакидашњег живота. Он је стајао као права узданица свога народа.

Отворајући Народну Скупштину, која се прва, иза овог знаменитог догађаја, састала (у Крагујевцу 29 септ. 1867) Кнез је с веселим срцем обзнанио народу, да је једна велика брига његова намирена, једна велика његова и народна жеља испуњена: „гарнизони тур-

ски исељени су из Србије, градови на обалама Саве и Дунава у нашим су рукама, и слобода и унутрашња независност Србије постале су права истина.“ А народни представници на овој Скупштини, одзивајући се у својој адреси патриотским осећањима и трудима кнежевим „из дубине своје душе благодаре преблагоме Богу, што дочекаше да прво из уста Милошева сина чују речи: „градови на обалама Саве и Дунава у нашим су рукама и слобода и унутрашња независност Србије постале су права истина.“ „Син је дакле достојно довршио оно дело, које је отац славно отпочео. Вечна слава нека је великом имену онога, који започе, а свеопшта народна благодарност одјек је ономе, који га доврши!“

КРУПНИЈЕ ШТАМПАРСКЕ ПОГРЕШКЕ

—

У ПРВОЈ КЊИЗИ

СТРАНА	ВРСТА	МЕСТО :	ЧИТАЈ :
7	1 озго	препорође а	препорођења
85	15 оздо	по може	не може
31	3 оздо	да спречи	да их спречи
120	11 озго	нитек	се тек
120	12 озго	срдноу	дирнуо у
129	7 оздо	нам	вам
163	7 оздо	раду	рату
188	17 озго	из Цариграда	Петрограда
188	9 оздо	по принуди	по потреби
201	11 оздо	не сумњиву	несумњиву
292	12 озго	брло	врло
303	5 озго	дубока	дубоко
326	3 оздо	пре видео	превидео
343	3 оздо	писмз	писмо
445	10 оздо	благородној	благодарној

У ДРУГОЈ КЊИЗИ

СТРАНА	ВРСТА		МЕСТО:	ЧИТАЈ:
2	11	озго	конструисања	конституисања
47	4	озго	ни извинити	не извинити
65	1	оздо	вила	била
241	10	оздо	пдиуготове	приуготове
241	13	оздо	ет	те
247	12	оздо	које	који
339	4	озго	он	
349	5	озго	Наполеонову	Наполеона
411	10	оздо	благоклону	благонаклону
429	14	озго	лондондонски	лондонски
471	6	оздо	одтнем	отидем
476	5	оздо	предањина	предањима
565	3	озго	Али-пиша	Али-паша
565	13	озго	водти	водио
565	14	озго	установљеноа	установљена
565	15	озго	чисо	чисто
571	7	оздо	разоружане	разоружање
591	1	озго	материјалномо	материјалноме
595	5	оздо	даје	да је